Thomas de Waal • BÜYÜK FELAKET'TEN SONRA

Thomas de Waal

Büyük Felaket'ten Sonra

Soykırım'ın Gölgesinde Ermeni-Türk İlişkileri

iletişim

THOMAS DE WAAL • **Büyük Felaket'ten Sonra**

THOMAS DE WAAL Kafkasya ve Karadeniz bölgesi üzerine araştırmalarıyla bilinen bir akademisyendir. Londra'da Carnegie Endowment for International Peace için çalışmaktadır. *The Caucasus: An Introduction*; *Chechnya: Calamity in the Caucasus* ve *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (*Karabağ-Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2014) isimli kitapların yazarıdır. Daha önce Londra'da ve Moskova'da çeşitli gazete ve radyolarda gazetecilik yapmıştır.

Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genocide
© 2015 Thomas de Waal
Bu kitabın yayın hakları Anatolialit Telif Hakları Ajansı aracılığıyla Oxford University Press'ten alınmıştır.

İletişim Yayınları 2409 • Araştırma-İnceleme Dizisi 400
ISBN-13: 978-975-05-2120-1
© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2016, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Thomas de Waal Arşivi
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Evrem Türköz
DİZİN Aybars Yanık
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

THOMAS DE WAAL

Büyük Felaket'ten Sonra

Soykırımın Gölgesinde Ermeni-Türk İlişkileri

Great Catastrophe
Armenians and Turks in the Shadow of Genocide

ÇEVİREN *Ayşen Taşkent Ekmekci*

iletişim

Bana ilk tarih derslerini veren
annem Esther Moir de Waal'e

İÇİNDEKİLER

Yazarın Notu 11

Türkçe Baskı İçin Önsöz 15

Giriş:
DİYARBAKIR AĞITI 23

1 **FELAKET** 41
Ermeniler 45
Büyük güç oyunları 49
Devrimciler ve katliamlar 50
Tehcirler 54
Ermenilerin yaşadıkları 62
Tehcir kafileleri 65
Der Zor 67

2 **TARİH** 71
İlk tarih kitapları 75
Modern araştırmalar 79
Mahkeme tarihi 83
Failler ve kurbanlar 87
Bir anlatı oluşturmak 93

3 VAN'DAN LOZAN'A (1915-1923) 99
Rus fethi 100
Kafkasya cephesi 102
Erivan Cumhuriyeti 108
Açlık çeken Ermeniler 111
Mağlup bir imparatorluk 115
Türklerin dirilişi 119
Ermenilerin yenilgisi 123
Ermeni Davasının çökmesi 125

4 UNUTMA HALLERİ 131
Derine gömülen acılar 131
Türkiye Cumhuriyeti 138
Nemesis Operasyonu 142
Bölünmüş bir diyaspora 144
Amerika'daki tartışmalar 147
Sovyet Ermenistanı 150

5 SAVAŞ ERTESİ SİYASETİ 155
İkinci Dünya Savaşı 155
Stalin ve "Türk krizi" 157
Yurda geri dönüş 164
Soğuk Savaş bölünmeleri 169

6 UYANIŞ (1965) 173
Lemkin'in fikri 179
"Soykırım çare olamaz" 184
Bir fikrin bir yıldönümüne denk gelmesi 187
Erivan, 1965 190
Soykırım Anıtı 195

7 TÜRKİYE'YE SALDIRI 199
Öfke 199
Terörizm 201
Adalet Komandoları 205
Bir kampanyanın sonu 208
Zürih toplantısı 211
Türklerin karşı-anlatısı 216

Bir Amerikan muharebesi *221*
Ronald Reagan'la gelen değişiklik *224*
Soykırım Yasası *228*

8 **TÜRKİYE'DE YUMUŞAMA** *235*
AKP hükümeti *237*
Hrant Dink *244*
Kâhinin ölümü *251*

9 **BAĞIMSIZ ERMENİSTAN** *255*
Yanlış anlaşılmalar *257*
Türkiye bir siyaset arıyor *260*
Karabağ'da savaş *263*
Başkan Kocharian *267*
Uzlaşma Komisyonu *272*

10 **PROTOKOLLER** *277*
İsviçre hamlesi *277*
Erivan'da "futbol diplomasisi" *279*
Engellerin aşılması *282*
Azerbaycan faktörü *284*
Obama ve Ermeniler *288*
Süreç tehlikeye giriyor *293*
Zürih toplantısı *296*
Protokollerin akıbeti *298*

11 **DİYARBAKIR'DAKİ SAKLI HİKÂYELER** *303*

12 **İSTANBUL'DA İKİ ANIT** *319*

BÜYÜK FELAKET KRONOLOJİSİ *333*

KAYNAKÇA *341*
DİZİN *355*

Yazarın Notu

1990'lı yıllarda Güney Kafkasya üzerine çalışırken, konuya Rusya açısından baktığımda, bölgede, üç nesil öncesine dayanan ve halen karanlık ve örtülü titreşimleri olan bir meselenin önemini yavaş yavaş hissetmeye başladım: 1915'te Osmanlı Ermenilerinin kaderi. Bu o kadar basitçe ele alınacak bir konu değildi ve ancak yıllar sonra, Türkiye'ye yaptığım bir dizi ziyaretin ardından bu konuyu ele almaya hazır olduğumu hissettim.

Ermeni Soykırımı hakkında birçok iyi tarih kitabı yazıldı ve bu kitap bunlardan bir tane daha yazma çabası değildir. Amacım genel okura 1915'ten sonra neler olduğuna dair bir kitap sunmak: Farklı dönemlerin ve politik gündemlerin Ermenileri nasıl şekillendirdiği, Ermenilerle Türkler arasında değişen ilişkiler, soykırım politikası ve son 15 yılda meydana gelen, dinamik ve genellikle ümit vaat eden olaylar.

Kitapta "Ermeni Soykırımı" ifadesini kullanıyorum çünkü birçok okumadan sonra, 1915-1916'da Ermenilerin başına gelenin, birçok akademisyenin 1948 Birleşmiş Milletler soykırım tanımına gerçekten uyduğu yolundaki çıkarsamasına ben de saygıyla katılıyorum. Bunu yaparken karışık duygular içindeyim zira "S'li-kelimenin" hem yasalara harfiyen uyduğu hem de fazla duygusal bir hale geldiği ve dolayısıyla meselenin tarihî

doğrularını ve yanlışlarını aydınlatmakla beraber yer yer bunların anlaşılmasını engellediği sonucuna da vardım. Okurun da göreceği gibi bu, kitabın konularından biridir.

Böyle bir kitapta isimler tartışmaya açıktır, bu nedenle genel okurun kafasını karıştırmamaya ve bir yandan da tutarlı olmaya çalıştım. Belirli bir tarihte bir yerin en yaygın ismini kullanmaya çalıştım; örneğin 1920'lere, uluslararası camiada İstanbul ve Tbilisi olarak bilinene kadar bu şehirlerden "Konstantinopolis" ve "Tiflis" diye bahsettim. Ancak bütün kitap boyunca, Ermenistan'ın başkentinin belli başlı isimlerinden sadece Erivan'ı kullandım. Ermenilerin eski Ermeni platosu ve Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı kısımlarını kaplayan vatanının birçok adı vardır. Uzun bir süre Ermeniler ve çok sayıda Batılı seyyah buraya "Ermenistan" ya da "Batı Ermenistan" dedi. Kürtler buraya Kürdistan'ın güneydoğu kısmı derler. Ben burada etnik açıdan en az belirli olan "Doğu Anadolu" terimini kullandım ancak bu terimin de birtakım siyasi çağrışımları olduğunun farkındayım.

Son 30 yıl için çağdaş kaynaklar ve tanıklıklardan yararlanabildim; bunun öncesi için sadece İngilizce ve Rusça kaynaklardan yararlandım, fakat bunun da kitap üzerinde belirli yönde bir etkisinin olduğunu biliyorum. Örneğin, Ermeni diyasporasının bölünme tarihi, esas olarak *Hairenik Weekly* (daha sonra *Armenian Weekly*) ve *Armenian Mirror-Spectator* gazetelerinin sayfalarından anlatıldı.

Kitap yazılırken çok sayıda kişi bana yardım etti ve onlara müteşekkirim – özellikle de muhtemelen kitaptaki bütün tahlillere katılmayacak olanlara.

Washington'da Kongre Kütüphanesi'nden Levon Avdoyan'a; Carnegie Endowment for International Peace Russia Eurasia Programı'ndan başta Ann Stecker ve kütüphane çalışanları olmak üzere meslektaşlarım Keigh Hammond, Kathleen Higgs ve Christopher Lao Scott'a; Charles King ve Emil Sanamyan'a.

Ankara'da Tansu Açık ve Burcu Gültekin Punsmann'a. İstanbul'da Cengiz Aktar, Ergun Vartkes ve Pelin Ayık, Burcu Becermen, Tuba Çandar, Andrew Finkel, Sabine Freizer ve Hugh Po-

pe'a. Diyarbakır'da Serra Hakyemez ve Gafur Ohanyan'a. Erivan'da Hayk Demoyan, Salpi Ghazarian, Tigran ve Nana Kzmalian, Tigran Paskevichian ve Gevorg Ter-Gabrelian. Beyrut'ta Arda Ekmeji; Carnegie Middle East Center ekibi ve özellikle Jana Momtaz ve Ali el Yassir'e.

New York'ta Colombia Üniversitesi'nden Lauren Bisio ve Masha Udensiver-Brenner'a ve Silver Lake House'un bir bölümünü kısa süreliğine "Soykırım Çalışmaları Merkezi"ne çeviren Edward Wilson ve Suzy Coue Wilson'a. Boston'da Gerard Libaridian iç görüleriyle cömert davrandı ve Asbed Kotchikian baskıdan önce taslak hakkında ayrıntılı ve yararlı yorumlar yaptı. Ann Arbor'da Fatma Müge Göçek yayımlanacak kitabının taslağını cömertçe paylaştı.

2012'de ve daha sonra Türkiye'ye yaptığım ziyaretlerde Başpiskopos Khajag Barsamian, Raffi Bedrosyan, Sheri Jordan ve Naomi Shore bana ilham verdiler. Scout Tufankjian bana çeşitli fotoğraflar verdi, şevkimi artırdı. Ronald Suny sağlam bir dostluk ve destek kaynağı oldu, çeşitli yorumlarda bulundu. Tavitian'ın katkısı da muazzamdı.

Üç araştırma asistanı özellikle çok değerliydi ve onlar olmadan kitap tamamlanamazdı: Julie Leighton, Ola McLees ve özellikle Matthew Kupfer.

Son olarak kızım Zoe de Waal bütün sürecin yıldızıydı ve eşim Georgina Wilson her durumda yaslanılacak bir kaya, bir sevgi kaynağıydı; muhteşem destek verdi ve metin üzerinde olağanüstü tavsiyeleri oldu. Bu kitabı ailemdeki ilk tarihçiye, sevgili anneme adıyorum.

Dünyanın büyük bir kısmının artık Ermeni Soykırımı diye adlandırdığı korkunç olayların üzerinden yüz yılı aşkın bir süre geçti ancak Ermeniler ve Türkler birbirleriyle hakiki bir diyalog kurmanın hâlâ çok uzağındalar. Ermenistan-Türkiye sınırı dünyanın kapalı birkaç sınırından biri.

2015'te *Medz Yeghern*'in yüzüncü yıldönümü Ermenistan'da ve dünyada saygın törenlerle anıldı. Gösterilen bu dikkat, artık trajedilerinin "unutulduğunu" dile getirmeyen Ermeniler için rahatlatıcı oldu. Fransa ve Rusya başkanları dahil olmak üzere çok sayıda devlet başkanı 24 Nisan 2015'te Erivan'da Soykırım Anıtı önünde saygı duruşunda bulundu. Bu anma töreni sadece yastan ibaret değildi. Örneğin ilk Aurora Ödülü insanları soykırım şiddetinden kurtaran Burundili gönüllü Marguerite Barankitse'ye verildi. Ermeni diyasporasında çok sayıda kişinin, dikkatlerini tüm dünyada soykırımı tanıyan kararların çıkarılması için düzenlenen sonsuz kampanyaların ötesine odakladığına dair işaretler vardı.

İstanbul Taksim Meydanı'nda Osmanlı Ermenileri için yapılan da dahil, son yıllarda âdet olduğu üzere Türkiye'de de anma etkinlikleri yapıldı. Türkiye'de yıllar boyunca tabu konusu olan karanlık tarih sayfaları hakkında artık ciddi tartışmalar yürütülüyor.

Bu nedenle *Büyük Felaket'ten Sonra* adlı kitabımın Türkçede yayımlanmasından ve –umarım– bu tartışmalara katkıda bulunacak olmasından özellikle memnunum. 2015 başında İngilizce yayımlanan kitabım, yüz yıllık Ermeni Soykırımı trajedisinin nasıl ve neden modern dünya üzerinde hâlâ karanlık bir gölge olarak asılı kaldığını ve Ermenilerin, Türklerin ve Kürtlerin hayatını etkilediğini araştırma çabasıdır.

Kitabın çeşitli amaçları var. Bu, 1915-1916 Ermeni Soykırımı ve bunun sonuçlarının "tarihinin tarihi"dir. Tarihteki korkunç olaylarının sonuçları bazen gelecek nesillerin ders çıkarabildiği bazı küçük teselliler sunar. İkinci Dünya Savaşı dehşeti ve Yahudi Holokostu'ndan sonra birçok insan "Bir Daha Asla" diye bir mesaj verilmesi gerektiği sonucuna vardı. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi ve Avrupa uzlaşması ve birliği projesi bu savaş sonrası idrakin miraslarıdır.

Ne yazık ki Ermeni Soykırımı bu anlamda olumlu bir ders çıkarma fırsatı sunamadı. Kendi döneminde geniş yankı uyandırdı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan en kötü toplu zulüm olarak kabul edildi. Suçları işleyen en namlı faillerinin birçoğu 1919'da İstanbul'da mahkemeye çıkarıldı. Fakat 1920'li yıllardan itibaren konu dünyanın büyük bir kısmı açısından unutulup gitti. Kitapta da anlatıldığı gibi iki nesil boyunca Ermeni diyasporasının çoğunluğu 1915'in mirasına odaklanma konusunda derin bir iç münakaşa yaşadı. Konu ancak 1970'lerde, sanki her şey politikayla ilgiliymiş, konunun tarih ya da iç gözlemle pek ilgisi yokmuş gibi yeniden gündeme geldi. Beyrut'ta bulunan radikal Ermeniler dünya çapında resmî Türk hedeflerine yönelik iki ayrı terör saldırısı başlattılar. Türkiye'nin 1915'in çok iyi bilinen olaylarının çoğunu reddeden ana akım anlatısı dönemin olaylarının bir ürünü değil, bu terörist saldırılara bir cevaptı. Sonuç Türkiye'de 1915 ertesinde olduğundan çok daha aşırı bir inkâr anlatısıydı.

Kitabın ikinci bir amacı da tarihsel bağlamı ve Osmanlı Ermenilerinin kaderi meselesinin nasıl olup da "soykırım" terimiyle bu kadar yakından bağlantılı bir hale geldiğine dair eleştirel bir perspektif vermekti. "Soykırım" kavramının korkunç

1915 olaylarından yaklaşık 30 yıl sonra 1940'larda Raphael Lemkin tarafından yaratılmış olduğu kaçınılmaz bir gerçek. Kitabım Ermenilerin bu terimi nasıl ve neden bu kadar hararetle benimsediklerinin izini sürüyor.

Holokost olmasaydı elbette "soykırım" kelimesi asla var olmayacaktı. Bana göre 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi Hitler'in "Nihai Çözüm" dehşetine verilen asil ama sorunlu bir yanıttır. Sözleşme, Holokost'a tepki olarak soykırım suçunu uluslararası hukuka yerleştirdi. Bu arada terim hiçbir zaman tam anlamıyla tanımlanmadı ancak Nazilerin işlediği korkunç suçlara yapılan açık atıf, kelimeyi, "en büyük kötülük"ün söz konusu olduğu birçok durumla eşanlamlı hale getirdi.

Daha açık olayım. Soykırımın tanımlanması zor bir terim olduğunu akılda tutarak Osmanlı Ermenilerinin 1915-1916'da toptan yok edilmelerine ve yurtlarından tehcir edilmelerine "soykırım" demek uygundur. Bu nedenle bu kitapta açıkça "Ermeni Soykırımı" diye yazdım. Bununla birlikte Ermenilerin, Türklerin ve diğer yorumcuların bu sorunu neden diğer bütün sorunların üstünde tuttuklarını da sorguladım. Elbette haklı nedenleri vardır ama biz de bu gündeme dair kritik sorular sorabilmeliyiz.

Eğer konuyu "1915-1916'da öldürülen ve yurtlarından tehcir edilen Osmanlı Ermenilerinin torunları için adil bir tarihî hesaplaşma nasıl olur?" ve "Devlet ve insanlar o dönemde Türk topraklarında işlenen suçlar konusunda bir mutabakata varmak için ne yapmalıdır?" gibi daha geniş bir çerçeveye oturtursak o zaman sorunu daha açık bir şekilde ortaya koymuş olacağımıza ve aynı zamanda çözümünü düşünmeye bir adım daha yaklaşacağımıza inanıyorum.

Kitaptaki üçüncü bir mesele de 1915'ten bu yana geçen yüz yıl içinde, yüz yıllar boyunca birlikte Osmanlı yurttaşı olan Ermenilerin ve Türklerin nasıl olup da farklılıklarını gideremedikleridir. Bu sorunun genel yanıtı "jeopolitika"dır. Kitapta da ortaya konulduğu gibi bu iki millet yirminci yüzyılda çok farklı yollar izlediler. Özellikle 1940'lardan itibaren Soğuk Savaş boyunca farklı kamplarda yer aldılar. İkinci Dünya Savaşı'ndan

sonra Stalin'in Ermeniler adına Türkiye'den Kişotvari toprak talep etme teşebbüsü elbette başarısız oldu ancak Türkiye'yi NATO'ya itti ve Ermenileri ve Türkleri eskisinden daha köklü bir şekilde böldü.

Daha sonra Sovyetler Birliği dağıldığında, Ermeniler ve Türkler yeni ve farklı bir mesele yüzünden yine ayrı düştüler: Ermenistan ile Azerbaycan arasında 1988'de patlak veren ve 1991'de tam ölçekli bir çatışma haline gelen Dağlık Karabağ ihtilafı. Kitapta da yazdığım gibi Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkileri normalleştirmeyi ve iki devlet arasında kapalı olan sınırın açılmasını hedefleyen 2007-2009 protokol sürecinin başarısız olma nedeni 1915 hakkındaki tarihî tartışmalar ve soykırım yasa tasarıları değildi. Karabağ meselesi ve Azerbaycan'ın itirazlarıydı. Bakü normalleşme sürecini veto etme hakkını kullandı ve bu sürecin engellenmesinde kritik bir rol oynadı – ki bana göre bu Azerbaycan'a herhangi bir çıkar sağlamayan ya da Karabağ sorununun çözümünü hızlandırmayan bir hamledir.

Kitabın 2015'te yayımlanmasından bu yana Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesi beklentileri daha da azaldı. Protokol sürecinin 2010'da başarısız olmasının ardından Ermenistan'da Türkiye ile ilişkileri normalleştirme fikri giderek popülerliğini yitirdi ve siyasi atmosfer daha içe kapanık ve milliyetçi hale geldi. Artık hiçbir Ermeni siyasetçi Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesini savunmuyor. Bu arada Bakü ve Ankara ilişkilerini güçlendirdiler, bunun sonucunda Azerbaycan'ın Türkiye'deki etkisi arttı. Azerbaycan devlet petrol şirketi SOCAR Türkiye'de 18 milyon dolarlık yatırım yaptığını söylüyor. İki lider, Recep Tayyip Erdoğan ve İlham Aliyev birçok görüş ayrılığının üstesinden geldi. 2016'da, Nisan'da Karabağ civarında çatışmalar çıktığında ve Temmuz'da Türkiye'deki başarısız darbe girişiminden sonra karşılıklı olarak birbirlerine dayanışmalarını ifade ettiler.

Halklara birbirleriyle uzlaşma yolunu aramalarını söylemek üçüncü ülkeden yabancı birinin görevi değildir. Ermeniler ve Türkler için birbirleriyle uzlaşmaya çalışmak çok derin bir bireysel ve kişisel tercihtir. Bununla birlikte bu tercihi yapmış

olanların cesaretini selamlıyorum. Kitabımın dördüncü bir teması da son 15 yıl içerisinde Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasındaki ilişkilerin, diyalogun ve karşılıklı anlayışın derinleşmesidir. Ermeni-Türk ilişkilerini tamamen değiştiren şey bir ilişki ağının örülmesidir. Bu hikâyede birçok saygın ve cesur kişi yer aldı ancak bir isim hepsinin önüne geçti: Türkiyeli Ermeni gazeteci Hrant Dink. Onun etkili konuşmaları ve sahip olduğu erdem Ermenilerle Türkler arasındaki duvarların yıkılmasında büyük bir rol oynadı. Onun 2007'deki trajik katli, modern Türk tarihinin karanlık sayfalarından biridir.

Bu kitap 2014'te bittikten sonra tablo daha da karardı. 2015 Türkiye açısından çalkantılı bir yıldı. Haziran'da yapılan milletvekili seçimleri Türkiye'de küçük ve marjinalleşmiş cemaatlerden oluşan dinî azınlıklar açısından büyük bir adım oldu. Üç Ermeni, bir Süryani ve iki Ezidi meclise seçildi. Bu durum Osmanlı döneminin sonunda 1908'de seçilen meclisten sonra ülkenin en çeşitli parlamentosunun oluşmasını sağladı. Parlamentodaki Ermeni milletvekillerinden birinin, ülkenin eski Kemalist partisi CHP'den seçilmesi dikkat çekiciydi.

Ancak Türkiye Ermenileri kendilerini en çok ilerici Kürt partisi HDP ile özdeşleştirdiler. En öne çıkan Ermeni milletvekili Garo Paylan, HDP'den seçildi. Türkiye'de Ermeni mirasının restorasyonu ve 1915 tarihini tanıma konusunda en ileri gelenler Kürt siyaseti tarafından yönetilen belediyeler oldu ki bu, Kürtlerin o dönemde cinayetlerin işlenmesinde oynadığı önemli rol göz önüne alındığında daha da dikkat çekici bir adımdır.

Bu Kürt-Ermeni yakınlaşması modern Türkiye'de Ermeni meselesi hakkındaki tartışmanın başlamasında etkili olmuştur. Ancak Türk devletiyle PKK arasındaki ateşkesin sona ermesi ve Türkiye'nin güneydoğusunda savaşa geri dönülmesi Ermeniler için zararlı oldu. Kitabıma Diyarbakır'da yeniden inşa edilip hizmete açılan Ortadoğu'nun en büyük Ermeni kilisesi olan Surp Giragos Ermeni Kilisesi'ne yaptığım keyifli ziyaretle başlıyorum. Sokaklarında dolaştığım Diyarbakır'ın tarihî semti eski Sur şu anda savaş alanı ve geniş ölçüde yıkıldı. Or-

taya çıkan hasara ilişkin Mart 2016 tarihli ayrıntılı bir değerlendirme (http://new-compass.net/sites/new-compass.net/files/SUR_Report_2016-04-07.pdf) UNESCO Dünya Mirası şehri olan Sur'daki geniş yıkımı kaydeder. Ermeni Katolik kilisesi bir hayli tahrip oldu. Türk devletinin Surp Giragos Kilisesi'nin mülkiyetini geri almaya kalkıştığı da bildiriliyor.

Bir miras-şehir, savaş nedeniyle yıkılırken Ermeni tarihinde önemli bir yeri olan bir başka şehir hakkında ise iyi haberler vardı. Tarihî Ani şehri Ermeni-Türk sınırının Türk tarafında yer alır; bu şehir bir zamanlar Ortaçağ Ermeni hanedanı Bagratidlerin başkentiydi. Burası muhteşem görünümlü ama hayalet bir yerdir. Yıllarca süren inkârdan sonra nihayet binalarında restorasyon çalışması başladı. Şu anda bu çalışmanın uluslararası gözetim altında ve Ermeni uzmanların koordinasyonuyla yürütülüyor olması önemli. 15 Temmuz 2016'da UNESCO Ani'yi Dünya Mirası listesine koyma kararı aldı; bu diğer çabaların yanı sıra UNESCO Ermeni ve Türk büyükelçileri arasındaki iyi işbirliği neticesinde sağlandı. Bu karar daha fazla restorasyonun yapılmasını kolaylaştıracak ve turizmi teşvik edecektir. Umarım Ani, bir mimarın bana söylediği gibi ileride "Batı'nın Efes'i" olabilir.

Ani'nin restorasyonu, yurttaşların birbirleriyle direkt ilişki kurması, konferanslar ve kitaplar, bunların hepsi, Ermenilerle Türklerin birbirlerini daha iyi anlamaları için olumlu gelişmeler. Bunlar Türkiye'nin tarihinde, vatandaşlarının çoğunun unutmayı tercih edeceği karanlık sayfalarla acı bir şekilde hesaplaştığı daha geniş bir motife oturuyor. Türkiye böyle yaparak, bu zorlu ama katartik süreçten geçmiş diğer milletlerin izinden gidiyor. İşte bu nedenle Barack Obama Nisan 2009'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada Ermeni meselesine değinmeden önce "Bizim ülkemiz köleliğin ve ayrımcılığın kalıntılarıyla, Amerikan yerlilerine geçmişte yapılanlarla hâlâ mücadele ediyor" diyerek özellikle Birleşik Devletler'in kendi tarihinden bahsetti.

Tüm bunlar çok olumlu gelişmeler ve gelecekte Ermeni-Türk uzlaşmasını kolaylaştıracaklar. Ama bu muğlak, hassas

bir konu. Ne yazık ki asıl değişim ancak Ankara ve Erivan ilişkilerini normalleştirdiğinde, birbirlerinin başkentine büyükelçi gönderdiklerinde ve aralarındaki kapalı sınırı açtıklarında yaşanacaktır. Başta ümit vaat eden bu süreç kitapta da ayrıntılı bir şekilde anlattığım gibi 2009-2010'da başarısız oldu. Süreç şu anda Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'da iç politika tarafından rehin tutuluyor.

Türkiye açısından Ermenistan, daha büyük ve acil Suriye, Irak ya da Kıbrıs meseleleriyle karşılaştırıldığında o kadar önemli bir uluslararası sorun olarak durmuyor. Gerçi eğer bu eski tarihî mesele halledilebilirse elbette bunun daha geniş bir yansıması olacaktır. Osmanlı Ermenilerinin kaderi, hâlâ modern Türk devletinin temelinde yatan karanlık bir sırdır ve kapalı bir sınır modern Avrupa'da anlaşılması güç bir durumdur. Birçok Ermeni, özellikle de diyaspora Ermenileri kendilerini geçmişlerinin kapanına kıstırılmış hissediyorlar ve atalarını saygın bir şekilde gömememiş olma duygusunu taşıyorlar. Ümit edelim ki bu ilerlemenin gerçekleşmesi bir nesil daha sürmesin.

THOMAS DE WAAL
1 Eylül 2016

Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu, 1914.

DİYARBAKIR AĞITI

2012 yılının sıcak bir Eylül akşamıydı. Orta yaşlarında yaklaşık 70 kişilik bir grup Amerikan vatandaşı Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Diyarbakır'ın labirenti andıran dar sokaklarında topluca yürüyordu. Kadınlar şık giyimliydiler, inci kolyeler, küpeler ve büyük güneş gözlükleri takmışlardı; erkekler ise daha gündelik kıyafetler giymişlerdi, sweat-shirtler, krem ve bej rengi pantolonlar. Spor ayakkabıları ve sandaletleri kötü döşenmiş taşların üzerinde tak tak ses çıkarıyordu. Kahvelerden ve küçük berber dükkânlarından dışarıya bakan bol beyaz gömlekli Kürt erkekleriyle birbirlerine meraklı bakışlar atıyorlardı. Kürt gerilla hareketini simgeleyen üç harf, PKK ve onun Apo diye bilinen bıyıklı önderinin fotoğrafı dükkân vitrinlerinde asılıydı. Grup, iki tekerlekli tahta bir el arabasıyla çamaşır makinesi taşıyan yaşlı bir adama yol verdi. Daha sonra eski bir taş duvarın içinde, yanında "Diyarbakır Ermeni Surp Giragos Kilisesi, 1376" yazan bir kapının önünde durdu.

Kilisenin avlusuna girdiklerinde, koyu renk takım elbise ve yelek giymiş, parlak alınlı ufak tefek bir adam öne çıktı. "Hoş geldiniz kardeşlerim! Sizleri kendi vatanınızda, kendi şehrinizde görmekten çok mutluyuz!" dedi, Diyarbakır'ın Kürt bele-

diye başkanı Osman Baydemir. Aynı şekilde gülümseyen New Yorklu, sakallı Ermeni piskoposun elini sıktı.

Yüksek tavanlı kilisenin içinde 300 kişi ahşap sıralarda sıkışık bir halde oturuyordu. Belediye başkanı Amerika'dan gelen ziyaretçilere tekrar hoş geldiniz dedi. "Sorulacak ilk soru, bu mekânın gerçek sahiplerinin şimdi nerede olduğudur. Ermeni, Süryani kardeşlerimiz neredeler, onlar şimdi nerede?" diye sordu. Herkesin –Kürtler, Ermeniler ve Türkler– artık bir arada yaşamasının vaktinin geldiğini söyledi.

Konuşmasını coşkuyla İngilizce "Geri gelin! Yine gelin!" diyerek bitirdi. Ermeni kalabalığında hafif bir dalgalanma oldu. Elbette belediye başkanının sözlerinin politik bir alt metni de vardı – Ermenileri geri çağırırken Türkiye'de Kürtlerin özerklik davasını da desteklemiş oluyordu. Ama yine de sadece birkaç yıl öncesine kadar Türkiye'de bu sözleri dile getirmek imkânsızdı. Halledilmesi zor gibi duran Ermeni-Türk ilişkileri meselesinde bu uzlaştırıcı bir davranıştı. En azından bir geceliğine de olsa bir grup Ermeni eve geri dönmüştü.

Yüz yıllık, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin 1915'te öldürülmesi ve tehcir edilmesi –Ermeni Soykırımı olarak bilinen olaylar– meselesi, tarihte halen canlılığını koruyan en uzun ve en acı tartışma konusudur. Bu mesele Ermenistan-Türkiye sınırının kapalı kalmasında etkilidir, parlamenterler bu konuyu tartışır ve büyükelçiler geri çağrılır. Mesele bütün dünya çapındaki Ermeni diyasporasının kimliğini geniş ölçüde belirler.

Ermeni meselesinin dünya gündemindeki yeri kâh artmış kâh azalmıştır. Ermenilere yapılan zulüm, dönemin gazetelerinde geniş ölçüde yer almış ve Winston Churchill ve Woodrow Wilson gibi liderler tarafından kınanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında sıradan bir Amerikalı, ABD'den gıda yardımı alan "açlık çeken Ermenilerin" acılarını biliyordu. Mayıs 1918'de Theodore Roosevelt "Savaşa girmeliyiz çünkü bunu yapmamak müttefiklerimize karşı kötü niyet sergilemek ve Almanya'ya yardım etmek demektir zira Ermeni katliamı savaş

sırasında işlenen en büyük suçtur ve Türkiye'ye karşı çıkamamak bu suçu bağışlamak anlamına gelir"[1] diye yazar.

Konuyla ilgili temel gerçekler çok açıktır. Ermeniler, anavatanları günümüz Türkiyesi'nin doğusunda yer alan kadim bir halktır. 1913'te Osmanlı İmparatorluğu'nda sayıları iki milyon kadardı. Birinci Dünya Savaşı çıktığında Osmanlı hükümeti topluca tehcir edilmelerini emretti. Birkaç yıl sonra Türkiye'de bu sayının ancak onda biri kaldı, geri kalanı ya sürgüne gönderildi ya da öldürüldü. Sağ kalanlar ya Kafkasya'daki Doğu Ermenistan'a ya da dünyanın dört bir yanına dağıldılar.

Bu trajedi sırasında ve sonrasında yaşananların hikâyesi daha karmaşıktır ve bunlar nesilden nesile aktarılmıştır. Bu hikâye Kürtleri, Azerbaycanlıları, Rusları, Sovyetler Birliği'ni, Batılı Büyük Güçleri ve ardıllarını içine çeker. Acı bir kan davası üç nesil boyunca Ermeni diyasporası politikasına hükmetti. 1960'lardan beri sadece "soykırım" kelimesi etrafında bir siyasi tartışma yürütülmektedir. Genellikle katı tutumlu Ermenilerin ve Türklerin halen yirminci yüzyılın başındaki siyasetin tuzağına düştükleri, dünyanın geri kalanının ise onları aştığı görülüyor.

Konuya yabancı olanların çoğu açısından Ermeni Soykırımı hakkındaki çağdaş politikalar, aksi takdirde soykırımın kanlı canlı gerçeklerini daha kolay anlayabilecek olanların önüne bir engel koyarak soykırımın ardındaki gerçek tarihi bulanıklaştırmıştı. Elbette Birleşik Devletler'de pek çok kişi bu meseleyle ilk önce –meselenin ardında yatan gerçekleri öğrenme şansını bulamadan– kongrede yaşanan rahatsız edici bir düello olarak karşılaşır.

İtiraf edeyim ki ben de bu kategoriye dahildim. 1996'dan itibaren, işim nedeniyle, 1991'de bağımsız olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne çeşitli ziyaretler yaptım. Soykırım Ermenistan'a yaptığım ziyaretlerin arka planında saklı kaldı. 24 Nisan 2000'de, ölen atalarını anmak için Erivan'da bir tepenin üzerindeki Soykırım Anıtı'na yürüyen kalabalıklara katıldım. Erme-

1 Theodore Roosevelt, *Letters and Speeches* (New York: Library of America, 2004), s. 736.

nistan'ın bugünkü nüfusunun yaklaşık yarısının kökeni 1915-1920 döneminde anavatanlarından kaçan Osmanlı Ermenilerine dayanır. Ama o gün farklıydı. Soykırım, Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşları için birleştirici bir kimlik ilkesi değildir. Diğer iki ulusal amaç daha önemlidir – yeni bir devlet kurmak ve tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesi için komşu Azerbaycan ile mücadele etmek. Türkiye ile süren tartışmanın asıl etkisi Ermenistan'ın Avrupa'ya ve Batı'ya erişimini engelleyen kapalı sınır kapısıdır.

Dolayısıyla 1915 trajedisine hiçbir zaman yeterli önemi vermedim. Daha sonra, politize olmuş diyaspora Ermenileriyle karşılaştığımda, Türkiye ve Soykırım hakkında konuşurken öfkeli ve genellikle dogmatik bir üslup benimseyenler keyfimi kaçırdılar. Bu Ermenilerin çoğu bende bir tek meseleye saplanıp kalmış bağnaz politikacı izlenimi bıraktı. W.B. Yeats'in İrlandalılar (ve gençliği) için söylediği gibi:

> Söylenmiş ya da yapılmış hiçbir şey
> Erişemez ateşli kalbime.
>
> Bizler İrlanda'dan çıktık.
> Kabına sığmayan büyük bir nefret
> Bizi baştan sakatladı.
> Anamın rahminden beri
> Ateşli bir kalp var içimde.

Ermeniler de kendi soylarının meşakkatli olduğunu düşünürler. Michael J. Arlen 1975 tarihli *Ararat Yolculuğu* adlı anı kitabında Ermeni kimliğini yeniden keşfedişini yazar. Babası, ki o da Michael Arlen'dir, Ermeniliğini bastırmış ve kendisini enerjik bir şekilde yeni yaratılmış bir Batılı sosyete adamı haline getirmişti; oğul, babasının, oğlunun "İngiliz, Amerikalı –Ermeni dışında ne olursa olsun– olması için gösterdiği ısrarlı çabayı"[2] anlatır.

Arlen kitabında, babasının Ermeni mirasını kucaklaması yö-

2 Michael J. Arlen, *Passage to Ararat* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2006), s. 102 [*Ararat Yolculuğu*, çev. Bahar Öcal, Pencere Yayınları, İstanbul, 2008].

nündeki tavsiyesine aldırış etmediği için çektiği çilelerden bahseder. Türklerin inkârının ve Ermenilerin güçsüzlüğünün bazı soydaşlarına "kendinden nefret etme" laneti yüklediği gözleminde bulunur: "İnsanın aklına çoğu Ermeninin –özellikle yaşlı erkeklerin, ama aynı zamanda oğulların– ağlayıp dövünme özelliği geliyor; beden dilleri adeta Türklerden ziyade kendilerini hedef alıyordu. Türklere yönelik sert eleştiriler –adeta öfke nöbetleri halinde– üç nesildir yapılmaktadır. Öfkeli çocuğa işkence etmenin en garantili yolu şu değil midir: Onu kendi halinde bırakmak, öfkesini hiçe saymak."[3]

Birçok münferit Ermeni için ve diyaspora Ermenilerinin tamamı için Soykırım'ın çözümlenmemiş mirası bir hapishanedir ve onları serbest bırakacak anahtar kendilerinin değil Türklerin elindedir. Çoğu buradan çıkıp gitmemeyi bir onur meselesi haline getirdiğini hisseder çünkü Diyarbakırlı bir Ermeninin bana söylediği gibi "Hâlâ atalarımızı gömemiyoruz."

2012'de New York piskoposu önderliğinde Türkiye'nin doğusuna yaptığım geziyle birlikte, o zamana kadar biriktirdiğim tüm öfke dağıldı ve yerini tevazu duygusuna bıraktı.

İki otobüslük bir kafile oluşturduk. Türkiye doğumlu piskopos, grubun sükûnet merkezi, önderi ve papazıydı; aynı zamanda yolda rastladığımız bütün Türk memurlarla ya da kahve sahipleriyle konuşmak için de vakit ayırıyordu. Grubundakilerin çoğu önce Türkiye'ye gelmekten korkmuş ancak piskopos onları buna değeceğine ikna etmişti. Şimdi burada olduklarına göre, hepsinin gerçeği kabullendiği anlar yaşanıyordu. Bir öğle yemeğinde orta yaşlı bir adam "Burası tıpkı annemin mutfağı gibi kokuyor!" diye bağırdı. "Burada DNA'mda Ermenistan'da bulamadığım bir şeyi buldum" dedi daha genç bir kadın. Birçoğu zannettiğinden çok daha fazla Türkçe konuşabildiğini keşfetti: Türkçe, ailelerinin ikinci ve hatta bazen ilk diliydi.

Ermenilerin sıradan Kürtler ve Türkler tarafından sıcak bir şekilde karşılanmaları beni şaşırttı. Van'ın arka sokaklarında müzeyi ararken, durup yön sorduğumda bana dostça "Size yar-

3 *Passage to Ararat*, s. 248.

dım edebilir miyiz? Ermeni misiniz?" diye sordular. Otobüsümüz yol kenarındaki bir kahvede durduğunda kahvenin sahibi Ermeni gruba 70 bardak çay ısmarladı. Antep (şimdi Gaziantep) şehrinde eskiden Ermeni kilisesi olan bir camiyi gezerken, caminin imamı içerideydi. İmam piskoposa bu kutsal mekânın herkese ait olduğunu söyledi ve birlikte dua ettiler. Her ne kadar Ankara'daki politikacılar Doğu Anadolu'nun sıradan halkının Ermenilere karşı hâlâ düşman olduklarını söyleseler de grubumuzun edindiği izlenim bu değildi. Tam aksine insanların çoğu Ermenileri hatırlamakla kalmayıp, onların geri gelmelerinin iyi bir alamet olduğunu düşünüyor gibiydi.

Yol aldıkça Ermenilerden hikâyelerini benimle paylaşmalarını istedim. Hemen iki şey fark ettim. İlki, eski nesiller "Ermeni Soykırımı" terimini kullanmakla birlikte "tehcirler" ya da "katliamlar" demeye daha eğilimliler. Politize olmuş "soykırım" kelimesinden ziyade daha insani olan bu dilin kullanılması bu deneyimin gerçekliğini daha iyi görmemi sağladı. Aynı zamanda sevgili yol arkadaşlarıma "Nerelisiniz?" diye sorduğumda iki ya da hatta üç yanıt alacağımı öğrendim: Örneğin Urfa-Beyrut-Manhattan, ya da Sivas-Kudüs-Queens.

Ermeni yol arkadaşlarımın hepsinin aynı üçlü kalıba sığan bir aile geçmişleri vardı. Elbette Türkiye'nin bu bölgesinde doğmuş olan anne babaları, ya da büyükanne ve büyükbabaları şanslıydılar çünkü 1915 çöl yürüyüşlerinden sağ çıkmışlardı. Ama bu süreçte neredeyse her şeylerini kaybetmişler ve birtakım Ortadoğu şehirlerinde hayata sıfırdan başlamışlardı. Gruptakilerin çoğunun ebeveynlerinin yetim olduğunu öğrendim. Çoğu Halep, Beyrut ya da Kudüs'teki yetimhanelerde yaptıkları evliliklerle hayatlarını birleştirmişti.

Maria ufak tefek ve neşeli bir kadındı, kırmızı ve turuncu renkli giysileri kalabalıkta dikkat çekiyordu. Onun üç-katlı kimliği ailesinin geldiği Diyarbakır, doğduğu Mısır ve yaşadığı New Jersey'den oluşuyordu. Birinci ve ikinci aşama arasında 1915 Suriye Çölü cehennemi vardı. Maria bana "Benim büyük büyükannem, bir çöl yürüyüşçüsüydü" dedi. "Yatağa girmeden önce bütün takılarını iç çamaşırlarına bağlardı, 'Neden

nine?' diye sorardım 'Ne zaman telaş içinde kalkıp gitmen gerekeceğini hiç bilemezsin' derdi."

Maria, Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nin, yeniden şehrin gökyüzünü dolduran yüksek çan kulesinin yanında dikilerek 1900'lerin başlarında kayınpederine çan kulesinin boyunu kısaltma emrinin verilmiş olduğunu, çünkü Osmanlı yetkililerinin minarelerden daha yüksek bir kilise görmek istemediklerini söyledi.

Şehirde bir başka hüzünlü hikâye başladı. Maria'nın kocasının halası 1915'te, 12 yaşında iken, bir Türk ileri geleninin oğluyla evlendirilerek tehcirden kurtulan bir Ermeni kızıydı. Yıllar sonra kızın ve Türk kocasının bir oğulları oldu. Daha sonra kızın babası Türkiye'ye geri geldi ve iz sürerek kızını yeni evinde buldu. "Bir gün atları getirdiler. Ona 'Sen gel ama oğlunu getirme, yoksa bizi yakalamaya çalışırlar' dediler." Böylece Ermeni kız yeni doğmuş oğlunu terk ederek babasıyla birlikte Mısır'a kaçtı.

Mısır'da, genç bir kadın olarak zengin bir adamla evlendi, ama başka çocuğu olmadı. Bir gün Akdeniz kıyısındaki bir sayfiye yerinde birisi yanına geldi, oturdu ve "Oğlun seni arıyor" dedi. Ana oğul, kadının erkek kardeşinin evinde buluştu. "Ama işin acıklı tarafı hiçbir zaman birlikte yaşamamış olmalarıydı." Oğul Diyarbakır'a geri döndü, anne de bir ipek fabrikasında iş bulduğu New Jersey, Patterson'a gitti. "Daha sonra bu Amerikalı kadın Türkiye'ye Diyarbakır'a, oğlunun evine gidecek ve 1960 ve 70'li yıllarda karalar giyip bir köşede oturacak, ancak hüsrana uğrayacaktır zira yemek pişirmesine ya da herhangi bir iş yapmasına izin verilmeyecektir."

Renkler canlı ve çok eski zamanlardan kalmış gibiydi. Sanki bir çocuk ufuk çizgisini kalemiyle boyamıştı. Van Gölü'nün kıyıya yakın yerleri tıpkı Akdeniz gibi turkuazdı, daha açıklarda mavileşiyordu. Gölün ortasında kayalık bir ada yükseliyor, üstünde kırmızı Türk bayrağı dalgalanıyordu. Teknemiz yaklaştıkça, kızıl andezit taşından yapılan kilisenin kubbesini seçebiliyorduk.

Türkiye'nin doğusundaki Van şehrinde hac yolculuğuna iki gün önce katılmıştım. Van Gölü'ndeki Akhtamar Adası, en meşhur Ermeni kiliselerinden birine, Vaspurakan prenslerinin ikametgâhı olan on asırlık katedrale ev sahipliği yapar. Kilisenin dış duvarları sanki taştan örülmüş bir duvar halısıydı. Stilize şekiller adeta taş üstüne kakılmış gibiydi: Büyük üzümler, sevimli aslanlar, kartallar ve koyunlar, başında dikilen dev Câlût'ü vurmak için sapanına davranan Davud. Katedral iki yıl önce restore edilmişti. 1950'lerde askerî tatbikat bölgesi içindeydi ve yavaş yavaş tahrip ediliyordu, ancak yazar Yaşar Kemal ve diğerleri katedralin yok olmasını önlediler.

Büyük bir kalabalık kilisenin içine hücum ediyordu ve kubbenin altındaki küçük iç mekâna ulaşabilmek için mücadele etmemiz gerekti. 1915'ten beri sadece üçüncü defa Türk devletinin izniyle Akhtamar'da Ermeni ayini düzenleniyordu. Bizi içeride bir sürü kamera karşıladı. Koyu renk takım elbiseler içindeki asık suratlı Türk güvenlik görevlileri duvar diplerine dizilmişti. Görüntü adeta bir Ortaçağ resmini andırıyordu, tepeden dik inen bir ışık huzmesi koronun mavi, gümüş ve altın renklerindeki kıyafetlerinin üzerine yansıyordu. Piskopos Barsamian altın kakmalı kırmızı bir taç ile geldi ve yüksek sesle ayine başladı. İstanbul Ermeni Patrikhanesi korosu da ona katıldı. Buhurdanlıklar tıngırdadı ve Ermeni dilinin kuvvetli heceleri kilisenin duvarlarında yankılandı.

Piskopos Ermenice bir vaaz verdi, kubbeyi hayranlıkla seyretti ve Türkçe birkaç kelime etti. Ermeni hacılar birbirlerine kutsal öpücük verdiler. Komünyona katılmak ve ağızlarına ince ekmek dilimlerinin konulması için kameramanların arasından kendilerine yol açtılar. Hem medyatik bir olay hem de etkileyici bir törendi. "Manen ağırdı" dedi grubumuzdan biri. "Bütün ölüler üstüme üstüme geldiler."

Dışarıda, kilisenin avlusunda Ermeniler rahatladı, Türkler gerildi. Erivan'dan gelen bir dans grubu daire oldu, birbirlerinin omuzlarının üzerinden kollarını birleştiren dansçılar öne ve arkaya doğru gidip geldiler – bu dansı Yunanistan'dan Hindistan'a kadar her yerde görürsünüz. Ardından birisi, turuncu,

mavi ve kırmızıdan oluşan Ermenistan Cumhuriyeti bayrağını açtı ve dansçıların üzerinde dalgalandırdı. Bu, halen resmen Türk devletinin mülkiyetindeki bir mekânda olması beklenen bir şey değildi. Ceketine Türk bayrağı rozeti takmış, ter içindeki bir sivil güvenlik görevlisi, işte bu sorun, diye söylendi. Önce kiliseyi daha sonra Ermenistan bayrağını taşıyan dansçıları göstererek bana "Bu iyi, ama bu kötü" dedi. Ama polis gerilip, tam müdahale edecekken dans yavaşladı ve üç renkli bayrak kenara bırakıldı.

O gece Van'daki Elite Palace Hoteli'nin lobisinde ayini düzenleyen Türk görevlilerden birini yakaladım. Törenin gidişatından memnun olduğunu söyledi. Van, dedi, karmaşık bir şehirdir, burada bir Ermeni etkinliği düzenlemek o kadar kolay değildir. Van Ermenileri Nisan 1915'te yapılan tehcirleri hatırlarken, Müslümanlar da birkaç ay sonra şehrin Rus ve Ermeni kuvvetleri tarafından ele geçirilmesini, atalarının katledilişini hatırladılar. İki yıl önce Akhtamar'da ilk Ermeni ayini yapıldığında, köy camisinin imamı olayı kınamış ve hatta 1915'te Ermeniler tarafından öldürülen Türkler için dua etmişti.

Bu, son on yılda Türkiye'nin ne kadar değiştiğini gösteren bir işarettir: Bir devlet memuru Akhtamar'da ayin düzenlemek üzere Ermenilerle birlikte çalışıyordu. Konuşmamızdan, Ermenilerle yapılacak her türlü girişimi artık Türk devletinin kabullenebileceği izlenimini edindim, ancak "soykırım" kelimesine hâlâ var güçleriyle direniyorlardı. "Anadolu çoğul bir hafızaya sahipken" dedi, "Ermenilerin çok tekil bir hafızası var. [1915'te yaşananların] soykırım olmaması çekilen acıyı azaltmaz."

Piskopos Khajag Barsamian'ın ayinden sonra keyfi yerindeydi. Piskopos utangaç denilecek kadar yumuşak dilliydi. Ancak bu onun, Ermeni diyaspora cemaatinin milliyetçi kesimlerinin itirazına rağmen Türkiye'ye seyahatler düzenleme konusundaki kararlılığını gizliyordu.

Uzun otobüs yolculuklarından birinde, sıra piskopostan kendi hikâyesini anlatmasını istemeye geldi. Bu da en az diğerleri kadar dolambaçlı bir hikâyeydi. 1951'de Türkiye'de, Arapgir kasabasında doğmuştu. Çocukluğunda büyükannesinin

güçlü bir etkisi olmuştu. 1915'te, üç aylık hamile olduğu sırada kocası götürülmüştü, ama "onda nefret duygusunu değil hep acıyı hissettim." Bütün kiliseler yıkılmış olduğu halde, o ailesine dua etmeyi öğretti ve İncil'den bölümler okudu, "ben onun sayesinde rahip oldum."

Küçük Khajag Barsamian altı yaşında Arapgir'den ayrıldı ve eğitim görmek amacıyla gezgin bir hayata başladı. Önce Ermeni dilinde eğitim almak üzere İstanbul'a gitti; İstanbul'daki Ermeni papaz okulu kapatılınca teoloji okumak üzere önce Kudüs'e, ardından New York, Minnesota, Oxford ve Roma'ya gitti. 1990'da, 39 yaşında New York'ta bulunan Birleşik Devletler Doğu Diyakosluğu Başpiskoposu olarak seçilince "bilimsel çalışmaları sona erdi"

Piskoposun çocukluğunu Türkiye'de geçirmiş olması ve akıcı Türkçesi Ermenileri olduğu kadar Türkleri de anlamasını kolaylaştırıyordu. Seyahat sırasında hep yanımızda güvenliğimizi sağlayan bir polis eskortu vardı. Her il sınırında sorumluluk yeni yerel polis kuvvetlerine devrediliyordu. Her görev değişikliğinde piskoposun büyük bir nezaketle, görevi devreden mavi gömlekli polis memurlarına teşekkür ettiğini ve yeni gelenleri selamladığını fark ettim. Ermenilerle Türkler arasındaki uçurumu kapatmanın en iyi yolu nedir, diye sordum piskoposa. "En iyi yol ilişki kurmaktır. Bu grup dahi insanlarla karşılaşıyor. Bir sürü benzerlikler görüyorlar. Müzikte, yemeklerde birtakım bağlantılar hissediyorlar, suratlar bile aynı." Ne var ki psikolojik uçurum hâlâ çok derin. "Bir tarafta gurur duygusu var, diğer tarafta ise acı."

Akhtamar'daki vaazında neler söylemişti? Bu törenin yapılmasına izin verdiği için Türk devletine teşekkür ederek başladığını söyledi. Daha sonra St. John'un "Tanrı dünyayı o kadar sevdi ki ona biricik Oğlunu verdi" sözlerini tekrarladı ve bir hayat sembolü olarak haçın anlamı hakkında konuştu. Ardından hac ziyaretini, yakınlardaki ve uzaklardaki hacıların bu ayin sayesinde nasıl bir araya geldiklerini anlattı.

Akhtamar'da neredeyse yüz yıl aradan sonra ilk defa ayin düzenlemek nasıldı? "Çok duygusal ve ilham verici. İbadethanede

insanların birliğini, geçmişi ve geleceği hissettim." "Ayin okumak dağa tırmanmak gibidir. Başta yorulsanız da enerji bulursunuz."

Tıpkı uzun süren ayin gibi, otobüsle yapılan Ermeni hac yolculuğu da kendi ritmini buldu. Piskopos eski Ermeni kiliselerinde dua okurken uhrevi anlar yaşandı; Türkiye'nin çorak ve tozlu yollarında yapılan uzun yolculuklar sırasında şarkılar söylendi ve gülüşmeler oldu; akşamları müzik eşliğinde gürültülü yemekler yendi ve yaşlı Ermeniler bazı dans adımlarını hatırladılar.

Ermeni grubu Diyarbakır'a ulaştığında gruptakiler artık kırk yıllık dost gibiydi. Bu eski şehir birçoğunun zihninde çeşitli çağrışımlar yapmıştı. Şehrin siyah bazalt taşından yapılmış surları Roma döneminden kalmaydı. Ermeniler bu şehre Dikranagert, ya da "Dikran'ın şehri" derlerdi. Vali doktor Mehmed Reşid yüzünden şehir 1915'te Ermeniler için en kanlı yerlerden biri olmuştu. Reşid öyle bir coşkuyla katlediyordu ki, İstanbul'dan bu çılgınlığı frenlemesini söyleyen bir telgraf aldı. Turist levhalarının ürkütücü çağrışımları vardı. Heybetli On Gözlü Köprü'nün geniş döşeme taşlarının üzerinden geçerken, birisi o uğursuz günlerde Ermeni kadınlarının kaçırılıp tecavüze uğramaktansa köprüden atladıklarını ve çocuklarını da suya attıklarını söyledi.

1920'lerden itibaren şehir Türkiye'nin önemli Kürt merkezi ve yöre halkının "Kürdistan" dediği bölgenin gayri resmî başkenti oldu. 1990'larda, Türk devleti ile militan Kürt grubu PKK arasındaki savaş tırmandığı sırada askerî kuşatma altında bir merkezdi. Daha yakın zamanda Diyarbakır, Ermenilerle girişilen uzlaşma çabalarında ön planda yer aldı.

Diyarbakır'ın iki belediye başkanı –hem merkez ilçe başkanı hem de büyükşehir belediye başkanı– şehirde bulunan yıkık büyük Ermeni kilisesini restore etme planını içtenlikle onayladılar. Diyarbakırlı Ermeniler uzun zamandır, Ortadoğu'nun en büyük Ermeni kilisesi olan Surp Giragos'u restore etmek istiyorlardı. Kilise 1990'lara kadar küçük, azimli bir Ermeni ce-

maati tarafından bakılıyordu ancak daha sonra zamanla çürüdü ve çatısı çöktü. Milenyum başında kalıntılarında koyunlar otluyordu.

Türk devleti, tıpkı Akhtamar'da olduğu gibi, kilise binasını restore etmeyi kabul etti, ancak mülkiyetini tutmak koşuluyla. Ama Diyarbakır'ın Kürt belediye yetkilileri daha iyi bir teklif yaptılar, hizmet veren bir kilise olarak onarılması gerektiğini kabul ettiler. Bunun üzerine kilisenin restorasyonu bir grup Türkiyeli Ermeni ile yerel Diyarbakır yetkililerinin ortak girişimiyle gerçekleşti. Bu, son zamanlarda ortaya çıkan iki gelişme sayesinde oldu. İlk gelişme Türkiye'de, ılımlı İslâmcı AK Parti hükümeti öncülüğünde, ülkenin azınlıklarına ve çok etnisiteli geçmişine karşı daha hoşgörülü bir havanın doğmasıdır. Her ne kadar 1915'te Ermenilerin başına gelenler konusunda eski devlet söylemi resmî olarak reddedilmese de devlet yetkilileri bu konuda esas olarak suskun kaldılar ve artık karşı görüşler de ifade edilebilir hale geldi.

İkinci olarak Türkiye'nin Kürt önderleri ve onların siyasi partisi BDP* Ermenilerle uzlaşma çabalarında ön planda yer aldı. 1915'te Diyarbakır ve diğer bölgelerde yağmacı Kürt aşiret üyeleri Ermeni kıyımlarının esas failleri arasında yer almışlardı. Ancak yeni bir anlatı ortaya çıktı, buna göre Kürtler kendilerini Türk milliyetçiliğinin kurbanları olarak görüyorlardı, tıpkı kendilerinden önce Ermenilerin kurban olması gibi. Hatta bu konuya ilişkin bir hikâye anlatırlar: 1915'te öldürülmek üzere olan bir Ermeni piskoposunun Kürt komşularını "Biz kahvaltıyız, siz öğle yemeği olacaksınız" diye uyardığı söylenir.

Diyarbakır belediyesi restorasyon için 500.000 dolar verdi ki bu toplam maliyetin yaklaşık yüzde yirmisidir. Geri kalanı, ağırlıklı olarak Türkiye'de yaşayan zengin Ermenilerden sağlandı. Çok açık bir şekilde dile getirilmese de Diyarbakır Ermenileri Amerika Birleşik Devletleri'ndeki diyaspora Ermenilerinden toplanan paranın azlığı karşısında hayal kırıklığına uğradı-

(*) Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) 2014 yılında Halkların Demokratik Partisi (HDP) örgütlenmesine dahil olmuş ve daha sonra –isim değişikliğiyle– kapanmış, Demokratik Bölgeler Partisi (DBP) kurulmuştur – e.n.

lar, bunların çoğu Türkiye'deki bir Ermeni projesine para yatırmaya ikna edilemedi.

Şimdi biz de Surp Giragos Kilisesi'nin, yerel siyah bazalt taşıyla kaplı, dingin avlusuna gelmiş, Belediye Başkanı Baydemir tarafından karşılanmıştık. Bu akşam bağış toplamak amacıyla bir konser verilecekti. Bu tipik bir Gotik Ortaçağ kilisesiydi: Üç nef ve sağlam Diyarbakır taşından kesilmiş uzun sütunlar üzerinde yükselen ferah bir tavan. Sütunlar açık mor, pişmiş patlıcan rengindeydi. Altın haç işli, erik kırmızısı beş perde kilise mabedinin karşısına asılmıştı; perdelerin arkasından yaldızlı bir ikonostazı görebiliyorduk. Önde büyük bir piyano vardı.

Belediye başkanı konuşmasını bitirince, Raffi Bedrosyan öne çıktı. Gür siyah saçları, Chopin'i hatırlatırcasına düzgünce yana taranmıştı. Piyanonun önüne oturdu ve Beethoven'ın "Ayışığı Sonatı"nı çaldı. Notalar bu duvarlar arasında doğal ortamlarını buldular, yükseldiler ve taşın etkisiyle güçlü bir şekilde yankılandılar. Bedrosyan, Chopin, Rahmaninov ve Ermeni bestekârlar Komitas ve Alan Hovanhess ile devam etti.

Dikkat çekici anların yaşandığı bir gecede Raffi'nin Diyarbakır'daki bu kilisede "Ayışığı Sonatı"nı çalması bizi olağanüstü bir başka hikâyeye götürür. Raffi daha sonra bana, sağ kalan küçük İstanbul Ermenileri grubuna mensup olduğunu söyledi. İngilizce eğitim yapan prestijli Robert Kolej'de okumuştu. Ailesi ona tehcirden hiç bahsetmemişti. "1915 olayları hakkında hiçbir şey bilmiyordum" dedi. "Tipik bir 'Eğer çocuklar bilmezlerse Türk arkadaşları gibi olurlar, herhangi bir zorluk çekmezler' vakasıydı."

Bu durum 1971'de, Raffi'nin 18 yaşında üniversite için Kanada'ya gidip Soykırım hakkında kitaplar okumaya başlamasıyla değişti. Yaz tatilinde eve geldiğinde konuyu büyükannesine açtı ve onun korkunç hikâyesini dinledi. Büyükanne ona 1915'te İstanbul yakınlarındaki Bursa'dan bir kafileyle birlikte bütün Türkiye'yi geçerek Şam'a kadar nasıl yürüdüğünü anlattı. Yolculuğa hamile olarak başlamış, Orta Anadolu'da bir oğlan çocuğu doğurmuş ve altı ya da yedi gün sonra onu bir taşın altına gömmüştü. Savaştan sonra yeniden İstanbul'a yerleşmişti.

Raffi Kanada'ya göç etti. O, on parmağında on marifet olan bir adamdı, Toronto'da inşaat mühendisi ve piyanist olarak çifte kariyer yaptı – "bu durum beynimin iki tarafını birden tamamladı." Bunun yanı sıra hem Türk arkadaşlarıyla hem de gazeteci Hrant Dink gibi eski sessizlik alışkanlıklarını kırmaya başlayan İstanbul Ermenileriyle İstanbul'daki ilişkilerini sürdürdü. "On yıl önce Türkiye'nin değişmeye başladığını fark ettim" dedi. "Taşnakların yaptığı gibi Türklerle hiç ilişki kurmama yönündeki aşırı tutumları benimsemek yerine çözüm arayışlarında daha faal olmaya başladım."

Raffi'nin kayınbiraderi Diyarbakır'daki kilise heyetinin başkanıydı ve kilisenin restorasyonu için ondan yardım istedi. Raffi bütün yeteneklerini kullandı. Kilise için bağış konserleri verdi, yeni çatı için yapı tasarımı yaptı – ve şimdi de yeni binada bizlere Beethoven çalıyordu.

Ertesi sabah Ermeni grubu yine kiliseye gitti. Perdeler açılmış, orta nişte 14 mum ışığının aydınlattığı Meryem Ana ikonuyla birlikte altın sarısı bir sahne ortaya çıkmıştı (bkz. Resim 1). Piskopos siyah cüppesini giymişti, beş yardımcısı ise kırmızı ve sarı yaldızlı kıyafetler içindeydi. Tur grubundan bir koro oluşturuldu. Gruptaki herkes merhumların isimlerini bir kâğıda yazıp rahiplere verdi. Piskopos ölülere ağıt okudu. Ölüleri anmak için gayet uygun bir gündü, günlerden 11 Eylül'dü.

Türk rehberimiz Meltem'in sessiz sedasız bir şekilde bir mum yaktığını fark ettim, geride durarak bu yolculuğun benim görüşlerimi de nasıl değiştirdiğini düşündüm. Piskopos İngilizce "Tanrım bu güzel gün için sana şükürler olsun" dedi ve ayini Ermenice başlattı, bu alçak sesle söylenen şarkılar ve nakaratlardan oluşan bir törendi. Raffi Bedrosyan kulağıma "İki yıl önce burada koyunlar otluyordu, şuraya kadar otlar, her yerde kuşlar vardı" diye fısıldadı. Bunları söylerken bir eliyle bel hizasını gösterip diğer eliyle yukarıya doğru işaret etti. Arthur (New York, Romanya ve İzmit) "1997'de buraya geldiğimizde çatı yoktu, ta buraya kadar ot kaplıydı, piskoposlardan biri kırık bir pencereden içeri girdi" dedi. "Kötü insanlar öldüler. Artık yoklar. Kimseden nefret edemeyiz" diye devam etti.

Resim 1. Piskopos Khajag Barsamian Diyarbakır'da restore edilen Ermeni kilisesinde ölüler için ağıt ilahisi okuyor. (Fotoğraf: Naomi Shore)

Koro muhteşem sesini yükseltti. Şarkılar zaman zaman dışarıdaki inşaat işçilerinin çıkardığı çekiç sesleriyle ve bir keresinde de havada uçan askerî jetin çıkardığı tiz sesle kesildi. Ayini takip edemedim ama Ermeni isimlerinden oluşan uzun bir listeyi dinledim – ölenlerin ruhları. "Tanrı ölülerimizin ruhlarını kutsasın. 11 Eylül'de ölenleri de yâd ediyoruz" piskopos Ermenice bilmeyenler için sözlerini İngilizce tamamladı. Cemaat yüzüğü öpmek için sıraya girdi.

Grubumuz, Urfa ve Gaziantep üzerinden batıya doğru yola devam etti; bunlar Xenophon veya Aziz Paul'ün şükranlarını sunacağı şehirlerdir. Kürt Diyarbakır şehri Ermenileri hatırlamanın bir yolunu buluyordu ancak Doğu Anadolu'nun diğer yerlerinde bu iş o kadar kolay değildi. Van ve Bitlis gibi şehirlerde yerli Ermeniler 1915'te topluca tehcir edilip öldürülürken, yörenin yerli Müslümanları ise 1916 ve 1917'de Rus ordusunun ve Ermeni müttefiklerinin yıkımından ancak kaçarak kurtulabildiler.

Birinci Dünya Savaşı'nda başka hiçbir bölgede bu kadar acı yaşanmadı. Türklerle Ermeniler arasındaki diyalog çabalarının öncülerinden biri olan Türk akademisyen Cengiz Aktar Ermenilerin 1915 yıkımını tanımlamak üzere kullandıkları "Büyük Felaket" ya da *Medz Yeghern* teriminin bu bölgenin tamamına uygulanabileceğini söyler: "'Büyük Felaket' çok çok güçlüdür çünkü genel bir felaket anlamına gelir. Elbette en çok acı çeken Ermeniler oldu ama geride kalanlar da şüphesiz çok acı çektiler."

Bir başka kadim şehir olan Maraş'a giden küçük gruba katıldım. Günümüzde Türkiye bu şehre, Atatürk'e bağlı kuvvetlerin 1920'deki Kurtuluş Savaşı sırasında Fransız istilacıları ve onların Ermeni müttefiklerini defetmek için yaptığı muharebenin anısına Kahramanmaraş diyor. 1920'deki bu muharebe Maraş'ta yüz yıllardır süregelen Ermeni yaşamını sona erdirdi. Bu tarihten sonra, Türkiye'de hiçbir şeyiyle değilse de dondurmasıyla bilinen, dar görüşlü ve muhafazakâr bir Türk-Kürt şehri oldu. Burada Ermeniler hem kurban hem de saldırgan olarak hatırlanıyorlar.

Grubumuzdaki kadınlardan biri, daha önceki seyahati sırasında, Maraş'ta 1915'te –ve 1920'de Fransızlar Ermenileri terk ettiğinde– Ermenilerin boğazlarının kesildiği bir camiye gitmiş. Kadın bu camiye girmek istemiş ancak caminin önünde duran bir kadın eliyle boğazını kesme işaretini yapmış ve "Eğer denemeye kalkarsan yine yaparız" demiş.

Buraya yedi kişilik küçük bir grupla gittim, bunların altısı şehirde kökleri olan Ermenilerdi. Bir minibüs tuttuk, minibüsün Cemal adında az konuşan Kürt bir şoförü vardı, Cemal düzinelerce Maraşlı Ermeniyi köklerine geri getirmişti. Yer yer tostoparlak, bodur fıstık ağaçlarıyla kaplı güneşin kavurduğu bir ovadan geçtik, büyük bir çimento fabrikasının yanından saptık. Üzerinde "Kahramanmaraş, Nüfus: 428.724" yazan büyük levhanın önünde yol arkadaşlarımın fotoğrafını çektim.

Kaleye tırmandık ve beton binalar ve kırmızı çatılardan oluşan, sıkışık trafikli tipik Türk şehrine tepeden baktık. Avrupalı seyyahların anlattıkları meşhur "Maraş Aslanları"ndan hiç iz yoktu. Cathy (zayıf ve kısa boylu, Maraş, Kazablanka ve Long

Island) şehrin keşmekeşinden etkilendi. "Buraya gelene kadar sakin bir yerde yaşadıklarını, kuş uçmaz kervan geçmez bir yerde bulunan küçük bir köyü bırakıp Long Island'a geldiklerini düşünüyordum."

Sonunda, dolambaçlı Osmanlı sokakları ve kırmızı kiremitli evleriyle eski Ermeni mahallesine geldik. Sheri (Maraş ve New York) daha önce buraya hiç gelmemişti, fakat ailesinin geçmişi hakkında yıllardır yaptığı araştırmalar sayesinde şaşırtıcı bir yön duygusu edinmişti. Dedesinin amcası olan bir göz doktorunun evini bulmak için Cemal'i yönlendirdi. Ev hâlâ ayaktaydı, yüksek taş duvarlarla çevrilmiş koyu kırmızı bir binaydı. Bu, dedesinin çocukken dokuz ay kaldığı evdi. Savaşın patlak vermesiyle birlikte her gün çıplak ayakla evden çıkar, kasaba hapishanesine kadar yürüyüp babasını ve yörenin tanınmış şahsiyetlerinden Bay Kherlakyan diye birini ziyaret ederdi.

Yeşil metal kapıyı çaldığımızda cevap veren olmadı. Kilit yoktu. Ancak karşı evde, başörtülü iki kadın pencereye çıktı ve bizi çağırdı. Kadınların bir tanesi dışarı çıktı ve bizi evin küçük avlusuna aldı. Merdivenlerde iki küçük kız çocuğu oturuyordu. Tercümana ihtiyaç yoktu, bizim kim olduğumuz ve neyi temsil ettiğimiz belliydi. Daha yaşlı olan Salme bize bir şey söylemek istiyordu. Üst kata çıktı ve kırışık bir siyah beyaz fotoğrafla geri geldi.

Fotoğraf belki 30 yıl önce çekilmişti. Fotoğrafta 11 kişi vardı, o parmağıyla en yaşlı olanı işaret etti, kameraya dik ve cesurca bakan, beyaz başörtülü yaşlı bir kadını. "Veronica" dedi. Artık, akıcı bir Türkçe konuşan, John Vaniskhian da dahil grubun tamamı bu küçük avluya girmişti. John'un başında beyzbol şapkası, üstünde Mulberry şortu vardı. Fotoğraf makineleri çıkarıldı, iki kadın Amerikan-Ermeni misafirleriyle, sanki onlar şans meleğiymiş gibi gülümseyerek poz verdi. Veronica ev sahibemiz Salme'nin kayınvalidesiydi. Salme bize sadece Veronica'nın Ermeni olduğunu, onlarla birlikte yaşadığını ve birkaç yıl önce öldüğünü söyledi, ondan sevgiyle bahsediyorlardı. Salme'nin kızı telefonu eline aldı ve kuzenini aradı. O bize daha fazlasını anlatacaktı.

Bir saat sonra, Maraş şehir merkezinde küçücük bir sigorta ofisine doluşmuş çay içiyorduk. Kadir Besen isimli sigortacı neşeli bir Türk'e benziyordu ama kökleri büyük ölçüde Ermeni idi. Siyah beyaz fotoğraflarla dolu bir çekmecesi vardı. Karşılıklı isimler zikredildi, kısa ve kopuk Maraş hatıraları bir araya getirildi. Kadir'in fotoğraflarından birinde 1950'ler ya da 1960'larda Suriye'de çekilmiş beş adam vardı. Ortadaki adamın Setrak Kherlakyan, yani babası olduğunu söyledi. Aniden çeşitli konuşmalar başladı. Sheri "Onun büyük büyükbabası benim dedemin babasının ve kardeşinin hayatını kurtardı" dedi. John Vaniskhian "Sao Paolo'nun en zengin adamlarından biri Kherlakyan ailesindendir" diye araya girdi.

"Hayatı toz pembe gören biri değilimdir ama bugün benim için *gerçek*ti" dedi bir başka Maraş-New Yorklu Chris. Etrafımızda dolanarak çeşitli hareketler yaptı. "Bu benim için parçaların hâlâ burada olduğunu, bütün parçacıkların hâlâ burada olduğunu görme fırsatıydı. Önce imha vardı, şimdi tekrar bir araya gelme var." Bütün bu süre boyunca Kürt şoförümüz gazetesini okudu. Bunu daha önce de yapmıştı, bugün yine görevini layıkıyla yerine getirdi.

Bu, işlek Türk şehri Maraş'ta hiç ummadığım bir başka şaşırtıcı esin kaynağı ve berraklık anıydı. Bu hatıraların saklanması, Anadolu'da orta büyüklükteki bir Türk şehrindeki küçük bir sigorta komisyoncusunun her şeye rağmen dünyanın diğer yarısında yaşayan insanlarla yeniden bağlantı kurması beni şaşırtmıştı.

İçimdeki iyimser bunu bir şeylerin başlangıcı, Ermeni ve Türk dünyalarının tekrar bir araya gelmeye başlaması olarak gördü. İçimdeki kötümser ise ne kadar çok şeyin geri dönüşü olmayan şekilde yitirildiğini gördü. En azından Maraş gibi bir yerde, Ermenilerle Türklerin, hem ortak hem ayrı tarihleri hakkında bir hayli gecikmiş sohbetler başlamış oldu.

1

FELAKET

10 Haziran 1915'te ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisi Henry Morgenthau Washington'daki Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e bir telgraf çekti:

> Ermenilere yapılan zulüm eşi benzeri görülmemiş boyutlara ulaştı. Çok farklı bölgelerden gelen raporlar, barışçıl Ermeni halkının kökünü kazımaya ve keyfî tutuklamalar, korkunç işkenceler, imparatorluğun bir ucundan diğerine sık sık rastlanan tecavüz, yağma ve katliama dönüşen cinayetler eşliğinde toplu sınır dışı etmeler ve tehcirler aracılığıyla onları harap ve mahrum etmeye yönelik sistematik girişimler olduğunu bildiriyor. Bunlar halktan veya fanatiklerden gelen talep üzerine değil, tamamen keyfî olarak alınan önlemlerdir, genellikle herhangi bir askerî operasyon yapma ihtimalinin olmadığı bölgelerde askerî zorunluluk gerekçesiyle Konstantinopolis'ten yönetilmektedirler. Müslüman ve Ermeni halkları uyum içinde yaşıyorlardı ancak çoğu Rus vatandaşı olan Ermeni gönüllüler Kafkasya'da Rus ordusuna katıldığı ve bazılarının silahlı devrimci hareketlerle ilişkisi olduğu için ve kimileri de Van vilayetinin işgali sırasında Ruslara yardımcı olduğu sebebiyle korkunç bir intikam alınıyor. Mağdurların ço-

ğu masum ve Osmanlı Devleti'ne sadık kişilerdir. Neredeyse tamamı yaşlı erkekler, kadınlardır, yirmi ila kırk beş yaşındaki tüm erkekler Türk ordusunda görevliler. Kurbanların evleri ellerinden alınıyor ve hiç bilmedikleri bir yerlere yürüyerek gönderiliyorlar; barınmaları ve beslenmeleri için hiçbir ödenek verilmiyor. Birçok yerde onlara yardım etmemize ya da ulaşmamıza izin verilmedi. Ermenilerin bu önlemlere karşı geldiği, dağa çıktığı ve birtakım silahların veya bombaların bulunduğu az sayıdaki vaka, yetkililerin daha da zalimleşmesine yol açtı; bu zalimliği, kendilerine karşı direnildiğini ileri sürerek haklı göstermeye çalıştılar. Muazzam bir sefalet, hastalık, açlık ve ölümler kontrolsüz bir şekilde başını alıp gidecektir.[1]

Bu telgrafta, Morgenthau Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ermenilerinin tehcir ve katli meselesinin ana hatlarını –üstelik olaylar yaşandığı sırada– özetler. Bu temel olgular o dönemde diplomatlar, misyonerler, gazeteciler ve olay yerindeki diğer tanıklar tarafından bildiriliyordu. 1915'te, Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdikten kısa bir süre sonra, Jön Türk hükümeti Osmanlı Ermenilerinin evlerinden Suriye çöllerine doğru toplu tehcir edilmesini emretti; çoğu katledildi; bir sürü insan yürürken öldü; kültürleri yok edildi; birkaç yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermenilerin ancak yüzde onu kaldı. Morgenthau bu hikâyenin siyasi bağlamına da değinir: Osmanlı'nın Jön Türk yetkilileri, Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus kuvvetleriyle sözde işbirliği yaptıkları ya da yapabilecekleri için topluca cezalandırmak amacıyla, "askerî zorunluluk" gereği hareket ettiklerine inandılar ya da inandıklarını iddia ettiler.

Bunun o kadar güçlü kanıtları vardır ki, bu konuda bir "tartışma" olduğunu söylemek bile ahlâki izafiyete düşmek demektir. Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu* bile Aralık 2013'te

1 Ara Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide* (Watertown, MA: The Armenian Review, 1995), s. 51-52.

(*) Ahmet Davutoğlu, 28 Ağustos 2014'te başbakan olarak göreve başlamış, bu görevi 24 Mayıs 2016'da kendi istifasıyla son bulmuştur – e.n.

Ermeni tehcirlerinin "tamamen yanlış" ve "gayri insani"[2] olduğunu söyledi. Sadece kanıtları araştırma zahmetine girmeyenler ya da Türk milliyetçileri, bu yıllarda Osmanlı Ermenilerinin zalim bir felakete maruz kaldıklarını reddederler.

O halde bu mesele neden hâlâ tartışma konusudur? Bunun nedeni meselenin üstüne biriken olaylardır: Hem Ermenilerin hem de Osmanlı Müslümanlarının ağır bir şekilde maruz kaldığı uzun yıllar süren savaş hali; 1920'de Ermeni devletinin yıkılması ve 1923'te Büyük Güçler'e rağmen yeni bir Türkiye cumhuriyetinin kurulması; 1945'ten sonra Soğuk Savaş politikalarının yol açtığı daimi zıtlaşma ve "soykırım" kelimesinin kullanılmasına ilişkin tartışmalar ve 1970'lerde Ermenileri Türk devletinin ölümcül düşmanı haline getiren terörizm dalgası.

Bu bölümün devamında kanlı 1915-1916 olaylarının tarihi yeniden anlatılmayacak; bu, ciddi akademik tarihçilerin yıllardır araştırdıkları bir meseledir. Bu bölümde, yaşananlar hakkında, uzman olmayanlara yönelik kısa bir özet vermeye çalışılacak. Ardından gelen bölümde konuyla ilgili mevcut tarih biliminin durumu hakkında bir tartışma yer alacak, 3. Bölüm'de ise 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte sona eren olayların bir incelemesi yapılacak ki, bunlar kitabın daha geniş kapsamlı temalarının bir çerçeveye oturmasına yardımcı olacak: Bir vahşetin hafızası ve unutulması, 1923'ten beri Ermeni-Türk ilişkileri ve iki halk arasındaki uçurumu kapatmaya yönelik son çabalar.

Bu meselenin hemen hemen bütün unsurları bir hayli politize olmuştur ki bu 1940'larda icat edilen "soykırım" kelimesinin kullanımından ve suiistimalinden öncesi için de geçerlidir. Kaçınılmaz olarak Soykırım meselesi etrafında sayılara ilişkin ürkütücü bir oyun döner. Politize olmuş tarihçiler felaketzede sayısını şişirir ve kısarlar, ölüleri sayarlar ve hesaptan düşerler, böylece daha fazla ya da az sayıda Ermeninin öldüğünü ka-

2 Cansu Çamlıbel, "Turkish FM: 1915 Armenian Deportations Inhumane", *Hürriyet Daily News*, 13 Aralık 2014. http//www.hurriyetdailynews.com/turkish-fm-1915-armenian-deportation-inhumane.aspx?pageID=238&nID=59487&NewsCatID=355.

nıtlamaya çalışırlar. Bu konuda da ortada büyük sırlar yoktur. Gözlemciler Birinci Dünya Savaşı sırasında bir milyon Ermeninin öldürüldüğünü tahmin ediyorlar. 1919'da kurulan müttefik destekli Osmanlı hükümeti bu sayıyı 800.000 olarak verir ki anlaşılan Kemal Atatürk de bu sayıyı kabul etmiştir.[3] Bu arada Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında yüz binlerce Osmanlı Müslümanı da öldü – bu hesaplaması daha da zor bir sayıdır çünkü onlar vurularak değil daha ziyade hastalık ve açlık nedeniyle öldüler.

Ermeni Felaketi hakkında halen akademik tartışmanın sürdüğü konular çoğunlukla tali meselelerdir: İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümetinde emirleri kim verdi ve hangi gerekçelerle verdi; bu önceden planlanmış bir operasyon muydu yoksa sadece savaş bağlamında mı kararlaştırılmıştı; felakette Kürtler nasıl bir rol oynadı; 1915'te Van'daki Ermeni isyanı nasıl nitelendirilmeli ve Rus askerî tehdidi ne kadar gerçekçiydi.

Tarihsel zaman çerçevesi ve coğrafi sınırlar da bu perspektifi şekillendirir. Hikâyenin başlamasına ve bitmesine ne zaman karar verildiği konusunda da bir anlaşmazlık var. Birçok Ermeni tarihçi 1893'te başlayan ve 1923'te biten bir kanlı olaylar silsilesini uzun bir soykırım süreci olarak tanımlar. Daha yakın dönemdeki bilimsel çalışmalar 1915-1916 katliamlarını Birinci Dünya Savaşı sırasında gelişen bir olaylar silsilesi bağlamına oturturlar. Hikâye, Kafkasya'daki ve Doğu Anadolu'daki olayları birbiriyle yakından bağlantılı olarak mı yoksa bunları iki ayrı çatışma bölgesi olarak mı değerlendirdiğinize göre de farklı bir şekil alabilir.

Bu, Osmanlı Ermenilerinin 1915-1916'da Jön Türkler tarafından toplu katliamının belki de Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük toplu zulmü olduğu gerçeğine gölge düşürmemeli – aslında sadece bu durumu vurgulamalıdır. Büyükelçi Morgenthau (Resim 2) 1915 Kasımı'nda çektiği bir telgrafta "Bunun

3 Taner Akçam, "The Young Turks and the Plans for the Ethnic Homogenization of Anatolia", *Shatterzone of Empire: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands* içinde, Omer Bartov ve Eric D. Weitz (yay. haz.), Bloomington: Indiana University Press, 2013, s. 250.

Resim 2. Henry Morgenthau, Sr. ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçisi, 1913-1916. (Kaynak: Kongre Kütüphanesi.)

tüm zamanların en büyük suçu olduğuna inanıyorum"[4] dedi. Diğer çağdaşları bu olayı "modern tarihin en kara sayfası" ya da "savaş sırasında işlenen en büyük suç" olarak nitelediler. Ama tarihsel anlatıyı kabaca iki aşamada incelemekte yarar var: Birincisi 1915'ten 1916 ortalarına kadar Ermenilere yönelik şiddetin büyük bir kısmının gerçekleştiği dönem; ikincisi ise Ermenilerin olaylara daha hâkim oldukları dönem.

Ermeniler

Ermenilerin, şu anda Türkiye'nin doğusunu ve Kafkasya'nın güneyini kapsayan bir bölgede kadim bir varlıkları vardı. Bu alanın merkezi doğuda Sevan Gölü, güneyde Van Gölü ve kuzeyde Dicle ve Fırat nehirlerinin çıktığı Karadeniz ile çevrili yüksek bir bölgedir. Buraya genellikle "Ermeni Platosu" ya da "Batı Ermenistan" denir. Doğuda Ermenilerin yerleştiği –sınırları sürekli değişen– bir alan vardır ki burası 1823'te Rus

4 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, s. 372.

İmparatorluğu'na katılmış, daha sonra da Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmuş şimdi ise bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'ni oluşturmaktadır. Güneyde, Akdeniz kıyılarında, halen eski adıyla adlandırdıkları Kilikya bölgesinde de çok sayıda Ermeni yaşıyordu. On birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Ermeniler Avrupalı Haçlıların desteğiyle burada bir Kilikya krallığı yönettiler.

Ermenilerin eski zamanlardan beri süregelen iki ayırt edici özelliği vardır. Bunların ilki kendi Hıristiyan kiliseleridir. Ermeniler gururla "ilk Hıristiyan millet" olduklarını söylerler zira Ermeni Apostolik Kilisesi 301 yılında ya da bu tarihe çok yakın bir zamanda kuruldu. Bu tarihten itibaren Eçmiyadzin Katolikosu tarafından yönetilen kilise dağınık halde yaşayan Ermenilerin temel kimlik odağı olmuştur. İkinci belirleyici an 406 yılında rahip Mesrop Maştots tarafından bir Ermeni alfabesinin yaratılmasıdır. Bu Ermenilere farklı cemaatleri birleştiren kuvvetli bir yazılı kültür yaratma olanağı tanımış ve yüksek bir okuryazarlık oranı sağlamıştır. Venedik ve Hindistan'daki Ermeni yayınevleri on yedinci yüzyılın başından itibaren çeşitli kitaplar ve gazeteler basıyorlardı.

Eski çağlarda bile Ermeni tarihi bir, başka halklarla bir arada var olma tarihidir. Ermeni kralları ve prensleri genellikle Bizans, Osmanlı, Pers veya Selçuklu imparatorluklarının koruması altındaki uydu krallıkları yönettiler. Ani şehri erken Ortaçağ'da Ermenilerin sahip olduğu yüksek statüyü ve onların diğer milletlerle nasıl haşır neşir olduklarını gösterir. Şehir şu anda Türkiye-Ermenistan sınırının Türk tarafında geniş ve hüzünlü bir kalıntı olarak durmaktadır. Zirvede olduğu dönemde şehrin Konstantinopolis ile rekabet eden bir nüfusu vardı. Kralları, hem Ermeni hem de Gürcü kimliği olan Bagratid hanedanına mensuptu. Bizans kralları ve Selçuklu prensleri de buraya geldiler, Anadolu'nun en eski camisi de şehrin kalıntıları arasındadır.

Bu sınır boyunda önce iki daha sonra üç imparatorluk çatıştı. Persler, şimdi Güney Kafkasya denilen bölgeye hâkim olan ilk imparatorluk derebeyleriydi. Onuncu yüzyıl ortalarından itiba-

ren Orta Asya'dan gelen Türk halkları bölgede egemen bir güç oldular, On üçüncü yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu kurarak buraya yerleştiler. Persler ve Osmanlılar ilk olarak 1514'te, Ermenileri bölen bir doğu-batı sınırı çizdiler.

On dokuzuncu yüzyılın başında, Ruslar Persleri yendiler, Güney Kafkasya topraklarını ele geçirdiler ve Çarlık İmparatorluğu'na kattılar. Hıristiyan bir imparatorlukta yaşayan "Rusya Ermenileri" sömürgeci yönetimin birtakım saygısızlıklarına maruz kaldılar ancak gelişme fırsatını da buldular. On dokuzuncu yüzyılda tüccar ve zanaatkârlardan oluşan bir Ermeni esnaf sınıfı bölgenin iki önemli şehrini, Bakü ve Tiflis'i yönetiyordu. Buna karşılık şimdiki Ermenistan toprakları olan çarlık vilayeti Erivan'da, Şii Müslüman Türkler (Azerbaycanlılar) yirminci yüzyıla kadar çoğunluktaydı, Ermeniler daha ziyade kırsal bir nüfus olarak mevcuttu.

Osmanlı yönetimi altındaki hayatı dile getiren birçok Ermeni anlatısı, imparatorluktaki Ermenilerin trajik sonunu bütün Osmanlı dönemine yansıtır, yaşadıkları tecrübeyi aralıksız süren baskının bir uzantısı olarak niteler. Buna karşılık milliyetçi Türk anlatısı, Ermenileri "yurtsever vatandaşlar" (Ermeniler sıklıkla "sadık cemaat" olarak adlandırılırlardı) olarak niteler, ta ki on dokuzuncu yüzyılın sonunda küçük bir hain grubunun yaptıkları onları aniden suçlu durumuna düşürene kadar.

Biraz daha ayrıntılı bir tasvir, Ermenilerin, Osmanlı döneminin ekseriyetinde genellikle Müslüman komşularıyla huzur içinde yaşayan farklı bir cemaat oluşturduklarını söyler. Osmanlı İmparatorluğu'nda kimlik, dinî aidiyetle belirleniyordu. Hıristiyanlar ve Museviler asker ya da devlet memuru olarak görev yapamıyordu ve birtakım özel vergiler ödemek zorundaydılar. Bununla birlikte Hıristiyanlar Osmanlı yönetiminde, o dönemin Hıristiyan Avrupası'nda yaşayan Musevilerden ya da Müslümanlardan daha fazla dinî özgürlükten yararlandılar. Ermeni dinî cemaati, ya da *milleti*, bir hayli yüksek özyönetim hakkına sahipti ve kendi hukuk sistemini uyguluyordu.

Rus İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlı Ermenileri de kalifiye bir esnaf sınıfı oluşturdular. Onlar ülkenin önde gelen

zanaatkârlarıydı: Nalbantlar, gümüşçüler, taş ustaları, terziler ve ayakkabıcılar – ki bunlar 1915'ten sonra yoklukları son derece hissedilen mesleklerdir. Bir on yedinci yüzyıl Ermeni simyacısı Avedis Zildjiyan, perküsyon zillerine yeni, canlı bir ses veren yeni bir alaşım bularak Sultan II. Osman'ın takdirini kazandı. İmparatorluk başkentinde, Ermeni üst sınıfı (Ermenicede *Bolsetsi, polis* ya da şehir halkı diye bilinir) Osmanlı elitiyle yakın temas halindeydi. On sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başında Balyan ailesi üyeleri sarayın baş mimarları oldular, Dadyanlar Sultan'ın barutçubaşısı olarak görev yaptılar ve Düzyanlar Sultan'ın kuyumcubaşısı ve Darphane-i Amire amiri olarak görev aldılar.[5]

Son zamanlarda yayımlanan akademik çalışmalar Ermeni ve Osmanlı kültürünün nasıl iç içe geçtiğini vurgular. Örneğin Türk akademisyen Murat Cankara unutulmaya yüz tutan yazılı Ermeni-Türk dilini veya Ermeni harfleriyle yazılan Osmanlıcayı araştırdı. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren, İnciller, gazeteler, kitaplar ve ilk Osmanlı romanı *Akabi Hikâyesi* (1851) bu ilginç dilde basılıyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi ve Kafkasya'da olduğu gibi Osmanlı'da da bazı Ermenilerin sermaye edinmesi, eğitim görmesi ve Müslümanların tepkisini çekmesiyle birlikte Ermeni-Müslüman gerilimi tırmandı. Hıristiyan Avrupalılar ve Amerikalılar farklılıkları daha da vurguladılar. Batılı Protestan misyonerlerin Osmanlı Hıristiyanları arasında dinî faaliyetlerde bulunmasına izin verildi ama Müslümanlar arasında dini yayma izinleri yoktu. Bunun sonucunda Ermeniler (tabii ki Rumlar ve Hıristiyan Araplar) elit yabancı Protestan okullarına ve kolejlere kaydoldular ve bunların birçoğu tercümanlık ya da ticari mutavassıtlık gibi işlerde çalıştı.

Bu süreç, tıpkı Doğu Avrupa'da yaratılan Yahudi algısı gibi, üçkâğıtçı tüccar Ermeni algısını besledi. On dokuzuncu yüz-

5 Phillip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, (Londra: St. Martin's Griffin, 1998), s. 127-128 [*Konstantiniyye-Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul, 2011].

yılın sonlarında yaşayan bir Amerikalıya göre "Ermeniler Doğu'nun *Yankee*'leridir. Onlar Küçük Asya'nın en parlak, en akıllı ve en zeki halkıdır. İş hayatında Yahudilerden ve Rumlardan daha üstündürler. Türkler der ki 'Yankee'yi biraz zorlasan Yahudi olur, Yahudiyi biraz zorlasan Ermeni olur.'"[6]

Bütün bu kargaşa sırasında Ermeni halkının büyük bir kısmı her zaman olduğu gibi yine doğudaki Ermeni topraklarında yaşıyordu. Bu altı vilayet, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretül Aziz (Harput), Sivas ve Van vilayetleri hem Ermeni yaşantısının, hem de Osmanlı korkularının merkezi ve Büyük Güçler'in de müdahale alanıydı. Buradaki Ermenilerin çoğu kırsal alanda yaşayan köylülerdi ve metropollerde yaşayan kuzenleriyle pek az ortak noktaları vardı. Bu Ermeni köylülerinin hayatları, Müslüman komşularıyla ve kaybedilen Osmanlı topraklarından gelen muhacirlerle toprak kavgasına tutuştukça giderek daha tehlikeli hale geldi. Avrupalı siyasetçiler ve Ermeni devrimcileri bu halk adına konuşuyordu, ancak onların kendi sesleri nadiren duyuluyordu.

Büyük güç oyunları

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Avrupalı "Büyük Güçler"in, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, İtalya ve Rusya'dan oluşan altı Hıristiyan gücün entrikaları Ermeni-Müslüman ilişkilerinde merkezî bir rol oynadı. Rusya bunlar arasında en yakın ve en etkili olan güçtü. On sekizinci yüzyılın sonundan 1918'e kadar Ruslar ve Osmanlılar Karadeniz bölgesinde yaklaşık bir düzine savaşa giriştiler. Her seferinde iki imparatorluk diğerinin topraklarına binlerce Hıristiyan ve Müslüman tehcir etti. Rusya'nın 1860'larda ve 1870'lerde Kuzeybatı Kafkasya'da Çerkesleri topluca tehcir etmesi ve katletmesi, 50 yıl sonraki Ermeni tehcirlerine delalet eder ve son derece haklı nedenlerle bir "soykırım" olarak nitelenir. Çerkesler ve Balkanlar'dan kaçan mülteciler muhacir ola-

6 Frederick Davis Greene ve Henry Davenport Northrop, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed* (Philadelphia: International Publishing, 1986), s. 450.

rak adlandırıldılar ve daha sonra Ermeni Soykırımı'nda çok etkili bir başka faktör haline geldiler.

1878 Berlin Kongresi'nde Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yeniden üstünlük elde ettiler, en azından kâğıt üzerinde. Rusya Osmanlı'nın elindeki Ardahan, Batum ve Kars vilayetlerini aldı. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı yetkililerine, doğu vilayetlerinde Ermenileri koruyacak reformlar yapma zorunluluğu getirdi, aksi takdirde Büyük Güçler müdahale edecekti. Bu Ermenileri bir yandan cesaretlendirirken diğer yandan da tehlikeli bir şekilde dış güçlerin kapris lerine ve aralarındaki rekabete bağımlı hale getirdi.

Ermenilere bir sürü vaatte bulunuldu ve onlar da bu vaatlere fazlasıyla inandılar. İngiltere Başbakanı William Gladstone gibi bazı Avrupalılar onları Hıristiyan dayanışması nedeniyle desteklediler. Diğerleri onları sadece Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir denetim aracı olarak kullandılar. Bazı on dokuzuncu yüzyıl Avrupa seyahatnameleri, onlar aslında "bizim gibi değiller" ya da onlar Müslüman komşularından daha beterler diyerek Ermenilere ve Rumlara karşı çeşitli önyargılar taşır. Örneğin İngiliz seyyah Robert Curzon 1850'lerde şöyle yazar: "Müslümanların Hıristiyanlara olan üstünlüğünün bu ırklar arasında yaşayan akıllı birisinin dikkatinden kaçması mümkün değildir... Türkler içmiyorlar, Hıristiyanlar sarhoş oluyorlar; Türkler dürüstler; Hıristiyanlar yalancı ve sahtekârlar; onun dini yabani hurafe otlarıyla öyle bir kaplanmış ki artık aklına yol gösteremiyor."[7]

Devrimciler ve katliamlar

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Ermeniler harekete geçmeye başladılar. 1890'da Tiflis'teki Doğu Ermenileri Ermenicede Taşnaktsutyun (Federasyon) ya da Taşnaklar olarak da bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF'yi kurdular. Yeni partinin laik bir bakış açısı vardı ve Ermeni Apostolik Kilisesi'ne

7 Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzeroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia,* (Londra: John Murray, 1854), s. 285.

hiç saygı duymuyordu. Parti hem Rus hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteriyordu. Aslında EDF Ermenilerin ikinci devrimci partisiydi, zira sosyalist Hınçak (Zil) Partisi üç yıl önce kurulmuştu ancak EDF kısa zamanda rakibini gölgede bıraktı. EDF Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde Müslümanların uyguladığı şiddetle mücadele etmek üzere *fedai* denilen askerî birlikler kurdu. Sınırın Rusya tarafında ise Bakü ve Tiflis'teki Ermenileri silahlandırdılar. Kısa zamanda parti Ermeni millî siyasetinin tek temsilcisi olduğunu iddia edecekti ki bu, yirminci yüzyıl boyunca Ermeni cemaatini bölecek bir tartışma konusu olacaktı.

1876'da Sultan Abdülhamid Osmanlı tahtına geçti. Temel saplantısı imparatorluğun birliğini korumaktı. Balkanlar'daki Hıristiyan milletler ayrılınca Ermenileri, devleti daha da budamak amacıyla komplo düzenlemekle suçladı. Sultan "Avrupa, Yunanistan'ı ve Romanya'yı alarak Türk devletinin ayaklarını kesti. Bulgaristan, Sırbistan ve Mısır'ın kaybedilmesi bizi ellerimizden mahrum etti, şimdi de bu Ermeni ajitasyonuyla en hayati yerlerimize kastetmek ve canımızı söküp almak istiyorlar. Bu bizim toptan yok oluşumuzun başlangıcı olacaktır ve buna karşı var gücümüzle mücadele etmeliyiz"[8] yorumunu yaptı.

1891'de Abdülhamid, sınırların güvenliğini sağlamak ve Ermeni devrimcilerini bastırmak amacıyla kendi adından yola çıkarak Hamidiye adını verdiği süvari alaylarını kurmaları için kanun tanımayan Kürt aşiret reislerini görevlendirdi. 1894'te bu paramiliter güçler Ermenileri katlettiler, bu aynı dönemde Rus İmparatorluğu'nda Kazakların Yahudilere karşı uyguladığı şiddetin çok daha vahşi bir versiyonuydu.

Katliamlar iki yıl sürdü. Mahut bir olayda Ermeniler Urfa'da bir kiliseye sığındılar ve 1.500 kişi burada diri diri yakıldı.[9] Amerikalı misyoner Caleb Gates –anılarında Türkiye'de geçirdiği 50 yılın müthiş bir tarihini anlatır– Harput'taki Amerikan

8 Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan, 2006), s. 32.

9 Corinna Shattuck, "Armenian Massacres, An American Missionary Writes", *Swords of Islam* içinde, J. Castell Hopkins (yay. haz.) (Brantford ve Toronto: Bradley-Garretson, 1896), s. 341.

Yeprad [Fırat] Koleji'nin müdürüydü. 1895'te o ve meslektaşları yüzlerce Ermeniyi, örgütlü olduğu anlaşılan; yıkıp, yakıp öldürme emri veren bir borazan sesiyle toplanan Kürtlerin ve Türklerin saldırılarına karşı korudular. Gates "Katliamların, altı vilayette yapılacak reformları, bu reformlardan yararlanacak olanları ortadan kaldırmak suretiyle, geçersiz kılmak niyetiyle yapıldığını düşünmekten kendimizi alamıyorduk, özellikle de bu katliamlar Konstantinopolis'ten gelen emirler doğrultusunda yapıldığı için"[10] diye yazar.

Amerikalı, yeni Ermeni devrimcilerini de katliamları tahrik etmekle suçladı. Gates Ermeni militanların kendisini tehdit ederek Harput'taki kolejin matbaasının anahtarlarını istediklerini anlatır.

> İşte Ermeniler için en büyük tehlike buydu. Sayıları azdı, ama gözleri karaydı, onları hedeflerine götürecek her yolu meşru sayıyorlardı. Cemaatin desteğini alamadıkları zaman, çoğunluğu terörize edip, sessizliğe gömüyorlardı. Bu tür hareketler Türkleri öfkelendiriyor ve katliam tehlikesini artırıyordu.[11]

Alman Papaz Johannes Lepsius, iki yıl süren "Hamidiye katliamları" sırasında 88.000 Ermeninin öldürüldüğünü 546.000 kişinin de aç biilaç halde kaldığını ileri sürdü.[12] İslâm'a zorunlu toplu geçişler de oldu. Bazı Ermeni tarihçiler bu cinayetlerle 1915 Soykırımı arasında doğrudan bir bağlantı kurdular ve bu cinayetlerin hem katliam hem de dokunulmazlık için örnek teşkil ettiğini ileri sürdüler. Ancak yakın zamanda akademisyenler iki katliam arasındaki farkları vurguladılar, 1890'lardaki katliamları çok farklı hedefleri olan bir harekât olarak tanımladılar: Hedef Ermenilerden kurtulmak değil onları imparatorluk içerisinde zapt etmekti.

10 Caleb Frank Gates, *Not To Me Only* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1940), s. 103-104.

11 Gates, *Not To Me Only*, s. 109.

12 Richard G. Hovannisian, *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteeth Century to the Twentieth Century, The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2. cilt, (Basingstoke, BK: Palgrave Macmillan, 1997), s. 224.

1915'te olduğu gibi, bu katliamlar da Avrupa'da öfkeli kınamalara yol açtı – ama aynı zamanda dış güçlerin aslında ne kadar az şey yapabileceğini de gösterdi. Kasım 1895'te, Osmanlı topraklarında baskı gören Hıristiyanların sözcüsü Gladstone, "Avrupa'nın Büyük Güçleri aciz Türkiye Sultanı'nın ayaklarına kapanıyorlar, o da onların bilgisi dahilinde günden güne canının istediği gibi katliamları yapıyor"[13] diye şikayet etti.

Şiddet aynı zamandaTaşnaktsutyun devrimcileriyle eski Ermeni kurumları arasındaki bölünmeleri derinleştirdi. Ruhban sınıfı, Konstantinopolis'in üst sınıfı ve tüccar sınıfının çoğunluğu hâlâ Osmanlı sisteminin sürdürülmesi ve ıslah edilmesinden yanaydı. Önderliği ağırlıklı olarak Rusya Ermenistanı kökenli olan devrimciler ise izlenmesi gereken yegâne stratejinin Rus ve Balkan militanlarının taktiklerini taklit etmek ve şiddet eylemleri yoluyla değişimi zorlamak olduğuna inanıyorlardı. Devrimciler, Ermeni "hainlerin" yanı sıra imparatorluk memurlarını da hedeflediler ve öldürdüler. Hatta EDF'li Taşnak suikastçılar 1894 ve 1903'te Konstantinopolis Ermeni Patriği'ne iki suikast girişiminde bulundular.

Ağustos 1896'da EDF en meşhur eylemini yaptı. Yirmi dört genç radikal Konstantinopolis'deki Galata Köprüsü'nün yakınlarında bulunan büyük Osmanlı Bankası binasını silah zoruyla ele geçirdi. Bu gençler silahlı bir çatışmadan sonra 150 kişiyi rehin aldılar ve doğudaki altı vilayet için özerklik istediler. Avrupa'nın diplomatik müdahalesinin ardından sağ kalan 14 rehinecinin, bankanın İngiliz müdürünün yatıyla güvenli bir şekilde şehir dışına çıkmasına izin verildi. İmparatorluk başkentinde yaşayan binlerce sıradan Ermeni o kadar şanslı olmadı ve ortaya çıkan şiddet olayları sırasında şehirdeki Müslümanların ellerinde öldü.

Osmanlı Bankası baskınını düzenleyenlerden birinin bestelediği bir şarkı onların gözüpek kahramanlıklarını över – ve Osmanlı yetkililerinin *gâvurlar* (Hıristiyanlar) hakkında neden paranoyak duygular beslediğini açıklar. Burada parantez içinde verilen son satıra kadar olan dizeler Türkçe okunuyor, şar-

13 Greene ve Northrop, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed*, s. 357.

kıcı isyana duyduğu sempatiyi dile getirmek için Ermeniceye geçiyor:

"Ey, *gâvur* doğruyu söyle!
Banka'ya saldırdın mı?
Hayır efendim, kuru iftira,
Bilmiyorum, görmedim
Bilmiyorum, görmedim
(Evet o işi biz yaptık, ama söylemeyeceğim
Ermeni milletine ihanet etmeyeceğim).[14]

Tehcirler

Osmanlı döneminin çoğunluğunda "Türk" kelimesi, daha düzeyli "Osmanlı" terimiyle karşılaştırıldığında küçültücü bir anlam taşıyordu. Bu durum on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde değişmeye başladı. Bir grup Müslüman aydın, etraflarını saran Hıristiyan milliyetçiliğine tepki duyarak, ilk defa "Türklük" terimiyle iftihar eden farklı bir ideoloji tasarladı. Onlar ölüm döşeğindeki Osmanlı devletinden ümitlerini kestiler ve onun yerine Türklerin müstakil kültürlerini koruyarak Avrupa ile eşit sayılabilecekleri modernleştirici bir milliyetçilik geliştirdiler. Ağırlıklı olarak Balkanlar'da bulunan Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda görevli bir genç subaylar nesli bu yeni milliyetçi hareketten esinlendi. Onlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (genellikle İttihatçılar ya da Terakkiciler denilir) kurdular.

1908'de genç Osmanlı subayları Jön Türk devrimi ile iktidarı ele geçirdiler, Sultan Abdülhamid'i mutlakiyet rejiminden feragat etmek zorunda bıraktılar. Taşnaktsutyun'un Ermeni devrimcilerinin de aralarında bulunduğu farklı etnik gruplar meşrutiyet darbesinden memnuniyet duydular. Yeni, çok etnik kimlikli meclise altı Ermeni mebus seçildi. Yeni Jön Türk yetkililer, Ermeni müttefiklerinin Rusya'daki Ermeni devrimcileri, Konstantinopolis'te üslenmek ve çarlık rejimine karşı düzenle-

14 Verjine Svazlian, *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eye-Witness Survivors* (Erivan: Gitutiun, 2000), s. 557 [*Ermeni Soykırımı Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, Belge Yayınları, İstanbul, 2013].

yecekleri komploları buradan örgütlemek üzere davet etmelerine izin verdiler.[15]

Devrimin milliyetçi yönü yavaş yavaş, çok etnik kimlikli parlamentarizm nosyonlarını bastırdı. Mart 1909'da Sultan lehine yapılan bir karşı-devrim girişimi başarısız oldu. Hizip kavgası muhtemelen, birkaç gün sonra Kilikya'nın Adana şehrinde Ermenilere karşı yapılan bir başka toplu katliamın akla en yatkın sebebiydi. Şehirde yaşayan Müslümanlar 20.000 Adanalı Ermeniye saldırıp, yağmalayıp öldürürken hiç kimse sorumluluğu üstlenmedi. Bu olaylar sırasında az sayıda Müslüman da öldürüldü. Olay örtbas edildi, göstermelik birkaç kovuşturma yürütüldü.

Yeni Jön Türk rejimi imparatorluğun parçalanmasını engelleyemedi. 1912 ve 1913'te yapılan iki Balkan Savaşı yeni yetkililer üzerinde hem psikolojik hem de fiziksel bir şok etkisi yarattı çünkü 500 yıldır imparatorluğa ait olan önemli toprakları kaybettiler. Bölgeden yüz binlerce Müslüman muhacir kaçtı ve Anadolu'nun bağrına yerleştirildi.

Bu kargaşa ortamında, Ocak 1913'te en radikal üç Jön Türk bir başka darbeyle iktidarı ele geçirdi. İmparatorluk, üç adamın kurduğu üçlü erkin denetimine geçti ki bunlar "Üç Paşalar" diye bilinen Enver, Cemal ve Talat'tır. Hepsi gençti, Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında doğmuşlardı ve her ne pahasına olursa olsun imparatorluğu yeniden şekillendirme ve modernize etme tutkusunu paylaşıyorlardı. 28 Ekim 1914'te üç Jön Türk paşası Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın yanında ve eski düşman Rus İmparatorluğu'na karşı Birinci Dünya Savaşı'na soktu. Bu hem imparatorluğu sona erdirmek hem de Ermenileri yok etmek için çekilen son tetikti.

Doğu Anadolu ve altı "Ermeni Vilayeti" artık cephe hattındaydı. Birçok yerde Ermeniler kalabalıktı ancak hiçbir yerde net bir çoğunlukları yoktu. Fransız tarihçi Raymond Kévorkian Ermeni Patrikhanesi'nin 1913'te yaptığı nüfus sayımına daya-

---

15 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, (Cambridge: Cambridge University Press), s. 98 [*İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016].

narak Osmanlı Ermenilerinin sayısını 1.914,620 olarak tahmin eder ki bunların yarısı –bir milyondan biraz azı– altı doğu vilayetinde yaşıyordu.[16] Daha doğuda, Hakkâri'de ve İran'da Urmiye Gölü'nün etrafında, farklı kadim kiliselere mensup yaklaşık 150.000 Hıristiyan Süryani yaşıyordu.

Bu doğu vilayetlerinde, başlıca iki millet olan Ermeniler ve Kürtler arasındaki gerilimler kuvvetliydi; bu gruplar sosyoekonomik skalanın zıt kutuplarında yaşıyordu. Kürtler korkunç bir yoksulluk çekiyordu, çocuk ölümü oranı çok yüksekti, trahoma denilen göz hastalığı o kadar yaygındı ki sağlam gözlü yetişkin Kürt'le tanışmak neredeyse imkânsızdı. Kürtlerin çoğu halen göçebe çobanlık yapıyordu ve kendilerini Ermenilerden ziyade Süryanilere daha yakın hissediyordu. Bir atasözü şöyle der: "Bizim aramızda [Kürtler ile Süryaniler] bir saç teli, ama Ermenilerle aramızda bir dağ var."[17]

1914'te savaş başladığında on binlerce Ermeni erkeği Osmanlı Ordusu'nda savaşıyordu ama çok sayıda Osmanlı Ermenisinin "Hıristiyan Amca"yı (Rusya) desteklediği de bir sır değildi. 150.000'in üzerinde Doğulu Ermeni Rus İmparatorluk Ordusu'nda savaşıyordu. 1914 sonunda Erzurum'dan ayrılan Rus Konsolosu A. A. Adamov civardaki kasaba ve köylerde yaptığı ve muhtemel bir Rus istilasını Ermenilerin destekleyeceğine dair ikna olduğu bir gezi hakkında şöyle yazdı:

> Ermeni halkı... Rus kuvvetlerinin gelmesini ve Türklerin boyunduruğundan kurtarılmayı sabırsızlıkla bekliyor. Rus kuvvetleri kapılarına kadar gelmeden bir ayaklanma başlatmayı göze almaları mümkün değil çünkü Rus yardımındaki en ufak bir gecikmenin tümden yok edilmelerine yol açacağından korkuyorlar; çeşitli gizli yerlerde sakladıkları silahları olmasına rağmen, ülkede ilan edilen savaş hali ve katliam tehdidi nedeniyle bu silahları kullanmaya cüret edemeyecekler.[18]

16 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, (Londra: I. B. Tauris, 2011), s. 270 [*Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].

17 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 51-52.

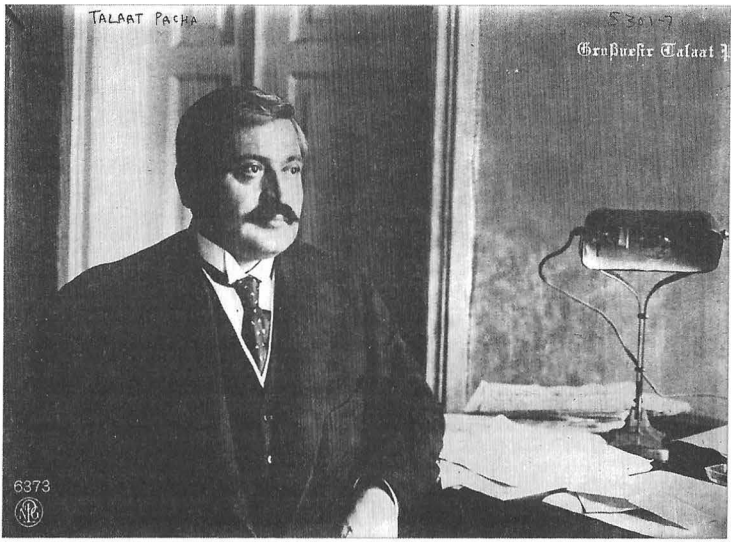
18 Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA:

1914 sonunda Harbiye Nâzırı Enver Paşa Kafkasya'ya büyük bir askerî sefer düzenledi ve anında topyekûn bir felaketle karşılaştı. Muhtemelen Üçüncü Ordu'nun yarısına denk gelen 90.000 asker Ruslar tarafından ve Sarıkamış Savaşı'ndaki aşırı kötü hava koşulları nedeniyle silinip süpürüldü. Rusya'nın kazandığı askerî başarının ertesinde, Şubat 1915'te Enver ordudaki gayrimüslimlerin (200.000'in üzerinde) silahsızlandırılmasını ve amele taburlarına kaydedilmesini emretti. (Firar edemeyen Ermeni erkekleri daha sonra topluca öldürüldüler.)

Osmanlı rejimi hem doğuda hem batıda çöküşle karşı karşıyaydı. Nisan 1915'te Britanya İmparatorluğu ülkeleri ve Fransa'dan oluşan bir müttefik kuvveti Çanakkale'ye saldırdı ve Gelibolu'da karaya çıkarak Osmanlı rejimini ve başkenti tehdit etti. Nisan ayının üçüncü haftasında bir Rus istilası olacağını öngören Ermeni Taşnak devrimcileri Van şehrinin kontrolünü ele geçirdiler. Şehirde ağır bir yıkım vardı ve her iki tarafta da katliamlar oluyordu. Ermeniler Mayıs sonuna kadar şehrin kontrolünü ellerinde tuttular, Mayıs'ta Ruslar geldiler ve Müslüman nüfusu şehirden kaçmak zorunda bıraktılar. Birçok Müslüman köyü yıkıldı. Osmanlı Ordusu Ağustos'ta şehri yeniden ele geçirdiğinde kalan Ermenilere karşı vahşi bir misilleme harekâtına girişti. Nisan 1915'te gerçekleşen çarpışma, Ermeni ve Türk tarihinde çok farklı yorumlanan önemli bir vakadır. Bu çarpışma hem Ermeni isyancıların Osmanlı devlet düzenine karşı başlattığı bir "isyan" hem de çaresiz Ermenilerin kendilerini öldürmeye niyetlenen baskıcı bir hükümete karşı kahramanca bir "direniş" eylemi olarak nitelenir. Aslında her ikisinden de unsurlar taşır.

Ermeniler artık toplu cezalandırmaya maruz kalacaklardı. Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa (Resim 3) Anadolu Ermenilerinin tehcir edilmesi için ilk talimatlarını Şubat 1915'te verdi. Müttefik kuvvetlerin Gelibolu çıkartması ve Van çarpışmasıyla birlikte politika daha da radikalleşti. 24 Nisan'da –bu tarih daha sonra Ermenilerin yas günü olarak anıldı– imparatorluk başkentinde 250 Ermeni lideri tutuklandı. Tutuklananlar arasında yazar-

Belknap Press, 2011), s. 162-163 [*I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013].

Resim 3. Talat Paşa, Osmanlı İttihat Ilderi ve Ermeni tehcirlerinin baş faili, Almanya'da sürgündeyken. (Kaynak: Kongre Kütüphanesi.)

lar, din adamları, meclis üyeleri ve bestekâr Komitas da vardı. Bu adamlar Anadolu'ya sürgün edildiler ve daha sonra çoğu öldürüldü. Aynı gün Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun en kurak ve en vahşi yerlerine –Der Zor civarındaki Suriye çölüne– tehcir edilmelerini öngören ilk açık talimatlar verildi.

Bildik hikâye sıkıntı verici bir şekilde tekrarlandı; Büyük Güçler'in sözlü müdahaleleri durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramadı. Büyük Britanya, Fransa ve Rusya, 24 Mayıs 1915 tarihli "efsanevi bir diplomatik girişim" ile "insanlığa karşı suç" ifadesini ilk kez kullanarak Ermenilere karşı işlenen suçları kınadı. Üç büyük güç "Türkiye'nin insanlığa ve medeniyete karşı işlediği bu yeni suçlar nedeniyle müttefik devletler, bu suçlardan dolayı Osmanlı Hükümeti'nin bütün üyelerini ve bu katliamlara karışan memurlarını bizzat sorumlu tutacağını Babıâli'ye alenen bildirirler"[19] uyarısında bulundu.

19 William Schabas, *Unimaginable Atrocities: Justice, Politics, and Rights at the War Crimes Tribunals* (Oxford: Oxford University Press, 2012), s. 6.

Bu açıklamanın ardından Ermeni tehcirlerinde hem ölçek hem de gaddarlık daha da arttı. 9 Haziran'da Dâhiliye Nâzırı, Erzurum valisine, tehcir edilen Ermenilerin varlığını açık artırmaya çıkarmasını söyledi – gidenler geri gelmeyecekti. 21 Haziran'da Talat Paşa doğudaki on Osmanlı vilayetinde yaşayan "bütün Ermenilerin istisnasız bir şekilde" tehcir edilmesini emretti.[20]

Emirler sözde Protestanları ve Katolikleri, yalnız kadınları ve yetim çocukları muaf tutuyordu ama sonuçta bunların da çoğu sürgün edildi.[21] Batıda bulunan üç şehirden, Konstantinopolis, İzmir ve Edirne'den az sayıda Ermeni tehcir edildi; bunun nedeni bu şehirlerin Avrupalı gözlemcilerin doğrudan doğruya gözünün önünde olmaları ve İttihat önderliğinde birtakım anlaşmazlıklar çıkmasıdır.[22]

1915 yazında geri kalan Ermeni nüfusun büyük çoğunluğu evlerinden sadece taşıyabilecekleri eşyaları alarak ayrıldı. Erkeklerin büyük bir kısmı çok uzağa gidemedi. Teşkilâtı Mahsusa'ya bağlı paramiliter birliğe mensup silahlı adamlar seri infazların çoğunu gerçekleştirdiler. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar, çoğu yaya olan kafileler halinde Suriye çölüne doğru gönderildiler. 13 Temmuz'da Talat Paşa tehcirlerin "Ermeni Meselesini nihai olarak hallettiğini"[23] bildirdi.

Osmanlı-İran sınırında yaşayan Hıristiyan Süryaniler de benzer bir akıbete uğradılar, ancak onların trajedisi daha az bilinir. 1915 ilkbaharında Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa bu dağlık araziye askerî bir kuvvet sevk etti. Süryaniler de tıpkı Ermeniler gibi Rus Ordusu'yla işbirliği yapmakla suçlandılar. Mart 1915'te bir Rus konsolosu Haftevan köyünde, "Osmanlı Ordusu tarafından sivillere yönelik ilk planlı toplu katliamın"[24]

---

20 Fuat Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2010), s. 283.

21 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), s. 373-379.

22 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 542.

23 Dündar, *Crime by Numbers*, s. 284.

24 Donald Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ot-*

kanıtlarını gördü. Bu saldırıyı araştıran tarihçi David Gaunt "Süryanilerin Hakkâri'den sürülmeleri kontrgerilla harekâtı kılıfı altında soykırım yapılarak gerçekleşti"[25] diye yazar. Belki 300.000 Süryani öldürüldü. Süryanilerin Seyfo diye andıkları bu korkunç olay Ermeni Soykırımı kadar kayıtlara geçmedi. Bunun bir nedeni harekâtın büyük bir başarıyla yürütülmesi ve felaketzedelerin yeniden bir cemaat kurmak için çabalamaları; diğeri ise "Süryani" teriminin küçük kadim Hıristiyan kiliselerine mensup birçok farklı etnik grubu kapsamasıdır.

Ermenilere karşı yürütülen öldürücü harekâtın son aşaması Suriye çölünde gerçekleşti. Eylül 1916'da ABD Halep Konsolosu Jesse Jackson bir telgrafta şunları yazdı:

> Bu uçsuz bucaksız ve kasvetli Meskene Ovası'nın bıraktığı izlenim hüzünlü ve acıklıdır. Olay yerinde elde edilen bilgilere dayanarak burada yaklaşık 60.000 Ermeninin gömüldüğünü söyleyebilirim, bu insanlar açlık, her türlü mahrumiyet, çeşitli bağırsak hastalıkları ve bunun sonucunda tifüs nedeniyle öldüler. 200 ila 300 cesedin alelacele gömülü olduğu tepeler göz alabildiğine uzanıyor; bunlar farklı ailelere mensup kadın, çocuk ve yaşlı cesetleri.
>
> Şu anda Meskene ile Fırat arasında yaklaşık 4.500 Ermeni tutuluyor. Ancak bunlar canlı hayaletler. Nezaretçiler onlara kısıtlı miktarda ve düzensiz aralıklarla bir parça ekmek dağıtıyorlar. Bu ekmek parçasından başka yiyecek hiçbir şeyi olmayan bu aç insanlara üç-dört gün boyunca gerçekten yiyecek hiçbir şey verilmediği de oluyor.
>
> Korkunç bir dizanteri salgını aralarından çok sayıda kurban alıyor, özellikle de çocuklar arasından.[26]

---

toman Empire içinde, Ronald Grigor Suny (yay. haz.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 263 [*Soykırım Meselesi-Osmanlı Imparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

25 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I* (Piscataway, NJ: Gorgias, 2006), s. 259 [*Katliamlar, Direniş, Koruyucular: 1. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007].

26 "Jackson from Aleppo, September 10, 1916", Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide* içinde, s. 557.

Yürüyüşlerden geriye kalan, genellikle kadınlar ve çocuklardan oluşan enkaz, iptidai kamplarda güçlükle sağ kaldı. Birçoğu sadece "sürüklendi" ve gaddar komutan Zeki Bey tarafından öldürüldü. Suriye'de Der Zor, Re'sul-ayn ve Musul arasındaki üçgende yer alan iki noktada muhtemelen 150.000 Ermeni öldü.[27]

Daha her şey sona ermeden önce dahi gözlemciler ölüleri sayıyordu. Bu dönemde öldürülen Ermeni sayısına ilişkin yapılan ciddi tahminler 600.000 civarından başlar. Üç İttihat liderinden biri olan Cemal Paşa, 1922'de yayımlanan anılarında "Varsayalım ki Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu vilayetlerinden bir buçuk milyon Ermeniyi tehcir etti ve bunların 600.000'i öldü, bazıları öldürüldü, bazıları ise yolda açlıktan ve sıkıntıdan öldüler"[28] diye yazdı. Yukarıda da belirtildiği gibi 1919'daki Osmanlı Hükümeti 800.000 kişinin öldüğünü söyledi. 1920'de, eski bir Ermeni gazetesinin editörü Sebuh Aguni önemli bir kitap yayımladı: *Documented History of the Massacre of One Million Armenians* (Belgelerle Bir Milyon Ermeninin Katledilme Tarihi); kitabın başlığı ölü sayısına ilişkin tahminlerini veriyor. Bu, yaklaşık bir milyon civarındaki ölü sayısı birçok tarihçi tarafından kullanılır. Ermeniler sayıyı resmî olarak –1923'e kadar ölen Ermenileri de kapsayarak– 1,5 milyon olarak belirtirler. O dönemde salgın hastalık ve yetersiz beslenme gibi nedenlerle ölen Ermenilerin hesaba katılmaması halinde bu yüksek bir rakam olarak görünüyor. Michael Mann "1914'te Türkiye'de yaşayan Ermenilerin ancak yüzde on kadarı 1922'de ülkede kaldı ki bu yirminci yüzyılda ulaşılan en başarılı kanlı temizlik operasyonudur"[29] sonucuna varır.

---

27 Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", s. 271.

28 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman* (Londra: Hutchinson, 1922), s. 280 [*Hatıralar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015].

29 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 140 [*Demokrasinin Karanlık Yüzü Etnik Temizliği Açıklamak*, çev. Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012].

Ermenilerin yaşadıkları

Osmanlı Ermenileri 1915'te ne yaşadılar? Elimizde çok sayıda birinci elden anlatım var.

Öncelikle yüzlerce sözlü tarih örneği ve konuyu herkesten iyi bilenlerin anıları var ki bunlar Soykırım'a fiilen katlananlardır. Sözlü tarihlerin öznel bir çerçeveye oturduklarını söylemeye gerek yok ancak bunların hepsi aynı önemli ayrıntıları paylaşırlar ki bu da bu anlatıların gerçekliğini teyit eder. İkinci olarak, Osmanlı'nın baş müttefiki Almanya'nın yanı sıra Birleşik Devletler, Danimarka ve İsveç gibi o sırada savaşa dahil olmayan tarafsız ülkelerin Anadolu ve Ortadoğu'da görevli konsoloslarının yazdığı diplomatik raporlar var. Üçüncü olarak elimizde çağdaş tanıkların ifadeleri bulunuyor. Bunların çoğu, yıllardır Anadolu şehirlerinde yaşayan ve bölge sakinlerini çok iyi tanıyan Protestan misyonerler tarafından kaleme alınmıştır. He ne kadar bu tanıklıkların birçoğu Müslümanlara karşı belirli önyargılar taşısa da (bu bazı Türk akademisyenlerin bu tanıklıkları reddetmesine yol açar) oldukça özenli bir şekilde yazılmışlardır; isimleri, tarihleri ve yerel ayrıntıları kapsarlar. Etkileyici, *sui generis* (eşi benzeri olmayan) bir tanıklık Venezuelalı paralı asker Rafael de Nogales'ten gelir. Nogales Ermeni tehcirlerinin yapıldığı kritik aylarda Osmanlı Ordusu'nda yüksek rütbeli bir subay olarak görevliydi.

Bu kaynaklar bize neredeyse bütün Ermenilerin aynı umumi tecrübeyi –tehcir– paylaştıklarını ancak bunu farklı şekillerde yaşadıklarını söyler. Yukarıda da belirtildiği gibi Konstantinopolis (entelektüel elitler hariç), Edirne (Adrianople) ve İzmir şehirlerindeki Ermenilerin çoğu savaştan sağ kurtuldu. Bu şehirlerin doğusunda kalan bütün Ermeniler, başta başkentin çok uzağında olmayan İzmit olmak suretiyle ya öldürüldüler ya da Suriye'ye giden meşakkatli yoldan doğuya doğru tehcir edildiler. Batıdaki şehirlerden tehcir edilen Ermenilerin çoğuna başta trenle yolculuk etme izni verildi – bu ayrıcalık için para ödemek zorunda kaldılar ve daha sonra yürütüldüler. Doğu vilayetlerinden tehcir edilenlerin tamamı ise yürümeye zorlandılar.

İlk olarak, geçim kaynakları ve yıllar boyu edinilen servetler birkaç saat içinde terk edilmek zorundaydı. İzmitli bir eczacı olan Hagop Arsenyan anılarında "25 Temmuz Cumartesi günü Ermenilerin bütün eşyaları ve mobilyaları satış için kaldırımlara dizildi. Ama kim satın alırdı ki? Herkes ertesi gün bütün bu eşyalara, bir kuruş ödemeden el koyabileceğini biliyordu. Bazı Türkler acıdıkları için, gerçek değerinin onda birini ödeyerek bazı eşyaları satın almayı önerdiler. Zavallı Ermeniler, hayat boyu kazandıklarımız ve yatırımlarımız bir günde Türklerin tasarrufuna terk edildi"[30] diye yazar.

Ermeni erkeklerinin çoğunun aksine Arsenyan sağ kaldı. Venezuelalı subay Rafael de Nogales Nisan 1915'te Van'ın dışında bir memura rastladığını anlatır: "Bu memur, vilayet valisinin... on iki yaşından büyük bütün Ermeni erkeklerinin katledilmesi yolunda verdiği kesin emri taşıdığını söyleyerek beni şaşkına çevirdi."[31]

Doğu Anadolu'nun tam ortasındaki dağlık bölgede yer alan Harput'a "mezbaha vilayet" adı verildi. Şehirde bulunan Protestan rahip Henry Riggs anılarında, valinin başka yerlerden gelen kafilelerde yer alan binlerce Ermeni erkeğini öldürdüğünü yazar: "Erzurum ve Erzincan'dan yola çıkan bazı kafileler nispeten güvenli bir şekilde Harput'a geldiler, erkeklerin çoğu hâlâ aralarındaydı. Ancak edinebildiğimiz en güvenilir bilgiler çok az sayıda erkeğin vilayetten sağ salim ayrılabildiğini gösteriyor. Ermeni erkekleri Vali Sabit Bey'in yetki alanına giren bölgeye gelir gelmez vahşice öldürüldüler."[32]

Harput'taki diğer iki Amerikalı, ABD konsolosu Leslie Davis ve Dr. Herbert Atkinson Ekim 1915'te vilayetin güneydoğusunda yer alan Gölcük Gölü (Hazar Gölü) kıyılarında yapılan kat-

30 Hagop Arsenian, *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, a Genocide Survivor*, çev. ve açıklama Arda Arsenian Ekmerji (Beyrut: Haigazian University Press, 2011), s. 55.

31 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent* (New York ve Londra: Charles Scribner's Sons, 1926), s. 60 [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, çev. Vedii Ilmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008].

32 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot 1915-1917* (Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1997), s. 138-139.

liam haberlerini soruşturmak üzere oraya gittiler. Gördüklerinin fotoğrafını çektiler ve gölün etrafında aralarında kadın ve çocukların da yer aldığı yaklaşık 10.000 Ermeni cesedi gördüklerini bildirdiler. Tam göl kenarında, tek bir noktada iki bin ölü vardı. Davis daha sonra şunları yazdı:

> Vadi genişti ve insan cesetleri ortalığa saçılmıştı. Cesetlerin çoğu gömülmüştü ancak üstlerini örten kum, rüzgârla birlikte kalkmış, cesetlerin bir kısmı ortaya çıkmıştı. Kamp ateşlerinin ve sürgünlerin kişisel eşyalarının kalıntıları da ortalıktaydı – sahip oldukları birkaç kırık testi, toprak çanaklar, birkaç tahta kaşık ve çok sayıda pasaport. Pasaportlar incelendiğinde bu insanların Erzurum ve başka yerlerden geldikleri anlaşıldı. Birkaç çorap dışında hiç giysi yoktu, ortalıkta değerli bir şey de kalmamıştı. Elbette değerli her şey jandarmalar ve Kürtler tarafından alınmıştı. Bütün cesetler çıplaktı, insanlar öldürülmeden önce elbiseleri çıkarttırılmıştı.[33]

Yaşlı bir papaz olan Grigoris Balakyan 24 Nisan'da imparatorluk başkentinde tutuklanmıştı. Yoldaşlarının çoğu daha sonra öldürülürken onun Suriye'ye giden tehcir kafilesine katılması emredildi; 1916 ilkbaharında, Anadolu'nun Ermeni nüfusundan arındırılmış bölgelerinden eskort eşliğinde geçti. Yolda katliamlardan arta kalan manzaraları gördü:

> Yozgat ve Kayseri arasında geçtiğimiz bütün yollarda, karşılaştığımız Müslümanların (buralarda hiç Hıristiyan kalmamıştı) yaklaşık yüzde sekseni Avrupalı kıyafetler içindeydi, işledikleri cinayetlerin kanıtını kendi üstlerinde taşıyorlardı. Aslında gülünç bir görüntüydü: Çarık ve şalvar da giyen köylülerin üstünde paltolar, redingotlar ve ceketler –kaliteli malzemeden yapılmış Avrupa malı çeşitli kadın ve erkek giysileri–

33 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917* (New York: Aristide D. Caratzas, 1989), s. 86. 2000 yılında bir kadın *New York Times* muhabirine büyükannesinin kendisine Ermenilerin göl kenarında nasıl katledildiklerini anlattığını bildirdi. Stephen Kinzer, "Turkish Region Recalls Massacre of Armenians," *New York Times*, 10 Mayıs 2000.

vardı. Çıplak ayaklı köylü Türk oğlanları takım elbise giyiyor; erkekler altın zincirler ve saatler takıyordu. Kadınların çok sayıda elmas mücevher topladıkları söylendi ancak [el konulduğu için] bunları görme ihtimalimiz olmadı.[34]

Tehcir kafileleri

Ermeni tehcir kafilelerindeki kişilerin çoğunluğu kadınlar ve çocuklardı. Yaptıkları yolculuk farklı şekillerde ölümle sonuçlanabiliyordu. Onlara ne yiyecek ne de kalacak yer veriliyordu. Açlık, susuzluk ve hastalık çok can aldı. Kafilelere eskortluk eden "jandarmalar"ın sürgünlerin yaşamasına ve ölmesine karar verme yetkisi vardı. İçlerinde iyi olanlar da vardı ancak sözlü tarih anlatılarının çoğu sürgünlerin su içmesini yasaklayan ya da onları taciz eden ve öldüren jandarmaları anlatıyor.

Amerikalı misyoner Mary Graffam Protestan cemaatinin bir kısmıyla birlikte Sivas'tan yola çıktı ve daha sonra deneyimini aktardı:

> Ova göz alabildiğine, ağır ağır yol alan öküz arabaları konvoyuyla kaplıydı. Yolda saatlerce bir damla su yoktu ve güneş ortalığı kavuruyordu. İlerledikçe önceki gün yola çıkan kafileden kalan ölüleri görüyorduk, bu arada güçsüzler dökülmeye başladılar. Tarlalarda çalışan Kürtler sürekli saldırdılar ve bizler şaşkına döndük. Arabaları elimden geldiği kadar doldurdum, çocuklarımız, hem kızlar hem oğlanlar kahramanlar gibi çalıştılar. Bir kız çocuğu, annesi ölen bir bebeği aldı ve gece yarısına kadar kucağında taşıdı. Bir başkası ölmek üzere olan bir kadını ölene kadar taşıdı. Kürtlerden su satın aldık, bu arada oğlan çocuklarının yediği dayağın haddi hesabı yoktu. Kırk dokuz ölü saydım, ama sayı çok daha fazla olmalıydı.[35]

34 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, çev. Peter Balakian ve Aris Sevag (New York: Alfred A. Knopf, 2009), s. 149.

35 Yeni basım, *The Missionary Herald*, Boston, 1915. Bkz. Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden* (Frankfurt: Textor Verlag, 2008), s. 307.

Kadınlar sürekli tecavüz tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Henry Riggs kendi şehrinden geçen bir kadın kafilesini anlatır:

> Tamamen korumasız bırakılan, çoğu adi suçlu olan gaddar jandarmaların insafına terk edilen kadınlar ve çocuklar öyle bir cefa çekiyorlardı ki birçoğu ilk birkaç gün içinde sırf yorgunluktan ölüyordu. Daha genç ve kuvvetli kadınların, azgın şehvetleri artık hiçbir adalet korkusuyla dizginlenmeyen erkeklerin elinden neler çektiklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaya gerek yok. Fırat Nehri'nde bu kadar çok sayıda intiharın olması belki yeterince açıklayıcıdır, gerçi diğer kafilelerden kaçıp bize sığınan kadınlar gece orjilerinde yaşadıkları deneyimleri şaşırtıcı ayrıntılarla anlattılar.[36]

Bütün görgü tanıkları, yerel Müslümanlar tarafından seçilip eve götürülen ve Müslümanlaştırılan kadın ve çocuk hikâyelerini de anlatırlar. Alıkoyanların farklı motivasyonları vardı: Bazıları hayat kurtarmak istiyordu, bazıları seks köleliğinin peşindeydi. Henry Riggs şöyle yazar: "Bu şekilde Türk ailelerine katılan kızların bazılarına çok iyi muamele yapıldı ve onların bu tuhaf hayata uyum sağladıkları görüldü. Ancak bazıları da tarifsiz acılar çektiler ve aklını kaybedenler oldu."[37] Bu genç kadınların ve çocukların bazıları Osmanlı'nın savaşta uğradığı mağlubiyetten sonra geri alındılar; bazıları da Müslüman aileleriyle birlikte kaldı. Bundan sonra hikâyeleri, ancak yakın zamanda tekrar su yüzüne çıkmak üzere kayıtlardan silindi.

Felaketzedelerin çoğu bu tür Müslüman aileler ya da Ermenileri koruyan sıradan "iyi Türklerin" ve de Kürtlerin cesareti sayesinde sağ kaldıklarını vurguladı. Örneğin Adanalı bir felaketzede "Biz kardeş gibiydik. Bizim Türkler daha sonra 'Bu soykırıma her kim sebep olduysa Allah onun gözünü kör etsin' dediler. Onlar bizim ölmemizi istemediler. Aslında bu iyi Türkler olmasaydı, hepimiz ölürdük. Bütün emirler İstanbul'dan geldi"[38] dedi.

---

36 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 137.

37 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 98-99.

38 Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press,

Henry Riggs "Türklerin gerçek cömertliği ve cesareti çok sayıda Ermeni erkeğinin hayatını kurtardı"[39] diye övgüyle söz eder ve Harput'ta kendi hayatını büyük tehlikeye sokarak ortağını kurtaran bir Türk iş adamının hikâyesini anlatır.

Sağ kalmanın genellikle çok ağır bir bedeli vardı. Tehcir hikâyelerinin en acıklı kısımları, ailelerle çocukların, genellikle sonsuza dek ayrıldığı anın anlatıldığı bölümlerdir. Sağ kalan bir çocuk şöyle anlatır:

> O sırada Türk veya Kürt kadınlar gelip çocukları alıp götürüyorlardı. Anneme de yaklaştılar. O andan itibaren bizi ölümden başka bir şeyin beklemediğini anlayan annem beni onlara verdi... Bana daha sonra gelip seni alacağız dedi. Bu iki kadın elimden tuttular ve beni götürdüler... Sürekli arkama bakıyordum ve nasıl ellerinden kurtulup geri koşabilirim diye düşünüyordum. Sonra yürümeye devam ettim – gözüm ve kalbim arkada kalarak.[40]

Der Zor

Tehcir hikâyesinin son kısmı Suriye çölünde geçer. Burada neredeyse hiç yabancı gözlemci yoktu. Burasıyla ilgili anlatılar daha üstünkörüdür ancak elimizdekiler en korkunç olanlar arasındadır. Yolculuğun ilk bölümünü trenle yapmak ve parasının bir kısmını tutabilmek gibi küçük bir avantaja sahip olan Hagop Arsenyan yolculuğun bu aşamasına Aralık 1915'te geldi. Şöyle yazar:

> Uzun ve dar yollar boyunca, arada sırada *kendi külfetine* daha fazla katlanamayıp, oturup kurtulmayı bekleyen zavallı yaşlı insanlara rastladık. Fakat her birimizin taşıması gereken kendi külfeti ve yakın ailesi vardı. Ağırlığı daha fazla taşıyamayan ebeveynleri tarafından yol kenarına bırakılmış çocuklar gör-

1999), s. 186 [*Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*, çev. Ajdar Pelda, Peri Yayınları, İstanbul, 2006].

39 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 98.

40 Miller ve Miller, *Survivors*, s. 108.

düm. Yol kenarlarında kurtuluş için ölmeye yatan ağır hasta insanlar gördüm.[41]

Çöle ulaşmayı başaranların çoğunun çıplak ayaklı, üstü başı dökük, sıcaktan ve susuzluktan kavrulmuş ve bitlenmiş oldukları anlatılır. Bir felaketzede çaresiz çocukların ölü bir devenin leşini yemeye çalıştıklarını hatırlar.[42]

Yolun sonu kurak Der Zor vilayetiydi. 1916 yazında burada yapılan toplu katliamları anlatan birkaç hikâye vardır. "The River Ran Red" adlı belgeselde yönetmen J. Michael Hagopian üç yaşlı Arap'ın izini sürer; bunların hepsinin yerli aileler tarafından alınan, terk edilmiş Ermeni çocukları olduğu söylenir. Bir tanesi Şeddadiye çölündeki bir yeraltı mağarasında yapılan katliamdan nasıl sağ kurtulduğunu anlatır; mağara ateşe verilmiş ve içinde bulunan yüzlerce kadın ve çocuk yanmış ya da havasızlıktan boğulmuştur.[43] Bu sahne ya da bunun çok benzeri, Türk dilinde yazılmış düzinelerce dizeden oluşan, 1950'lerde Sovyet Ermenistanı'nda Verjine Svazlian tarafından kaydedilen bir Der Zor ağıtında anlatılır:

Zatik-Kiraki'de [Paskalya] bütün çadırları söktüler,
Bütün Ermenileri çöle sürdüler,
Ermenileri keçiler gibi doğradılar
Din uğruna öldü Ermeniler!

Der Zor çölünde yeşil ot bitmezdi,
Saçlarım ağardı, dişlerim döküldü
Ah anam! Vah anam! Halimiz niceydi
Biz Der Zor çölünde iken.

Der Zor çölünde yeşil ot bitmezdi,
Elli bin kişi vuruldu
Kederden insanların dişleri döküldü,
Din uğruna öldü Ermeniler!

41 Arsenian, *Towards Golgotha*, s. 100.

42 Hagop Assadourian, Araz Artinian, "20 Voices" içinde (Kanada: Films Inc. ve Araz Artinian Productions, 2005), belgesel film.

43 J. Michael Hagopian, "The River Ran Red" (Birleşik Devletler: J. Michael Hagopian, 2009), belgesel film.

Der Zor çölünde yeşil ot bitmezdi,
Benim güzel kardeşim ateşe düştü,
Babalar, analar mahpusa düştü
Ermeni milletini dağlara sürdüler.

Ermenileri bir mağaraya doldurdular,
Üstlerine kireç örttüler, ateşe verip yaktılar,
Ah anam! Vah anam! Halimiz niceydi
Biz Der Zor çölünde iken![44]

Ermeniler için Der Zor ismi yaşadıkları tecrübenin sıfır noktasını, bir hayatın bittiği ve –eğer şanslı bir felaketzedeyseniz– bir başkasının zar zor başladığı bir tür karadeliği temsil eder.

44 Svazlian, *The Armenian Genocide*, s. 571.

2

TARİH

Ermeni tehcirlerinin ve 1915-1916 katliamlarının *ne* olduğu yukarıda anlatılanlardan bellidir. Bunların *nedeni* –trajedinin nedenlerinin tarihsel analizi ve faillerin niyetleri– ise yoruma daha açıktır.

Ermenilerin başına gelenler hakkında İngilizce yazılanlar, olan bitenle neredeyse eşzamanlı yayımlandı. Bu yapıtlarda anlatılanlar gerçeklere dayanıyordu, ancak bağlamın savaş olması ve dönemin Türkofobik önyargıları genellikle hatalı okumalara yol açıyor.

Bu bağlam Viscount Bryce ve Arnold Toynbee'nin yazdığı, resmî adı *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* olan ve 1916'da İngiliz Parlamentosu tarafından basılan meşhur "Mavi Kitap"ı etkiledi. Bu, Anadolu'da Ermenilere ve Süryanilere karşı yapılan zulme ilişkin tanık ifadelerinden oluşan, olayların hemen ertesinde kaleme alınan geniş kapsamlı bir derlemedir. Bu çalışmanın son editörü Ara Sarafian, kitaptaki anonim kaynakların birçoğunun adını bulmuştur ki bunlar genellikle Amerikan konsolosları ve misyonerleridir. Bu itibarla kitap, olayların hemen ertesinde yayımlanan, ayrıntılı görgü tanıklıklarından oluşan bir derlemedir.

Başyazar Arnold Toynbee, daha sonra kitabın sorununun

içeriğinden ziyade yayıncısı olduğunu belirtti, zira kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sırasındaki bir düşmanının resmî yayını sıfatıyla, "savaş propagandası olarak dağıtılmıştı" Toynbee, Büyük Güçler'in, kendi emperyal çıkarlarını kovalamak için Ermenilerin çilesini kullanmaya hevesli olduklarını görmüştür.[1]

O dönemde yazılanların çoğu ham bir Hıristiyan şahadeti anlatısı ya da ucuz barbar zulmü geriliminin peşindedir. 1915 ve 1916 yıllarında Batı basınında çıkan yazılar Hıristiyanlara karşı işlenen "kan dondurucu dehşet" ve "eşi benzeri görülmemiş vahşet" hikâyelerine bulanmıştı. Örneğin 19 Aralık 1915'te *Washington Herald* "kadınların barbar erkeklerin kalkışabileceği bütün aşağılamalardan neler çektiklerini anlatan" "All of the Horrors, Tortures and Barbarities of History Surpassed in List of Cruelties Practiced by Turks on Defenseless Armenians" (Tarihte Türklerin Savunmasız Ermenilere Yaptığı Zulümler Listesinde Öne Çıkan Dehşet, İşkence ve Barbarlıklar) alt başlıklı "The Massacre of a Nation" (Bir Milletin Katledilmesi) öyküsünü yayımladı.[2]

Bu erken dönemde yayımlanan eserler Almanları ve Türkleri iki misli suçlu göstermek için, onların Birinci Dünya Savaşı sırasında yaptığı zulümleri birlikte aktarır. Meşhur İngiliz yazar E. F. Benson'un 1918 tarihli polemik kitabı *Crescent and Iron Cross* (Hilâl ve Çelik Haç) "Deutschland über Allah" (Allah Almanya'yı korusun) başlıklı bir bölüm içerir; yazar bu bölümde "Sonuçta Almanya pan-Türkçülük idealini desteklemek için ve Türklerin Allahı adına, Tanrı aşkına öylece durdu ve rezil şehvet, yağmalama ve cinayet hikâyesinin sonunun gelmesini bekledi"[3] der.

---

1 Arnold J.Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (Londra: Constable, 1922), s. 50 [*Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, çev. Dr. Kadri Mustafa Oraglı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008].

2 İyi bir basın makaleleri listesi için bkz.: http//en.wikipedia.org/wiki/ Press_coverage_during_the_Armenian_Genocide.

3 E. F. Benson, *Crescent and Iron Cross* (New York: Hodder and Stoughton: 1918), s. 197.

Amerikalı yazar Herbert Adams Gibbons tarafından 1915 sonunda yazılan *The Blackest Page of Modern History* (Modern Tarihin En Kara Sayfası) başlıklı 71 sayfalık broşür daha akla yatkındır. Gibbons Almanya'yı da kabahatli bulur ancak esas olarak sıradan Türkleri değil İttihat önderliğini suçlar: "Türkiye Sultanı'nın bir buçuk milyon masum, sadık, Hıristiyan tebaasının yok edilmesi Konstantinopolis'te planlandı ve oradan emredildi."[4]

Ermeni tehcirleriyle ilgili ilk sağlam analiz, 1913 ile 1916 yılları arasında ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisi olarak görev yapan Henry Morgenthau'nun anılarının 1918'de yayımlanmasıyla geldi. Hıristiyan değil Yahudi olan Morgenthau, tarafsız bir ülkenin büyükelçisi olduğu için siyasi bir niyet taşımakla pek suçlanamaz. Okurla "Türkler" hakkındaki birtakım demode önyargıları paylaşsa da esas olarak kendisini, Amerikan diplomasisinin, zorlu bir devrimci hükümetle meşgul olan sesi olarak tanıtır. En aydınlatıcı bölümler İttihatçı liderler Talat Paşa ve Enver Paşa ile yaptığı toplantılar hakkında tuttuğu kayıtlardır. "Türk yetkililer bu tehcirler için gerekli emirleri verdiklerinde aslında bütün bir ırkın ölüm fermanını veriyorlardı; bunu gayet iyi biliyorlardı ve benimle yaptıkları konuşmalarda bu gerçeği gizlemek için özel bir çaba sarf etmediler."[5]

Morgenthau onları bunu yapmaya iten saiklere dair ilk ağızdan bir açıklama yapar. Ağustos 1915'te büyükelçi Ermeni meselesini samimi bir şekilde görüşmek üzere Talat Paşa'ya uğradı. Bu görüşmenin eskiden olduğu gibi Morgenthau'nun Ermeni asistanı değil, Talat'ın kendi tercümanı tarafından tercüme edilmesi önemli bir ayrıntıdır.

> "Bugün buraya gelmenizi istedim" diye başladı Talat "ki size Ermeni meselesine ilişkin tutumumuzu anlatabileyim. Erme-

4 Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern History* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1916).

5 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York: Cosimo Classics, 2010), s. 213 [*Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2006].

nilere itirazımızı üç farklı nedene dayandırıyoruz. İlk olarak Ermeniler Türkler pahasına kendilerini zenginleştirdiler. İkinci olarak bizi baskı altına alma ve ayrı bir devlet kurma konusunda kararlılar. Üçüncü olarak ise düşmanlarımızı açıkça cesaretlendirdiler. Kafkasya'da Ruslara yardım ettiler ve orada aldığımız yenilginin en önemli nedeni onların bu tutumlarıdır. Dolayısıyla bu savaş bitmeden önce onları güçsüz kılmamız gerektiğine dair geri dönüşü olmayan bir karar aldık."

Morgenthau bu iddiaların "aksini ispat edecek bir sürü argümanı" olduğunu ancak sözünün kesildiğini yazar.

"Tartışmaya hiç gerek yok" diye yanıtlar Talat "zaten Ermenilerin dörtte üçünden kurtulduk; Bitlis, Van ve Erzurum'da hiç kalmadı. Şu anda Türklerle Ermeniler arasındaki nefret o kadar yoğunlaştı ki artık onlarla işimizi bitirmek zorundayız. Eğer bitirmezsek, intikam planları yapacaklar."[6]

Morgenthau'nun ifadesiyle Talat, sözleriyle Ermenileri hem baş belası bir ekonomik sınıf hem de Rusların beşinci kolu olarak nitelendirir ve "Ermeni meselesini" Ermenileri topluca yok ederek halletmeye karar verdiğini söyler.

Büyükelçinin anılarında ortaya konulan kanıt o kadar mahkûm edicidir ki 1990'da –Birleşik Devletler'de soykırım yasa tasarısıyla ilgili propaganda savaşlarının doruk noktasında– o sırada Washington'daki Institute of the Turkish Studies'in başkanı olan Heath Lowry, Morgenthau'nun Talat'a ve Enver'e ulaşma imkânlarını abartan, önyargılı bir tanık olduğunu iddia eden bir kitap yayımladı. Morgenthau Birleşik Devletler'e döndüğünde elbette Ermeni davasının tutkulu bir savunucusu oldu. Ama bunun meseleye önyargılı bir şekilde yaklaşmasından ziyade büyükelçilik deneyiminden kaynaklandığı sonucuna varmak daha mantıklı görünüyor. Pulitzer ödüllü bir gazeteciyle birlikte yazılan kitabında kelimesi kelimesine aktarılan uzun konuşma pasajları vardır ki bunların hepsinin doğru olduğuna inanmak zordur. Bu bariz gazetecilik süslemeleri bir

6 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 231-232.

yana bırakıldığında Morgenthau'nun yazdıkları o sırada çektiği resmî telgraflarla, konsoloslarının telgraflarıyla ve kendi kişisel belgeleriyle de desteklenmektedir.

Çağdaşları, Morgenthau'nun Jön Türk önderliğine ayrıcalıklı bir şekilde ulaşabildiğini teyit ederler. 1903'te Konstantinopolis'teki Robert Koleji'nin müdürü olan Caleb Gates, Morgenthau'nun "emekli olma kararı son derece müessif bir karardı çünkü o Türk hükümetinin güvenini kazanmıştı ve yeni gelen hiç kimsenin kısa zamanda kazanamayacağı bir prestiji vardı" diye yazar. Gates, Morgenthau, Talat ve Enver ile şehir dışındaki Belgrad Ormanı'na ata binmeye gittiklerini belirtir ve Enver'in, adamlarından birinin ağaca astığı bir kartviziti vurarak nişancılığını gösterdiğini anlatır.[7] Morgenthau'nun belgeleri arasında Talat tarafından yazılan ve akşam yemeği için yapılan bir daveti nazikçe kabul ettiği ve "Bayan Morgenthau"ya saygılarını sunduğu Fransızca bir mektup da yer alır (Resim 4). Davetin tarihi uğursuz bir tarihtir – Konstantinopolis'te Ermenilerin tutuklandığı gün, 24 Nisan 1915.

İlk tarih kitapları

1920'lerde, Ermenilerin hikâyesine gösterilen ilginin hâlâ yoğun olduğu yıllarda, bu dramın görgü tanıkları ve failleri birçok hatıra yayımladılar. Daha sonra Ermeni sorunu, baştaki ortak bilgi birikiminin ekseriyetle unutulduğu bir tür tarihsel boşluğa düştü. 40 yıl boyunca Ermeni felaketzedelerin az sayıda basılan anıları dışında, ta 1977'ye –Fransız tarihçi Yves Ternon tam tafsilatlı bir kitap yayımlayıncaya– kadar ana akım Batı literatüründe büyük bir boşluk yaşandı.

1970'lerde "Ermeni sorunu", Ermeni terörizminin patlak vermesiyle birlikte siyasi bir başlık olarak yeniden canlandı ve üstelik eskisinden çok daha politik bir hal aldı. Aşırı basitleştirilmiş iki anlatı hâkim hale geldi. Soykırımı açıkça Holokost'u model alarak tanımlayan, Türk failleri, pasif Ermeni kurbanla-

7 Caleb F. Gates, *Not to Me Only* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1940), s. 222, 224.

SUBLIME PORTE
Ministère de l'Intérieur

CABINET DU MINISTRE

Le 24 Avril 1915.

Chère Excellence,

Je vous remercie bien vivement de votre aimable invitation à dîner, aujourd'hui le 24, et m'empresse de vous informer que je me ferai l'honneur de m'y rendre.

Avec mes hommages les plus respectueux à Madame Morgenthau, je vous prie de croire, Chère Excellence, à l'assurance de mes amitiés les plus sincères.

Talaat

Son Excellence
Monsieur Morgenthau
Ambassadeur d'Etats-Unis d'Amérique
&c. &c. &c.

Resim 4. Talat, Büyükelçi Morgenthau'nun yemek davetini kabul eder, 24 Nisan 1915. (Kaynak: Morgenthau belgeleri, Kongre Kütüphanesi.)

rı ve olaylara kayıtsız kalan Büyük Güçler'i kapsayan bir Ermeni anlatısı kök saldı. Bunun üstüne Türkler, 1915 olaylarını Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak amacıyla yabancı patronlarının yardımıyla komplo kuran Ermeni devrimcilerinin kışkırttığı iki "taraflı" bir çelişki olarak tanımlayan basit bir karşıanlatıyı yeniden canlandırdılar.

Bu tartışmanın en ağır topu Ermeni tarihçi Vahakn Dadrian'dı. Dadrian 1926'da Türkiye'de doğdu, ailesinin büyük bir kısmı tehcirler sırasında öldürülmüştü. Almanya'da okudu ve daha sonra Birleşik Devletler'e yerleşti, State University of New York'ta 20 yıl ders verdi. Bu görev sırasında kendisini Ermeni Soykırımı'nın en azimli ve üretken tarihçisi haline getirdi. Dadrian kendisini delil arayan "bir dedektif" olarak tanımlardı. Bulgularına daha fazla geçerlilik kazandırmak için kasıtlı olarak yabancı arşiv kaynaklarını, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş müttefiki Almanya'nın arşivlerini kullandı. Dadrian çalışmasının ardında yatan siyasi hedefi gizlemedi. Ağustos 1964'te *New York Times*'a bir mektup yazdı, "Ermenilerin, atalarının topraklarını –ki Türkiye bu toprakları sakinlerini katlettikten sonra işgal etmiştir– geri isteme hakkı hangi makul temelde inkâr edilebilir?"[8] diye sordu. Ermeni Soykırımı hakkında kamuoyunun bilgisinin aşırı kısıtlı olduğu bir dönemde kaleme aldığı çalışması günümüzde analitik bir tarih metninden ziyade ceza davasına sunulan kabarık ve ayrıntılı bir dosya gibi durmaktadır.[9]

Dadrian'ın yaptığı analizler günümüzde daha oryantalist, savaş ertesinin müttefik Türkofobik literatürünün daha sofistike bir versiyonu olarak görünür. Dadrian, Soykırım'ın Ermenilere yönelik Osmanlı politikalarının neredeyse kaçınılmaz bir sonucu olduğunu ileri sürer: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusunun savaş sırasında yok edilmesi, Ermenilerin düzenli ve artan katliamlarla tedrici kıyımını kapsayan bir tarihsel sü-

8 V. N. Dadrian, "For a Free Armenia", *New York Times*, 10 Ağustos 1964.

9 Dadrian tezini desteklemek için bağlam dışı alıntılar yapmakla suçlanmıştır. Hilmar Kaiser, "Germany and the Armenian Genocide, Part II: Reply to Vahakn N. Dadrian's Response", *Journal of the Society for Armenian Studies*, cilt 9 (1996), s. 139-140.

recin dehşetli bir sonucu olarak ortaya çıkar." Cinayetler, İslâm'a ve "Osmanlı kültürünün baskıcı ve kanlı yönlerine"[10] dayanarak işlendi diye yazar.

Dadrian Ermeni Soykırımı'nı daha sonra Yahudilere yapılan Nazi Holokostu açısından da okur; bunu yaparken hem İtilaf devletlerinin, Alman subayların Soykırım'da işbirliği yaptıklarına dair 1916-1918 tarihli iddialarını tekrarlar hem de Nazilerin Yahudileri öldürmeye Jön Türklerin başarılı deneyimlerinden esinlenerek kalkıştıklarını ileri sürer. Bu iddianın en büyük dayanağı da Adolf Hitler'in 1939'da, Polonya işgalinin arifesinde generallerine hitaben yaptığı bir konuşmada "Bugün Ermenilerin yok edilmesini kim konuşuyor ki?" tespitini yapmış olmasıdır. Bu ifadenin hakikaten söylenip söylenmediği tartışmalıdır: Cümle, Alman direnişinin bir üyesinden aktarılarak Associated Press muhabiri tarafından haber yapıldı. Bu ifadenin gerçek olduğunu kabul etsek dahi Hitler'in, tarihin o noktasında Yahudileri değil Lehleri tehdit ettiğini belirtmeliyiz.[11] Ancak Dadrian daha da ileri gider. Hem Nazilerin hem de Jön Türklerin Cengiz Han'ın temsil ettiği ilk soykırım ideolojisinden esinlendiğini ileri sürer: "Cengiz Han örneğinin sadece Ermeni Soykırımı'nın değil aynı zamanda Nazilerin tasarladığı, Yahudi Holokostu'nun çok önemli bir rol oynadığı İkinci Dünya Savaşı felaketinin organize edilmesi ve gerçekleştirilmesi üzerinde de büyük bir etkisinin olduğu konusunda en ufak bir şüpheye yer yoktur."[12]

---

10 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, RI: Berghahn Books, 1995), s. xv [*Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2008]. Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1999), s. 20.

11 Margaret Lavinian Anderson, "Who Still Talked about the Extermination of the Armenians? German Talk and German Silences", *A Question of Genocide*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (yay. haz.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 199-217.

12 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, s. 407.

Modern araştırmalar

Binyılın başından itibaren Ermeni Soykırımı üzerine yapılan araştırmalarda büyük adımlar atıldı. Yeni akademisyenler alana girdi ve çok miktarda arşiv belgesi yayımlandı. Türkiye'de 2002'den beri iktidarda olan AKP hükümeti, bu konuda, kendinden önceki iktidarların inkârcı yaklaşımını resmî olarak terk etmemekle birlikte, daha müsamahakâr bir tutum benimsedi, Türkiye'de alternatif tarihlerin yazılmasına ve okunmasına izin verdi. Bunun anlamı, öncelikle 1950'lerde Türklerin geliştirdiği milliyetçi (veya "inkârcı") Ermeni Soykırımı versiyonunun yeni araştırmalar karşısında çökmesidir: Bu milliyetçi Türk tarihçilerinden hiçbiri, Ermenilerin başına gelenlere dair tutarlı "bir Türk versiyonunu" dile getiren bir kitap yazamadı. Öte yandan modern akademisyenler 1915-1916 hakkında, bir yandan yaşanan dehşeti vurgulayan diğer yandan da Ermenilere oynadıkları rolü teslim eden ve devri bir bağlama oturtan tarih metinleri yazıyorlar.

Taner Akçam, Donald Bloxham, Fuat Dündar, Hilmar Kaiser, Hans-Lukas Kieser, Raymond Kévorkian, Ronald Suny ve Erik Zürcher'in eserlerini okumak bir dağı farklı açılardan görmek gibidir: Perspektifler farklıdır, ancak anlatılan şey bariz bir şekilde aynıdır. Aynı zamanda Peter Holquist, Donald Quataert ve Michael Reynolds gibi Osmanlı ve Rus tarihi uzmanları da resmin diğer kısımlarına değerli bağlamlar katarlar.

Kévorkian'ın muazzam çalışması *Ermeni Soykırımı*'nın 2006'da (Fransızca ve 2011'de İngilizce) yayımlanması bir dönüm noktasıydı.* Kévorkian Kudüs ve Paris'te bulunan 10.000 sayfalık Ermeni arşivi üzerinde yaptığı yıllar süren çalışmaya dayanarak 1915-1920 olaylarının, hafta hafta, bölge bölge ayrıntılı ve tüyler ürpertici bir dökümünü yapar. Taner Akçam da Osmanlı arşivlerinde yaptığı çalışmanın sonucunda, o zamana kadar Türkiye'de olayların "Ermeni versiyonu" olarak görülen yaklaşımı destekleyen tam kapsamlı bir kitap yazan ilk Türk ta-

(*) Kévorkian'ın *Ermeni Soykırımı* başlıklı kitabı, 2015 yılında İletişim Yayınları tarafından Türkçeye kazandırılmıştır – e.n.

rihçisi olarak yeni bir çığır açtı. 2002'de üç akademisyen, Fatma Müge Göçek, Gerard Libaridian ve Ronald Suny, akademisyenler arasında, Ermeni Türk Çalışmaları Atölyesi başlıklı bir işbirliğini başlattı ki bu bir dizi tarihçi arasında dikkat çekici bir mutabakat sağladı ve 2011'de yayımlanan *Soykırım Meselesi* adlı bir deneme kitabının çıkmasıyla sonuçlandı.

Bu tarihçiler, katliamları iptidai Türklerin yaptığı yolundaki eski moda görüşleri bir kenara bıraktılar, onun yerine İttihatçı liderlerin öz-bilinçli modernite tutkusunu vurguladılar. Erik Zürcher "Birçok Jön Türk biyolojik materyalizm ve sosyal Darwinizmin etkisi altına girdi ve dünyayı farklı milletler arasında bir sağ kalım mücadelesi açısından gördü"[13] diye yazar. Michael Mann yirminci yüzyılın "etnik temizlik" hareketlerini karşılaştıran aydınlatıcı bir çalışma olan *Demokrasinin Karanlık Yüzü*'nde modernleşme temasını tezinin merkezine oturtur. Bu toplu zulümlerin her birinin merkezinde, hain, sakıncalı azınlıkların bir tehdit olarak algılandığı ve nihai olarak yok edildiği bir devlet-kurma projesi olduğunu ileri sürer. Mann bizi şöyle uyarır: "'İptidai' insanları suçlamak bize psikolojik rahatlık sağlar çünkü bu şekilde katil Sırpları ya da Hutuları (ve diğer Afrikalı kabile nefretlerini) uygarlaşmış modernlerden bir hayli farklı görebiliriz. Hatta bu tür iptidailere her kıtadan gruplar ve on dokuzuncu yüzyılın Amerikalıları ve Avusturalyalıları ve yirminci yüzyılın Almanları gibi, kendi dönemlerinde modern olan ve kültürel olarak bize yakın halklar da dahil olacaktır."[14]

Mann, Osmanlı Ermenileri örneğinde, "Failler 'Türkler' değildi (milliyetçi teorilerin ileri sürdüğü gibi). Aksine bazı Türkler (ve diğerleri) kesinlikle tepeden inme bir kanlı temizlik sürecine dahil oldular"[15] diye yazar. Diğer kaynaklar lider Jön Türk subayların toplumun en Avrupalılaşmış ve en iyi eğitimli kesimlerinden geldiklerini teyit ederler. Leon Surmelian 1915 anı-

13 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 2004), s. 117 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995].

14 Mann, *The Dark Side of Democracy*, s. 18.

15 Mann, *The Dark Side of Democracy*, s. 178.

larında babası ile ilgili olarak "Ona göre Avrupalılaşmış Türkler eski-kafalı, muhafazakâr Türklerden çok daha kötüydü"[16] der.

Bu anlayış sıradan Kürt ve Türk sivillerin 1915 katliamlarında oynadığı rollere farklı bir ışık tutar. 1894-1896 "Hamidiye katliamlarında" birçok sıradan Müslüman sivil, Ermeni komşularına uygulanan şiddete doğrudan doğruya katıldıysa da bu defa, devlete bağlı paramiliter Teşkilât-ı Mahsusa katillerinin yanında tali bir rolleri oldu. Bu özellikle, sık sık toplu katiller olarak şeytanlaştırılan Kürtler için doğrudur. Kévorkian "Türk tarihyazımı ve birçok Batılı araştırmacı tarafından bu katliamlarda 'Kürtlerin' oynadığı ileri sürülen büyük rol incelendiğinde bunun iddia edildiğinden çok daha önemsiz bir rol olduğu ortaya çıkıyor. Aslında bu rol göçebe Kürt aşiretlerinin aktif katılımından ibarettir ve nadiren de değerli eşyaları zaten alınmış sürgünlerin elinde kalanları almak üzere Teşkilât-ı Mahsusa tarafından kışkırtılan yerleşik köylüleri kapsar"[17] diye yazar.

Bir başka deyişle Konstantinopolis'teki merkezî hükümet, bu Ermenileri tehcir ve imha etmeyi hedefleyerek hesaplanmış bir karar aldı, bu kirli işte Teşkilât-ı Mahsusa'nın kiralık katillerini kullandı. Bu süreç bir kez başladığında birçok Türk ve Kürt, genellikle tamamen para hırsıyla, dokunulmazlık zırhına bürünerek Ermenilere saldırma ve onları öldürme fırsatını kullandı. Bu insanlar, fırsatçılık yaparak, zaten başlamış bir sürece katıldılar, bu süreci kendileri başlatmadılar. Cesur bir azınlık, Ermeni komşularını korumaya çalışırken, çoğunluk –maalesef ve kesinlikle, böyle bir durumda çoğumuzun yapacağı gibi– basitçe hiçbir şey yapmadı.

Bu, "Türklerin", dedelerine ninelerine ne yaptığını anlamaya çalışan günümüz Ermenileri için önemli bir bilgidir. Bu konuda bir sürü çağdaş tanıklık vardır. Mesela Henry Riggs yerel Kürtlerin "Ermenileri kurtarmak ve onlara yardım etme konusunda Amerikalı misyonerlerden çok daha fazlasını yaptıkları-

16 Leon Z. Surmelian, *I Ask You, Ladies and Gentlemen* (Londra: V. Gollancz, 1946), s. 63 [*Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayınları, İstanbul, 2013].

17 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 810.

nı"[18] söyler. Riggs ayrıca "Elbette Ermeni hasımlarıyla eski hesapları kapatmak, ya da onlar pahasına zenginleşmek için bu fırsattan büyük bir zevkle yararlanan bir sürü Türk vardı. Ama Türklerde popüler fanatizm patlaması yoktu. Aslında bütün hayatımızı Türkler arasında geçiren ve onların huyunu suyunu biraz bilen bizler o sıralar ısrarla 'Bu Türklerin tarzı değil' dedik. Olayın tamamı çok soğukkanlı, çok hesaplı ve çok rasyoneldi. Halk bundan hoşlanmamıştı"[19] diye yazar.

Jön Türk liderlerin yürüttüğü soykırım harekâtının nihai hedefi neydi? Son zamanlardaki akademisyenler İttihatçıların Anadolu'da "nüfus mühendisliği" yapma arzularını tespit ettiler ki bunun altında bölgenin güvenliğinin ve bölgedeki Müslüman ahalinin ekonomik gelişmesinin Ermeni cemaatinin neredeyse tamamen imha edilmesiyle sağlanabileceği görüşü yatıyordu. Kévorkian "imha planı fikrinin temelini oluşturan bu coğrafya mantığı"[20] diye yazar. Bu *neredeyse tamamen-imha* kavramı önemlidir. Taner Akçam, Fuat Dündar ve Raymond Kévorkian İttihatçı liderlerin doğu vilayetlerinde kalacak maksimum Ermeni sayısını yüzde beş veya on olarak (bu hedef zaman zaman aşırıya kaçırılmış ve Ermeni sayısı neredeyse sıfıra indirilmiştir) belirlediklerini yazarlar.[21] Bu hedefe ulaşmak için Ermeni kadınlarının ve çocuklarının zorla asimile edilmesi ve Müslümanlaştırılması, planın kabul edilir bir parçası olmuştur.

Ermeniler tehcir edilmesi gereken en büyük gruptu ve en fazla şiddete onlar maruz kaldılar ancak Dündar o dönemde diğerlerinin de –Lazlar, Araplar, Yahudiler– zorla yer değiştirdiklerini yazar. Hükümetin "coğrafya mantığı"nın bir başka hedefi, bu eski Ermeni topraklarına Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen yüz binlerce muhaciri yerleştirmekti. (Kévorkian birçoğu, Hıristiyan Rusya'ya kin besleyen Çerkeslerin ve Çeçenlerin 1915-1916'ta faal katiller arasında yer aldıklarını yazar. Döne-

18 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. viii.

19 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 96.

20 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 809.

21 Akçam, "The Young Turks and the Plans for the Ethnic Homogenization of Anatolia", s. 266.

min en kanlı figürlerinden biri olan, Diyarbakır Valisi Mehmed Reşid de Kafkasya'da doğmuş ve küçük yaşta Osmanlı İmparatorluğu'na tehcir edilmiş bir Çerkesdi.) Talat dahil İttihat önderliğinin büyük bölümü Balkan kökenliydi ve 1912 Balkan Savaşları'nda Müslümanlara yapılan etnik temizlik hareketi hafızalarında tazeliğini koruyordu.

Bu korkunç coğrafyacı ve istatistikçi Talat tasviri, 1917'de yazdığı 77 sayfalık anılarının, ya da diğer adıyla "Kara Kitap"ın 2008'de Türkiye'de yayımlanmasıyla ayrıntılı bir şekilde ortaya çıktı. Kitap Talat'ın Ermeni nüfusuyla ilgili ayrıntılı tahminlerini (1,5 milyon rakamını verir, Protestan Ermenileri ayrı tutar) ve tehcir edilmesini emrettiği Ermenilerin sayısıyla ilgili hesapları içerir. Ara Sarafian kitabı inceleyerek 1915'te "yeniden iskân edilen" Ermeni sayısıyla iki yıl sonra hâlâ sağ olan çok daha düşük sayı arasındaki büyük ve kan dondurucu farkı belirtir:

> Bu 1917 raporunun da gösterdiği gibi, tehcir edilen Ermeni sayısının bir milyonun üzerinde olmasına rağmen, Osmanlı hükümetinin tayin ettiği yeni iskân bölgesinde yaklaşık 60.000 kişi sayılmış, 50.000 kişinin tehcir yollarında dağıldığı ortaya çıkmış ve 100.000 kadar kişi de kendi vilayetinde kalmıştır. Vilayetlerde sağ kalanların neredeyse tamamı esir muamelesi görmüş ve Müslüman-Türkler olarak asimile olmaları için kendilerine baskı yapılmıştır.[22]

Diğer bir deyişle Talat'ın kendi hesaplarına göre 1917 itibarıyla Doğu Anadolu neredeyse tamamen Ermenilerden temizlenmiş ve "nüfus mühendisliği" projesi işe yaramıştı.

Mahkeme tarihi

1915'te olanlar hakkında, daha geniş kapsamlı tarih ihtilaflarının hem içinde hem kıyısında yürütülen birçok tartışma vardır; bunlar analitik değerden ziyade büyük siyasi yankılar uyandı-

22 Ara Sarafian, *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide* (Londra: Gomidas Institute, 2011), s. 10.

rırlar. Bu tartışmalardan biri faillerin taammüt ve niyeti; diğeri de Ermeni devrimcilerinin olayları hızlandırmada oynadıkları rol üzerinedir.

İlk tartışma, Ermeni Soykırımı hakkında yazılanların çoğunu, delilleri adeta bir dava görür gibi hukuksal açıdan değerlendirme yoluna saptırdı. Kısaca söylemek gerekirse, Ermeni lobicileri ve onların destekçileri, "Soykırım'ın tanınması"na ilişkin siyasi ve hukuki tartışmalarda, 1915'te İttihatçı liderlere aleni taammüt atfedilmesini önemli buldular, çünkü böylece onları geçmişe dönük olarak 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nin maddelerine göre suçlayacaklardı ki bu sözleşme, soykırımı "ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak üzere *taammüden* işlenen fiiller" olarak tanımlar (vurgu bize aittir). Buna karşılık Türk siyaset lobicileri karşı tarafın "kanıtlarını" ve tanıklarını itibarsızlaştırmak ve ortalıkta taammüt olmadığını, dolayısıyla da BM tanımına giren bir soykırım olmadığını kanıtlamak amacıyla katliamların planlanması ve yürütülmesindeki kanunsuzluklardan yararlanmak için tüm şartları zorladılar.

Daha aşırı Türk polemikçiler ortalıkta kasti adam öldürmeye dair kanıt olmadığı gerekçesiyle 1915'teki bütün görgü tanıklığı ifadelerine gölge düşürdükleri bir oyuna girişirler. Örneğin kendisini Holdwater diye adlandıran ve "Tall Armenian Tale" (Kuyruklu Ermeni Yalanı) web sitesinin sahibi üretken blogcu, konsolos Leslie Davis'in Gölcük Gölü civarındaki bir vadide on binlerce Ermeni cesedi gördüğü yolundaki ifadesini (bkz. 1. Bölüm) reddeder, çünkü konsolos kurbanları ölürken görmemiştir: "Evet katledilmiş cesetler vardı. Bunlar çoğunlukla Ermenilerin, ailelerine yaptıklarının intikamı peşinde olan, yağmacı Müslüman çetelerin gadrine mi uğramıştı... yoksa hükümetin desteklediği bir imha politikası nedeniyle jandarmalar tarafından mı öldürülmüşlerdi? Bunu bilmiyoruz. Bunu bilmiyoruz çünkü Leslie Davis bu insanların hayatlarını nasıl kaybettiklerine şahit olmamıştı."[23]

23 *Leslie Davis and Other American (and Western) Consuls.* http:// www.tallarmeniantale.com/Leslie-Davis.htm. adresinden ulaşılabilir.

Sanal bir Ermeni-Türk mahkemesinden ziyade tarihle meşgul olan çağdaş tarihçiler taammüt meselesi üzerinde daha az dururlar – ne de olsa çok ayrıntılı bir arşiv belgesinin olmamasına rağmen 1915'te Jön Türk liderlerin eylemlerinin Ermeniler için hem öldürücü bir *niteliği* hem de soykırımla sonuçlanan bir *akıbeti* olduğunu göstermek mümkün. Ermeniler ve 1915 hakkında yazan tarihçilerin çoğu (ama tamamı değil) "soykırım" kelimesini, bunun tarihî bir terimden ziyade hukuki-siyasi bir terim olduğunu kabullenerek kullanır.

Ancak "taammüt" meselesi 1970'ler ile 1990'lara kadar çıkan birçok Ermeni tarih yayınını etkiledi; buna Vahakn Dadrian'ın eserleri de dahildir. Bir anlamda bu tarihçiler, 1919'da Müttefiklerin vazgeçtiği noktadan –soykırımcıların yargılandığı davaların zirvesinden– devam ediyorlardı. İngiliz İstihbaratı'nın 1919'da bir Osmanlı güvenlik görevlisinden satın aldığı "On Emir" adlı tartışmalı bir belgenin statüsüne dair yürütülen eski tartışma 1980'lerde yeniden alevlendi. Belgenin İttihatçı hükümet tarafından verilen ve Ermeni nüfusunu imha etmek üzere alınacak on önlemi sıralayan bir emir olduğu ileri sürülür. Artık akademisyenlerin çoğu bu belgenin sahte olduğuna inanıyor – Raymond Kévorkian belgenin İttihat önderliğinin düşünce tarzını bilen birinin İngilizler tarafından kovuşturulmaktan kaçınmak amacıyla ürettiği "aslına uygun sahte" bir belge olduğu kanaatindedir.[24]

Bu münakaşa, Morgenthau ve diğer diplomatların görgü tanıklıklarına rağmen, On Emir'i dikkate almamamız halinde elimizde Talat Paşa ve diğerlerini, belirgin bir Ermenileri yok etme emriyle doğrudan doğruya suçlayacak hiçbir "somut delil"in, arşiv malzemesinin olmadığını vurgular – bu durumda geriye sadece, tıpkı milliyetçi Türk tarihyazımının iddia ettiği gibi, Ermenileri Suriye'ye "yerleştirmeyi" öngören emirler kalır.

Ne olursa olsun böyle "somut bir delil"in var olduğunu ümit etmek muhtemelen naifliktir. Böyle suçlayıcı bir belge olabilir de olmayabilir de ancak böyle bir belge olsa bile bunun Osmanlı Arşivlerinde, Ermeni meselesine ilişkin malzemelerde

24 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 243.

yapılan çeşitli bahar temizliklerinden –ki bunların ilki 1918'de ve ardından çeşitli fırsatlarda icra edilmiştir– sonra sağlam kalması mümkün değildir. Cumhuriyet döneminde gerek Osmanlı geçmişine duyulan ilgisizlik nedeniyle gerekse meseleyi örtbas etmek amacıyla kamyonlar dolusu arşiv belgesi hamur yapılmak üzere kağıt fabrikasına tevdi edildi.[25] Dahası tarihçi Taner Akçam resmî arşivlerin araştırma yapmak için zaten yanlış yerler olabileceğini söyler. Akçam kendisi de eski bir telgraf memuru olan Talat Paşa'nın doğu vilayetleriyle iletişim kurarken "çift kanallı" bir sistem kullandığını, daha hassas telgrafları evine kurduğu özel bir postaneden yolladığını ileri sürer.

Dönemin görgü tanıkları Ermenilerin öldürülmesini emreden telgraflar gördüklerini söylerler. Osmanlı ordusunda görevli Venezuelalı subay Rafael de Nogales Van Gölü yakınlarındaki bir köyde "bölgenin askerî komutanını etrafındaki subaylara emirler verirken gördüm, bu sırada bir grup kâtip devasa bir telgraf yığınını deşifre ediyordu. Bu tuhaf durum fırtınanın patlamak üzere olduğundan şüphelenmeme yol açtı... Ertesi sabah, yani 20 Nisan 1915'te Ahlat dolaylarında, yol boyunca uzanan ağır yaralı Ermenilere rastladık"[26] der.

Nogales, "50 yaşlarında, kibar görünüşlü, Paris'te eğitim görmüş ve İstanbul'un son derece aristokrat bir ailesine mensup bir adam" olan Çerkes kökenli meşhur Diyarbakır Valisi Mehmed Reşid ile daha sonra yaptığı konuşmayı da aktarır.

> Reşid son derece ihtiyatlı ama net sözlerle, vilayetindeki Ermenilerin imhasıyla ilgili olarak sadece üstlerinin emirlerine itaat ettiğini anlamamı sağladı; böylece burada yapılan katliamların sorumluluğu ona değil, amirine, o sıralar Dahiliye Nâzırı, ancak bir yıl sonra da sadrazam olan Talat Paşa'ya ait olacaktı. Talat kıyım emrini, telgrafla yolladığı bir genelgeyle vermişti ki bu emir eğer hafızam beni yanıltmıyorsa, üç kısa kelimeden oluşuyordu: "Yak - Vur - Öldür."[27]

25 Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 22-24.

26 Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 57-58.

27 Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, s. 146-147.

Elimizde böyle bir telgraf kaydı yok. Ancak Talat'ın Reşid'e çektiği son derece suçlayıcı olabilecek bir telgraf arşivlerde zarar görmeden kaldı. Ağustos 1915'te Talat Paşa Diyarbakır'da bulunan Reşid'e telgrafla "Diğer Hıristiyanlara dokunmayın" talimatını gönderir. Bunun anlamı açıktır: Kana susamış vali Ermenilerle birlikte diğer Hıristiyanları da katlediyordu ve kendisine kıyım harekâtını sadece Ermenilerle sınırlı tutma talimatı veriliyordu.[28]

Yakın zamanda Taner Akçam tarafından ortaya çıkarılan başka telgraflar cinayet taammüdü olduğunu dolaylı olarak ima eder. Mesela bunların, 1916 başında Talat ve Enver tarafından gönderilen bir kısmı yabancıların Ermeni tehciri bölgelerini ziyaret etmesini yasaklar ve Amerikalıların veya Almanların sürgünlere yardım etmelerine destek olduğu tespit edilen devlet memurlarının "ağır bir şekilde cezalandırılmasını" emreder. Bir başka deyişle Jön Türk hükümeti Ermeni sürgünlerin beslenmesini ve bakılmasını –canlı tutulmalarını–, bunun kendisine hiçbir maliyeti olmasa da istemiyordu.[29]

Failler ve kurbanlar

Ermeni Soykırımı tarihinde politize olan ikinci mesele de Ermeni devrimcilerinin rolüne ne kadar önem atfedileceğiyle ilgilidir. Bu tartışmadaki kilit olay Nisan 1915'te Van şehrinin, Rus ordusuyla güçlerini birleştirmeyi uman Ermeniler tarafından ele geçirilmesidir.

Van üzerine verilen mücadele, tarihte, bir yıl sonra Dublin'de meydana gelen Paskalya Ayaklanması ile benzer bir statüye sahiptir. Geleneksel Ermeni tarihyazımı Ermenilerin mücadelesini bir "direniş", önceden planlanmış ve yürürlüğe konulmuş bir soykırım programına karşı kahramanca verilen bir mücadele olarak gösterir. Buna karşılık milliyetçi Türk tarihyazımı

28 Uğur Ümit Üngor, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 106 [*Modern Türkiye'nin İnşası*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016].

29 Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 434-436.

"Van'daki Ermeni isyanını" Ermenilerin Ruslarla işbirliğine girerek kalkıştıkları bir kalleşlik olarak tanımlar ki bu da devletin korunması için bu isyana karşı sert önlemler alınmasını gerektiriyordu (soykırımlar üzerine araştırma yapan Robert Melson bu argümanı "provokasyon tezi" olarak adlandırır). Van olaylarının bütün sorumluluğunu karşılıklı olarak diğer "taraf"a yükleyen her iki yaklaşım da aşırı şematik görünüyor. İnanılmaz bir şekilde, bir versiyonda, Van'ın Ermeni devrimcileri, 1915'te olup biten her şeyin faili olarak addedilirken diğerinde onlara hiçbir rol biçilmez.

Van hakkında Nisan 1915 tarihli çağdaş anlatıları okumak bunun bir savaş dönemi olduğunu hatırlamaktır. Aktörler bu anlatıları şimdi sahip olduğumuz kapsamlı bilgilere değil, olan bitenle eş zamanlı ve şahsi algılarına dayandırıyorlardı. 1915'te Van'ın Ermeni devrimcilerinin olayların nasıl seyredeceğini beklemek yerine saldırmayı seçmeleri mantıklıdır: 1896'da daha pasif olduklarında, katledilmişlerdi. Taşnak politikacı Hovhaness Kachaznuni, 1923'te yapılan EDF kongresine gönderdiği öz-eleştiri manifestosunda, 1914-1915'te birçok Ermeninin İtilaf Devletleri tarafından kurtarılmaya ümit bağladığını, ancak sadece hayal kırıklığına uğradığını yazar: "1914 kışı ve 1915 ilkbaharı başta Taşnaktsutyun olmak üzere Kafkasya'daki bütün Ermeniler için büyük coşku ve ümit dönemleriydi. Savaşın İtilaf Devletlerinin zaferiyle sonuçlanacağına dair en ufak bir şüphemiz yoktu; Türkiye yenilecek, parçalanacak ve Ermeni nüfusu sonunda özgürleşecekti."[30]

19 Nisan'da Van'ı ele geçirme operasyonu EDF lideri Aram Manukyan tarafından planlandı; kendisi bu olaydan sonra dönemin en bölücü Ermeni figürlerinden biri haline geldi – daha sonra, 1915'in sonunda Rus idaresi altında Van valisi olarak görev yaptı ve 1918'in ilk aylarında Doğu Ermenistan'ın yöneticiliğini yaparken kendisine "Ermenistan diktatörü" denilecekti.

30 Hovhannes Katchaznouni, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Any More: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni First Prime Minister of the Independent Armenian Republic*, çev. Matthew A. Callender John Roy Carlson (Arthur A. Derounian) (ed.), (New York: Armenian Information Service, 1955), s. 6.

Manukyan'ın bu operasyonu, hem o dönemde hem de iki nesil sonraki göçmen tartışmalarında, Ermeniler-arası mahut bir çekişme nedeniydi: Van isyankârları kahraman kurtarıcılar mıydı yoksa kardeşlerini tehlikeye atan aldırışsız provokatörler mi?

Kahramanlık anlatısı için kanun niteliğindeki metin Ermeni savunmacılardan biri olan Onnig Mukhitarian'ın anılarıdır: *The Defense of Van: An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan*. Bu konuyla ilgili karşıt görüşler 50 yıl sonra bile tepkilere yol açtı. 1966'da, Van doğumlu yazar Gurgen Mahari, *Burning Orchard* romanını Sovyet Ermenistanı'nda yayımlamaya çalıştı. Mahari her şeyi olduğu gibi aktardığı anlatısı nedeniyle öylesine aşağılandı ki kitabı geri çekip otosansür uygulayarak yeniden gönderdi. Yazar özgün romanda Manukyan'ı ("Aram Paşa") ve onun Taşnak yoldaşlarını, şehrin Ermenilerini sindiren ve katleden ve Türklerle kazanılması mümkün olmayan bir savaşı kışkırtan "azılı kardeş katili Kabiller" olmakla suçlayarak sert bir şekilde eleştirir. Mahari'nin alter egosu, işadamı Ohannes, devrimcilerden birini şöyle suçlar:

> Devletin burnunun dibinde, silahları getiriyorsunuz ve kiliseleri ve evleri cephaneliğe çeviriyorsunuz; hükümeti eleştiren gizli gazeteler ve kitaplar basıyorsunuz; teröristleri dağlarda eğitime gönderiyorsunuz; memurları ve yöneticileri öldürüyorsunuz; gece gündüz şarkı söylüyorsunuz ve "hadi çağır beni, benim küçük denizim" diye şarkı söylüyorsunuz. Ve bütün bunlardan sonra başınızı okşayıp alkışlamamı istiyorsunuz! Tanrı aşkına bütün bunlara derhal bir son verin ve beni tekrar konuşmak zorunda bırakmayın.[31]

Van ayaklanmasının hemen ertesinde İngiliz gazeteci Morgan Philips Price uzlaşmak isteyen Ermenilerle radikal eylem isteyenler arasında geçen ebedi tartışmaya tanık oldu:

> 9 Ocak 1916'da Profesör Minasyan, Taşnaktsutyun Partisi'ni, Türk Ermenistanı'ndaki akrabalarına danışmadan Rus yetki-

31 Gurgen Mahari, *Burning Orchards*, çev. Haig Tahta ve Hasmik Ghazarian (Cambridge: Germinal/Black Apollo Press, 2007), s. 204.

lilerle müzakereleri başlatmakla suçladı... Taşnaktsutyun'un Tiflis'teki yayın organı *Horizon* katliamların her halükârda olacağını söyleyerek kendini savundu... Rusya ve Türkiye Ermenileri arasındaki bu siyasi ayrılık yeni bir gelişme değildir. Kürtlerle ve Türklerle daimi temas halinde olan Van ve Bitlis Ermenileri, onlarla nasıl baş edileceğini daha iyi biliyorlardı ve defalarca kendilerine özgü politikalar geliştirdiler.[32]

Birinci Dünya Savaşı'nın global bağlamı ve Rusya ile çatışma çok önemliydi. Michael Reynolds hem Osmanlı'nın hem de Rusya'nın diplomatik arşivlerinde yaptığı araştırmalara dayanarak yazdığı kitabı *İmparatorlukların Çöküşü*'nde Ermeni kıyımını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını aynı savaş merceğinden görür: Devlet-yıkımı ve devlet-inşası. Reynolds devleti savunmanın ve Rus İmparatorluğu ile yaşanan devletlerarası rekabetin İttihatçı liderler için, pan-Türkçü veya pan-İslâmcı bir davadan çok daha önemli olduğu iddiasını ileri sürer – Reynolds bu argümanı "Din değil, çıkar kardeşliği" sözüyle özetler.

Reynolds Jön Türk rejimini tanımlamak için Charles Tilly'nin "Devletler savaş yapar, savaşlar da devletleri yapar" aforizmasını alıntılar. Ermenilerden kurtularak, Doğu Anadolu'yu ve dolayısıyla imparatorluğun tamamını korumak üzere "son bir hamle" yaptıklarına inanıyorlardı diye yazar:

> Tecrübe onlara global devletler topluluğunun, çokuluslu ama zayıf imparatorluklara hiçbir meşruiyet tanımadığını öğretti. Anadolu etnik açıdan çoğulcu kaldığı sürece yıkıma ve bölünmeye maruz kalacaktı. Anadolu'nun homojenleştirilmesi karşılaştıkları ikilemin en kesin çözüm yoluydu. Eğer kesilmesi gereken Gordiyon Düğümü Doğu Anadolu idiyse, bunu yapmaya gönüllüydüler.[33]

Dolayısıyla Reynolds Van muharebesinin, çatışma halindeki bir "taraf"ın, meşru müdafaa ihtiyacıyla ilk saldırıyı yaptı-

32 Morgan Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Uwin, 1918), s. 245-246.

33 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 150.

ğı, sonuçta herkesin kaybettiği bir imha döngüsünün başladığı meşhur bir "güvenlik ikilemi" vakası olduğunu ileri sürer.[34] Donald Bloxham da aynı fikirdedir: "Rusların ilerlemesi ve Van olayları göz önüne alındığında, İTC [İttihatçılar] nezdinde masum ve suçlu Ermeniler arasındaki ayrım hem ideolojik hem de pratik açıdan anlamsız hale gelmişti."[35] Hem Reynolds hem de Sean McMeekin (1915 hakkındaki anlatılarında hiçbiri "soykırım" kelimesini kullanmaz) Osmanlı rejiminin, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu istila etme planlarından korkmak için haklı nedenleri olduğunu belirtir. Reynolds, çarlık Rusyası arşivlerinden, Rusya'nın bu sınır bölgelerindeki nüfuzunu –ki bu, savaş patlak verir vermez doğrudan doğruya fethe dönüştürmeye çalıştığı bir nüfuzdur– yaygınlaştırmak için hem Kürtler hem de Ermeniler arasında kışkırtıcı propaganda yaptığını kanıtlayan belgeler gösterir. McMeekin *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü* başlıklı polemik kitabında o döneme ait bir dizi Rus diplomatik belgesini yayımlar ki bu belgelerde çarlık hükümeti 1914 ve 1915'te Ermeni devrimcilerine askerî destek vaat·eder – bu en kritik zamanda azalan bir destektir. Ermeniler, "onları kurtarmaktan aciz –ya da kurtarmak istemeyen– bir ordu tarafından sözde özgürleştirilmeyi beklerken Rusya'nın emperyal hırslarının ve zafiyetinin kurbanı oldular"[36] sonucuna varır.

Donald Bloxham ve Michael Mann yazdıkları tarihlerde Birinci Dünya Savaşı bağlamına da odaklanırlar. Her ikisi de 1915'teki Ermeni Soykırımı'nı, Birinci Dünya Savaşı'nın algılanan güvenlik tehditleri bağlamında tırmanan bir "kümülatif radikalleşme" olarak niteleyen anlatılar kaleme aldı. Bloxham'ın da bizlere hatırlattığı gibi önceki 40 yıl boyunca Ermeniler (ço-

34 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 147.

35 Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide," s. 269.

36 Sean McMeekin, The *Russian Origins of the First World War*, s. 174. Bu *reel politika* tezi 1915'te Ermeni komşuları katledilirken Osmanlı Rumlarına neden göreceli olarak zarar verilmediğini anlamaya yardımcı olabilir. Rumlar Ege Denizi sahillerinden 1914'te tehcir edildiler ama onların hami devletleri Yunanistan o sırada Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızdı ve Osmanlı devletine doğrudan doğruya hiçbir tehdit oluşturmuyordu. Yunanistan 1917'de savaşa dahil olunca hesaplar yeniden değişti.

ğunlukla gönüllü olarak) Avrupa'nın Büyük Güçleri'nin elinde piyon olmuşlardı. Savaşın çıkması hesapları bozdu: Devrimci zihniyetli Ermeniler, Osmanlılara karşı savaşan İtilaf Devletleri'ne açıkça bağlılık gösterdiler. Bağlılık göstermeyenler –aslında Osmanlı Ordusu'nda savaşanlar– bile bu ortaklıktan etkileniyorlardı. Bunun sonucunda Ermenilerin güvenliği kaçınılmaz bir şekilde İttifak Güçlerinin onları koruma isteğine ya da isteksizliğine bağımlı hale geldi. Bloxham bize, sonuçta "İtilaf'ın her askerî hamlesinde ya da başarısında Ermeni karşıtı politikalar yoğunlaştı ve Ermenilerin imhası arttı" der. Ermeni papaz Grigoris Balakyan'ın da anılarında net bir şekilde gözlemlediği gibi "İngiliz hükümet yetkililerinin tarihî 'İngiliz donanması Ararat Dağı'nı tırmanamaz' sözlerini çok çabuk unuttuk. Ama savaş gemilerini Everest Tepesi'ne çıkarırken hiç zorlanmamışlardı."[37]

Bloxham savaş ertesi yazarlarının ve Dadrian'ın, imparatorluk Almanyası'nın 1915 katliamlarında suç ortağı olduğu yolundaki tezini de tartışır. Onların aksine o dönemin Almanlarını proto-Naziler olarak değil rasyonel Büyük Güç aktörleri olarak tanımlar. Almanların "duyarsızlıkla, şovenizmle, bürokrasi ve askerlik alanında dar görüşlü olmakla ve her şeyden önce körü körüne ulusal çıkarlarının peşine düşmekle" suçlanabileceklerini ancak katliamlarda doğrudan doğruya bir rol oynamakla suçlanamayacaklarını ileri sürer.[38]

Michael Mann, bize 1915 Soykırımı'nın çok çabuk ortaya çıktığını hatırlatır ki bu da uygulamanın titiz bir planlamadan ziyade doğaçlamaya dayandığını düşündürür. Mann bize Taşnaktsutyun Partisi ile İttihatçıların yakın zamanda siyasi müttefik olduklarını hatırlatır. (Aslında Taşnak lider Manukyan, tuhaf bir şekilde, 1913 yazında, Van ayaklanmasından sadece iki yıl önce, düzenli Osmanlı ordusunun saflarında Kürt aşiret-

37 Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", s. 263. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 34.

38 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 133.

lerine karşı savaşmıştı.)[39] Savaş hali Jön Türklerin toplu katliama kayışlarını –kesinlikle mazur göstermese de– açıklar diye yazar Mann:

> Kendileri için ölüm fermanı verecek olanın saray ve Müslüman gericiler değil de Jön Türkler olması 1912'de, hatta belki 1913'ün büyük bir kısmında Ermenilerin çoğunu şaşırtırdı. Ağustos 1914 gibi geç bir tarihte Jön Türkler A planlarının yeni bir versiyonunu, Ermenilerle ittifak yapmayı denediler... B planları –toplu ancak stratejik olarak sınırlı tehcir– hemen ortaya çıktı ve belki daha da kısa bir zamanda, daha genel ve çok daha vahşi tehcirlerin yapıldığı C planına dönüştü. Bu doğal olarak dengesiz bir plandı ve derhal soykırımı öngören D planına geçildi. Bu iddia edildiği kadar tutarlı, organize ve taammüden yapılmış bir soykırım değildi.[40]

Bir anlatı oluşturmak

"Kümülatif radikalleşme" modeli, uygulama sırasında bariz tuhaflıklara yol açan bir Ermeni Soykırımı anlatısı oluşturur. 1970'lerde devlet destekli Türk akademisyenler Osmanlı arşivlerinden, tehcirlerin aslında barışçıl "yeniden iskân" hareketleri olduğu yolundaki tezlerini destekleyen belgeler çıkardılar. Bazı belgeler tehcirlerin düzgün bir şekilde gerçekleştirilmesi için gerekli talimatları içerirken bazıları da Ermeni tehcirlerine fiilen katılan alt düzeydeki 1.600 görevli hakkında kovuşturma açıldığını gösterir, böylece sözde Talat Paşa ve arkadaşlarının Ermenilere karşı sadece iyi niyet taşıdıkları anlaşılmış olur.

Tarihçilere göre, ilk belge grubuyla ilgili sorun, Osmanlı arşivlerinin şimdiye dek tehcir edildikleri bölgeye ulaşan Ermenilere karşı iyi niyet gösterildiğine dair tek bir belge ifşa etmemesidir: Bir başka deyişle sürgünlerin kaybettikleri mülkleri tazmin etmek ya da onları Suriye'de yeniden iskân ettirmek

39 McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, s. 150.

40 Mann, *The Dark Side of Democracy*, s. 139.

için uğraşan herhangi birinin olduğunu gösteren tek bir belge yoktur. Adli kovuşturmalara gelince, Taner Akçam bu kovuşturmaların neredeyse tamamının Ermeni mallarını yağmalayarak elde ettiği ganimeti devlete teslim etmek yerine bundan kişisel kazanç sağlayan kişilere karşı açılan ekonomik gerekçeli davalar olduğunu ileri sürer.[41]

Bununla birlikte, ortaya Talat ve arkadaşlarının Ermenileri imha etmek üzere bir plan tasarladıklarına dair bir tablo çıksa da bu plan her zaman uygulanmadı ve zaman zaman da muhalefetle karşılaştı. 1930'da yazan Ahmed Emin Jön Türk hükümetinin içinde güçlü görüş ayrılıkları olduğunu söyler:

> Düşman propagandasının kuvvetli saldırıları ve hükümet içinde tehcirlerin gereksiz ölçüde yaygınlaşmasına muhalif olanların harekete geçmesi sonucunda, 1917'de, ifrata kaçanları cezalandırmak üzere Dahiliye Nezareti ve Adliye Nezareti müfettişlerinden oluşan bir soruşturma komisyonu kuruldu. Daha ufak suçlar işleyenlerden bazıları gerçekten cezalandırıldı; ancak tehcirleri savunanların hükümette çok etkili olmaları nedeniyle olay, bütün sorumluluğu tespit etmeye yönelik samimi bir girişimden ziyade tamamen bir şova dönüştü.[42]

Programdan bir nebze de olsa ayrı düşen kişi, "üçüncü Paşa", İttihatçıların Suriye Valisi ve Dördüncü Ordu Komutanı Cemal'den başkası değildi. Cemal'in 1922'de (Gürcistan'da bir Ermeni suikastçı tarafından öldürüldüğü yıl) İngilizce yayımlanan anılarında Osmanlı ordusunun tehcirlerde hiçbir payının olmadığını ve tehcirlerin sertliğini onaylamadığını yazar. Burada tamamen kendi çıkarlarına yönelik saikler söz konusuydu ancak bazı iddialarını destekleyen kanıtlar vardır: Aslında ordu tehcirlerde asgari bir rol oynamıştır ve söylenildiğine göre Cemal onlarla işbirliği yapmamış ve İtilaf Devletleri'yle ayrı bir barışı müzakere etmeye çalışmıştır. Cemal anılarında "Durumu bizzat görmek için Halep'ten Pozantı'ya uzanan bir yolculuk

41 Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 356, 431-439.

42 Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 1930), s. 221.

yaptım, Ordu'nun erzak depolarından sürgünlere ekmek dağıtılması için emir verdim, iletişim hattındaki doktorlara hasta Ermenileri tedavi etmelerini emrettim"[43] diye yazar.

Bu iddia Ermeni eczacı Hagop Arsenyan'ın ifadesiyle de doğrulanır. Arsenyan Pozantı üzerinden tehcir ediliyordu ve bir gün kendilerine yiyecek verilmesine hayret etmişti:

> Bazı olaylar açıklanamaz ve olağandışıydı. Bir yandan hepimiz Osmanlı Ermenilerini imha etme planının nihai bir karar olduğunu ve zaten uygulamaya konulduğunu biliyorduk. Öte yandan Tarsus'a ulaşan sürgünlere neden ekmek dağıtıldığını anlayamıyorduk... Bu merhametli davranışı, mezbahaya gönderilmeye mahkûm edilen bir halka bir miktar insani yardım verilmesini neye yormalıyız?[44]

Vahşetin coğrafyası bölgeden bölgeye değişiyordu. Belki Osmanlı Ermenilerinin bir yarısı 1915-1916'da öldü. Eğer altı doğu vilayetinden birinde yaşayan bir Ermeni erkeği olsaydınız 1915 yılı boyunca yaşama şansınız acınacak denli düşük olurdu. Ama eğer Konstantinopolis, İzmir ya da Edirneli olsaydınız sağ kalma şansınız çok daha yüksekti. İzmir valisinin şehrin ticaret hayatını sürdürmek için şehirde yaşayan Ermenilerin bağışlanmasını talep ettiği söylenir.

Sonuçta genel bir katliam ve tehcir çerçevesinde bazı Ermeniler sağ kaldılar ve hatta zaman zaman Osmanlı görevlileri tarafından korundular. Münferit devlet memurları, iktidarları altındaki Ermenilere farklı davrandılar. Ankara'nın doğusundaki Yozgat'ın Boğazlıyan kazasının (Ruslarla yapılan savaşın yüzlerce mil uzağında) kaymakamı Kemal o kadar kana susamıştı ki kadınlar, çocuklar, Protestanlar ve [sonradan] Müslüman olanlar da dahil olmak üzere sancağındaki bütün Ermenileri topluca katletti. Kévorkian 1915 yazında "Kemal, Keller [Yenipazar] köyü civarında geniş bir toplu katliam alanı düzenler ve her yaştan ve cinsten on binlerce Ermeni burada bıçaklar-

43 Bloxham, *Great Game of Genocide*, s. 139. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman-1913-1919* (New York: George H. Doran Company, 1922), s. 278.

44 Arsenian, *Towards Golgotha*, s. 87.

la, kılıçlarla ve baltalarla katledilir"[45] diye yazar. Bir görgü tanığı daha sonra bu katliam devam ederken "Kemal can çekişen insanların iniltileri, feryatları ve çığlıklarının ortasında nargile içiyordu"[46] diye tanıklık eder.

Buna karşılık önce Halep daha sonra da Konya valisi olan, Kasım 1915'te de görevden alınan Celal Bey binlerce Ermeniyi kurtardı. Celal anılarında kendini "bir nehir kenarına oturup, oradaki kimseyi kurtarma imkânı olmayan" birine benzetir. "Nehir kana bulanmıştı, binlerce masum çocuk, hiçbir suçu olmayan yaşlı erkek ve çaresiz kadın bir bilinmeze doğru sürükleniyordu. Çıplak ellerimle kurtarabildiğim kadarını kurtardım, geri kalanlar bir daha geri dönmemek üzere nehirle birlikte akıp gittiler."[47]

"Kümülatif radikalleşme" modeli bize Ermeni devrimcilerin aslında 1915 hikâyesinin failleri olduklarını söylüyor. Bu model aynı zamanda Talat Paşa ve arkadaşlarının yaptıklarında bir miktar önceden tasarlanmış kötü niyetli taammüt aramanın verimli bir sonuç doğurmayabileceğini da ortaya koyar. Soykırım araştırmacısı Dirk Moses'in de belirttiği gibi:

> Soykırıma, nefretten ziyade korku ve paranoya yol açar. Kanıtların da ortaya koyduğu gibi, genellikle bir azınlık grubunun, bazı üyelerinin eylemleri nedeniyle topluca suçlandığını ve grubun tamamının *topluca cezalandırıldığını* düşünüyorum. Ayrıca grup bir bütün olarak potansiyel bir güvenlik tehlikesi –potansiyel bir beşinci kol– olarak görülür ve bu nedenle devletin hikmeti için hapsedilebilir, tehcir edilebilir ya da *külliyen* imha edilebilir. Yani soykırımlar genellikle geçmişte yaşanan olayların travmatik yorumlarından kaynaklanırlar ki bu olaylarda bir grup çeşitli nedenlerle hain ve tehditkâr olarak görülür ve devletin ortadan kaldırılmasını *önceden* engellemek üze-

45 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 501-513.

46 Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (New York: Harper Collins, 2003), s. 336, n. 30.

47 Raffi Bedrosyan, "The Real Turkish Heroes of 1915", *Armenian Weekly*, 29 Temmuz 2013, http://www.armenianweekly.com/2013/07/29/the-real-turkish-heroes-of-1915/.

re topluca suçlanır ve topluca cezalandırılır, tehcir edilir ya da yok edilir. Bu toplulukların bazı üyelerinin tehditkâr eylemlerine rağmen, aslında kendileri sadıktırlar.[48]

Jön Türk liderleri güvenlik tehdidiyle karşı karşıya kaldılar ancak onlar ellerindeki seçeneklerden toplu katliamı tercih ettiler. Toplu cezalandırmaya dair deliller, Osmanlı Ermenilerinin başına gelenleri hafifseyen ya da inkâr eden "inkârcı" yazarlar için en büyük analitik sorunu teşkil eder. Örneğin olanları "tartışmalı soykırım" olarak nitelendiren Guenter Lewy "Bu bağlamda Ermeniler bu acıları boş yere çektiklerini iddia edemezler. Çok sayıda Ermeni çeşitli mercilerden yapılan uyarıları göz ardı ederek, Türklerle alenen savaşmış ya da beşinci kol olarak çalışmıştı; bunun sonucunda da kendilerini köşeye sıkışmış hisseden Türkler acımasızca değilse de büyük bir kararlılıkla tepki gösterdiler" diye yazar. Lewy Osmanlılara karşı savaşan Ermeni devrimcileri "Ermeniler" ile bir tutarak, Jön Türklerin bütün bir milleti topluca cezalandırmayı meşrulaştırma hilesini tekrarlar.[49]

Donald Broxham'ın da yazdığı gibi Osmanlı devletinin Ermenilere karşı gaddarlığı şüphesiz Van olayları nedeniyle artmıştır ama bu, o dönemde benzerleriyle mukayese götürmeyecek denli vahim bir gaddarlıktır: "Birinci Dünya Savaşı sırasında başka hiçbir yerde birkaç kişinin yürüttüğü ayrılıkçı milliyetçilik hareketine, bu milliyetçileri takdir eden etnik cemaatin toptan imhasıyla karşılık verilmedi. Bu meselenin püf noktası budur."[50]

Londra'da yaşayan akademisyen Ara Sarafian son yıllarda, herkesten fazla, Ermeni Soykırımı'nın en ürkütücü gerçeklerini teyit eden görgü tanığı ifadesi ve arşiv malzemesi toplamış-

48 Margaret Lavinia Anderson, Michael Reynolds, Hans-Lukas Kieser, Peter Balakian, A. Dirk Moses ve Taner Akçam, "Taner Akçam, The Young Turks' crime against humanity: the Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire" (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), *Journal of Genocide Research*, cilt 15, s. 4 (2013), s. 491-492.

49 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005), s. 95.

50 Bloxham, *The Great Game of Genocide*, s. 92.

tır. Bu mahkûm edici kanıtları toplayıp tarihçileri ve özellikle Ermeni meslektaşlarını "Ermeni Soykırımı'nı güvenle araştırmaya" teşvik etmiştir. Ona göre bunun anlamı bütün mevcut arşivlerin açılmaya çalışılması, tarihe yönelik "savcılık soruşturma dosyası" yaklaşımının terk edilmesidir. Sarafian şu sonucu çıkarır:

> Ermeni Soykırımı Holokost ile aynı değildir. Jön Türklerin soykırım yapmak için Holokost ile boy ölçüşebilecek aygıtları yoktu. Başta valiler, kaymakamlar, askerî personel, komiserler ve jandarmalar olmak üzere Osmanlı devlet görevlilerinin birçoğunun Soykırım sırasında binlerce Ermeniyi kurtardıkları da bir gerçektir. Örneğin Adana vilayetindeki Ermenilerin çoğu öldürülmedi. Bu çok temel gerçek, önemli Ermeni tarihçilerin eserlerinde göz ardı edilir. Başka örnekler de vardır. "Holokost modeli" Ermeni Soykırımı temelden çürüktür.[51]

Artık Türklerin Osmanlı Ermenilerinin katledilmesine ilişkin "inkârcı" yaklaşımı, itibarını kaybettiği ve Türkiye'de bile sorgulandığı için Soykırım hakkındaki tarih çalışmaları diğerlerinin yanı sıra daha genç Türk akademisyenlerin de itici gücüyle sürüyor ve derinleşiyor. Bu daha az politize olan yaklaşım bizi görgü tanıklarının ve felaketzedelerin deneyimlerine daha da yaklaştırır. Bu aynı zamanda 1916-1923 arasında Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da meydana gelen olayların araştırılmasına da uzanmalıdır ki bu Ermeni-Türk tarihinin bir sonraki bölümünü oluşturur.

51 Ara Sarafian, "Study the Armenian Genocide with Confidence, Ara Sarafian suggests", *Armenian Reporter*, 18 Aralık 2008, http:// www.reporter.am/go/article/2008-12-18-study-the-armenian-genocide-with-confidence-ara-sarafian-suggests.

3

VAN'DAN LOZAN'A
(1915-1923)

Temmuz 1915'te İngiliz gazetesi *Manchester Guardian*'ın muhabiri Morgan Philips Price Gürcistan'ın başkenti Tiflis'ten, yıkılmış Doğu Anadolu topraklarına doğru bir geziye çıktı. 18 ay boyunca bütün bölgeyi, Birinci Dünya Savaşı'nın doğu cephesini boydan boya taradı. Price Rusça konuşuyordu (bir yıl sonra Petrograd'dan Ekim Devrimi hakkında haberler yapacaktı) ve Rus ordu mensuplarıyla rahatça sohbet edebiliyordu. Aynı zamanda hem Hıristiyanlara hem de Hint Kızılayı adına Müslümanlara insani yardım dağıtılmasına yardım ediyordu.

Price'ın *War and Revolution in Asiatic Russia* adlı kitabındaki perspektifi, 1915 yılının birkaç ay öncesinde Anadolu'da Ermenilerin tehcirini gören diğer görgü tanıklarınınkinden farklıdır. Ermenilere yapılan "korkunç katliamlardan" sonra Ermenilerin, Azerbaycanlıların, Gürcülerin, Yunanların, Kürtlerin, Rusların ve Türklerin hep birlikte giriştiği ölümcül çarpışmaların yaşandığı savaş halini anlatır.

Anadolu ve Kafkasya'da 1921'de sona eren bu çatışma dönemi tarihçilerin dikkatini Ermeni Soykırımı'ndan daha az çekmişti. Ancak bu dönem bölgedeki bütün halklar için gelecek yüzyılı şekillendirecek büyük olaylara tanık olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu yıkıldı ve onun kalıntıları üzerine Türkiye

Cumhuriyeti kuruldu. Ermenilerin kısa bir süre, Taşnaktsutyun Partisi tarafından yönetilen bağımsız bir cumhuriyetleri oldu ki bu cumhuriyetin mirası diyaspora Ermenilerini üç nesil boyunca bölecektir. Ermeniler ve Azerbaycanlılar Kafkasya'da savaştılar; aslında bu savaş 1980'lerde ve 1990'larda Dağlık Karabağ üzerine çıkan korkunç çatışmanın habercisiydi.

Bu yıllarda ödenen insani bedel bir hayli yüksekti. Bu sınır bölgelerinin bu dönemdeki hikâyesi, Timothy Snyder'in *Bloodlands* (Kanlı Topraklar) –başlık bu dönemde Anadolu için de uygundur– adlı kitabında 1930'lar ve 1940'ların Doğu Avrupası için yazdığı gibi kapsamlı bir sınır ötesi tarih çalışmasının yapılmasını gerektiriyor. Savaşın çılgınlığına ikna olan Price tecrübelerini şöyle özetler:

> Bugün artık savaş sırasında sivil halka yapılan zulmün suçunun savaşan tarafların herhangi birine yüklenemeyeceğini açıkça görüyorum. Savaşın tamamı bir zulümdür ve savaş neredeyse, açlığı, hastalığı, katliamı ve yangını da oraya götürür. Bir taraf tehditlerle sivil halkı bir şekilde hareket etmeye zorlar, bunun üzerine karşı taraf gelir ve onları hainlikle suçlar. Ardından bütün dehşetiyle katliam gelir. Bu Kafkasya cephesinde süren savaşın sivil halkı ilgilendiren kısmının tarihidir.[1]

Rus fethi

Eylül 1915'te Rus ordusu Güneydoğu Anadolu'ya, uzun süredir beklenen bir saldırı başlattı. Morgan Philips Price, hem çatışmalar hem de Ermeni tehcirleri nedeniyle harabeye dönen topraklarda Rus ordusuna eşlik etti. "Ova köyleri terk edilmişti ve harabe halindeydi; hareket eden birkaç siyah noktadan başka tek canlı görülmüyordu ki onlar da Kazak devriyelerdi. Yakın zamana kadar bereket ve güzellik diyarı olan yerler bir çöle dönmüştü."[2]

Ruslar Van'ı ele geçirdiler ve aynı yılın başında şehri savunan

1 Morgan Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Uwin, 1918), s. 234.

2 Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, s. 135.

amansız Ermeni devrimci Aram Manukyan'ı vali olarak atadılar. 1916 başında kale şehri Erzurum'u ve liman şehri Trabzon'u fethettiler ve Anadolu'nun içlerine doğru ilerlediler. Harput'ta ise, önceki yıl Ermeni cemaati yok edilmiş olan Rahip Henry Riggs "tamamen yıkılmış ve ümitsiz" bir Müslüman sığınmacı seline yardım ediyordu. "Bu defa insanlar devlet tarafından evlerinden sürülmemişler, Ruslardan korktukları ve aynı zamanda geçen yıl yaptıkları nedeniyle Tanrı'nın onları cezalandırdığını düşünerek dehşete kapıldıkları için yerlerini yurtlarını terk etmişlerdi. Ortada dramatik bir görüntü vardı ve bu durum sıradan Harput halkı tarafından Tanrı'nın gazabının bir göstergesi olarak algılanıyordu."[3]

Hemen hemen iki yıl boyunca Rus ordusu Doğu Anadolu'daki altı "Ermeni vilayeti"nin çoğunu kontrolü altında tuttu. Ancak çarlık yetkilileri Rusya'dan bağımsız bir Ermeni vilayetinin kurulmasını istemedikleri için Ermenilerin eski evlerine yerleşmeleri konusunda cesaretlerini kırdılar. Bu arada, Rus ordusunda görev yapan Ermeni askerleri yerel Müslümanlara karşı misillemelere giriştiler. Price, Rusların (bazı Kazaklar dışında) umumiyetle bir hayli disiplinli olduklarını ancak Ermeni gönüllülerin Kürtlere ve Türklere saldırdıklarını gözler:

> Bir gün kamp dışında atla gezinirken küçük bir Kürt köyüne vardım. Köy sakinlerinin çoğu Türklerle birlikte kaçmıştı, ama sokakta bir Kürt erkeğiyle iki kadının cesetlerine rastladım, başlarında ve gövdelerinde taze yaralar vardı. Tam o sırada bizim kampta kalan iki Ermeni gönüllüsü ortaya çıktı, bir evden eşya çıkarıyorlardı. Onları durdurdum bu ölen Kürtlerin kim olduklarını sordum. "Ha" dediler "onları az önce biz öldürdük." "Neden?" diye sordum. Yüzlerinde bir şaşkınlık ifadesi belirdi. "Neden böyle bir soru soruyorsun ki? Karşımıza çıkan Kürtleri neden öldürüyoruz? Onlar bizim düşmanımız ve onları öldürüyoruz, çünkü eğer onları sağ bırakırsak bize zarar verirler." Alabildiğim tek cevap buydu.[4]

3 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 177.

4 Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, s. 140-141.

1917'de işler değişti. Rusya'daki çarlık rejimi tökezledi ve ardından Ekim'de, Bolşeviklerin Petrograd'da iktidarı ele geçirmesiyle tamamen yıkıldı. Rus askerleri, Bolşeviklerin "Çanakkale'yi istemiyoruz!" sloganını atarak Osmanlı cephesinden topluca firar ettiler. Mart 1918'de Bolşevikler Almanlarla ve Osmanlılarla Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladılar, fethettikleri toprakların çoğunu savaşmadan teslim ettiler.

Rusların ve Ermenilerin 1917'de ve 1918'in başında geri çekilmesi daha fazla tahribata yol açtı. 1919 yazında iki Amerikalı subay, Yüzbaşı Emory Niles ve Arthur Sutherland şunları yazdılar:

> Ruslar ve Ermeniler 1915 ve 1916'da oldukça uzun bir süre ülkeyi birlikte işgal ettiler ve bu süre zarfında Rusların verdiği zarara rağmen ortalıkta pek kargaşa yoktu. 1917'de Rus ordusu tasfiye oldu ve bölgenin kontrolünü Ermenilere bıraktı. Bu dönemde başıbozuk Ermeni çeteleri ülkede dolaştılar ve Müslüman sivil halkı yağmaladılar ve öldürdüler. Türk ordusu Erzincan, Erzurum ve Van'a doğru ilerleyince Ermeni ordusu dağıldı ve düzenli ve düzensiz bütün askerler kendilerini Müslümanların mallarını tahrip etmeye ve Müslüman sakinlere eziyet etmeye verdiler. Sonuç eski nüfusunun ancak dörtte biri, eski binalarının ise ancak sekizde biri kalan tamamen tahrip olmuş bir ülke ve Müslümanların Ermenilere karşı hissettiği ve şu anda iki ırkın bir arada yaşamasını imkânsız kılan şiddetli bir nefret duygusudur.[5]

Bu andan itibaren bölgede dolaşan yabancılar, Ermenilerin ve yerli Müslümanların, yabancı askerî gözetim olmadan, barış içinde birlikte yaşamalarının mümkün olamayabileceğini bildirdiler.

Kafkasya cephesi

1918 ilkbaharında Osmanlı orduları yine doğuya, Transkafkasya sınırlarına doğru hareket ettiler. Üç büyük millet, Ermeni-

5 Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland", kongreye sunulan bildiriler; XI Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1990), s. 1850.

ler, Azerbaycanlılar ve Gürcüler Mart 1917'de Rus İmparatorluğu'nun yönetiminden kurtularak özgürleşmiş ancak büyük bir kargaşaya maruz kalmıştı. Ortak bir hükümetleri, üzerinde anlaşılmış sınırlar, silahlı kuvvetleri yoktu ve zar zor yürüyen bir ekonomileri vardı.

Çarlık yönetiminin sona ermesiyle birlikte Ermenilerle, o sıralar yabancıların esasen "Tatarlar" diye bildikleri Türk dilinde konuşan Müslümanlar, yani Azerbaycanlılar arasında düşük-seviyeli bir çatışma sürüyordu. Ermeniler ve Azerbaycanlılar Güney Transkafkasya'nın tamamında iç içe geçmiş bir halde yaşayan cemaatlerdi. Yirminci yüzyıl öncesinde oldukça uyumlu bir şekilde bir arada var oldular. Ancak her iki grup da o sıralarda yükselen milliyetçilikten etkilenmiş ve aynı zamanda Bakü ve Şuşa gibi şehirlerde sosyoekonomik rekabete girmiştir. 1905'te kısa süreli bir kardeş kavgasına giriştiler.

1918 ilkbaharında Azerbaycanlıların çoğu, ilerleyen Osmanlı ordularını potansiyel kurtarıcılar olarak gördü. Ermeni-Azerbaycanlı şiddetinde bir artış oldu, özellikle de yüksek Dağlık Karabağ topraklarında. Burası, Zanzegur ve Nahçivan'ın yanı sıra, Ermeni-Azeri nüfusun karışık olarak yaşadığı üç bölge içinde en şiddetli ihtilafların yaşandığı yerdi. Yüksek Karabağ toprakları çok eskilere dayanan bir Ermeni mirasına ve yüzde doksandan fazlası Ermeni olan bir nüfusa sahipti, fakat bölge alçak yerlerdeki Müslüman yerleşimleriyle çevriliydi. Karabağ'ın en büyük şehri Şuşa kalesi, kalabalık bir Müslüman nüfusla Azerbaycan kültürünün de merkeziydi. 1980'lerdeki çatışmada olduğu gibi, hem Ermeniler hem de Azerbaycanlılar Karabağ'ı ulusal kimlikleri ve sağ kalımları açısından hayati önem taşıyan bir toprak olarak tanımladılar. Burası Ermeniler için Ermeni kültürünün ve nüfusunun doğudaki ileri karakolu; Azerbaycanlılar için ise ekonomik ve coğrafi mekânlarının bütünleyici bir parçasıydı.

Birçok tarihçi bu dönemdeki Ermeni-Azerbaycanlı ihtilafını 1915 Ermeni tehcirleriyle ve Ermeni-Osmanlı tarihiyle birleştirir – ve bu Ermenilerin Azerbaycanlılara düzenli olarak "Türkler" demesini engellemez. 1918 sonunda aslında iki savaş alanı

birbirine yaklaşmıştı. Ancak Ermeni-Türk hikâyesi ile Ermeni-Azeri hikâyesi arasındaki farklılıkları vurgulamak önemlidir. Azeriler, Türkçeye yakın bir Türk dili konuşmalarına rağmen Türklerden farklıdırlar. Çoğunlukla Şii mezhebine mensupturlar ve sadece kısa bir süreliğine Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olmuşlardır. Türkler ile Azerbaycanlılar arasındaki ilişkiler dönem dönem dalgalanmıştır. Şii inançlı birçok Azeri, on dokuzuncu yüzyılda Çarlık ordusunda, Sünni Osmanlılara karşı gönüllü olarak savaşmıştı. 1920'de Türklerin milliyetçi lideri Mustafa Kemal, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni, yeni müttefiki Rus Bolşeviklerine satmakta hiç tereddüt etmedi.

Jön Türkler Ermenileri tamamen asimetrik bir güç kullanarak imha ederken, Ermeni-Azerbaycanlı çatışması silahlı gruplar arasında yaşanan az çok simetrik bir savaş, hem Ermenilerin hem Azerilerin ellerinden gelen karşılığı verdiği çetin bir süreçti. Örneğin 1918'de Bakü'de taraflar karşılıklı olarak korkunç birer katliam yaptılar. Mart sonunda, şehir bir Bolşevik komününün kontrolüne geçtiğinde, Ermeni militanları sağa sola saldırdılar ve binlerce Azeriyi öldürdüler. Eylül'de Osmanlı kuvvetleri şehri aldığında, 9.000 kadar Ermeni katledildi. İngiltere siyasi subayı Harry Luke "Biri, bir şehrin sokaklarında kan akıyordu derken genellikle mecazi bir anlatım kullanır" demiştir. "Ancak eğer kişi 1917 ve 1919 arasındaki Bakü'den bahsediyorsa kelimesi kelimesine gerçek durumu ifade ediyordur."[6]

Nisan 1918'de Osmanlı ordusu, 1878'de çekildiği iki şehri, Karadeniz'deki liman şehri Batum'u ve Kars kalesini ele geçirdi. Bu iki mağlubiyet Ermenistan'ın siyasi hafızasında uzun süre canlı kalacaktı. Antropolog Jenny Philips, Batum'un Türklere sözde "teslim olma"sının, 1970'lerde Massachusetts Watertownlu göçmen Ermeni cemaati arasında hâlâ tartışmalı bir konu olduğunu yazdı.[7]

---

6 Sir Harry Luke, *More Moves on an Eastern Checkerboard* (Londra: L. Dickson & Thompson, 1935), s. 141.

7 Jenny Phillips, *Symbol, Myth, and Rhetoric: The Politics of Culture in an Armenian-American Community* (New York: AMS, 1989), s. 81-84.

Nisan 1918'de Ermeni, Azeri ve Gürcü temsilciler yeni, bağımsız bir ortak devleti, başkenti Tiflis olan Transkafkasya Federasyonu'nu ilan ettiler. Bu devletin çalışan bir kurumu yoktu, asıl amacı Osmanlılarla müzakere edebilmekti. Osmanlı'nın Birinci Kafkasya Ordusu Doğu Ermenistan'a geçti ve Erivan'a doğru ilerlemeye başladı. Bu ilerleyiş 21 Mayıs'ta, Erivan'ın tam dışında yapılan Serdarabad Muharebesi'nde, doğaçlama toplanan bir Ermeni kuvveti tarafından durduruldu. Erivan "civarından gıda, erzak, cephane ve gönüllüleri taşıyan öküz arabaları, manda arabaları ve inekler yolları kaplamıştı."[8] O sırada Ermeniler yok olmaktan kıl payı kurtulduklarına inanıyorlardı.

26 Mayıs'ta Gürcü Menşevikler kâğıt üstündeki Transkafkasya Federasyonu'ndan vazgeçtiler ve Almanya ile gizli bir ittifak kurarak bağımsız Gürcistan'ın kuruluşunu ilan ettiler. İki gün sonra Tiflis'teki Azerbaycan delegasyonu bağımsız bir Azerbaycan'ı duyurdu. Bu durum Ermenileri tek başına bıraktı. 30 Mayıs 1918'de Ermeni Ulusal Meclisi'nin Ermenistan'ın bağımsızlığını –iki gün geriye dönük olarak– ilan etmekten başka çaresi kalmadı. Bu muhtemelen tarihin en talihsiz bağımsızlık ilanıdır. Ermenilerin ilk resmî açıklamasında "bağımsızlık" kelimesi dahi geçmez, sadece "Ermeni Ulusal Meclisi" komşuların icraatını göz önüne alarak "kendisinin Ermeni vilayetlerinin en yüksek ve yegâne yönetim mercii olduğunu bildirir" der. Ermeni lider Simon Vratsian bunu "hasta bir çocuğun erken doğumu"[9] olarak adlandırır.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, hem Türk hem de Ermeni elitleri birbirlerine karşı gerçekçi bir birbirini kabullenme tutumu sergilediler. Serdarabad Muharebesi'nden sonra Jön Türk liderlerinin en serti Talat Paşa, doğuda kurulacak yeni bir Ermenistan'ın güçlü bir "Doğu'nun Bulgaristanı" haline gelmesini istemediğini ancak "aşırı zayıf ve zar zor ayakta kalan" bir

8 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 193-194.

9 Tatul Hakobyan, *Armenians and Turks: From War to Cold War to Diplomacy* (Erivan: 2013), s. 20.

Ermeni varlığını hoş görmek zorunda olduğunu söyledi.[10] Ancak Talat'ın komutanları yorgun olduklarını ve daha fazla savaşamayacaklarını bildirdiler. Ermeni önderliği de aynı sonuca vardı; hiçbir şeydense zayıf ve bölünmüş bir devlete razı oldular. 4 Haziran'da Jön Türk önderliği Erivan hükümeti ile bir barış antlaşması imzaladı, böylece Türkiye tuhaf bir şekilde Ermenistan'ın bağımsızlığını *de facto* tanıyan ilk devlet oldu.

Bu dönemde yaşanan bir Ermeni-Türk karşılaşması her iki tarafın da tarihinden neredeyse silinmiştir. Ama bu karşılaşma Ermeni ve Türk siyasetçilerin, umutsuz koşullar gerektirdiğinde birbirleriyle nasıl temas kurduklarını gösterir. Eylül 1918'de, Osmanlı ordu komutanı, Harbiye Nâzırı Enver'in amcası Halil Paşa Erivan'ı ziyaret etti. Halil, en zalim İttihat komutanlarından biri olma şöhretine sahipti, Van'da ve doğu vilayetlerinde yapılan Ermeni ve Süryani katliamlarını bizzat yönetmişti. Buna rağmen o sıralar Ermeni İçişleri Bakanı olan eski düşmanı, Taşnak lideri Aram Manukyan tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. İki adam 1915'de Van'da ölümüne savaşmış, 1908 Jön Türk Devrimi'nde ise siyasi müttefik olmuşlardı.

Bu toplantıya dair her iki tarafın anlattıkları, ortak bir dili ve ticaret yapma arzusunu paylaştıklarını gösteriyor. Halil Ermenistan'a buğday göndermeyi ve Erivan yakınlarındaki bir boğazda bulunan Azerilerin oradan çekilmesine yardımcı olmayı kabul etti.[11] Bir Ermeni hatıratına göre, iki "düşman şampiyon" Manukyan ve Halil "arkadaşça ve sıcak bir şekilde kucaklaştılar." Ertesi gün Halil, Eçmiyadzin'i ziyaret etti ve göl kenarında kamp kurmuş, kötü şartlarda yaşayan sürgün edilmiş Osmanlı Ermenilerini gördü. Ermeni kilisesinin başı Katolikos, Çar II. Nikolas'ın hediye ettiği tabaklarda yenilen öğle yemeğinin ardından Halil'e şu soruları sordu:

> "Eçmiyadzin civarını sevdiniz mi, özellikle göl manzarasını? Eskiden vatandaşınız olan sayısız Ermeni sürgününü gördünüz mü? Bu kadar insanın sağ kalmasına şükrediyorum."

10 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 210.

11 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 34-35.

Halil Paşa çok rahatsız oldu. Konuyu değiştirmek için "Şerefinize içiyorum, Patrik Hazretleri. Harika bir şarap!" dedi.[12]

Halil'in 1972'de İstanbul'da yayımlanan kendi anılarında, "eski dostu" Manukyan'ın, Erivan'da kaldığı otelin önünde halka bir konuşma yapmasını istediğini yazar. Daha sonra Ermeni dinleyici topluluğuna hitaben sarf ettiği olağanüstü samimi kelimelerle dolu bu konuşmayı, o sırada sekreterinin tuttuğu notlardan derlediği haliyle aktarır:

> [1908'de] vicdansız bir Sultan'ı devirmek ve özgür ve mutlu bir vatan kurmak için işbirliği yaptığım Ermeni ulusu, vatanımın en korkunç ve acılı günlerinde [vatanımı] yok etmeye ve tarihî düşmanın [Rusya] kölesi yapmaya kalkıştığı için en son kişi kalana kadar yok etmeye çalıştığım Ermeni ulusu, bugün Türk milletinin yüce gönüllülüğüne sığınmak istediği için artık barış ve refah temin etmek istediğim Ermeni ulusu! Eğer Türk vatanına sadık kalırsanız, size elimden gelenin en iyisini yapacağım. Ancak eğer yine pervasız komita üyelerinin büyüsüne kapılır ve Türklere ve Türk vatanına ihanet ederseniz ülkenizin etrafını tamamen çevirmiş durumdaki ordularıma yeryüzünde tek bir canlı Ermeni bırakmamaları için emir veririm. Aklınızı başınıza toplayın![13]

Halil'in Ruslarla işbirliği yaptıkları için Ermenileri "son kişi kalana kadar yok etmeye çalıştığı" ve bunu yine yapacağı yolundaki dudak uçuklatan samimiyetteki itirafı, onlarla bir anlaşma yapmaya hazır olmasına rağmen, kıdemli bir Jön Türk liderinin düşünce yapısını şaşırtıcı netlikte görme imkânı sağlıyor. Böyle bir konuşma ve bu ifşaatlar ancak 1918 sonundaki bu kısa süreli tarihî Osmanlı-Ermeni işbirliği anında yapılabilirdi.

12 Arshavir Shahkhatuni, aktaran Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 36, 37.

13 Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972), s. 241.

Erivan Cumhuriyeti

Ermenistan iki buçuk yıl boyunca bağımsız bir cumhuriyetti, ancak son lideri Simon Vratsian'ın da söylediği gibi:

> Koşullar hakikaten korkunçtu ve bu koşullarda bağımsızlık ironik görünüyordu. Ermenilerin elinde, on iki bin kilometre karelik, küçücük bir toprak parçası kalmıştı. Dünyanın ıssız bir köşesinde, çorak dağlar arasına sıkışmış, göçmen ve yetimlerle dolu, diş bileyen düşmanlarla çevrili, yıkım ve yağma, gözyaşı ve sefalet, katliam ve terörün kol gezdiği yoksul ve yarı-yıkık bir ülke.[14]

Ekim 1918'e kadar yerli nüfus ve 300.000 civarındaki mülteci Osmanlı Ermenisi şu anki Ermeni Cumhuriyeti'nin yarısından daha az bir alanda yaşadı. Daha sonra Cumhuriyet toprakları iki katına çıktı, ancak 1920 sonunda, Bolşevikler ve Türkler arasında çift taraflı kuşatmaya maruz kalıp son bulana kadar asla düzgün çalışan bir devlet olmadı.

Birinci Cumhuriyet bir sürü başarı elde etti, bunlardan biri de Ermenistan'ın ilk üniversitesinin kurulmasıdır. Cumhuriyet, kadınların da oy kullandığı, genel oy hakkının olduğu bir temsili parlamenter demokrasiydi, ama EDF partisi devletin bütün kilit pozisyonlarına hâkimdi; bunun anlamı bu parti ile devletin hem o sırada hem daha sonra birlikte tanımlandığıdır.

Bir dizi güçlü şahsiyet Cumhuriyet'e hâkim oldu; hem o dönemde hem daha sonra göçmen Ermeni mitolojisinde efsaneleşen ilk dört başbakan ve çok sayıda askerî komutan da bu isimler arasındadır. En meşhur komutan, çarlık ordusuna bağlı gönüllü Ermeni tugayının eski komutanı, başına buyruk General Andranik Ozanyan –sadece ismiyle, Andranik olarak bilinir– idi. Gösterişli fiziği, muhteşem bıyığı ve doğal otoritesiyle bir İngiliz subayını etkilemişti: "İşte asker ile ne kastedildiğini bilen bir adam... Her ne yaptıysa ya da yapmadıysa, içgüdülerim bana beyaz bir adamla karşı karşıya olduğumu söylüyordu."[15]

14 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 21.

15 "Antranik", *Blackwood's Magazine*, Ekim 1919, cilt, 206, sayı 1248.

Andranik 1907'de, Taşnaktsutyun Partisi'nin Jön Türklerle ittifak yapmasına karşı çıkarak partiden ayrıldı. O tarihten itibaren Van'dan Karabağ'a kadar her cephede savaştı. Birinci Cumhuriyet'in liderlerini Batı Ermenistan topraklarını savunamadıkları için vatan haini olmakla suçladı.

Nevi şahsına münhasır başka bir adam da Ruben Ter Minassian'dı. Yine sadece ilk ismi Ruben ile bilinen Minassian, Cumhuriyet'in hem savunma hem de içişleri bakanı olarak görev yaptı. 1915'te Ruben Osmanlı birlikleriyle savaşan bir partizan kuvvetinin başındaydı. Torunu, araştırmacı Anahide Ter Minassian'a göre, o kendini her ne pahasına olursa olsun Ermeni Cumhuriyeti'ni korumaya adamış bir hiperrealistti ve sadece *reel politika*'ya dayanan bir "Büyük Ermenistan" idealini reddetmişti. Anahide Ter Minassian "Türklere karşı bu kadar büyük bir öfkeyle savaşan devrimci Ermeni sayısı azdır ve bunların içinde Ermeni-Türk uzlaşmasının gereğine inananlar daha da azdır... Ruben hayatının sonuna kadar modern Türkiye'nin gelişimini büyük bir dikkatle takip etti, Türk halkının 'dostluğu' olmadan, Ermenilerin anavatanlarında 'özgür ve güvenli' bir şekilde yaşayamayacaklarına inandı."[16]

Yeni cumhuriyetin, neredeyse tümü Rus İmparatorluğu'nda doğmuş liderlerinin hepsi "Erivan Cumhuriyeti"ni sürdürmenin ilk öncelikleri olduğu konusunda hemfikirdi. Bu durum, vatandaşlık almak istemeyen, Batı Ermenistan'da doğdukları köylerin ismini verdikleri cemaatler etrafında toplanan, eve dönebilecekleri günü bekleyen mülteci Osmanlı Ermenileriyle gerilimi artırıyordu.[17]

Erivan'da bağımsızlığın birinci yıldönümü olan 28 Mayıs 1919'da Cumhuriyet'in liderleri hem Doğu hem Batı Ermenistan topraklarından sorumlu olduklarını duyuran bir "birlik bil-

16 Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement* (1887-1912), çev. A. M. Bettet (Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1984), s. 189 [*Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012].

17 Richard G. Hovannisian, *The First Year*, 1818-1819, *The Republic of Armenia*, 1. cilt (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1971), s. 450.

dirisi" yayımladılar. Cumhuriyet tarihçisi Richard Hovannisian şöyle yazar:

> Hâlâ bir önceki kışın korkunç izlerini taşıyan kalabalıklar eşi benzeri görülmemiş bir gösteriye, bir geçit törenine tanık oldular: Bir bando, birkaç birlik asker ve en önemlisi arabaların üstüne yerleştirilmiş iki platform cadde boyunca ilerledi. Bunların ilki çiçeklerle kaplıydı, siyah kıyafetler giyen ve siyah başörtüsü takan bir kadını taşıyordu. Kadının üzerinde Muş, Sasun, Şebinkarahisar, Tigranakert [Silvan], Sis ve Türkiye'deki diğer Ermeni şehirlerinin adının yazılı olduğu kara bayraklar – Ermenistan trajedisi ve yıkımı dalgalanıyordu. İkinci platformun üstünde ise, yeni Ermenistan imajı duruyordu; beyazlar içindeki bir kadın ellerini büyük bir gururla iki yanındaki çocukların üstüne koymuştu. Bir tarafta Türkiye'deki Ermeni kıyafetleri diğer tarafta ise Rusya'daki Ermeni kıyafetleri giyen gençler, kurtuluş ve birlik sembolü olarak el ele tutuşuyordu.[18]

Ancak, savaşın sonunda düzenlenen barış konferansı için Paris'te bulunan Osmanlı Ermeni lideri Boğos Nubar "birlik bildirisi"ni EDF'nin iktidarı ele geçirmesi olarak nitelendirir ve onun partisi yaklaşan parlamento seçimlerini boykot eder.

"Rusya" Ermenileri Cumhuriyet'in elit kesimini oluştururken, Osmanlı Ermenileri Cumhuriyet'te cılız temsil ediliyordu; Cumhuriyet'te yaşayan Müslüman Azeriler ise daha da alt bir sınıfa denk düşüyordu. 1897'de Erivan vilayetinin nüfusunun yüzde kırktan fazlası ya "Tatar" ya da Kürt olarak kaydedilmişti. Haziran 1919'da 80 koltuklu Erivan parlamentosuna üç Müslüman "Tatar" Azerbaycanlı seçildi.[19] Ancak Azerbaycanlılar bütün dünyada Türklerin beşinci kolu olarak görülüyor ve Ermenilerin öfkesini çekiyorlardı.

Askerî lider Ruben, en verimli toprakları Müslümanların işgal etmesinden yakınarak Doğu Ermenistan'dan aşağılayıcı bir şekilde "Tataristan" diye bahsederdi. Onları Ermenistan'dan

18 Hovannisian, *The First Year*, s. 461.

19 Hovannisian, *The First Year*, s. 473.

arındırmak için en az üç kere mücadele etti. Mayıs 1920'de Bolşeviklerin bir darbe girişimini bastıran Ruben yeni yürütme yetkileri edindi, bu yetkileri Erivan dışındaki 20 yerleşim yerindeki Azerbaycanlıları sürgün etmek ve ardından Güney Ermenistan'ı "temizlemek" için kullandı. "Ruben hem sindirme hem müzakere taktiklerini kullandı ama her şeyden çok kendisinin de itiraf ettiği gibi 'ateş ve çeliği' kullandı" diye yazar Anahide Ter Minassian. "Fedai müfrezeleri, mevcut bütün yöntemleri, ki buna en şiddetli olanlar da dahildir, kullanarak Ermenistan Müslümanlarını 'gitmeye teşvik ettiler' Onların yerlerine, terk edilen evlere ve topraklara hemen mülteci Ermeniler ve köylüler yerleştirildiler."[20] Böylece Azerbaycanlılar Jön Türklerin 1915 soykırım siyasetinin karşı kurbanları oldular.

Bu arada Ermeniler Güney Nahcivan bölgesinde Azerbaycanlıların saldırılarından ve Karabağ'da süren çatışmalardan da kaçıyorlardı. Mart 1920'de bir Azerbaycan ordusu Şuşa şehrindeki Ermeni mahallesini yağmaladı ve yaktı, binlerce kişiyi öldürdü ve bir nesil için harabeye çevirdi. 1918-1920 yıllarında Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında yaşanan şiddet neticesinde varılan karşılıklı uzlaşmada vurgulanan, bu çatışmayı 1915'in bir devamı olarak değil de, 1912'den 1922'ye kadar, Trieste'den Bakü'ye uzanan bütün topraklarda görülen ve ardında homojen veya çoğunluğun tahakküm ettiği ulusal oluşumlar bırakan şiddet ve etnik temizlik yoluyla bir başka kanlı ulus-inşa etme mücadelesi olarak görmenin daha doğru olduğuydu.

Açlık çeken Ermeniler

Açlık Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kısa ömrünün sabit bir gerçeğiydi. Mültecilerle dolup taşan ve dünyanın büyük bir kısmıyla bağlantısı kesik olan ülke kendisini besleyemiyordu. 1919'da bir *Time* muhabiri Ermenistan'ı "ölümün kol gezdiği ülke" olarak niteledi.

20 Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, s. 195.

Yaşanan insani kriz, dünyadaki ilk uluslararası hayırsever bağış kampanyasını başlattı; Amerikalıların yüreğini sızlatan acı çeken kadın ve çocuk posterleri sayesinde 30 milyon dolar toplandı. 1919 ilkbaharında yamyamlık, insanların ot yediği ve 200.000 kadar insanın açlıktan öldüğü haberleri ortalıkta dolaşırken Amerika'dan gelen ilk gıda sevkiyatı Ermenistan'a ulaştı. Bu olaydan sonra Amerika'da yetişen bir nesil, çocuklarına yemeklerini bitirmedikleri zaman "açlıktan ölen Ermeniler"i hatırlattı.

Bağışlar Ermenistan, Yunanistan, Suriye ve İran'da faaliyet gösteren Amerikan *Near East Relief* aracılığıyla yönlendiriliyordu. Elbette başka milletler de yardım alıyordu ancak Ermeniler ilk sıradaydı. ABD Gıda Kurumu'nun başkanı olarak operasyonun tamamından sorumlu olan, geleceğin Amerikan Başkanı Herbert Hoover, anılarında "1919'da Ermenistan, Amerikalı okul çocukları arasında neredeyse İngiltere kadar biliniyordu. Ararat Dağı ve Nuh Peygamber Derneği, Muhammedi Türkler tarafından düzenli olarak katledilen sadık Hıristiyanlar ve elli yıldır onların acılarını dindirmek üzere toplanan Sunday School yardımları – bunların hepsi bir araya gelerek Ermeni adını Amerikalıların aklına soktular"[21] diye yazar.

Near East Relief, Ermeni yetimleriyle 1920'lerde, Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra bile ilgilendi. Gümrü'de 25.000 çocuğu barındıran ve dünyanın en büyük yetimhanesi olan "Yetim Şehri"ni kurdular. Amerikalı hemşire Mabel Elliot burası için "İki Eski Ahit babı arasına yerleştirilmiş bir modern Amerika uzantısıydı" der, "Musa Peygamber'in peşinde amaçsızca dolaşan mülteciler, İsraillilerle Filistinliler arasındaki savaşlar, etrafa dağılan Kayıp Kabileler ve karşılarında yiyecek, barınak, eğitim ve sağlık hizmeti veren devasa bir Amerikan organizasyonu."[22]

---

21 Herbet Hoover, *Memoirs: Years of Adventure, 1874-1920* (New York: Macmillan, 1952), s. 385.

22 Mabel Evelyn Elliott, *Beginning Again at Ararat* (New York: Fleming H. Revell, 1924), s. 174. Harvard Üniversitesi'nden Nora Nercessian Ermeni yetimhaneleri hakkında, meselenin bastırılmış yönünü – yetimlerin bu kurumlardaki deneyimlerini açığa çıkaracak eksiksiz bir çalışma yapıyor.

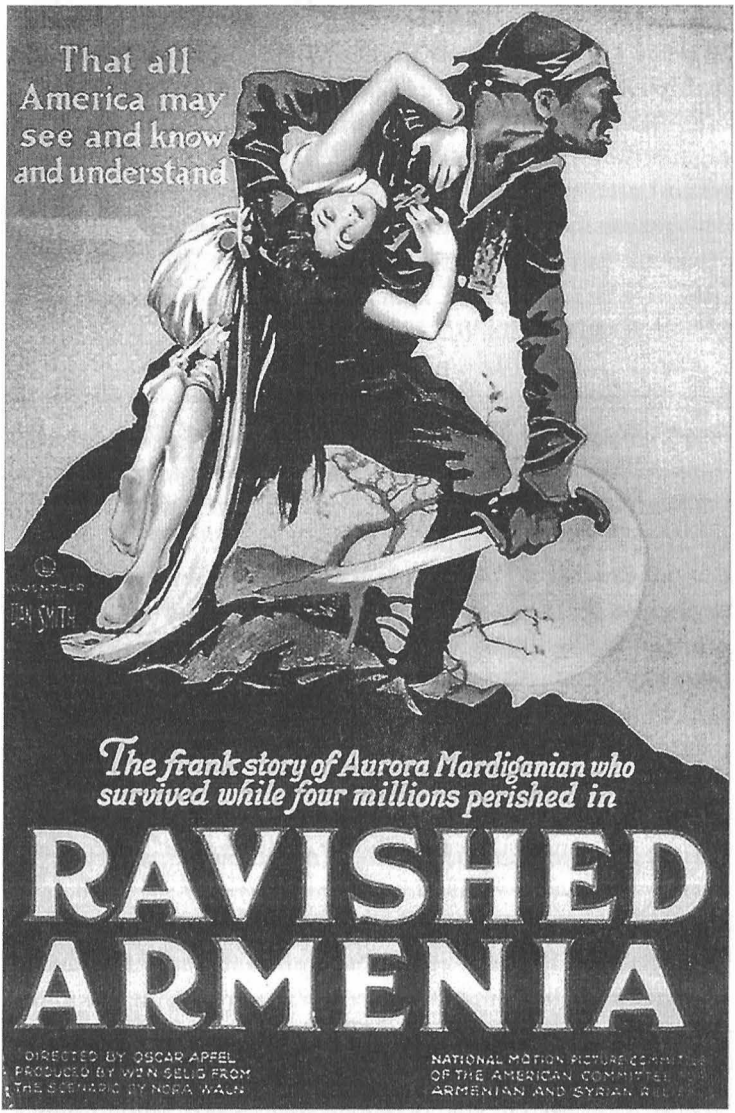
İnsani ihtiyaçlar dramatik ve gerçekti, ancak Ermeniler propaganda amaçlı olarak da kullanıldılar. Operasyon muazzam bir Hıristiyan dindarlığı eşliğinde telkin ediliyordu. Anadolu Müslümanlarının da *Near East Relief*'ten yardım almalarına rağmen Amerikan toplumunda tehlike içindeki bir Hıristiyan ırkını kurtarma havası estiriliyordu. Kurumun Nisan 1922 tarihli gazetesinin ilk sayfasında İncil'den üç alıntıya yer verilmiş ve büyük harflerle şu çağrı yapılmıştı: "EN ESKİ HIRİSTİYAN IRKININ YETİMLERİNE DESTEK VEREREK BU IRKIN DİRİLİŞİNE YARDIM ELİNİZİ UZATIN."[23]

Near East Relief yardım toplamak amacıyla sansasyonel bir filmi kullanınca insani yardım kampanyası Hıristiyan haçlı seferiyle karıştırıldı. *Ravished Armenia, The Story of Aurora Mardiganian* kitap olarak yayımlandı. Aurora Mardiganian Harput yakınlarında bir kasabada yaşayan, tehcir sırasında ailesi öldürüldüğünde 14 yaşında olan bir genç kızdır. Kaçırılmış ve birden çok Müslümanın evinde tecavüze uğramıştır – bunu açıkça söylemese de ima eder. Sonunda kaçmış ve Erzurum Ruslar tarafından işgal edilince, buraya gelmiştir. Nihayet Birleşik Devletler'e ulaşmış ve hikâyesi kitaplaştırılmıştır.

Çektiği korkunç çilelerden sonra Mardiganian'ın, 1994'te ölene kadar California'da huzurlu bir hayat sürmesi sağlanır – ama önce hikâyesi sansasyonelleştirilir. Mardiganian'ın çok cesur bir kadın olduğu anlaşılıyor ve anıları, dehşet verici ayrıntılara rağmen inandırıcıdır – ancak Amerikan kurumunun yardım toplamak üzere kullandığı, hem *Ravished Armenia* hem de *Auction of Souls* adlı film öyle değildir. Filmin afişinde, elinde kanlı bir kılıç taşıyan katil Türk tarafından yerden kaldırılan beyaz tenli bir kız vardır ve üzerinde "dört milyon telef oldu" yazar (bkz. Resim 5).

Aurora Mardiganian filmde kendisini oynadı, filmin sadece fragmanları bugüne ulaştı. *Near East Relief* için büyük bir gayretle para toplayan eski büyükelçi Henry Morgenthau da filmde –kendisini oynayarak– rol aldı. Filmde "Korkunç Türk" stereotipleri yer alıyordu; bu çarmıha gerilmiş bir dizi çıplak genç

23 *The New Near East*, Nisan 1922, s. 1.

Resim 5. "Ravished Armenia" filmi, Amerikan *Near East Relief* Kurumu'nun hazırlattığı afiş. (Kaynak: *Near East Relief.)*

kızın gösterildiği bir pornografik şiddet sahnesinde doruğa tırmanıyordu. "Zalim Türklerden Kurtulan Küçük Aurora Mardiganian Zulüm Görmüş Hıristiyanlardan Geriye Kalanları Kurtarmak üzere 30.000.000 Dolar Toplanmasına Nasıl Yardım Ediyor" gibi mesajların yazılı olduğu posterlerin arka planındaki malzeme buydu.

Mağlup bir imparatorluk

1918 sonunda Osmanlı İmparatorluğu yenildi ve yok olmayla karşı karşıya kaldı. İngilizlerin önderliğindeki bir işgal kuvveti imparatorluk başkenti Konstantinopolis'e doğru ilerledi. Görgü tanıkları Boğaz'da demir atan Müttefik savaş gemilerinin dumanının Sultan'ın sarayının duvarlarına vurduğunu gördüler.[24] Bir Fransız kuvveti, birkaç yüz askerlik bir "Ermeni Lejyonu" eşliğinde Akdeniz kasabalarına doğru ilerledi. Yeni, itaatkâr bir Osmanlı hükümeti kuruldu. "Üç Paşa" gıyabi ölüm cezasına çarptırıldı – daha önce gizlice kaçmışlardı, *Lorelei* adlı Alman torpido gemisiyle Karadeniz'i geçerek sürgüne gitmişlerdi.

Türklerin ulusal hafızasında bu yenilgi tarihin en kötü anı olarak hatırlanır. 95 yıl sonra, Mayıs 2013'te Washington D.C.'de konuşan Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan* konuşmasına bu tarihî anı hatırlatarak başlamayı tercih etti: "Birinci Dünya Savaşı Türkiye için, halkımız için gerçekten çok ağır bedellerin ödendiği bir savaş olmuştur. Size şunu söylemek isterim ki Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin coğrafyası çok değişmiştir. Osmanlı'nın geçmişine baktığınızda, bir zamanlar Osmanlılar 20 milyon kilometre karelik bir alanı kaplıyorlardı. Ama Türkiye Cumhuriyeti Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, 780.000 kilometre karelik bir alanda yeniden hayat buldu."[25]

---

24 Gates, *Not to Me Only*, s. 268.

(*) Recep Tayyip Erdoğan 28 Ağustos 2014 tarihinde cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır – e.n.

25 The Brookings Institution, A Statesman's Forum with H. E. Recep Tayyip Erdoğan, Prime Minister of Turkey, Washington, D.C., 17 Mayıs 2013 Cuma. http://www.brookings.edu/~/media/ events/2013/5/17%20erdogan/20130517_turkey_erdogan_transcript.pdf. adresinden ulaşılabilir.

Buna karşılık sağ kalan Türkiye Ermenileri için bu bir toparlanma dönemiydi. Sağ kalan Ermeniler vilayetlerden Konstantinopolis'e geldiler. Ermeni Patriği sürgünden döndü ve Müslüman evlerinde alıkonulan binlerce kadını ve çocuğu kurtarmak amacıyla bir "yetimleri toplama" –Ermenicede *vorpahavak*– kampanyası başlattı. Birkaç vakada, geri dönenler hayatta bildikleri tek evden ayrılmak istemediler ama onlara seçme şansı verilmedi: Kıyımla büyük bir kısmı yok edilen Ermeni nüfusunun saflarını çoğaltmak gerekiyordu.[26] Anadolu Ermenilerinin imha edilme hikâyesi ilk defa ortalıkta konuşuluyordu. 1919'da, Ermeni aydınlarının tutuklanma tarihinin yıldönümü olan 24 Nisan'da ilk defa bir "Yas Töreni" yapıldı. Ermeniler İttifak Güçleri'ndeki patronlarından da intikam talep ediyorlardı. Ermeni kadınlarının gazetesi *Hay Gin* Büyükelçi Morgenthau'nun anılarının Ermenice baskısının ilanını yayımladı ve okurlarına şu tavsiyede bulundu: "Sizin ve çocuklarınızın yüreğindeki ulusal intikam ateşinin sonsuza dek yanması için bu kitabı çocuklarınıza okuyun."[27]

Yeni Osmanlı hükümeti, Ermenilere karşı işlenen suçların sanıklarının soruşturulması ve kovuşturulması konusunda Müttefik Devletler ile işbirliği yapmayı kabul etti. Nisan ayı itibarıyla çoğu eski devlet memuru olan 100'den fazla sanık tutuklandı. Şubat 1919'da dört mahkeme yapılması planlandı.[28] Sonuçta bu mahkemelerin sadece bir tanesi tamamlandı. Bu, Yozgat'ın [Boğazlıyan kazasının] eski kaymakamı, vilayetindeki on binlerce Ermeninin katliamını yöneten meşhur Mehmed Kemal'in davasıydı. Kemal suçlu bulundu ve 10 Nisan'da idam edildi.

Mahkeme uluslararası adalet alanında bir dönüm noktası olarak görüldü. Savaş sonrası bir Ermeni nesli, mahkemenin başladığını ancak sonra vazgeçildiğini zaman zaman unutarak,

---

26 Lerna Ekmekcioğlu, "A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 55, s. 3 (2013), s. 534.

27 Lerna Ekmekcioğlu, *Improvising Turkishness: Being Armenian in Post-Ottoman Istanbul (1918-1933)* (doktora tezi, New York University, 2010), s. 122, 123.

28 Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), s. 123.

bir "Ermeni Nurembergi"nin olmamasından dolayı sürekli yakınacaktı. Hukuki sürecin sonuna kadar gitmesine izin verilseydi, bu Ermenilerde, onların sonradan çektikleri acıları yatıştırabilecek ortak bir adalet duygusu yaratabilirdi. Ancak süreç hemen dağıldı. Şehirde yaşayan sıradan Türkler İtilaf Devletleri'nin işgaline öfkelendiler ve mahkemeler galiplerin adaleti olarak algılandı. Kemal'in cenaze töreni sorun çıkmaması için öğleden sonra yapıldı, ancak yine de protesto eden öfkeli bir kalabalık törene katıldı.[29] İngilizler kovuşturmaları kendileri üstlendi. Mustafa Kemal (Atatürk) ve silah arkadaşlarının çoğunu, isyan ettikleri gerekçesiyle gıyabi ölüm cezasına çarptırarak öfkeyi daha da artırdılar. İngiltere 1920'de, elindeki bütün tutukluları, esir alınan bir grup İngiliz subayıyla takas ederek davadan tamamen vazgeçti. Soylu bir "insanlığa karşı işlenen suçları" kovuşturma kampanyası olarak başlayan hayal suya düştü.

1919'da, Osmanlı İmparatorluğu, savaş ertesinde düzenlenen Paris Barış Konferansı'nda Alman müttefikiyle birlikte kendi resmî ölüm fermanıyla karşı karşıya kaldı; Ermeniler ve diğerleri imparatorluğun enkazından yeni ulusal topraklar oluşturmaya çalıştılar.

Ermenilerin masada yeri yoktu, ama Doğu ve Batı Ermenilerinin farklı önceliklerini temsil eden iki delegasyon yolladılar. İlk delegasyonun başında, eski Mısır maliye ve dışişleri bakanının oğlu, "akıcı bir Fransızca konuşan, varlıklı, muhafazakâr ve Avrupa diplomatik çevrelerinde çok iyi tanınan, parlak Levanten beyefendisi"[30] kozmopolit Boğos Nubar vardı. Nubar, savaş sırasında İtilaf Devletleri'nden bir Ermeni devletinin kurulması için çeşitli sözler almıştı.[31] Bu cesaretle, Karadeniz'den

29 Bass, *Stay the Hand of Vengeance*, s. 125-126.

30 Bass, *Stay the Hand of Vengeance*, s. 257.

31 Fransa Başbakanı Georges Clemenceau'nun Temmuz 1918'de Nubar'a "Size Cumhuriyet hükümetinin, tıpkı Büyük Britanya hükümeti gibi Ermeni ulusunu, Müttefiklerin, kaderlerini üstün insanlık ve adalet yasalarına göre tayin etmeyi planladığı halklar arasında görmeye devam ettiğini teyit etmekten mutluluk duyuyorum" dediği söylenir. *The Armenian Herald*, cilt 1, sayı 10, Eylül 1918, s. 525.

Akdeniz'e uzanan yeni ve büyük bir Ermeni devleti için abartılı taleplerde bulundu.

Sert yaratılışlı şair ve siyasetçi Avetis Aharonian ise yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nden gelen ikinci delegasyonun başındaydı. Aharonian daha küçük (ama yine de geniş) bir Ermenistan talep etme ve Nubar'ın taleplerini desteklememe talimatı almıştı. Aharonian'ın başbakanı daha sonra "Bizim delegasyonumuz Erivan'dan oldukça yumuşak, mütevazı gücümüzle orantılı talepler götürmüştü" diye yazar.[32] Ancak Paris'te, Aharonian küçük devleti temsil eden taraf olmanın da baskısıyla "Ermenisever dünya etrafındaki coşkuya kapıldı" ve Boğos Nubar'ın taleplerinin altına imza atmayı kabul etti.

12 Şubat 1919'da iki Ermeni delegasyonu ortak bir memorandum sundu. Bu memorandum Ermenilerin Türklerden kurtuluş davasını ve savaş sırasında İtilaf güçlerine verdikleri desteği özetliyordu. "Denizden denize" uzanan, tartışmalı Kafkasya topraklarını da kapsayan büyük, yeni bir Ermeni devleti iddiasında bulunuyordu. Memorandumun İngilizce versiyonu, yeni manda yönetiminden Müslüman yetkililerin iktidardan uzaklaştırılmasını, halkın silahsızlandırılmasını, "göçebe (namadic [*sic*]) aşiretlerin sınır dışı edilmesini" ve "muhacirlerin gönderilmesini" talep eder. Metin büyük harflerle yazılan "CANLI VE ÖLÜ BÜTÜN ERMENİLERİN SESİ DUYULMALIDIR" beyanıyla sona erer.

Daha önce, savaş sırasında Ermenileri cesaretlendirmiş olan İtilaf liderleri o sırada tarafsız kaldılar. Bazıları Ermenilerin taleplerinden rahatsız oldu, David Lloyd George daha sonra "Ermenilerin bazı, ihtiras demeyeyim ama isteklerinin bu kadar muazzam olduğunu bilmiyordum" diyecektir. Sadece Başkan Wilson birtakım rahatlatıcı sözler verdi.[33]

Azerbaycan, Gürcistan, geri kalan Osmanlı hükümeti ve İran'ı temsil eden delegasyonlar Ermenilerin istediği toprakla-

32 Katchznouni, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Any More*, s. 12.

33 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921* (New York: Philosophical Library, 1951) s. 25, 258.

rın bazıları üzerinde karşı iddialarda bulundular. Ama asıl sorun yeni bir anlaşmanın nasıl yürürlüğe konulacağıydı. Eski Osmanlı İmparatorluğu haritasının yeniden çizilmesi gerektiği göz önüne alındığında yabancı bir manda yönetimi üzerinde anlaşmaya varılmadan herhangi bir şeyin olması mümkün değildi. Savaş yorgunu ve nakit sıkıntısı içindeki İngiltere ve Fransa bu sorumluluğu Birleşik Devletler'e yüklemek istedi. Konferansın başında Wilson, Amerikan kamuoyunun bir manda yönetiminin kabul edilmesi konusunda "çok gönülsüz" olduğunu beyan etti, ama "kendisinin Amerikan halkını bir çok konuda ikna etmeyi başardığını ve onlara bu külfeti kabul ettirmeyi de başarabileceğini"[34] söyledi.

28 Haziran'da imzalanan Versailles Antlaşması Almanya'ya cezai hükümler getirdi ancak Paris Konferansı sadece Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki nihai kararın manda meselesi halledilinceye kadar ertelenmesi konusunda anlaşmaya varılarak sona erdi. Wilson bu konuda, izolasyon taraftarları ve Kongre nezdinde mücadele vermek üzere Birleşik Devletler'e geri döndü.

Türklerin dirilişi

Paris Barış Konferansı toplandığı sırada Türkiye'deki durum değişiyordu. Mayıs 1919'da iki önemli olay oldu. 15 Mayıs'ta İngilizler tarafından teşvik edilen Yunan ordusu Ege kıyılarına çıkartma yaptı ve İzmir şehrini işgal etti. Aynı gece kıdemli bir Osmanlı subayı olan, geleceğin Atatürk'ü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal, hükümete meydan okudu ve Konstantinopolis'ten sessizce ayrıldı. 19 Mayıs'ta Karadeniz'in liman şehri Samsun'a bir seferî kuvvet çıkararak Türk Kurtuluş Savaşı diye bilinen savaşı başlattı. Kemal hem Yunanların hem de Ermenilerin iddialarını reddetme çağrısında bulundu.

Doğuda 1919 başında İngilizler Kars vilayetini Ermeni Cumhuriyeti'ne vermeyi kabul ettiler, bu on binlerce muhtaç mül-

34 Paul C. Helmreich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920* (Columbus: University of Ohio Press, 1974), s. 50.

tecinin evine dönmesini sağlayacak bir karardı. Ancak İngilizler tam da bölgedeki askerî yükümlülüklerini azalttıkları sırada bunu yaptılar. Kars'ta yönetimi barışçıl bir şekilde devretmekle görevlendirilen İngiliz istihbarat subayı Albay Alfred Rawlinson kendisine imkânsız bir görev verildiğine inanıyordu çünkü "bu ancak, hatırı sayılır miktarda Avrupalı askerî birlikle baş edilen mahallelerin sürekli işgal edilmesiyle hayata geçirilebilirdi".[35]

1919 yazında Rawlinson Kars bölgesini dolaştı ve geri gelen Ermeni askerlerinin Müslüman ahaliye zulüm yaptığı yolunda şikâyetler duydu. Üç Ermeni generaliyle bu konuyu görüştü:

> Tahmin ettiğim gibi, birçok olayda inkâr etmenin imkânsız olduğunu düşünüyorlardı ve onlar da Türklere yönelik karşı-suçlamalarda bulundular ki bunlar da aynı şekilde sağlam temellere dayanan suçlamalardı. Üzerinde ısrarla durdukları temel argümanları İtilaf devletlerinin onlara ülkeye hâkim olma yetkisini verdikleri ve denetimi ele geçirmek için Tatar Müslüman halkı silahsızlandırmak zorunda olduklarıydı; bu da ancak kuvvet zoruyla olabileceği için, kaçınılmaz olarak savaşmak gerekiyordu ve savaşmak, tıpkı Müslümanlarla Ermeniler arasında olduğu gibi, mecburen katliamlara ve her türlü zulme yol açıyordu.[36]

Rawlinson daha sonra Tiflis'teki patronlarına telgraf çekti ve Müslüman halkın yönetiminin "insanlık namına" Ermenilere bırakılmaması yönünde tavsiyede bulundu.[37]

Bu arada ABD Başkanı Woodrow Wilson, Anadolu'da Amerikan mandasının nasıl uygulanabileceğini bildirmesi için bölgeye özel delege General James Harbord'u gönderdi. Harbord başkana iç karartıcı bir tahribat ve etnik gruplar arası düşmanlık raporu gönderdi. Gittiği her yerde yetim kalmış Türk ve Er-

35 Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East* (Londra: A. Melrose, 1923), s. 151 [*Yakın Doğu Maceraları*, çev. Mehmet Yasin Demir, TBBD Yayınları, İstanbul, 2013].

36 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 189.

37 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 218.

Resim 6. Amerikalı General James Harbord'u karşılamaya gelen Türk yetimler, Erzurum, 1919. (Kaynak: Harbord Koleksiyonu, Kongre Kütüphanesi.)

meni çocuklarını gördü ve onları "bedbaht savaş yıllarının bu içler acısı küçük felaketzedeleri"[38] diye tanımladı. Boş Ermeni kasabaları ve köylerinin görüntüsü karşısında şaşkına döndü, yarım milyon ila bir milyondan fazla Ermeninin "nihai bir imha sistemi" yoluyla öldüğü tahmininde bulundu. Harbord artık "sakatlık, şiddet, işkence ve ölüm bir sürü güzelim Ermeni vadisinde akıllardan çıkmayacak izler bırakmış durumda ve bu bölgede gezen kişinin kendini bu tüm zamanların en muazzam suçunun kanıtlarından muaf tutması pek mümkün değil"[39] diye yazdı.

General ayrıca "Savaşın yaşanmadığı ancak Ermenilerin tehcir edildiği topraklarda yakılan ve yıkılan köyler elbette Türklerin kötülüğünü gösterir ama Ermenilerin Ruslarla birlikte

38 Maj. Gen. James G. Harbord, *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia* (Washington, DC: Government Printing Office, 1920), s. 7.

39 Harbord, *Conditions in the Near East*, s. 8.

ilerlediği veya geri çekildiği yerlerde misilleme olarak yaptıkları eziyetler de zalimlik konusunda kesinlikle Türklerle aşık atar"[40] diye de belirtir. Harbord manda yönetimine girecek her yerin denetlenebilmesi için güçlü bir askerî kuvvete ihtiyaç olacağı ve ABD mandasının sadece Ermenistan'a değil Türkiye'nin büyük bir bölümüne de uzanması gerektiği sonucuna vardı – bu mantıklı ancak uygulanamayacak bir öneridir. Sonuçta Wilson'un bölgede kurulacak Amerikan mandası için ABD Senatosu'na yaptığı başvuru Haziran 1920'de reddedildi.

İşin büyüklüğü, kaynakların yetersizliği ve genel savaş yorgunluğu bir araya gelerek bölgenin iki yükselen aktörü olan Mustafa Kemal ve Bolşeviklerin ekmeğine yağ sürdü. 1920 başında Kemal'in kuvvetleri, Fransız ordusunu, bölgeye yeniden yerleşen on binlerce Ermeni ile birlikte Kilikya dışına sürdü. Fransızlar 10 Şubat 1920'de Maraş'tan çekilince şehrin Ermenileri tipi altında çıplak ayak kaçtılar ki bu da binlerce can kaybına mal oldu. 1922'den itibaren Türkiye'nin güneyindeki bu bölgenin tamamı milliyetçilerin kontrolü altındaydı.

Bu arada Bolşevikler güneye doğru ilerlediler. 1920 yazında devrimci Türk ve Bolşevik hareketleri iki yüz yıllık Rus-Osmanlı tarihini bir kenara attılar ve para, silah ve yetki alanlarını paylaşmak üzere bir anlaşma imzaladılar. Michael Reynolds'un da belirttiği gibi "Jeopolitik dinamiğin tersine dönmesi ancak bu kadar şaşırtıcı olabilirdi. İki yıldan az bir zaman zarfında Rusya, Osmanlı İmparatorluğu için en büyük tehdit olmaktan çıkıp Anadolu'daki Müslüman hâkimiyetinin en büyük umudu haline geldi."[41] Bu ittifakın ilk kurbanı Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. Nisan 1920'de Kemal Bolşeviklerin Bakü'yü ve Bakü'deki bütün önemli petrol yataklarını fethetmelerine ve Azerbaycan'ı işgal etmelerine yardım etti.

Ağustos 1920'de İtilaf devletleri ve hâlâ Konstantinopolis'ten sorumlu olan küçük Osmanlı devleti Sevr Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu resmî olarak teyit ediyor ve sadece yeni bağımsız bir Ermenistan'ın

40 Harbord, *Conditions in the Near East*, s. 8-9.

41 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 255.

değil aynı zamanda özerk bir Kürdistan'ın kurulduğunu da bildiriyordu. Antlaşmanın 89. maddesi Başkan Wilson'a yeni Ermenistan ile yeni Türkiye'nin sınırlarını çizme görevini veriyordu. Ancak antlaşma artık sahada geçerliliği olmayan bir durum için tasarlanmış, ölü doğan bir belgeydi. Antlaşma Büyük Güçler'in fiilî müdahalesini gerektiriyordu ve Türklere o kadar az şey sunuyordu ki bu durum Mustafa Kemal'in direnişine ek bir destek sağlamıştı. "Sevr Antlaşması, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa güçlerinin ifadesiyle Doğu Meselesi'ne nihai çözüm getirdi. Bu, emperyal bir on dokuzuncu yüzyıl sorununa getirilen emperyalist bir on dokuzuncu yüzyıl çözümüydü" diye yorumlar tarihçi Paul Helmreich.[42]

Ermenilerin yenilgisi

Eylül 1920'de, Türk ordusu son altı yıl içinde üçüncü defa doğuya saldırdı. Kemal, kabiliyetli General Kazım Karabekir'i doğudaki Ardahan, Batum ve Kars illerini yeniden fethetmekle görevlendirdi. 30 Ekim'de Karabekir ele geçirilemeyeceği düşünülen Kars kalesini fethetti. Şehri savunmakla görevli Ermeni generallerinden en az biri intihar etti ve binlerce subay esir alındı. Bu şehrin teslim olması –hem o sırada hem de sonraki nesillerde– birçok Ermeninin utanç duymasına yol açtı. Şehrin valisi "Kars düştü, ama mağlup olmadı; bizim müthiş ihmalkârlığımızın kurbanı oldu"[43] dedi. Eğer, birkaç ay sonra Gürcülerin Karadeniz kıyısındaki Batum şehrinde yaptıkları gibi şehri ellerinde tutabilselerdi Kars, Sovyet Ermenistanı'na entegre olabilirdi.

Türk birlikleri Ermeni Cumhuriyeti'ne doğru yaklaşırken ABD Başkanı nihayet "Wilson Ermenistanı" haritasını ortaya çıkardı. Bu harita Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerinin büyük bir kısmını kapsayan ve Trabzon üzerinden Karadeniz'e bir ulaşımı olan geniş bir alanın sınırlarını çiziyordu – ama tabii ki sahadaki gerçek askerî durumla hiçbir bağlantısı yoktu.

42 Helmreich, *From Paris to Sèvres*, s. 321.

43 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 91.

Mustafa Kemal daha sonra "Zavallı Wilson anlamadı ki süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin müdafaa edemediği hudutlar hiçbir prensiple müdafaa edilemez"[44] yorumunda bulundu.

Bu arada Bolşeviklerin On Birinci Ordusu da doğudan ilerliyordu. 24 Kasım'da yeni bir hükümet kuran Simon Vratsian daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin "Bolşevik çekiciyle Türk örsü" arasında sıkışmış bir halde olduğunu söyleyecekti. Gerçekçi çizgi –Türklerle bir uzlaşma aramak, Büyük Güçler'in veya Rusya'nın himayesine dayanmamak– bir kere daha gündeme geldi. Vratsian "Ermenistan'ın devlet yapısı yabancıların boş ve tehlikeli cesaretlendirmelerine değil Ermenistan'ın hakiki gücüne dayanacaktır. İcraat mottomuz Türkiye ile samimi bir uzlaşma ve tüm komşularımızla uyumlu ve barışçıl bir mevcudiyet olacaktır"[45] diyen bir bildiri yayımladı. Aynı gün Taşnak gazetesi *Harach* "Eğer Ermeni halkı son pan-Avrupa savaşı sırasında Rusya'ya yönelmeyip Türkiye'nin yanında olsaydı, büyük bir ihtimalle katliamlardan kaçınmış olacaktı. Barışı yabancılara yaslanarak değil sadece kendi gücümüze dayanarak sağlayabileceğimizi, kaderimizi güçlü komşularımızla, Türklerle tayin edebileceğimizi anlamak zorundayız"[46] yorumunu yaptı.

27 Kasım'da, Wilson Ermenistanı'nın ilan edilmesinden tam beş gün sonra Ermeni müzakereciler Vratsian'ın talimatlarıyla Sevr Antlaşması'nı tanımadılar. Ardından Türklerle mecburen, birçok toprak kaybını teyit eden bir antlaşma imzaladılar. Ermenilerin başmüzakerecisi daha sonra "Ani, Nahçevan ve Surmalu (Ararat Dağı'nın çevresi, Sürmeli Sancağı, Iğdır) üzerine uzun tartışmalar yaptık, ama Türkler hiç taviz vermediler" dedi.[47] Bunun üzerine şartlar için Bolşeviklere başvurdular. 2 Aralık'ta Vratsian ve hükümeti istifa etti. İki gün sonra iktidarı yeni bir Sovyet Ermenistanı hükümetine devrettiler ve Birinci Ermeni

44 Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2000), s. 294 [*Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016].

45 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 94-95.

46 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 94.

47 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 95.

Cumhuriyeti sona erdi. Ermenilerin çoğu Bolşeviklerin kontrolü ele geçirmesini iyi karşıladı. Vratsian'ın sözleriyle söylemek gerekirse, "Sadece bağımsızlığın sona ermesine üzülen Türkiyeli Ermeniler son derece mutsuzdu. İletişim zorlukları nedeniyle çoğu yerleşim yeri bu duruma şaşırmıştı ama buralarda da bariz bir pişmanlık yoktu. Hatta bazıları mutluydu, 'Sonunda Ruslar gelecekler ve bizi kurtaracaklar. Türklere karşı güvende olacağız, ekmeğimiz olacak, yakıtımız olacak ve hayat daha kolay hale gelecek' diyorlardı. Genel ruh hali buydu."[48]

1921'de Kemalist Türkiye ile Bolşevikler arasında imzalanan Moskova ve Kars antlaşmaları yeni sınırları ve Ermenilerin Kars'ı ve Ararat Dağı'nın çevresindeki bölgeyi kaybettiklerini teyit etti. Erivan'da başlayan kısa bir karşı-devrim hareketi altı hafta sürdü. Zangezur'da hem Erivan'daki yeni yetkililere hem de Azerbaycan halkına karşı yürütülen bir ayaklanma, Bolşevik hükümet ateşkes teklif edene ve Zangezur'un Sovyet Ermenistanı'nın bir parçası olacağına dair güvence verene kadar sürdü. 1921 yazında Birinci Cumhuriyet'in son liderleri Aras Nehri'ni geçerek İran'a sürgüne gittiler.

Ermeni Davasının çökmesi

1923'te, Lozan Antlaşması'yla birlikte Ermeni davası uluslararası ajandadan silindi. Bu esas olarak Mustafa Kemal'in yeni bir Türk devleti kurması ama aynı zamanda Batılı güçlerin çıkarlarından vazgeçmeleri nedeniyleydi. Birleşik Devletler'de Ermenilerin bir sürü sponsoru vardı ama izlenen bir politika yoktu.

1919'da ilk temsilci eski bir gelenekten çıktı: Siyaset alanında lobi faaliyeti yapan Amerikalı bir Ermeni. Vahan Cardashian adlı bu şahıs Yale Üniversitesi mezunuydu, Wall Street'te avukat olarak çalışıyordu ve New York'taki Osmanlı Konsolosluğu'nda görev yapmıştı. Bölge Ermenileriyle bağlantılarının zayıf olmasına rağmen Cardashian yetenekli bir siyasi eylemciydi ve önemli kişileri yeni kurduğu Ermenistan Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi'ne [American Committee for the

48 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 96-97.

Independence of Armenia] çekmeyi başardı. En büyük başarısı 1916 başkanlık seçimlerinde Woodrow Wilson'un eski rakibi, Cumhuriyetçi Parti adayı ve New York Valisi Charles Evans Hughes'ü komiteye dahil etmekti. Komitenin, 8 Şubat 1919'da, New York Hotel Plaza'da yapılan açılış yemeğinde Hughes "Türklerin yaptığı vahşeti" şiddetle eleştirdi. Davetlilere "Artık özgürlük vakti geldiği için sevinçliyiz"[49] dedi.

Başkan Woodrow Wilson, Hughes'ü yenmiş olan adam, 1919 ve 1920 yılları boyunca, Kongre'nin muhalefetine ve arzu edilen birliği koruyacak askerî birlikler konusunda herhangi bir vaat verilmemesine rağmen ya Ermenistan ya da daha geniş topraklar üzerinde kurulacak bir Amerikan manda yönetimi fikrini ısrarla savunmaya devam etti.

Türkiye ve Ermenistan'da, Amerikalı yetkililerin farklı bir gündemleri vardı: *Near East Relief* ve ona bağlı misyoner faaliyetleri tarafından yürütülen devasa insani yardım operasyonlarını sürdürmek; sahada uygulanabilir bir Osmanlı sonrası toprak düzenlemesi üzerine çalışmak ve Mustafa Kemal ve onun milliyetçi kuvvetlerinin temsil ettiği yeni siyasi realiteyle baş etmek. 1920'de *Near East Relief*'in başkanı James Barton, Konstantinopolis'teki Robert Kolej'den Caleb Gates ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer kanaat önderleri, Türklerin iskân edildiği topraklarda kurulacak yeni bir Ermeni devletine daha iyi bir alternatif olarak Ortadoğu'da, belki Kilikya ya da Suriye'de, Ermeniler için yeni bir "milli yuva" kurma fikrini desteklediler.

Bu dönemde *Near East Relief* koordinatörü Barton ile ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol arasında yapılan yazışmalar, her ikisinin de Ermenilerin ellerini abartılı oynadıkları ve aşırı taleplerde bulundukları, Mustafa Kemal'in yükselişte olduğu, Fransızların ve Yunanların Anadolu'yu istila ederek "arı kovanına" çomak soktukları ve Washington'da "devlet adamlığı" diye bir şeyin olmadığı ve sahadaki durumun ne kadar değiştiğinden kimsenin haberinin olmadığı konusunda hemfikir olduğunu ortaya çıkarıyor.

49 Charles Evans Hughes, "The Hour of Liberation Has Come", *Armenian Herald*, cilt 2 (1919), s. 164, 165.

Yıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış, Quaker mezhebine mensup eski bir misyoner olan Barton, Ermenistan Cumhuriyeti'nin sağlamlaştırılmasına öncelik verilmesi gerektiğine inanıyordu, genişletilmesine değil. 14 Ocak 1914'te Bristol'e bağımsız Ermenistan'a büyük bir ABD kredisi sağlamak üzere olduğunu, bunun Avrupa'dan gönderilecek askerî birliklerle desteklenmesini umduğunu söyledi. "Meseleyi başkan ile görüştüm ve Kongre'nin açılışından birkaç gün önce bana bu teklifi ileteceğine söz verdi. Ancak neredeyse bu mesajın Kongre'ye iletildiği gün Rus Ermenistanı Sovyetler'e katıldı."

28 Mart 1921'de Bristol, Barton'a hükümetinin "Yunan ve Ermeni iddialarının savunuculuğunu yapmakla suçlanmasına" rağmen kendisinin hâlâ hem Ermenistan hem de Türkiye topraklarında bir Amerikan manda yönetiminin kurulabileceğini umduğunu yazdı. "Yakındoğu doğru dürüst önlemlerle tahliye edilmesi ve temizlenmesi gereken bir lağım çukurudur. Bağımsız bir Ermenistan kurma ve Yunanları ülkenin bir kısmına yerleştirme fikri, kurulacak yeni Türkiye ile birlikte bir yerine üç lağım çukuru yaratmak olacaktır... Gelin güçlü bir politika benimseyelim, onu savunalım ve bu politikanın yürürlüğe konması için elimizden geleni yapalım."[50]

Vahan Cardashian ve onun Birleşik Devletler'deki müttefikleri bu yaklaşımı Ermeni davasına bir ihanet olarak değerlendirdiler. Şubat 1921'de Cardashian, "Wilson - Wrecker of Armenia" (Wilson - Ermenistan'ı sabote eden adam) başlıklı, Ermenistan ile ilişkili Amerikalı aktörlerin çoğunu ihanetle suçlayan bir broşür yayımladı. Cardashian broşürde Beyaz Saray'dan ayrılmak üzere olan eski başkanı "fesat" olmakla suçladı. Wilson'un Ermenilere yaptığı toprak teklifinin Paris'te onlara vaat edilenden çok daha az olduğunu ve "Ermenistan'ın yüzde altmış oranında parçalanmasıyla sonuçlandığını" yazdı. Ermenilerin şu an ihtiyacı olan şey aktif Amerikan askerî yardımıydı.[51]

---

50 James L. Barton, *Letter to Mark L. Bristol, January 14, 1921*. Mektup. Kongre Kütüphanesi'nden, *Mark L. Bristol Papers, 1882-1939*. Kutu 33.

51 Vahan Cardashian, *Wilson: Wrecker of Armenia* (New York: Armenian Press Bureau, 1921), s. 11.

Cardashian daha sonra oklarını *Near East Relief*'in ABD'li misyonerlerine çevirdi, onları Türkler arasında Hıristiyanlığı yaymak istedikleri için, Ermenileri vatanlarından mahrum etmek amacıyla kumpas kurmakla suçladı. "Bu iyi insanları ilgilendiren, harekete geçmelerini sağlayan, kendilerine çıkış noktası olarak aldıkları kesim Ermeniler değildir. Bu kesim Türklerdir – Hıristiyanlaştırmaya çalıştıkları Türkler."[52]

Amiral Bristol'e yazan Barton öfkelidir, Cardashian'ı Ermeni davasının itibarını sarsan bir maceraperest olarak tanımlar:

> Ermeni liderlerle, Cardashian'ın yürüttüğü bu berbat propagandayı durdurmak için neler yapılabileceğine dair birçok konferans düzenledik. Durmaksızın hiç olmamış zulümlerden bahsediyor ve Ermenistan ve Türkiye'deki durum hakkında sürekli yanlış bilgi veriyor. Ortalığa çıkıp kamuoyunun karşısında ona saldırmak istemiyoruz. Bu hepimizin hizmet ettiği davaya zarar verir çünkü insanlar kendi içimizde kavga ettiğimizi söylerler ve meselenin bütününe olan güvenlerini kaybederler.[53]

Kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal'in Türkiye'de tam anlamıyla otoritesini sağlamasıyla birlikte bu tartışmalar anlamını yitirdi. Yeni ABD Başkanı Warren Harding Milletler Cemiyeti'ni hiçe sayarak ve Birleşik Devletleri Avrupa ile pürüzlü ilişkilere girmekten kurtarmaya çalışarak başka devletlerin işine karışmama siyasetini ilke edindi.

Ermeni siyasi davası nihayet 1923'te çöktü. Büyük Güçler Lozan Konferansı'nda Kemal ile barış anlaşmalarını yaptılar ve Ortadoğu'da geriye kalan son çıkarları üzerine odaklandılar. Oturumlar kıdemli İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından yönetildi ki o da Britanya'nın iki ana hedefine ulaşmasını sağladı: Bunlardan biri petrol bakımından zengin Musul vilayeti üzerinde bir iddia sahibi olmak diğeri ise Karadeniz yolundaki Boğazların askerden arındırılması ve uluslararası gemi ulaşımına açılması.

---

52 Cardashian, *Wilson: Wrecker of Armenia*, s. 9.

53 Barton, *Letter to Mark L. Bristol, May 6, 1921*. Mektup. Kongre Kütüphanesi'nden, *Mark L. Bristol Papers, 1882-1939*. Kutu 34.

Lozan Antlaşması Kemal açısından müthiş bir zaferdi, bundan üç ay sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan etti. Türkiye Birinci Dünya Savaşı'nda kaybettiği Ortadoğu vilayetlerini vermeyi kabul etti ancak denetimi altındaki toprakları tutacaktı. Neredeyse tamamlanmış bir operasyon olan toplu mübadelenin yapılması onaylandı: Yunanistan'da yaşayan yarım milyon Müslüman Türk karşılığında hemen hemen 1,5 milyon Hıristiyan Rum Türkiye'deki asırlık topraklarından tehcir edildi. Ermeniler isim olarak zikredilmediler, Hıristiyan "azınlıklar" olarak, İstanbul'da bazı haklarla birlikte asgari birtakım teminatlar aldılar. Kürtler hiçbir teminat almadılar.

Washington'da Cardashian, antlaşmanın onaylanmasını önleyebilmek için kayda değer lobicilik becerilerini ve Ermeni Komitesi'ni kullandı. Muharebeyi kazandı ama savaşı kaybetti. ABD Senatosu Lozan'ı onaylamayı reddetti ama Batı devletlerinin tamamı yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni sırayla tanıdı. 1927'de Birleşik Devletler Ankara ile sadece diplomatik ilişki kurdu ve karşılıklı büyükelçilikler açıldı; Senato bu hamleyi bir yıl sonra geriye dönük olarak onayladı.

ABD'nin Kemalist Türkiye ile yeni yakınlaşma çabasını başlatan kişi, Cardashian'ın Komitesi'nin eski önderi, Dışişleri Bakanı Charles Hughes'den başkası değildi. Hughes, Ocak 1924'te antlaşmanın onaylanması için bir teklifte bulunarak yeni ABD politikasına dair bir müdafaa konuşması yapar ve ABD'nin bölgeden stratejik çekilişinin altında yatan rasyoneli anlatır:

> Yakındoğu'daki sıkıntıların büyük bir kısmının yeterli destek verilmeden yapılan kışkırtıcı eylemlerden kaynaklandığı da hatırlanmalıdır. *Ermeniler ve Yunanlar, farklı zamanlarda, silaha sarılmak üzere kışkırtılmışlar*, daha sonra kendi kaderleriyle baş başa bırakılmışlardır. Ancak bu hükümet, desteklemek üzere yeterli hazırlığı yapmadığı böyle bir siyaseti başkaları adına savunmayacaktır. Hükümet halktan silahlı müdahalede bulunma ve dolayısıyla da Yakındoğu'nun sorunlarına kuvvet kullanarak çözüm dayatma yetkisi almamıştır. Ve tam

da bu nedenle başkalarının bu sorunları nasıl çözmesi gerektiğini belirlemek üzere diktatör rolü oynayamaz.[54]

Aslında Hughes, bir Ermeni dinleyici kitlesine "özgürlük vakti"nin geldiğini duyurduktan beş yıl sonra, Ermeni meselesinin üstünü kaybedilmiş bir dava olarak çiziyordu.

54 Charles Evans Hughes, "Recent Questions and Negotiations", (Dışişleri Konseyi'nde yapılan konuşma, Washington, DC, 23 Ocak 1924), Dışişleri Bakanlığı. http://www. foreignaffairs.com/articles/68473/honorable-charles-e-hughes/recent-questions-and-negotiations adresinden ulaşılabilir.

4

UNUTMA HALLERİ

Derine gömülen acılar

Doğu Beyrut'taki Burç Hamud Ermeni mahallesinde, yüksek apartman blokları arasındaki boşluktan eski tip bir yerleşim yeri görülür: Küçük kare evler, dar sokaklar, havada bir yığın elektrik ve telefon kablosunun asılı olduğu bir labirent. Burası dünyanın en uzun ömürlü Ermeni mülteci kampı olan Sancak'tır. Bazı mucizeler sayesinde bu yerleşim yeri 1930'lardan beri aynı noktada varlığını sürdürebilmişti; buraya gelen ziyaretçi yüz binlerce Ermeni için 1915 sonrasında var olmanın ne demek olduğuna dair geriye dönük bir izlenim edinmektedir.

"İlk başta çatılar bambudan yapılmıştı, sonra ahşap, daha sonra da oluklu sacdan yapıldılar" dedi yaşlı bir kadın. Bugün binalar daha ev gibi görünüyorlar ama hâlâ aşırı sıkışık bir haldeler. Bir evde yedi kişilik bir aile üç küçük odaya sıkışmıştı. Öndeki odada her şey bir duvar dolabına tıkılmıştı: Bir televizyon seti, kitaplar ve CD'ler, bezden yapılmış oyuncak hayvanlar, ikonalar, bir Meryem Ana heykeli. Büyükanne 1937'de burada doğduğunu söyledi, ailesi bir Fransız gemisiyle Dörtyol'dan kaçmıştı.

Aile reisi Sarkis çalışan vatandaşlar olduklarını belirtmek-

ten gurur duyuyordu: Bir mücevher dükkânında çalışıyordu ve ailesi yoksulluk yardımını kabul etmemişti. Bununla birlikte minyatür evlerinde, tıpkı Ortadoğu'da milyonlarca insanın evinde olduğu gibi hâlâ bir geçicilik duygusu, fırtınaya yakalanmış bir gemide olma hali vardı. Sancak 1978'deki Lübnan İç Savaşı sırasında bir kere yanıp kül oldu. Şimdi de yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya çünkü belediye yetkilileri kampı ortadan kaldırma tehdidinde bulunuyorlar, kamp sakinlerine tazminat ve yeni konut imkânları teklif ediyorlar ancak sakinler bu tekliflere ihtiyatla yaklaşıyor. Bu mülteci topluluğu kendini yakın zamanda yine göç etmeye hazırlıyor.

1920'lerin başında çoğu Ermeni sürgündeydi. Sovyet Ermenistanı'nın yanı sıra, Suriye ve Lübnan, mültecilerin yeni ev sahipleriydi; Beyrut ise zamanla yeni Ermeni diyasporasının başkenti haline geldi. Lübnan'da üstlenilen yeni kimlik üzerinde asimile olma baskısı yoktu ve Ermenice birinci konuşulan dil olarak kaldı. Ayrıca Ermeniler ülkede siyasi bir güç haline geldiler: Lübnan, Osmanlı *millet* sistemini daha adil bir temelde fiilen korudu; bunu her dinî cemaate –Sünniler, Şiiler, Maruni Hıristiyanları, Ermeniler vs.– yerel meclislerde ve parlamentolarda bir temsil kotası vererek sağladı.

Çok sayıda Ermeni nihai duraklarında trajik tehcir anılarını yazdı. 1917'de şair Zabel Yesayan Suriye'den kurtulan bir felaketzedenin hikâyesini yayımladı. Yazar Aram Andonyan Halep'te tanıklıkları topladı. Yazar Yervant Odyan ve piskopos Grigoris Balakian anılarını yazdı. Bu tanıklık dalgası 1922 civarında duruldu. Bu durumun farklı açıklamaları oldu. Bunların bir tanesi o zamana kadar Ermeni yayınlarının iki büyük merkezi olan Konstantinopolis ve Erivan'ın bir Ermeni yazar için uğursuz yerler haline gelmesidir. Siyasi ortam değişmişti.[1]

Bu bakımdan Ermenilerin katlandıkları ve genellikle, Ermenicede "Büyük Felaket" ya da "Büyük Suç" anlamına gelen *Me-*

1 Marc Nichanian, "Testimony: From Document to Monument", *The Armenian Genocide, Cultural and Ethical Legacies* içinde, Richard Hovannisian (yay. haz.) (New Brunswick, NJ: Transaction, 2007), s. 41-64.

dz Yeghern diye adlandırdıkları facia hakkında kısıtlı sayıda edebi eser verildi.

En azından kamusal alanda Ermeni trajedisinden çok az bahsedildi; birçok başka olayda olduğu gibi bu konuda da büyük bir sessizlik yaşandı. "Psikolojik travma" kavramı ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme gelecekti. Bunun öncesinde felaketzedeler yaşadıkları korkunç deneyimler hakkında konuşmaya cesaretlendirilmediler. Leon Surmelian'ın başına gelen buydu; 1915 felaketinin parçaladığı çocukluğuna ilişkin taze anılarında bu deneyimi anlatır. Surmelian, erkek kardeşi ve iki kız kardeşiyle 1916'da tekrar bir araya geldi ama anne babalarını bir daha asla görmediler.

> Ne erkek kardeşim ne kız kardeşlerim ne de ben yaşadığımız en acıklı deneyim hakkında konuşuyorduk, bu anlatılamazdı. Aslında kendim hakkında onlara hiçbir şey anlatamıyordum, onlar da bana hiçbir şey sormuyordu. Cevizlik'ten kaçtığımı biliyorlardı ve bu yeterliydi. Bir nevi sessiz anlaşmayla ebeveynlerimizden ve candan sevdiğimiz diğer akrabalarımızdan bahsetmemeye özen gösteriyorduk. Onların isimleri, ya da doğrudan doğruya onları hatırlatacak her şey sohbetlerimizden silinmişti. Eğer birimiz kazara örneğin "Anne" diyecek olursak dördümüz birden avaz avaz ağlıyorduk. En derin kederlerimiz, hiç iyileşmeyecek yaralar olarak kalplerimizde gömülüydü ve tekrar bir araya gelmemizin sevinciyle onları unutmaya çalışıyorduk. Onnik ve ben yarım kalan eğitimimizi tamamlıyorduk ve geleceğe ümitle bakıyorduk.[2]

Ermeni toplumunda erkeklerin, kadınların, çocukların, gençlerin ve yaşlıların farklı rolleri vardı ve Felaket'i çok farklı şekillerde tecrübe ettiler.

Osmanlı'daki Ermeni erkeklerin yarısından fazlası öldü.[3] Diğer toplu zulümlerden sonra olduğu gibi burada da hayatta kalan erkeklerin bunun için gizli bir "hayatta kalma suçluluğu" duygusu taşıdıklarını ve kadınlarını ve çocuklarını koruyama-

2 Surmelian, *I Ask You, Ladies and Gentlemen*, s. 172.

3 Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 140.

dıkları için utanç duyduklarını varsayabiliriz; bir Ermeni yazar daha sonra İttihat liderlerinin Nemesis Operasyonu ile (bkz. bu bölümün daha ilerisi) öldürülmesiyle birlikte "mezbahalara koyun gibi yürümüş olmanın utancı Ermeni ulusunun alnından silindi"[4] diye yazacaktır.

Bu dönemde çıkan az sayıda 1915 anısı ve günlüğünün bazılarında, belki de bu ölçekteki bir kaybı rasyonelleştirmeye çalışmanın bir yolu olarak bir "Golgotha" [İsa'nın çarmıha gerildiği yer], bir Hıristiyanlık inancı uğruna şehit olma teması vardır. 1920'lerdeki Ermeni edebiyatı katliamlardan ve tehcirlerden ziyade kahramanlık serüvenleri ya da siyasi tartışmalar üzerinde durmuştur – belki kolektif utanç duygusuyla mücadele etmek için böyle yapmıştır.

Felaket hakkındaki ilk büyük edebiyat eseri Ermeni değil Avusturyalı bir Yahudi yazar tarafından yazıldı. 1929'da Franz Werfel Şam'da Ermeni felaketzedelerden oluşan bir cemaat ile karşılaştı ve onların yaşadıkları tecrübeyi kurguya dökmeye karar verdi. Yazdığı muazzam tarih romanı, *Musa Dağ'da Kırk Gün* 1933'de Almanca yayımlandı. Bir yıl sonra kitabın İngilizce tercümesi çok satan kitaplar listesine girdi. Werfel tehcirler hakkında bazı canlı pasajlar yazar ama esas olarak nadir rastlanan bir direniş ve kahramanlık hikâyesini anlatmayı tercih eder. 1915'te Ermenilerin Osmanlılara karşı gerçekleştirdiği en meşhur silahlı muhalefet hareketini, şimdiki Suriye sınırına yakın bir yer olan Kilikya'da 5.000 köylünün Musa Dağı sığınağında örgütledikleri doğaçlama savunmayı anlatır. Bu köylüler bir Fransız savaş gemisi tarafından kurtarılana kadar 53 gün (Werfel'in romanındaki 40 günden daha fazla) direndiler. Werfel'in kahramanlık destanı dahi herkesin onayını almadı. *Masis* gazetesi editörleri, romanın Ermeniceye çevrilmesine "yakın geçmişe dair acıklı ve korkunç hatıraların halkımız arasında"[5] tazelenmemesi için karşı çıktılar.

Erkek safları boşaldığı için kadınlar yeni cemaatlerde önem-

4 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation: Dashnaktsutiun, 1890-1924* (Milano: Oemme Edizioni, 1989), s. 155-156.

5 Alıntılayan, Bloxham, *Great Game of Genocide*, s. 212.

li bir rol oynadılar. 1930'larda Kahire'de büyüyen Tatul Sonentz "Ermeni kadınları gerçekten çocukların milli eğitimini besleyen kaynak oldular, öncelikle dışarıda çalışmadıkları, evde oturdukları için. Bütün vakitlerini çocuklarını yetiştirmeye hasrettiler. Çok milliyetçiydiler"[6] der. Kadınlar evde yas tutabildiler. 1950'lerde Sovyet Ermenistanı'nda, sözlü tarih araştırmacısı Verjine Svazlian tehcirlerden sağ kurtulan 300 felaketzedenin hatıralarını kaydetti. Kadınların söylediği yüzlerce şarkı dinledi, bu şarkılar Felaket'in hafızalarda kalmasını sağlamış ve kaybedilenin yasının tutulmasını mümkün kılmıştı. Şarkıların yaklaşık 100 tanesi Türkçedir, bazılarında Ermenice kelimeler de vardır. Bazıları Andranik ya da Musa Dağ'ı savunanlar gibi Ermeni kahramanlarına düzülen methiye şarkılarıdır. Bazıları Enver ve Talat'a lanet yağdırır:

> Atımı boşa bağladım,
> Kör olasın Enver Paşa!
> Hiç Ermeni genci kalmadı.
> Gül de göçtü bülbül de göçtü, ben ne diyeyim?
> İster ağla, ister gül, ben ne diyeyim?[7]

Çoğu kaybedilen vatanın ve aile fertlerinin yasını tutan ağıtlardır:

> Urfa civarında bir geyik gezer
> Yavrusunu kaybetmiş, telaşla onu arar,
> Aman geyik ben de senin gibi yaralıyım,
> Aradım ama derdime bir çare bulamadım,
> Aman geyik bu dağlarda dolanma
> Sana kıyarlar da
> Seni anandan babandan ayırırlar.[8]

Kayıp geyik yavrusu şarkısı parçalanan ailelere ve özellikle Müslümanlar tarafından zorla ya da iyilik yapmak amacıyla alınan on binlerce kayıp genç Ermeni kadınına ağıt yakar.

---

6 Tatul Sonentz ile söyleşi, Boston, 10 Eylül 2013.

7 Svazlian, *The Armenian Genocide*, s. 579.

8 Svazlian, *The Armenian Genocide*, s. 589.

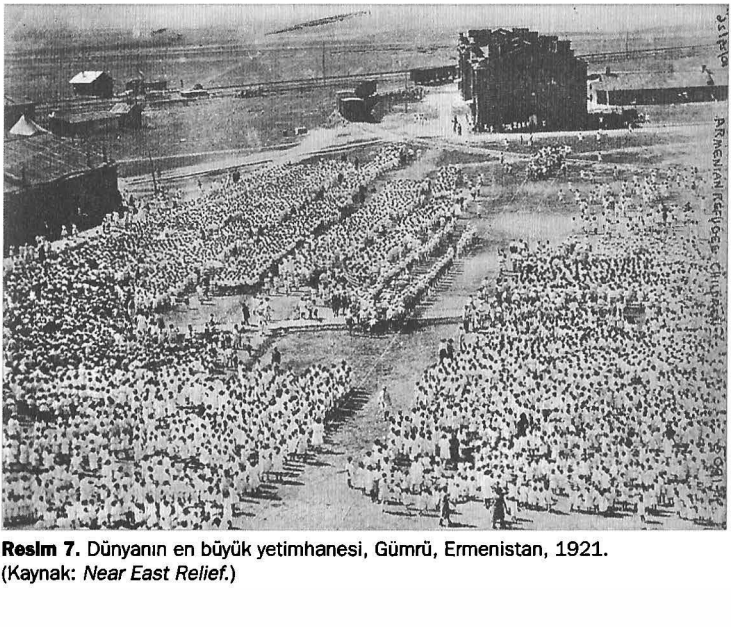
Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de aldığı yenilgiden sonra, hem hayırsever niyetlerle evlat edinilen hem de alıkoyma ve cinsel obje kurbanı olan bu kadınların ve çocukların çoğu Ermeniler ve Hıristiyan misyonerler tarafından Müslüman ailelerden geri istendi. Bu durumda olan bir sürü genç kadın vardı; Ermeni cemaatleri genellikle tecavüz tabusuna göz yumma kararı verdiler ve bu kadınları uygun evlilik adayları olarak cemaatlere kabul ettiler. 1920'lerde Birleşik Devletler'e yüzlerce yalnız Ermeni kadın geldi, bu kadınlara hiçbir soru sorulmadı, bunlar uzak mesafelerden ayarlanan "görücü usulü" evliliklerin gelinleriydi.[9]

Bu dönemin yaygın bir imgesi de muhtaç Ermeni yetimidir – ve Ermenistan ile ilgili olarak da sık sık yetim ya da hastalıklı çocuk metaforu kullanılır. Bu çocukların bazıları kendi başının çaresine baktı; bazıları kurumlara yerleştirildi. Aralık 1921'de ABD *Near East Relief* Derneği 124 yetimhanede çoğu Ermeni olmak üzere, 114.107 çocuğa baktığını bildirdi. 1920 tarihli bir *Near East Relief* raporu şöyle der: "Gümrü'de bir merkezde, yaklaşık 18.000 yetim çocuğumuz var, bu muhtemelen tek merkezde toplanan en büyük çocuk topluluğudur ve neredeyse kesin olarak da dünyada bilinen en büyük yetim topluluğudur" (Bkz. Resim 7). Yazarlar "Yetimhanelerdeki çocukların çoğunun sadece ailelerini kaybetmedikleri aynı zamanda hayatta bilinen hiçbir akrabalarının olmadığını, bebek yaşta yetim kalan bazılarının ise kendi isimlerini dahi bilmediklerini de belirtmek gerekir"[10] diye devam ederler.

Suriye çöllerinde Bedevi ailelerle birlikte yaşayan bir sürü çocuk bulundu. Bu çocuklardan biri Kilikya'da doğan ve daha sonra California Stanford Üniversitesi'nde profesör olan Herant Katchadourian'ın dadısı oldu. Katchadourian, otobiyografisinde çocukluğunda ona dadılık yapan ve hayat boyu ailesine

9 Benjamin F. Alexander, *Armenian and American: The Changing Face of Ethnic Identity and Diasporic Nationalism, 1915-1955* (doktora tezi, The City University of New York, 2005), s. 91-92.

10 *Report of Near East Relief to the Congress of the United States of America For the Year Ending December 31, 1920*, ABD Temsilciler Meclisi, 31 Aralık 1920, sayfa numarası yok.

Resim 7. Dünyanın en büyük yetimhanesi, Gümrü, Ermenistan, 1921. (Kaynak: *Near East Relief.*)

eşlik eden Lucine hakkında yazar. Lucine, Katchadourian ailesine gelmeden önce bir Danimarka yetimhanesinde, öncesinde de bir Bedevi ailesiyle birlikte yaşıyordu, aile Lucine'e aşireti simgeleyen dövmeler yaptırmıştı. Lucine bu Bedevi ailesiyle ilgili bir anıyı sevgiyle hatırlar: Aile Lucine'e olan düşkünlüklerinin göstergesi olarak ona bir koyun vermişti. Yetimhanede, çenesindeki dövmeleri tırnaklarıyla kazıyarak çıkardı ve yaraları kül ve limon suyuyla ovdu. Lucine 2001'de California'da öldü. Katchadourian "O kim olduğunu, ailesini, ne zaman ve nerede doğduğunu ve gerçek adını dahi bilmeyen bir yetimdi"[11] diye yazar.

11 Herant Katchadourian, *The Way It Turned Out* (Stanford, CA: Pan Stanford Publishing, 2012), s. 13. İsveçli Ermeni Suzanne Khardalian'ın "Grandma's Tattoos" (Büyükannemin Dövmeleri) filmi tecavüz meselesine olağanüstü bir şekilde değinir. Khardalian hiç konuşmayan rahmetli büyükannesinin hikâyesini araştırır ve 12 yaşındayken tecavüze uğradığını ve bir Bedevi ailenin yanında büyüdüğünü keşfeder. Bu tabu konuyla ilgili bir başka samimi anı daha vardır: Mae M. Derdarian, *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide* (Los Angeles: Atmus, 1996).

Türkiye Cumhuriyeti

1923'te yeni Türkiye Cumhuriyeti de daha iyi bir durumda değildi. Ülke 1912'de Birinci Balkan Savaşı ile başlayan 10 yıllık kesintisiz savaş halinden çıkıyordu. El değmemiş bir yeri kalmamıştı. Tarihçi Erik Zürcher bu on yıllık sürede yaklaşık 2,5 milyon Anadolu Müslümanının hayatını kaybettiğini söyler:

> Bazı doğu vilayetlerinde nüfusun yarısı öldü, dörtte biri de mülteci oldu. Kadın nüfus içindeki dul sayısının yüzde otuzu geçtiği 12 vilayet vardı ki bunların çoğu batıdaydı. Anadolu'daki yüksek ölüm oranı sadece savaştan ve yapılan zulümlerden kaynaklanmıyordu. Savaşlar altyapı hasarına ve tarımda işgücü açığına neden olmuştu. Bu da açlığa, açlık da başta kolera ve tifo olmak üzere salgın hastalıklara yol açmıştı.[12]

1927'de Türkiye'nin güneyini baştan başa gezen İngiliz yazar Harold Armstrong, en son on yıl önce gördüğü yerlerdeki tahribat karşısında dehşete düştü. Şimdi ABD hava üssünün bulunduğu İncirlik kasabasını Kurtuluş Savaşı bittikten yıllar sonra hâlâ yarı harap bir halde buldu. "Her yerde inanılmaz bir yoksullukla karşılaştım – bir zamanlar müreffeh bir kasaba olan İncirlik birkaç kerpiç kulübeden ibaret hale gelmişti." Kasabalılar bu yıkımın sorumlusu olarak 1920 Fransız istilasını suçladılar. "Harabeye dönen köylerinde oturmaları bende bir üzüntü ve ümitsizlik duygusu yarattı."[13] Armstrong, yakınlardaki bir başka kasabada Ermeni "vatan hainleri"ne karşı müthiş nefret duyan bir imamla tanıştı:

> Hoca beni çok uzaklara, alçak tepelere doğru atış yapmaya götürdü ve bana midilliler verdi. Sadece Rumlardan ve Ermenilerden bahsettiğimiz zaman öfkelendi, kötü ve tehlikeli bakmaya başladı.
>
> "Eğer geri dönen olursa onu kendi ellerimle öldürürüm" dedi. "Köylüleri köyden gönderip reayayı nehre doğru götür-

12 Erik Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 163, 164.

13 Harold Armstrong, *Turkey and Syria Reborn* (Londra: John Lane, 1930), s. 142, 143.

düm, onları gruplar halinde boğdum. Siz İngilizsiniz. Ülkeniz için çalışıyorsunuz. Sizinle bir derdim yok, ama onlar vatan hainiydi. Hadi başka bir konudan konuşalım."[14]

Bu koşullarda, Mustafa Kemal, geçmişin üstüne bir çizgi çizen, tamamen yeni bir devlet kurma işine girişti. Ülke içinde Cumhuriyet'in ana fikri Türklüktü ve baş sloganı Atatürk'ün ünlü cümlesi "Ne mutlu Türküm diyene" idi; bu, "Türk" adının eski olumsuz çağrışımlarını tamamen değiştiren bir cümledir. Dış politikada ise Kemal, çağının Benito Mussolini gibi diğer otoriter liderlerinin aksine imparatorluk döneminin sona erdiğini vurguladı. Atalarının dışa yönelik maceraperestliğini resmen bırakarak "Yurtta sulh, cihanda sulh" sloganını benimsedi.

Kemal, 1923'ten itibaren nefes kesen bir dizi tepeden inme modernleşme reformları başlattı. Türkiye laik bir cumhuriyet ilan edildi, sultan ve ailesi sürgüne gönderildi ve halifelik kaldırıldı. Farklı Batı Avrupa ülkelerinden esinlenen yeni bir kanun sistemi getirildi. Kadınlar özgürleştirildi. Hicri takvim yerine Miladi takvim kullanılmaya başlandı. Batılı giyim tarzının yanı sıra soyadı edinmek zorunlu hale getirildi; bu vesileyle 1934'te Kemal, "Türklerin Babası" anlamına gelen özel Atatürk soyadını aldı.

Atatürk bütün dünyada büyük bir modernleştirici olarak alkışlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun düşkün hallerine tanık olan birçok kişi ona hayrandı. İstanbul Robert Koleji'nin müdürü Caleb Gates, ikinci vatanında geçirdiği elli yıla ilişkin anılarını, yeni Türkiye'ye düzdüğü övgülerle tamamlar: "Devlet halkın dostu oldu. Şehirlerde aydınlar devletle birlikte çalışıyor ve gençler arasında iyi örgütlenmiş ve ilerici bir millet umudu yaygınlaşıyordu. Bu tür olgular kelimelerden daha etkilidir ve uzun yıllardır baskılara karşı verilen ümitsiz mücadeleler sonucunda durgunlaşan akıllara yeni fikirler getirir."[15]

Yeni Türkiye, Ernest Renan'ın meşhur "ulus-devlet kas-

14 Armstrong, *Turkey and Syria Reborn*, s. 145.

15 Gates, *Not to Me Only*, s. 309.

ti unutma eylemi üzerine kurulur" ifadesiyle yaşadı. Burada unutma daha radikal bir şekilde sağlandı: 1928 dil devrimiyle, eski Osmanlı alfabesinin yerine Latin alfabesi getirildi ve Türkçe kökenli olmayan binlerce kelime resmen dilden çıkarıldı. Bu, çocukların ebeveynlerinin okuduğu kitapları okumasını neredeyse imkânsız hale getirdi. Yeni Türkiye tarihine ilişkin bu zorunlu amnezi, tarih kitaplarında sadece Hıristiyan unsurları değil, aynı zamanda Osmanlı döneminin büyük bir kısmını ve Balkan Savaşları gibi son dönem yaşanan trajedileri de örtbas etti. Yeni kurulan Türk Tarih Kurumu tarafından 1930 yılında yayımlanan 606 sayfalık *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabı öncelikle uzak geçmişe odaklanan, Türkleri Anadolu uygarlığının eski ataları olarak gösteren yeni bir ulusal tarihi ana hatlarıyla kaleme aldı. Bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamına sadece 50 sayfa ayrıldı ve epik hikâyede Hıristiyan halklara sadece marjinal bir yardımcı rol verildi.[16]

Kemal Atatürk'ün Ermenilerin imha edilmesiyle ilgili kişisel tutumu muğlaktı. Orduda görevli bir subay olarak Gelibolu ve Ortadoğu'da hizmet verdi ancak 1915 tehcirlerinde hiçbir rolü olmadı. Ermenilere yaklaşımı siyasi koşullara bağlıydı. Kemal Kurtuluş Savaşı sırasında Ermenileri ve Rumları, kuracağı ulus-devlete yönelik en büyük tehdit olarak tanımladı. 1927'de yaptığı, *Nutuk* diye bilinen, program niteliğindeki altı-günlük meşhur konuşmasına, 1919'da perişan bir halde, İtilaf Devletleri'nin denetimi altında olan ve onların vekilliğini yapan Ermenilerin ve Rumların "devleti çökertmeyi hızlandırmak"[17] için çalıştığı bir Türkiye tasviriyle başladı.

Kemal konuşmasında aynı zamanda, Ermeni katliamlarını onaylamadığını da söyledi. 24 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne konuşan Kemal, tehcirleri "geçmişte kalan utanç verici fiiller"[18] olarak niteledi. Aralık 1920'de Kemal,

16 Fatma Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80-Year-Old Secret: Kemalist Nation Formation and the Ottoman Armenians* (doktora tezi, University of California, San Diego, 2010), s. 321-323.

17 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80-Year-Old Secret*, s. 291.

18 Akçam, *Shameful Act*, s. 346-347.

tehcirleri Ermenilerin sponsoru Büyük Güçler tarafından kışkırtılan müessif bir olay olarak tanımladı ama ona göre Ermenilerin yaptıkları da bundan aşağı kalmazdı: "Bu olanların Avrupa devletlerinde hiçbir gerekçe gösterilmeden yapılan zulümlerden daha düşük bir seviyede olduklarını iddia edebilirim."[19]

Hıristiyanların ve Türklerin eşit bir mücadeleye girdiklerini ileri süren argüman Ermenilerin ya da Rumların kaybettikleri mülkleri ve işleri hakkında ileri sürecekleri her türlü hak iddiasının da diskalifiye olmasını sağladı. Bu kayıplar bir oldu-bitti ve yeni bir Türk işadamı sınıfının inşasının temeli olarak kabul edildi. Aslında Kemal Atatürk'ün Ankara Çankaya'daki cumhurbaşkanlığı köşkü ve arazisi –günümüz Türkiye cumhurbaşkanları hâlâ bu köşkü kullanırlar–* eskiden İstanbul'a kaçan Ermeni tüccar Ohannes Kasapyan'a ait bir bağ ve malikâneydi. Modern Türkiye'nin en başarılı iş adamı Vehbi Koç Ankara'da, tehcir edilen Hıristiyanlardan kalan boşluktan yararlanarak iş hayatına atıldı.[20]

Yeni Türkiye genelleşen ancak konuşulmayan bir etnik ve toplumsal grup hiyerarşisiyle ayakta kaldı. Cumhuriyet resmen laik olmasına rağmen –şehirlerdeki elitlerin çoğu tamamen laikleşmişti– Sünni İslâm ülkenin büyük bir kesimi için gizli bir ortak kimlik paydası olarak kaldı. Sünni din adamlarının, tamamen devlete tabi olmalarına rağmen özel bir statüleri vardı. Akademisyen Şener Aktürk bu karma sistemi "anti-etnik ve tek-dinli"[21] olarak tanımlar.

---

19 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80-Year-Old Secret*, s. 281.

(*) Atatürk'ten itibaren tüm cumhurbaşkanları tarafından kullanılan Çankaya Köşkü'nün yerini, 2012'de inşasına başlanan, 2014'te, Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı seçildikten sonra kullanmaya başladığı, Atatürk Orman Çiftliği'nin içinde yer alan Cumhurbaşkanlığı Sarayı almıştır – e.n.

20 Nicole Pope ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled, A History of Modern Turkey* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2004), s. 49 [*Çıplak Türkiye Modern Türkiye'nin Kısa Tarihi*, çev. Mustafa Turgut, Deniz Öktem, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004]. Yazarlar "Koç ilk patronları olan gayri Müslimlerden ne kadar çok şey öğrendiğini her zaman saygıyla vurgulardı" diye belirtirler.

21 Şener Aktürk, *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), s. 124 [*Almanya, Rusya ve Türkiye'de Etnisite Rejimleri ve Milliyet*, çev. Volkan Eke, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015].

Türk devleti artık şiddetinin çoğunu Kürtlere yöneltti, onları yeni modeline dahil olmaya zorladı. Kürtlerin anavatanı Doğu Anadolu yirminci yüzyıl boyunca Türkiye'nin en şedit bölgesi olmaya devam etti. Kürtler 1925 Şeyh Said isyanı ve 1937-1938 Dersim İsyanı'nda Ankara ile savaştılar. Binlerce kişi öldü. Bir dizi Türkleştirme reformu Kürtleri dillerini ve geleneklerini terk etmeye zorladı ve 1934'te çıkarılan yeni bir düzenleme artık "Kürtler"in olmadığını, bundan böyle onlara "dağ Türkleri" denileceğini belirtti.

Türkiye'de kalan Hıristiyanların sayısı siyasi bir tehdit olarak görülemeyecek kadar düşüktü. Hatay ili 1939'da Suriye'den alınıp yeniden Türkiye'ye tahsis edildiğinde, Vakıflı adlı Ermeni köyü Türkiye'nin elinde kaldı ve köy sakinleri –Musa Dağ'ı savunanların torunları– o günden beri barış içinde yaşıyorlar. Ancak Ermeniler ve Rumlar adeta ikinci-sınıf vatandaş olarak yaşıyorlardı. Hıristiyan *gavur*lara karşı taassup gündelik kültürün bir parçasıydı. 1928'de Ermeni Katolik piskoposluğu İstanbul'dan ayrılıp Beyrut'a gitti. Türkiye'nin 1934 tarihli yeni soyadı kanunuyla Ermeniler ve Rumlar Türkçe soyadı almaya zorlandılar. 1935'te Patrik ve İstanbul'daki cemaati *Musa Dağ'da Kırk Gün* kitabının yazarı Franz Werfel'in resmini yakarak sadakatlerini göstermek zorunda kaldılar.[22] Ermeniler sürekli göç ettiler. Türkiye'de yapılan 1927 nüfus sayımına göre İstanbul'da 100.000 civarında, tarihî doğu vilayetlerinde ise 25.000-30.000 civarında Ermeni yaşıyordu. Nesiller sonra bu rakamlar daha fazla azaldı. 2014'te Türkiye'de muhtemelen, çoğu İstanbul'da yaşayan, 80.000'den az kayıtlı Ermeni vardı.

Nemesis Operasyonu

1921'de Mustafa Kemal ve sürgündeki Ermeni Taşnaktsutyun Partisi kısa süreliğine ortak bir hedefi paylaştı: Jön Türk İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin izlerini ortadan kaldırmak.

O yıl Kemal sürgündeki Osmanlı liderlerini, özellikle de as-

22 "İstanbul Ermenilerinin F. Werfel'e Mukabelesi", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1935. Bu kaynak için Ekin Özbakkaloglu ve Charles King'e çok teşekkür ediyorum.

kerî sergüzeşt Enver Paşa'yı yönetimin en büyük potansiyel tehdidi olarak görüyordu. İkinci derecedeki İttihat kadrolarına, sadık oldukları sürece görev vermeye, aksi takdirde onları yok etmeye hazırdı. Görev verdiklerinden biri, 1915'te Ermeni tehcirlerini yönetmiş olan, kötü şöhretli İttihatçı Şükrü Kaya'dır. Kaya Atatürk'ün içişleri bakanı olarak hizmet verecek ve Kürtlerin mecburi iskânını denetleyecekti. Yok edilenlerden biri, paramiliter Teşkilât-ı Mahsusa liderlerinden olan Nazım Bey idi; Nazım Bey 1926'da Kemal'e suikast düzenlediği iddiasıyla asıldı.

1919'da iki radikal Ermeni, Nemesis Operasyonu adını verdikleri bir intikam planı hazırladı. Bunlar ABD'de eğitim görmüş profesyonel devrimci Şahan Natali ve eski Osmanlı meclisi üyesi ve 1896 Osmanlı Bankası baskınından sağ kurtulan, kıdemli Taşnak devrimcisi Armen Garo [Karekin Pastırmacıyan] idi. Paris, Tiflis ve Boston'da yapılan toplantılar sonucunda bu ikili bir suikastçı ekibi kurdu ve bir hedef listesi hazırladı. Suikast düzenlenecek kişiler listesinde İttihat liderlerinin yanı sıra üç Ermeni "hain" ve çeşitli önde gelen Azerbaycanlılar da vardı. İlk kurban Haziran 1920'de öldürülen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Fetali Han Hoyski'dir.

Bir numaralı hedef Ermenilerin can düşmanı Talat Paşa idi. Talat, Berlin'in Charlottenburg semtinde takma bir isimle yaşıyordu. Erzincanlı bir Ermeni olan, genç ajan Soğomon Tehliryan onun izini buldu ve 15 Mart 1921'de Hayvanat Bahçesi'nin yakınlarındaki bir sokakta vurup öldürdü. Tehliryan üstlerinden aldığı talimata uyarak kaçmadı ve polise teslim oldu.

Natali ve Garo'nun planladığı gibi, Tehliryan davası, Talat Paşa suikastı tüm dünya gazetelerinde geniş yer tuttu ve aslında kurbanın ardından, işlediği suçların görüldüğü bir davaya dönüştü. Çanakkale Savaşı'nın eski Alman komutanı Liman von Sanders birinci derece şahit olarak çağrıldı. Sanders "Ermeni katliamları"nın yapıldığını teyit etti ancak hiçbir Alman subayının bu katliamlarda rol almadığını söyledi.

Tehliryan kiralık katil olduğunu ifşa etmedi. Ailesinin katliamına tanık olan sıradan bir Ermeni öğrencisi olduğunu id-

dia etti. (Aslında aile fertleri öldürülmüştü ama o sırada kendisi Ruslarla birlikte savaşıyordu.) Annesini rüyasında gördüğünü, ondan intikam almasını istediğini söyledi. Mahkemenin daha ikinci gününde, 3 Haziran 1921'de sempatik bir Berlin jürisi Tehliryan'ı geçici akıl hastalığı gerekçesiyle beraat ettirdi. Birleşik Devletler'e gittiğinde Ermeni cemaati tarafından coşkuyla karşılandı. Halen bir kahraman olarak anılır.[23]

Sonraki 16 ay zarfında Nemesis Operasyonu suikastçıları beş önemli Türk'ü ve Azeri'yi öldürdüler. Öldürülenler arasında Temmuz 1922'de Tiflis'in ortasında silahla vurulan Cemal Paşa da vardı. (Enver Paşa Ağustos 1922'de Tacikistan'da Bolşeviklerle savaşırken öldü.) Suikastların yankısı nesiller boyu sürdü. 1970'lerde Türk diplomatlara saldıran Ermeni teröristler, Nemesis Operasyonu'nu kendi mücadelelerine örnek aldılar – ancak o zamanki koşullar çok farklıydı. Türkiye'de Talat Paşa ve arkadaşları, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Türk milliyetçiliğinin dirildiği ve Almanya ile yakınlaşma yaşandığı bir anda aniden "şehit" olarak hatırlandılar. Şubat 1943'te Berlin Nazi hükümeti Talat'ın naaşını mezardan çıkardı ve trenle İstanbul'a iade etti. Türk bayrağına sarılı tabut, top arabasında şehrin sokaklarında gezdirilerek tam tekmil bir askerî cenaze töreni yapıldı ve İstanbul'un merkezi Şişli'de, Abide-i Hürriyet anıtının yanına gömüldü. Öldürüldüğü sırada giydiği kanlı gömlek daha sonra İstanbul Askerî Müzesi'nde sergilendi ve Türkiye'de birçok sokağa onun adı verildi.[24]

Bölünmüş bir diyaspora

1920'lerde, eski Ermenistan Cumhuriyeti'nin Taşnak liderleri Kafkasya ve Rusya'dan gelen diğer sürgünlerle birlikte Paris'e yerleştiler. Bolşeviklere karşı yenilgi için kimin suçlanması ge-

23 Jacques Derogy, *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990), s. xix-xxiv.

24 Enver'in kemikleri 1996'da aynı yere gömülmek üzere Tacikistan'dan getirtildi. Talat'ın 1943 tarihli cenaze töreninin görüntüleri http://www.youtube.com/watch?v=wSq_fX8NFRw adresinde izlenebilir.

rektiği konusunda göçmen gazetelerinde çetin tartışmalara girdiler. 1930'ların başında EDF kanadı yine koptu, bu tartışmalardan uzaklaşmak ve Ortadoğu'daki geniş Ermeni cemaatine daha yakın olmak için Kahire'ye gitti.

Sürgünde EDF kısmen, göçmen Ermeniler için resmî bir siyasi parti olarak kaldı, kısmen de devrimci bir yeraltı örgütü olarak eski statüsüne geri döndü. Bazı üyeleri Nemesis Operasyonu suikastlarını düzenledi; kimileri 1920'lerdeki ve 1930'lardaki Kürt isyanlarına yardım etmeye çalıştı. Daha genç bir nesil 1970'lerde Beyrut'ta Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları terörist örgütünü kurdu.

EDF, erkeklerden (hemen hemen hiçbir zaman kadın içermemiş) oluşan gizli bir komite olan "Büro" tarafından yönetiliyordu. Zaman zaman münferit bir lider yükselecek ve komiteye hâkim olacak; bu da otoriter bir şekilde dayatılan denetime yol açacak ve saflarda bölünmeler, ayrılıklar ve ihraçlarla sonuçlanacaktı. Taraf değiştiren bir ünlü de, Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin başbakanı ve 1921'de yurtdışına kaçan son Taşnak liderlerden biri olan Hovhannes Kaçaznuni'dir. Kaçaznuni, Temmuz 1923'te iki ay önce Viyana'da düzenlenen parti konferansı için yazdığı, gelenekleri ve tabuları kıran konuşmayı yayımladı. Partinin artık amacına hizmet etmediğini belirterek şunları söyledi:

> Yeni koşulları tekrar belirtmeye gerek var mı? Mevcut koşullar şunlardır: Türkiye Ermenistanı artık yoktur; Ermeni halkının yarısı katledildi; diğerleri dünyanın dört köşesine dağıldı, geri kalanlar evsiz barksız bir halde kan kaybediyor ve uzun soluklu bir huzur ve iyileşme arayışındalar; Ermenistan Cumhuriyeti özerk bir devlet olarak Komünist Rusya ile birleşti; Devletimizi Rusya'dan ayıramayız, bunu istesek bile yapamayız – ve yapabilecek olsaydık bile istememeliyiz; Parti yenilgiye uğradı ve otoritesini kaybetti, ülkeden sürüldü, evine dönemiyor, yurt dışında yaşayan topluluklar arasında da hiçbir hükmü geçmiyor.[25]

25 Katchaznouni, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Any More*, s. 16.

Kaçaznuni EDF'nin kendini feshetmesi gerektiğini söyledi. Buna karşılık Sovyet Ermenistanı'nın sıradan Ermeniler için Birinci Cumhuriyet'in (kendisini de dahil eder) yaptıklarından çok daha fazlasını yaptığını belirtti. Bunun ardından Kaçaznuni Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'ne geri döndü, eski mimarlık mesleğini yapmaya başladı. Sovyet Ermenistanı'yla ilgili görüşleri de tamamen yanlış çıktı. 1937'de tutuklandı ve yabancı ajan olarak idam edildi.

Ermeni diyasporası iki nesil boyunca keskin, zaman zaman da kanlı bir şekilde bölündü. Sarkis Atamian 1955'te Birleşik Devletler'de Ermenice yayımlanan bir kitapta "Dünyada Ermeni cemaati kadar bütünüyle bölünmüş veya bu kadar yoğun çelişki yaşayan bir cemaat yok denecek kadar azdır demek abartılı olmaz"[26] diye yazar.

Ermeni diyasporasının 1920'lerden 1960'lara kadar ürettiği politikalar Türkiye'ye değil Sovyetler Birliği'ne odaklandı, bunun sonucunda 1915 Felaketi pek kamusal bir mesele olarak görülmedi. Birinci Cumhuriyeti Bolşeviklere karşı kimin savunduğu ya da savunmadığı yolundaki karşılıklı suçlamalar Sovyet Ermenistanı'nın destek verilmesi gereken meşru bir Ermeni varlığı mı yoksa bir gaspçı mı olduğu yolunda ebedi, sert bir tartışmaya dönüştü.

Bu çatışmanın bir kutbu EDF idi. Diğer kutup ise başı Katolikos'un Sovyet Ermenistanı'nda kaldığı Apostolik Kilise idi. Burjuva Ramgavar Partisi bu cemaatin olabilecek en laik kanadını temsil ediyordu. Bu partinin önderi Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Ermeni delegasyonuna başkanlık yapan Mısır Ermenisi Boğos Nubar'dı. Nubar aynı zamanda dünyanın en büyük Ermeni yardım derneği olan Armenian General Benevolent Union (Ermeni Hayırseverler Genel Birliği) AGBU'nun da kurucusudur; bu dernek Sovyet Ermenistanı da dahil olmak üzere tüm dünyadaki Ermeni projelerini finanse etti.

Ermeni cemaatinin bu iki kanadı göçmen yaşamında birbirine rakip, paralel bir varlık sürdürdü. Her ikisinin de kendi ki-

26 Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955), s. 1.

liseleri, okulları, gençlik grupları, gazeteleri ve lobi dernekleri vardı. Birleşik Devletler'de tartışma o kadar alevlendi ki sonunda bir başpiskopos öldürüldü.

Amerika'daki tartışmalar

1920'lerin başında on binlerce Ermeni göçmen Birleşik Devletler'e geldi. Amerika'daki Ermeni nüfus 1924 itibarıyla toplam 100.000 civarına ulaştı; bu tarihte çıkan Göçmenlik Yasası, göç akımını yavaşlattı. California, Fresno' da bulunan eski bir Ermeni cemaatinin yanı sıra Ermenilerin en kalabalık oldukları yerler New York ve Massachusetts'deki Worcester ve Watertown kasabalarıydı.

Bu dönemde çekilmiş fotoğraflarda Ermeniler dükkânlarda ve kafelerde çalışırken, Amerikalı müşterilere hizmet ederken görülürler ancak duvarlarda Ermeni ikonografisi asılıdır – Woodrow Wilson'ı, hiçbir zaman gerçekleşmeyen Ermeni haritasını işaret ederken gösteren resim bunun tipik bir örneğidir. Birleşik Devletler'e gelen birçok göçmen gibi, yeni gelenler, evde "memleket" geleneklerini sürdürerek Yeni Dünya'ya uyum sağlamak istediler. Başta belirsiz bir statüleri vardı. 1925'te Tatos Cartozian adlı bir Ermeni halı tüccarı mücadele etti ve Ermenilerin "Avrupa kökenli" Hıristiyanlar olduklarını ve dolayısıyla onlara da diğer beyaz-derili göçmenlerle aynı vatandaşlığa kabul kotası uygulanması gerektiğini kanıtladığı davayı kazandı.[27]

Birleşik Devletler'deki siyasi özgürlük ortamı paradoksal bir şekilde Ermenilerin içinde yaşanan tartışmanın taraflarının çatışmayı her yerdekinden daha saldırgan olarak sürdürmelerini sağladı. Tartışma rakip Ermeni gazetelerinden takip edilebilir: Taşnakların gazetesi *Hairenik Weekly* ve anti-Taşnak *Mirror* ve *Spectator* (bunlar tek yayın olarak birleştiler) gazeteleri.

1933'te Ermeni diyasporası, basının "bayrak ateşi" diye adlandırdığı düşmanca bir durum yaşadı. Mesele Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin üç renkli, kırmızı-mavi ve turuncu bayrağıydı. Taşnaklar bu bayrağı kayıp ülkenin simgesi olarak görür-

27 Alexander, *Armenian and American*, s. 117.

ken, diğer taraflar bunun Sovyet Ermenilerini aşağılayan demode bir sembol olduğunu iddia ediyordu. Taraflar uzlaşmaya yanaşmadı. Ağustos 1933'te Taşnak Partisi New York'ta bir "üç renk yürüşü" düzenledi.

Kıdemli Taşnak generali Garegin Njdeh, bayrağı desteklemek için Tzeghagron ya da "Race Worship" (Irkın Dini) adlı bir EDF gençlik hareketi kurdu. (Daha sonra daha az tartışmalı bir isim olan Ermeni Gençlik Federasyonu adını aldı.) Njdeh, "ırkımızın tüm varlığını tehdit eden yabancı ortama karşı doğal ve mantıklı bir tepki" olarak "Irksal Yurtseverlik" propagandası yapıyordu. Hareketi, tarzı ve sloganlarıyla Avrupa'daki faşist hareketleri hatırlatıyordu. Her şube bir yemin (*ookht*) etmek zorundaydı. Üniforma üç renkli bayrağın iki rengini kullanıyordu; mavi gömlek giyiyor ve turuncu fular takıyorlardı. Njdeh "Bayrağı inkâr etmek, kimliğimizi inkâr etmektir. Bu konuda tarafsız olamayız. Eğer tarafsız kalırsak, anavatan dışındaki Ermenilerin kimliği ne olur?"[28] diye yazdı.

Çatışmanın paratoneri Apostolik Kilisesi Doğu Diyakosluğu papazı Başpiskopos Leon Tourian oldu. Tourian İzmir, İstanbul, Yunanistan, Bulgaristan ve Manchester'da görev yapmış seçkin bir din adamıydı. Aynı zamanda da bölücü bir şahsiyetti zira Sovyet Ermeni hükümetinin ateşli bir destekçisiydi.

Başpiskopos, 1 Temmuz 1933'te Chicago Dünya Fuarı'ndaki Ermeni standına konuşmacı olarak davet edildi. Sahnede asılı olan üç renkli bayrağı görünce, bayrak indirilene kadar konuşmayı reddetti. Taşnaklar bu duruma şiddetle itiraz ettiler, ancak dinleyiciler arasında yapılan oylama sonucunda bayrak kaldırıldı. Kavga çıktı, üç bin kişi "birbirine girdi".[29] 13 Ağustos'ta, Massachusetts, Worcester'de düzenlenen bir kilise pikniği sırasında piskopos saldırıya uğradı. Doğu Diyakosluğu bölündü, piskopos karşıtları 14 kilisenin dördünü ele geçirdiler.

28 Karekin Nejdeh, "What Is Racial Patriotism to the Armenian Younger Generation in America", *Hairenik*, 7 Ocak 1934, alıntılayan Benjamin F. Alexander, *Armenian and American* içinde, s. 167-168. "New York Rally for Tricolor Attracts 1200", *Armenian Spectator*, 31 Ağustos 1933.

29 "Minor Riot at Chicago Mars Observance", *Armenian Spectator*, 6 Temmuz 1933.

Korkunç olay 24 Aralık Pazar günü meydana geldi. Piskopos Tourian, Manhattan'ın kuzey ucunda bulunan Washington Heights semtindeki Holy Cross Kilisesi'ne ayin için geldi. Kilisenin ana giriş kapısında duran bir koruması vardı. Piskopos bir elinde piskoposluk asası diğer elinde bir haç tutarak kilisenin orta koridorunda ilerlerken köşelerde oturan birtakım adamlar üstüne atladılar ve kasap bıçaklarıyla onu bıçakladılar. Piskopos yere yığıldı, piskoposluk asası altında kaldı. Suikastçıların ikisi cemaat üyeleri tarafından yakalandı; diğerleri kaçtı. Koruma, düzeni sağlayabilmek için silahını çekti. Piskopos birkaç dakika sonra öldü.[30]

Cinayet zaten içten içe kaynayan Ermeni cemaatini iç savaşa sürükledi. Piskoposa, 1934 yılbaşı günü St. John the Divine Katedrali'nde büyük bir cenaze töreni yapıldı. *Mirror* ve *Spectator* öfkeden deliye döndü. Biri, New York'ta EDF'lilerin işyerlerine "Buradan alışveriş etmeyin! Sahibi Taşnak-ABD Ermenilerinin Başpiskoposu Leon Tourian'ı katleden bir gizli örgüt üyesidir" yazan plakalar çiviledi. Cinayetten üç gün sonra *Hairenik Weekly* pişmanlık ifadelerine yer verdi ancak "Chicago'daki korkunç olaydan yararlananları ve Piskoposu cesaretlendirenleri, Ermeni halkının büyük çoğunluğu için tahammül edilemez hale gelenleri"[31] suçlayarak, piskoposun bu derdi başına kendisinin açtığını ihsas etti.

EDF ile bağlantılı dokuz erkek tutuklandı ve Ermeni eylemci ve avukat Vahan Cardashian onları savunmak üzere tutuldu. *New York Times* Şubat 1934'te, Manhattan Metropolitan Life Building'in dışında bir arbede çıktığını bildirdi. *New York Times* "Göstericiler polis gelince kaçtılar, ama saflarını yeniden oluşturdular ve bina civarında gösteri yapmaya kalkıştılar. Polis ve dedektifler onları uzaklaştırırken hiçbir direnç göstermediler, sadece polise ve Taşnaklara Ermenice hakaret etmekle yetindiler. Polis edilen hakaretleri an-

30 "Archbishop Assassinated in Procession to Altar: Dies as Murderers Flee", *Armenian Spectator*, 28 Aralık 1933; "Slain in 187th St. Church, Assassins Swarm about Armenian Prelate and Stab Him", *New York Times*, 25 Aralık 1933.

31 "Worcester Flooded with Placards", *Armenian Spectator*, 19 Ocak 1934; "The New York Murder," *Hairenik Weekly*, 29 Aralık 1933.

lamıyordu, Taşnaklar da kulak asmamaya çalışıyordu"[32] diye bildirdi.

İki ay sonra bir başka pazar sabahı Boston polisi karşıt görüşlü iki Ermeni grubunun belediye sarayında düzenlediği toplantılara hazırlıksız yakalandı; toplantının taraftarları savaştılar. "Bağıran çağıran, isyan eden taraflar birbirlerine bıçak, buz maşası, demir sopa ve diğer ilkel silahlarla saldırdılar; yaşananlar polisi ve Boston Common Park'ta vakit geçirmek üzere arabayla ve yürüyerek dolaşanları şaşkına çevirdi... Göstericiler polisin sayıca üstün olduğunu fark etmelerine rağmen onları ciddiye almadılar. Polisle dövüşürken 'Haklı davada yaralanmayı kim takar ki?' diye bağırıyorlardı. Sanki bu ses her iki tarafın kurbanlarından birden geliyor gibiydi."[33]

Şiddet zamanla azaldı, ama başpiskopos cinayetiyle ilgili karşılıklı suçlamalar uzun süre cemaate gölge düşürdü. 1950'lerde kilise ayrımı, "Diyakosluk" (Sovyet Ermenistanı'ndaki Katolikoslukla bağlantılı olanlar) ile "Piskoposluk" (Lübnan'daki rakip kiliseye ve Taşnak Partisi'ne bağlı olanlar) arasında bir bölünmeye dönüştü. 1976 gibi geç bir tarihte dahi Birleşik Devletler, Rhode Island, Providence'da, farklı siyasi görüşlere mensup ailelerin çocukları arasında yapılması planlanan evlilik, bir "Romeo ve Juliet" hikâyesine döndü. Damat ve gelinin ailelerinin bağlı olduğu kiliseler törenin nasıl yapılacağı konusunda anlaşamadılar ve düğün iptal edildi.[34]

Sovyet Ermenistanı

Diyasporada süren kan davasının esas nedeni Sovyetler Birliği ve onun yeni bileşeni Sovyet Ermenistanı'nın statüsüydü. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti yıllarca birtakım sembolik özgürlüklere sahip oldu, buna Erivan'da bir Türk Konsolosluğu'nun bulundurulması da dahildi. 1936'da Ermenistan Sov-

32 "Five Hurt in Clash of Armenians Here", *New York Times*, 26 Şubat 1934.

33 "Armenians in Wild Riot Near Common, Score Hurt", *Daily Boston Globe*, 9 Nisan 1934.

34 Phillips, *Symbol, Myth and Rhetoric*, s. 228-229.

yet Sosyalist Cumhuriyeti olana kadar, Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'nin parçasıydı.

Sovyet yönetiminin ilk dönemi de Taşnaklar tarafından nefretle, muhalifleri tarafından ise coşkuyla karşılandı. Şubat 1934'te, Başpiskopos Tourian cinayetinin ertesinde, köşe yazarı John Tashjian *Armenian Spectator*'da "Bu arada anavatan halkı ülke sınırları dışında yaşanan partizanlıklara karşı büyük bir keyifle kayıtsız kalırken perişan haldeki ülkeyi yeniden inşa etmek için canla başla çalışıyor. Taşnaklar Vaat Edilmiş Vatan ile ilgili planlar yaparken Ermeniler o vatanı yeni baştan kuruyorlar."[35]

Coşkulular, yeniden inşadan, modernleşmeden ve eğitimden bahsettiler. Göçmen Osmanlı Ermenileri için Nor (Yeni) Arapkir gibi yeni şehirler kuruldu. Batılı seyyahların anlatıları da dikkat çekici bir benzerlik taşır ve ümit doludur. Mesela Louis Fischer şöyle der: "Nereye baksanız, yıkım, kazı ve inşaat faaliyeti, inşaat malzemesi taşıyan kamyonlar, boyama işleri, ağaç dikme ve park çalışmaları vs. Eğer 'yıldızı parlayan' bir şehir varsa o Erivan'dır. Çılgın Sovyet inşaat 'temposuna' alışkın olan insanlar bile şaşkın bir haldeler. Büyük bir gecekondu mahallesine benzeyen eski şehir hızla yok oluyor. Sovyet Erivan, Sovyetler'den daha Sovyet bir hale geliyor. Yaklaşık yüz yıl önce Erivan'ın 13.000 kişilik bir nüfusu vardı. 1913'te bu sayı 13.000 idi. Bugün 110.000 sakini var."[36]

1932'de Erivan'ı ziyaret eden gazeteci ve yazar Arthur Koestler küllerinden doğan bir ulus izlenimi edindi:

> Erivan o sırada, tıpkı, bir başka şehit ulustan sağ kalanların yeni bir yuva kurmak üzere bir araya geldiği Tel Aviv gibiydi. Umut doluydular ve onlara bir özerk cumhuriyet sağlayan Sovyet rejimine minnet duyuyorlardı; tıpkı Balfour Yahudilere bir Ulusal Yuva vaat ettiğinde Yahudilerin İngiltere'ye minnet duydukları gibi. Yeni başkent devasa bir şantiye alanı gibi

35 "The War of the Tri-Color", *Armenian Spectator*, 1 Şubat 1934.

36 Louis Fischer, *Soviet Journey* (Westport, CT: Greenwood, 1935), s. 272.

görünüyordu. Burası Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Türklerin katliamından kaçan mültecilerle dolu, çirkin bir Asya kasabasıydı; şimdi ise modern bir başkent olma yolunda hızla ilerliyor.[37]

Amerikalı Ermeni yazar Aghavni Yeghenian da aynı dönemde yaptığı ziyaret sırasında Ermenilerin Sovyet yönetimi altında hissettikleri yeni "güvenlik" duygusunu alkışlıyordu:

> Bu güvenlik duygusu, Ermeni halkını perişan olmaya mahkûm eden hakiki bir cenaze evini, büyük ümitlerle yeniden dirilen insanların yaşadığı bir eve döndürdü. Erivan'ın en büyük parkında dolaşırken bana on bir yıl önce buranın açlıktan ölen insanların cesetleriyle kaplı olduğunu söylediler. Bugün şehrin en iyi açık hava restoranı bu parkta ve insanlar banklarda oturuyorlar ve sonbahar güneşinin tatlı sıcaklığının keyfini çıkarıyorlar.[38]

Yakın mazideki ölüm ve yıkım hatıralarına gelince, tarihçi Suren Manukyan bu konuda 1920'li ve 1930'lu yıllarda "zorunlu bir sessizlik dönemi" yaşandığını söyler. Bu dönemde, der Manukyan, "Ermeni soykırımı bahsi sadece Rus askerlerinin sağladığı kurtuluş bağlamında geçiyordu. Ermeni soykırımından sadece 'Eğer Rus askerleri olmasaydı hepiniz yok olacaktınız' bağlamında bahsediliyordu."[39] Bu kısmen, sosyalist bir gelecek kurmak için geçmişi unutmayı öngören Sovyet doktrininden kaynaklanıyordu. Kısmen de Kemalist Türkiye ile Bolşevik Sovyetler Birliği arasında bir süredir devam eden iyi ilişkilerden kaynaklanıyordu, iki ülke 1925'te bir Dostluk Antlaşması imzalamıştı.[40]

Ermeni vatanseverliği yeni sosyalist geleceğe uyum sağlayacak bir çerçeveye oturtuldu. O dönemin en meşhur yazarı Yeghishe Charents vatanı hakkında lirik şiirler yazdı. Aynı zaman-

37 Arthur Koestler, *The Invisible Writing* (Londra: Hutchinson, 1969), s. 107.

38 Aghavni Yeghia Yeghenian, *The Red Flag at Ararat* (New York: The Womans Press, 1932), s. 170.

39 Suren Manukyan ile söyleşi, Erivan, 4 Temmuz 2013.

40 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 153-154.

da *The Land of Nairi* adlı bir roman da yazdı; roman yeni Sovyet görüşü ile tam uyum içindeydi. Charents'in romanı doğduğu şehir olan Kars'ta, Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada geçer. Yazar, Nikolay Gogol tarzında şehrin taşraya özgü sıkıntısını, dönen dedikoduları ve yaşanan yoksulluğu anlatır ve sevgiyle irdelenen eksantrik karakterleri devreye sokar; bunlardan biri de şehirde bir kafe işleten "Telephone Seto"dur. Ama şehir bir komite (açıkça Taşnaktsutyun) tarafından yönetiliyordur, komitenin Nairi (Ermenistan'ın tarihî isimlerinden biri) ile ilgili büyük ihtirasları vardır ve Türklerle savaş başladıktan sonra ülke için "büyük ufuklar açılacağına" inanır. Elbette bu ihtiraslar bir yanılsamadan ibaret olarak kalacaktır, şehir doğru dürüst savunulamayacak ve düşman Türkler şehri ele geçirecekler ve bunun sarsıcı sonuçları olacaktır.

Bize, Nairi'nin ulusal bir yanılsama olduğu, oysa Sovyet *Hayastan*'ın (Ermenistan) normal, sağlıklı bir ülke olduğu anlatılıyor. Marc Nichanian roman hakkında şunları yazar: "*Yerkir Nayiri*'deki hiciv tam olarak, bütün çağdaşları gibi Charents'in de boyun eğdiği bu yanılsamayı hedefler. Charents'in bu romanındaki gaddarlık açıklamasını bir dış düşmanı değil, 'kendimizi', yıllardır 'bizleri' besleyen, el üstünde tutulan illüzyonu hedeflemesi gerçeğinde bulur."[41]

Charents'in yeni döneme ilişkin hayallerinin de farklı bir illüzyon olduğu ortaya çıktı. 1920'lerin kazanımları ne olursa olsun 1930'lar Sovyetler Birliği'nin başka yerlerinde olduğu gibi burada da baskı ve korku dönemiydi. Charents, cumhuriyetin birçok entelektüel elitiyle birlikte tutuklandı ve idam edildi. Parti birinci sekreteri Aghasi Khanjian, 1936'da Stalin'in Kafkasya'daki sağ kolu Lavrenti Beria tarafından katledildi ya da intihara sürüklendi. Zulümden kaçmış olan Apostolik Kilise artık baskı altındaydı. 1938'de Katolikos Khoren I'in NKVD'nin [KGB'nin selefi] ellerinde öldüğü neredeyse kesin gibidir ve göstermelik bir cenaze töreniyle gömülmüştür. Ka-

41 Marc Nichanian, *Writers of Disaster Armenian Literature in the Twentieth Century, The National Revolution* (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2002), cilt 1, s. 45-46.

tolikosluk makamı boş kaldı. Sovyet Ermenistanı ve diyaspora, İkinci Dünya Savaşı siyaseti Ermeni siyasetini yeni bir yöne çekene kadar, bölündü.[42]

42 Felix Corley, "The Armenian Church under the Soviet Regime, Part 1: The Leadership of Kevork", *Religion, State & Society* içinde, cilt 24, sayı 1 (Oxford: Keston Institute, 1996), s. 10.

5

SAVAŞ ERTESİ SİYASETİ

İkinci Dünya Savaşı

1945'te Joseph Stalin ve Sovyetler Birliği, Kızıl Ordu Nazi Almanyası'nı ezip geçtiği için dünya tarafından pohpohlanmanın tadını çıkarıyordu. Ermeniler ve Türkler nihayet aynı tarafta yer almışlardı. Ermeniler hem Batılı Müttefik Kuvvetleri hem de Sovyetler Birliği ordularında Nazilere karşı savaştılar ve savaş sırasında kurulan ittifaklar diyaspora ile Sovyet Ermenistanı arasındaki ilişkileri güçlendirdi. 1943'te Eçmiyadzin'de, ismini bir Ortaçağ Ermeni destanının kahramanı olan Sasunlu Davit'ten alan bir Sovyet tank alayı kuruldu. Bu alay tamamen diyaspora ve Apostolik Kilise'den gelen bağışlarla finanse ediliyordu.

EDF de Temmuz 1944 tarihli kongresinde Sovyetler Birliği'ne karşı tutumunu değiştirdi; artık ondan Birinci Cumhuriyet'in gaspçısı olarak değil muhtemel bir müttefik olarak bahsetmeye başladı. Parti, Sovyet Ermenistanı adına Türkiye'deki topraklarda hak iddia etme misyonu olan *Hai Dat* (Ermeni Davası) kampanyasını yeniden başlattı. Taşnak gazetesi *Hairenik Weekly* şöyle yazdı:

> Şunu samimiyetle belirtebiliriz ki Cumhuriyetin o iki buçuk yıl süren kısa ömrü boyunca Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yapıcı çabaları olmasaydı, bugün Transkafkasya'da bir Sovyet Ermenistanı'na sahip olamayacaktık, ki bu özgür olmamakla birlikte Ermenilerin geleceğe dair yeniden diriliş umutlarının etrafında toplandığı yegane somut çekirdektir.[1]

Bu dönemde çıkan *Hairenik Weekly* sayıları tamamen vatansever malzemeyle doludur: Savaş çabası hakkında yazılar ve askerliğini yapan genç Ermeni-Amerikalı fotoğrafları. Bununla birlikte, Nazilerle işbirliği yapan bazı kişilerin faaliyetleri nedeniyle EDF'nin şanına leke sürülmüştü.

Çok sayıda Doğu Avrupalı siyasi göçmen Stalin'e karşı Hitler ile işbirliği yaptı. Almanya SSCB'yi işgal ettiğinde, Bolşevik karşıtı Kafkas uluslarının bütün liderleri, yapacakları işbirliği karşılığında, anavatanları Sovyet yönetiminden kurtulduktan sonra muğlak iktidar vaatlerini görüşmek üzere Berlin'e çağrıldılar.[2] Ermeni Devrimci Federasyonu bir sosyalist parti olarak kurulmuştu ama partinin bir kanadı Nazilere güvendi. Önde gelen iki Ermeni Taşnak politikacı Hitler'in Berlini'ne gitti: Birinci Cumhuriyet'in eski başbakanı Alexander Khatisian ve eski Osmanlı mebusu ve Van isyanının liderlerinden biri olan Vahan Papazyan.

En meşhur Ermeni işbirlikçileri iki generaldi. Meşhur Ermeni Komutan General Dro Kanayan Erivan'da, 1920'de kısa bir süre "askerî diktatör" olarak görev yapmıştı. 1943'te Dro hem Ermeni göçmenleri hem de Sovyet Ermenistanı'ndaki savaş esirlerini 812. Tabur'a kaydetti ve Almanlarla birlikte Kırım'a ve Kuzey Kafkasya'ya doğru ilerledi.[3] Nazilerle birlikte savaşan diğer gene-

---

1 "Twenty Five Years After", *Hairenik Weekly*, 2 Haziran 1943, s. 2.

2 1918'de kurulan cumhuriyetlerin Nazilerle müzakere eden (ve farklı sonuçlar elde eden) kıdemlileri arasında Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti lideri Mehmed Emin Resulzade, Dağıstan lideri Şeyh Şamil ve eski Tiflis Valisi Shalva Maglakelidze vardı.

3 Taşnak karşıtı gazeteci John Roy Carlson, *From Beirut to Damascus* kitabında şöyle yazar: "Nazi ordularını destekleyen mahut Taşnak subayı General Dro Ganayan ile tanıştığımda, bana Kafkasya'ya giren Wehrmacht ile birlikte ilerlediğini ve Stalingrad'dan sonra da onlarla birlikte çekildiğini söyledi." John Roy Carlson, *Cairo to Damascus* (New York: Alfred A. Knopf, 1951), s. 436.

ral, çarlık ordusundan Dro'nun silah arkadaşı, kıdemli Taşnak Garegin Njdeh'di. Onun gerçek faşist eğilimleri vardı; 1930'lu yıllarda Birleşik Devletler'de "Tzeghagron" [Irkın Dini] hareketini kurmuştu (bkz. 4. Bölüm). Savaştan sonra Dro Beyrut'a yerleşti. Njdeh, Sovyet rejimi tarafından tutuklandı, yargılandı ve hapse atıldı. 1955'te Rusya'da Vladimir adlı kasabada öldü.

Stalin ve "Türk krizi"

Stalin İkinci Dünya Savaşı'nda savaştığı için Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin haritasını yeniden çizmeye başladı. Stalin 1943 ve 1944'te, Amerika'nın ödünç verdiği kamyonlar da dahil olmak üzere bütün savaş kaynaklarını, "düşman uluslar" olarak kabul edilen etnik grupların Orta Asya'ya toplu tehcir edilmesine ayırdı. Bu toplu tehcirler sırasında yüz binlerce insan öldü. Toplu sürgün için seçilen "cezalı halklar" arasında Sovyetler Birliği'nin neredeyse bütün Türki azınlıkları vardı. Kırım Tatarları, Hazar Denizi'ndeki Kalmuklar, Kuzey Kafkasya'daki Balkarlar ve Karaçaylar ve Gürcistan'daki Ahıska Türkleri 1943-1944'te topluca Orta Asya'ya tehcir edildiler.

Türkiye savaşın büyük bir bölümünde tarafsız kaldı. Şubat 1945'te yapılan Yalta Konferansı'ndan sonra Müttefikler, Ankara hükümetini eğer tarafsızlığını korumaya devam ederse yapılacak Birleşmiş Milletler konferansında kendisine bir yer verilmeyeceği konusunda uyardılar. 23 Şubat 1945'te Türkiye usulen Almanya'ya savaş ilan etti, ama orduları İkinci Dünya Savaşı'nda hiçbir rol oynamadı.

Türkiye'nin bu hamlesi Stalin'i tatmin etmedi. Stalin bazı İran ve Türkiye topraklarını ilhak etmeyi ve bu toprakları üç Transkafkasya cumhuriyetine, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a tahsis etmeyi planladı. 1945 sonunda, Kuzey İran'da, Sovyet destekli bir İran Azerbaycanı cumhuriyeti kuruldu ve bu cumhuriyet Sovyet Azerbaycanı ile birleşmeye çalıştı. Sovyet orduları Mart 1946'da Tebriz'e girdiler ancak bu proje, uluslararası camiadan gelen baskı sonucunda aynı yılın sonuna doğru çöktü.

Mart 1945'te Sovyetler Birliği Türkiye'yi tehdit etmeye başladı. Moskova 1925 Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması'nı iptal etti ve Türklere, eğer yeni bir anlaşma yapmak istiyorlarsa bazı tavizler vermeleri gerektiğini söyledi. Sovyet Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov SSCB'nin Türk boğazlarında (İstanbul ve Çanakkale boğazları) bir Sovyet askerî üssü kurmak istediğini söyledi. Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin, 1918'e kadar Rus İmparatorluğu'nun parçası olan doğudaki Türk şehirleri Ardahan ve Kars'ı da istediğini bildirdi. Molotov, hükümetinin Kars Antlaşması'nı geçersiz addettiğini söyledi; bunu yaparken Stalin'in o sırada Sovyet Milliyetler Halk Komiseri olarak bu anlaşmayı kaleme alanlardan biri olduğunu unutmak işine gelmişti. Kars, Ararat Dağı'nın etrafındaki bölgeyle birlikte Sovyet Ermenistanı'na verilmeli; Ardahan Stalin'in vatanı olan Sovyet Gürcistanı'na tahsis edilmeliydi.

Böylece Stalin 1945'te kendi çıkarları için "Ermeni Sorunu"nu çarpıcı bir şekilde yeniden uluslararası kamuoyunun gündemine getirdi. Ermeni milletinin çıkarları yine bir Büyük Güç'ün çıkarlarıyla örtüşmüştü ancak bu defaki Büyük Güç, Sovyetler Birliği idi.

Sovyet yetkilileri Türkiye'ye karşı yürütülen bu yeni kampanyayı Erivan ve diyaspora ile birlikte koordine ettiler. Ermeni diyaspora örgütleri, Nisan 1945'te San Francisco'da yapılan Birleşmiş Milletler konferansında iddialarını bastırmak üzere cesaretlendirildiler, oysa bu konferansın toprak anlaşmazlıklarını görüşme yetkisi yoktu.

1919 Paris Barış Konferansı'nda olduğu gibi San Francisco'da da iki rakip Ermeni delegasyonu boy gösterdi. Birinci Cumhuriyet'in kıdemli lideri Simon Vratsian EDF Ermeni Ulusal Komitesi adına Ermeniler için "adil ve sürdürülebilir bir barış" çağrısı yapan bir dilekçe sundu. SSCB'ye karşı yirmi beş yıldır süren düşmanlık unutuldu, *Hairenik Weekly*'nin bildirdiği gibi "Kuzeyli Amca imdada yetişti. Dünyadaki bütün Ermeniler Kuzeyli Amca'nın sağlam bir şekilde arkasındadır."[4]

San Francisco'daki alternatif Ermeni grubu Armenian Na-

4 "The Northern Uncle", *Hairenik Weekly*, 2 Ağustos 1945, s. 2.

tional Council of America (Amerika Ermeni Ulusal Konseyi) Taşnakların dışında kalan partilerden oluşan bir koalisyonu temsil ediyor, Sovyet delegasyonu ile birlikte çalışıyordu. Konseyin muhtırası *Ermeni Halkının Davası*, konseyin "Taşnaklar olarak bilinen faşist küçük bir parti dışında, Birleşik Devletler'deki bütün Ermeni sivil, sosyal, kültürel ve dinî organizasyonları kapsadığını ve onların desteğini aldığını"[5] söylüyordu. Muhtıra iki hedef bildiriyordu: Türk topraklarının Sovyet Ermenistanı'na ilhak edilmesi ve Ermenilerin toplu göçünün örgütlenmesi. "En azından bugün hâlâ Türkiye sınırları içinde olan tarihî Ermenistan topraklarının şu anki özgür ve bağımsız Ermenistan devletine katılmasını ve yurtdışında olup ülkesine gitmek isteyen bütün Ermenilerin buraya dönmesini istiyoruz."[6]

Sovyet Ermenistanı coşmuştu. Ermeni Apostolik Kilisesi'nin *de facto* lideri Başpiskopos Kevork Çörekçiyan, son katolikosun yedi yıl önce şüpheli bir şekilde ölmesi üzerine uzun yıllar fiilen saklanarak yaşamıştı. Artık yeni davayı desteklemek üzere ortaya çıktı. Başpiskopos 19 Nisan 1945'te Stalin ile görüşmek üzere Kremlin'e çağrıldı. Kilise üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasını ve yeni bir Katolikosun seçilmesini istedi. Stalin ve başpiskopos bu toplantıda Stalin'in Türkiye topraklarıyla ilgili hak taleplerini ve Ermenilerin bu topraklara yerleşmek üzere ülkeye geri dönüşü için bir program yapılması gerektiğini görüştü. Stalin'in şöyle dediği bildirildi:

> Savaş kısa zamanda sona erecek. Devletimiz Türkiye'den, 1920'de teslim edilen, Ermenistan'ın batı vilayetlerini geri almaya hazırlanıyor. Ermenilerin bu topraklarda yaşaması gerektiği gayet açıktır. Elbette bunların Türkiye'den kaçmak zorunda kalan ve şu anda diyasporada yaşayan Ermenilerle aynı kişiler olması arzu edilir. Bu nedenle yaklaşık yüz bin Ermeninin göçü örgütlenmelidir. Kısa zaman içerisinde hükümet bu

5 Charles A. Vertanes, *Armenia Reborn* (New York: Armenian National Council of America, 1947), s. 173 içinde yeniden basıldı.

6 Vertanes, *Armenia Reborn*, s. 178-179.

konuda bir kararname çıkaracaktır. Sizin de bu konuda bize yardım etmeniz gerekiyor.[7]

Piskopos Kevork daha sonra şunları yazdı:

> Bu sözleri duyduğumda sevincime hâkim olamadım. Bir an için bütün bunların bir rüya olduğunu düşündüm. Her şeyi yapmaya söz verdim, ancak cumhuriyetin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar göz önüne alındığında bu kadar çok sayıda insanın alınmasıyla ilgili endişelerimi ifade ettim. Bu insanlara kalacak ev verilmesi, yiyecek sağlanması gerekir... Stalin "Merak etmeyin" diyerek beni rahatlattı, "ülkesine dönenlerin herhangi bir sıkıntı çekmemeleri için elimizden geleni yapacağız."[8]

22 Haziran 1945'te, söz verildiği gibi, Ermeni Apostolik Kilisesi boş olan Katolikosluk makamını doldurmak üzere Eçmiyadzin'de toplandı. Piskopos Kevork, 111 oyun 110'unu alarak bu göreve seçildi; tevazu gösterip kendine oy vermediği anlaşılıyor. Sovyet yetkilileri Büyük Britanya'dan bir konuğu, Canterbury Katedrali'nin Komünist Anglikan Rahibi, "Kızıl Rahip" diye bilinen Hewlett Johnson'u davet ettiler. Johnson Sovyetler Birliği'nin Kars ve Ardahan üzerindeki iddialarını kamuoyunda destekledi ve 1915 katliamları tartışmasında o sıralar alışılmış olanın çok ilerisine gitti: "Türkiye'nin elindeki bölgelerin mümkün olan en kısa zamanda Ermenistan'a iade edilmesi gerektiğine tamamen ve bütün kalbimle inanıyorum – Türkiye inanılmaz bir zalimlikle Ermeni halkını katletti. Muzaffer güçler Birinci Dünya Savaşı ertesinde adaletin bu toprakların hakiki sahiplerine iade edilmesini gerektirdiğini bildirdiler."[9]

Kilise toplantısı Stalin'e büyük bir dalkavuklukla teşekkür edilerek sona erdi ve Türkiye'deki toprakların Sovyet Erme-

---

7 Felix Corley, "The Armenian Church under the Soviet Regime, Part 1: The Leadership of Kevork", *Religion, State, & Society*, cilt 24, sayı 1 (1996), s. 16.

8 Pargev Georgyan,"V bor'be z sushchestvovaniye"[Bir Varoluş Mücadelesi], *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, sayı 4 (1994), s. 45-56, alıntılayan Corley, "The Armenian Church under the Soviet Regime, Part 1", s. 16.

9 Corley, "The Armenian Church under the Soviet Regime, Part 1", s. 19.

nistanı'na devredilmesi için tutkulu bir bekleyiş içine girildi: "Ey Büyük Stalin, kahraman Kızıl Ordu ve müttefik ordularının bu görkemli zafer günlerinde, bir buçuk milyon Ermeni tam bir nostalji duygusuyla gözünü görkemli Sovyet Ermenistanı'na çevirdi ve büyük bir sabırsızlıkla halen yabancı boyunduruğu altındaki Ermeni topraklarının sevgili Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'ne iade edileceği o mübarek günü bekliyor."[10]

Sovyet önderliği Temmuz 1945'teki Potsdam Konferansı'nda Türkiye üzerindeki baskıyı artırdı. Konferans tutanakları Stalin'in esas ilgi alanının, çok eski bir mesele olan, Karadeniz'i Marmara Denizi üzerinden Akdeniz'e bağlayan "Boğazların" denetimini ele geçirme meselesi olduğunu gösteriyor. Ama hem Molotov hem de Stalin Türkiye'nin sınırlarını "tashih etme" meselesini de gündeme getirdiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile yapılan görüşmede Molotov çeşitli argümanlar ileri sürdü, Kızıl Rahip'ten bile bahsetti. Eden'in söz konusu topraklarda kaç Ermeninin yaşadığı sorusuna Molotov cevap olarak fantastik "400-500.000" cevabını verdi.[11] Hem Winston Churchill hem de Harry Truman zaman kazanmaya çalıştı ve iki Türk şehrinde araştırma yapılana kadar "konuyu ertelemeyi" önerdi. Stalin kabul etti.[12]

Daha sonra hazırlanan, Nisan 1946 tarihli bir İngiltere Dışişleri Bakanlığı raporunun vaat edilen araştırmanın bir ürünü olduğu anlaşılıyor. Raporu yazan İngiliz 1915 tarihini yeniden değerlendirir ve "[Ermenilere] yapılan bu katliamlar o kadar gaddarcaydı ve dünyanın hafızasında o kadar derin bir iz bıraktı ki eğer Sovyet hükümeti bunu hatırlatmaya yönelik bir kampanya başlatırsa muhtemelen bütün dünyadaki insani çevrelerde bir hayli sempati uyandırabilir ve Türkiye'yi 1 Numaralı Yüz Kara-

10 Corley, "The Armenian Church under the Soviet Regime, Part 1", s. 19.

11 Arman Kirakosian (yay. haz.), *Armenia i Sovetsko-Turetskie Otnosheniyav Diplomaticheskikh Dokumentakh 1945-46 gg.* [Ermenistan ve Diplomatik Belgelerde Sovyet Türk İlişkileri 1945-46] (Erivan: National Archive of Armenia, 2010), s. 256-258.

12 Harry Truman, *Year of Decisions, Memoirs*, cilt 1, (New York: Doubleday, 1955), s. 375.

sı olarak çok kötü bir durumda bırakabilir."[13] Bunun ardından Stalin'in planının temel sorununu da belirtir: Halihazırda hiç Ermeni nüfusun olmadığı Türkiye topraklarını yeniden tahsis etmek nasıl mümkün olabilir? Rapor, yeni toprakları yaşanabilir hale getirecek yeterli sayıda Ermeninin (ve hatta Gürcünün) bulunup bulunamayacağının şüpheli olduğu sonucuna varır.

Aynı dönemde kaleme alınan bir ABD istihbarat raporu Stalin'in asıl hedefinin yeni bir tampon bölge yaratmak olduğunu ileri sürer:

> Orta ve Yakındoğu ile ilgili stratejik ve siyasi hususlar genelde Türkiye'deki Ermeni (ya da Gürcü) vilayetlerine ilişkin Sovyet iddialarında yer alan Ermeni irredentizmi savunuculuğundan çok daha ağır basarlar. Ancak Ermeni sorunu bir yan ürün olarak, hem Sovyet iddiaları için iyi bir bahane hem de bütün dünyadaki Ermenilerin sempatisini ve/veya desteğini kazanmanın etkili bir yolu olarak vurgulanmaktadır.[14]

Stalin'in toprak kampanyası, Batı'nın kaygılarına rağmen devam etti. Ermeni milliyetçiliği ideolojik olarak artık Sovyet vatanseverliğiyle uyumlu bir haldeydi ve Ermeni yazarlar bu fırsattan yararlandılar; çarlık ordusunda Türklerle savaşmış, unutulan Ermeni generaller hakkında kitapçıklar yayımladılar. Ermeni-Rus tarihçi Profesör Alexei Dzhivilegov son kez Birinci Dünya Savaşı sırasında "Ermeni Sorunu" hakkında geniş kapsamlı bir çalışma kaleme almıştı. Daha sonra ilgisini siyasi olarak daha güvenli olan İtalyan Rönesansı alanına çevirmişti. Artık 70 yaşında olan Dzhivilegov 20 Şubat 1946'da Moskova'da "Ermenistan ve Türkiye" başlıklı bir konuşma yapmak üzere emeklilik köşesinden çıkarıldı.[15]

---

13 Anita Burdett (yay. haz.), *Armenia: Political and Ethnic Boundaries, 1878-1948* (Londra: Archive Editions, 1998), s. 1030.

14 Aktaran Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington ve Indianopolis: Indiana University Press, 1993), s. 173 [*Ararat'a Bakmak Modern tarihte Ermenistan*, çev. Ebru Kılıç, Aras Yayınları, İstanbul, 2015].

15 John Kirakosian, *Aleksei Dzhivelegov i ego Istoriko-Publitsisticheskoye Nasledie* (Erivan: Natsional'naya Akademiya Nauk, 2007), içinde yeniden basıldı. Mart

Dzhivilegov konuşma metninde bu uygun fırsattan yararlanarak ayrıntılı bir Ermeni tarihi anlatısı sergiler; 1915'i Osmanlı Ermenilerinin "zalim ve sistematik kıyıma maruz kaldıkları" bir dönem olarak tanımlayarak samimi bir değerlendirme yapar. Tarihçi, Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'ni Ermenilere ihanet etmekle suçlar çünkü "Sevr Antlaşması'nın prensiplerinin en az Sevr porseleni kadar hassas olduğu anlaşılmıştır." Kars ve Ardahan'ın kaybedilmesi, Bolşevikler Ermeni halkının imdadına yetişmeden önce Taşnaklar ile Kemalistler arasında yapılan bir anlaşmaya atfedilir. Dzhivilegov tarihî adaletin ancak Türkiye'deki topraklar Sovyet Ermenistanı'na verildiği zaman yerini bulacağı sonucuna varır. Dzhivilegov sadece Kars ve Ardahan'dan değil aynı zamanda Bitlis, Erzurum ve Van'dan da bahseder. "Bütün dünyaya yayılan bir milyondan fazla Ermeni mültecinin gözü artık Sovyet Ermenistanı'na dikilmiştir."

Türkiye, doğu topraklarını ilhak etmeyi ve Boğazların denetimini ele geçirmeyi hedefleyen Sovyet kampanyası karşısında donup kalmıştı. 2 Temmuz 1945'te Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ABD Büyükelçisi Edwin Wilson'a "Sizin ve İngilizlerin çeşitli sorunlarınız olabilir. Bizim sadece bir sorunumuz var ama o da bizim için bir ölüm kalım meselesidir. Eğer SSCB bağımsızlığımıza karşı gelirse, savaşırız"[16] dedi.

1945 sonu ve 1946 başında Türk kamuoyu Ermenilere ve onların yeni emperyal sponsoru Sovyetler Birliği'ne karşı Birinci Dünya Savaşı yıllarını anımsatacak tarzda kenetlendi. Bir *New York Times* muhabiri İstanbul'dan "Gazeteler yaygın olarak ülkenin zorla yaratılan dışında hiçbir sorununun olmadığını ve sadece Ermeniler arasında değil Kürtler arasında da hoşnutsuzluk olduğuna dair haberleri yayarak Türkiye'yi zayıflatmaya yönelik bir çabanın hazırlanmakta olduğunu savunuyorlar"[17] diye bildirdi. *Anavatanıma Dokunma* başlıklı vatansever bir şiir kitabı

2014'te http://www.genocide.ru/lib/ kirakosyan/jivelegov/4-230.htm adresinde ulaşıldı, s. 232-251.

16 Kirakosian, *Armeniai Sovetsko-Turetskie Otnosheniya v Diplomaticheskikh Dokumentakh 1945-46 gg.*, s. 252.

17 A. C. Sedgwick, "New Armenia Bid By Soviet Is Seen", *New York Times*, 2 Ocak 1946.

çok sayıda basıldı.[18] 1920'de Kars'ı alan Kâzım Karabekir tekrar sahneye çıktı ve "Dünya şunu bilmelidir ki Boğazlar Türk ulusunun boğazı, Kars Platosu da bel kemiğidir"[19] dedi.

Sonuçta Stalin'in kampanyasının tek başarısı Türkiye'yi Batı güçleriyle ittifak kurmaya itmek ve Soğuk Savaş'ın başlamasını hızlandırmak oldu. Mart 1946'da Batılı Güçler kendilerini Stalin ile Türkiye üzerinden askerî bir hesaplaşmaya hazırladılar, ama bu gerçekleşmedi. ABD Büyükelçisi Edwin Wilson Washington'daki dışişleri bakanına "Sovyetlerin Türkiye ile ilgili asıl hedefi Boğazların yönetiminin değiştirilmesi değil, Türkiye'yi fiilen tahakküm altına almaktır. Sovyetler Birliği'nin Baltık Denizi'nden Karadeniz'e uzanan geniş güvenlik kuşağında Türkiye tek gediği oluşturuyor"[20] diye yazdı.

6 Nisan 1946'da Amerikan USS Missouri savaş gemisi Boğazlardan geçti ve Türk halkı tarafından coşkuyla karşılandı. Bir yıl sonra Mart 1947'de Başkan Harry Truman "Truman Doktrini"ni açıkladı; Kongre'den, Sovyetler'in Yunanistan ve Türkiye'yi kendi nüfuz alanına sokmasını engellemek üzere bu ülkelere ekonomik ve askerî yardım sağlanmasını talep etti. 1952'de hem Yunanistan hem de Türkiye NATO'ya katıldı ki bu hamle Ermenistan-Türkiye sınırını bir Soğuk Savaş cephesi haline getirdi. Bundan kısa bir süre sonra Türkiye Kore Savaşı'na büyük askerî destek sundu. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra yeni Sovyet liderleri Sovyetler'in Türkiye'deki toprak iddialarından usulca vazgeçtiler.

Yurda geri dönüş

Eylül 1946'da bir Ermeni gazetesinde çıkan karikatürde başında fesiyle Boğaz'da oturup nargile içen ve Ermenilerle dolu bir geminin geçişini seyreden bir Türk vardı. Adam "Hay Allah!

18 Jamil Hasanli, *Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War, 1945-1953* (Lanham, MD: Lexington Books, 2011), s. 192-195.

19 "Turkey Talks Fight Against Red Demand", *Times of London* (aktaran UPI), 22 Aralık 1945.

20 Hasanli, *Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War*, s. 200.

Biz bunların otuz yıl önce köklerini kazımadık mı?"[21] diyordu. Binlerce Ermeni Karadeniz üzerinden Batum limanına ve oradan da Sovyet Ermenistanı'na akın ediyordu. "Ev"e gidiyorlardı, ama onları neyin beklediğine dair en ufak bir fikirleri yoktu.

Stalin'in Türkiye'den toprak gasp etme planı başarısızlığa uğrasa da bu toprakları meskûn kılmak amacıyla diyaspora Ermenilerini yurda geri getirme projesi devam etti. Program Aralık 1945'te onaylandı, 300.000 kadar Ermeninin göç etmesi planlandı. *Mirror-Spectator* bu olaydan sitayişle bahsetti: "Bu günlerde Ermeni tarihinin görkemli bir sayfası yazılıyor. Sürgündeki Ermenilere anavatana dönme çağrısı yapıldı. Sovyet Ermenistanı kollarını açarak, tüm dünyaya dağılmış, yabancı ülkelerde hayatlarını verimsiz ve anlamsızca heba eden, uzaklardaki çocuklarını kucaklamayı bekliyor."[22]

Bu, resmî olarak bir "yurda *geri* dönüş" programı diye adlandırıldı, ancak göçmenlerin hemen hemen hiçbiri daha önce Doğu Ermenistan'da yaşamamıştı. Diyaspora teşkilatları, özellikle de Ermeni Hayırseverler Birliği AGBU, lojistik destek sağladı ve bu operasyonu finanse etmek üzere 1,5 milyon dolar bağış topladı. En büyük grup Lübnan, Suriye ve İran'dan geldi. Sadece EDF kuşkulu bir kayıt düştü, üyelerine ancak parti üyeliğini bırakma şartıyla göç edebileceklerini söyledi.

"My Unfamiliar Fatherland" (Bilinmeyen Ülkem) adlı belgesel film göç edenlerin kapıldığı naif coşkuyu yansıtır. Kendilerini Sovyetler Birliği'ne götüren gemide (bkz. Resim 8) şarkılar söyleyip dans ederler, söyledikleri bir şarkının nakaratı şöyledir: "Ermenistan'ın yolları taştan, taştan. Stalin bizi özler, bizi özler. Ey *jan* (sevgili) Erivan, güzel Erivan."[23] Varlıklı Ortadoğu Ermenileri göç etmek için evlerini ve işlerini bıraktılar. Göç etmek üzere kaydoldular çünkü Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nda kazandığı zaferden büyülenmişlerdi ve Sovyet Erme-

21 "Allah! I thought I finished them off thirty years ago" [Hay Allah! Otuz yıl önce köklerini kazıdığımı zannediyordum], karikatür, *Hairenik Weekly*, 12 Eylül 1946, s. 2.

22 Mirtad H. Tiryakian, "Towards the Fatherland", 28 Eylül 1946.

23 Ara Shirinyan, "My Unfamiliar Fatherland (Armenia)", belgesel film. Yönetmen Ara Shirinyan, Erivan.

Resim 8. Yurda geri dönüş. Ermeni göçmenleri taşıyan bir gemi Gümrü'den Sovyetler Birliği'ne doğru yola çıkmaya hazırlanıyor, 1947. (Kaynak: Nubaryan Arşivi, Paris.)

nistanı'nın bir sosyalist başarı hikâyesi olduğuna inanıyorlardı. Belgeselde Lübnanlı bir Ermeni, Martiros Vardanyan "İnsanlar 'Oraya gidin, Ermenistan bir cennet' diyeceklerdi" diye hatırlar.

Göçmenler Batum'da Sovyet topraklarına ulaşır ulaşmaz acımasız bir gerçekle karşılaştılar. Gelen Ermenilerin bir karantinadan geçmeleri gerekiyordu. Birçoğu yanlarında getirdikleri taze meyve ve ürünlerle dolu sepetler taşıyordu, ancak bu ürünler denize döküldü çünkü hastalık taşıyor olabilirlerdi. "Suyun üstü portakal, muz ve kurabiyelerle kaplandı" diye hatırlar bir göçmen. Ermenistan'da durum daha da kötüydü. Gıda sıkıntısı ve uzun kuyruklar vardı. Çoğunluğu geride evlerini ve arabalarını bırakmış zengin Ermeniler olan göçmenler, suyu akmayan, zar zor ısınan daracık evlere yerleştirildiler. *Teghatsis* (yerliler) ile *norkalogh* (göçmenler) arasında gerginlikler vardı. Yeni gelen Batılı Ermenilere, Doğu Ermeni lehçesinde aşağılayıcı bir anlam taşıyan *aghper* ya da "birader" deniyordu. Göçmenlerin çoğundan uzak duruluyordu zira onlar siyaseten tehlikeli kapitalistler olarak görülüyorlardı.

Tom Mooradian 19 yaşında bir Detroitliydi ve Amerika'dan göç eden az sayıdaki Ermeniden biriydi. Anılarını yazdığı *The Repatriate* adlı kitabında bir hata yaptığını çok çabuk idrak ettiğini ve depresyona girdiğini anlatır. ABD vatandaşlığından çıkmış ve tek yönlü bir bilet almıştı. Propaganda niteliğinde bir mesaj iletilmemesi için eve yazdığı mektuplar sansürleniyordu. Mooradian şifreli bir kart göndererek gelmemeleri için ailesini uyardı, onlardan (her ikisi de rahmetli olan) Avak Amca ve Vartouhie Teyze'yi ülkeye geri dönmeye teşvik etmelerini istedi: "Anavatanımızın onlar gibi işçilere ihtiyacı var. Onları görmeye can atan bizlere uyum sağlayacaklar." Ailesi ne demek istediğini anladı ve peşinden gitmedi. Sonunda Mooradian Sovyet Ermenistanı'nda önemli bir basketbolcu oldu ve 13 yıl sonra Birleşik Devletler'e dönmenin bir yolunu buldu.[24]

Yurda geri dönüş projesi iki büyük Ermeni-Amerikan gazetesi arasındaki ebedi düellonun son sıcak gündem maddesi oldu. Sovyet sempatizanı *Mirror-Spectator* programın sponsorluğunu yaptığı için zaten savunuyordu. Mart 1948'de gazete, Sovyet Ermenistanı'ndan gelen olumsuz haberleri inkâr etmeyen ancak "Büyük bir gurur ve büyük umutlarla yurtlarına geri dönen bu dürüst insanlar, sonunda kendi halklarıyla birlikte yaşama hayallerini gerçekleştirdiler"[25] diyen bir yazı yayımladı. Ama Taşnakların gazetesi *Hairenik Weekly* acımasızdı. Kaçabilen birkaç kişinin ifadelerinden alıntı yaparak Sovyet Ermenistanı'nı sadece bir ekonomik sefaletin değil aynı zamanda ahlâki çöküşün de yaşandığı bir yer olarak niteledi:

> Tanrısızlık, Ateizm, Ahlâksızlık, Soygun ve sürekli olarak birbirini ispiyonlama! Orada bizim aile kutsallarımızın en ufak bir kırıntısı dahi yok. Bolşevikler Tanrı'nın varlığı fikrini reddederek her türlü aile standardı kavramını, her ahlâk ilkesini ve her türlü toplumsal düzeni yok sayıyorlar. Aram'ın karısı ya da saati Hagop'a, Ali'ye ya da Stalin'e ait olabilir. Her-

24 Tom Mooradian, *The Repatriate: Love, Basketball, and the KGB* (Detroit: Wayne State University Press, 2008), s. 150.

25 Mihran H. Exerjian, "The Repatriation Issue: An Opinion", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 15, sayı 37, 6 Mart 1948.

hangi bir milliyet kavramı yok. Bir Kürt, bir Kafkasyalı, bir Gürcü ya da bir Türk istediği zaman sizin damadınız olma hakkına sahip. Ertesi gün de boşanma hakkı var.[26]

Sovyetler Birliği'ne göçmen akışı yavaşladı ve Şubat 1949'da fiilen durdu. 10 ülkeden toplam 90.000 Ermeni göç etti ki bu beklenenden çok daha düşük bir sayıdır. Hiç kimsenin geri dönmesine izin verilmedi. Tam tersine daha Stalinist bir nüfus mühendisliği uygulandı. 1949 yazında Stalin, Truman Doktrini'ne paranoyak bir karşılık olarak Kafkasya'dan yapılacak son toplu tehcir seferi emrini verdi. Yunanlar ve Türkler Sibirya'ya veya Kırgızistan'a sürgüne gönderildi. "Taşnak" olduğu iddia edilen, birçoğu ülkeye yeni göç etmiş yaklaşık 13.000 kişi aynı kadere maruz kaldı ve Sibirya'nın uzak Altay bölgesine tehcir edildi.

Ayrıca Ermenistan Azerileri de Ermeni-Türk sorununun doğurduğu sonuçlardan mustarip oldular. Sovyet ulus hiyerarşisinde Ermenilerden daha düşük bir yere sahip olan Azerbaycanlılar, ülkeye geri dönüş programında yaşanan lojistik aksaklıkların bedelini ödemek üzere seçildiler. Aralık 1947'de Ermenistan ve Azerbaycan'ın iki parti lideri Grigory Harutyunov ve Mir Jafa Bagirov Moskova'ya ortak bir dilekçe yazdılar ve Azerbaycanlıların Ermenistan'dan, Orta Azerbaycan'da bulunan, Kura ve Aras nehirlerinin birleştiği pamuk ovalarına topluca tehcir edilmesini istediler. Azerbaycanlıların gönderilmesi Ermeni göçmenler için barınacak yer sağlayacaktı.

Başta 100.000 Azerinin göç etmesi planlandı. Sonuçta, Ermeni göç programının sona ermesi nedeniyle, ancak 53.000 kişi zorla gönderildi. Azeriler yurtlarından koparılmak istemediler ve çok sefalet çektiler. Mayıs 1948 tarihli bir Ermeni İçişleri Bakanlığı raporunun da belirttiği gibi "Azerbaycanlıların yeni bir yerleşim yerine gitme konusunda gönülsüz olduklarını belirten çok sayıda ifade tespit ettik ve birçok Azerbaycanlı mezarlıkları ziyaret edip yaşadıkları yerde kalmalarına yardım etmeleri için

26 Armen Amadian, "Leftists Attempt at Derogation of Escapees a Failure", *Hairenik Weekly*, cilt 15, sayı 12, 13 Mayıs 1948. Orijinali kalın harflerle.

ölülerin ruhlarına yalvarmaya başladılar." Rapor, geri kalanların Türk krizinin kurbanı olmaktan korktukları için gitmeye karar verdiklerini belirtir: "Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan nüfusu Türkiye ile savaş çıkması halinde, Ermenilerin kendilerini katledeceklerinden endişe duyuyordu, bu durumda Azerbaycan'a gitmek daha iyiydi."[27]

Azeriler yeni topraklarına gelir gelmez aynı hikâye yaşandı. Yerleşimciler ağırlıklı olarak Ermenistan'ın yüksek bölgelerinden geliyorlar ve sıcak, kuru Azerbaycan düzlüklerinde yaşamakta zorlanıyorlardı. Koşullar yetersizdi ve bir sürü insan hastalık nedeniyle öldü. Bazıları Ermenistan'a geri dönmeyi denedi ve eski evlerini geri almak için mücadele etti.[28]

Soğuk Savaş bölünmeleri

Stalin'in Türkiye hamlesinin başarısız olması, Sovyet Ermenistanı'na göç programının hayal kırıklığı yaratması ve Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girmesiyle birlikte Ermeni diyaspora tartışmaları da kesinlikle Soğuk Savaş hattına çekildi.

Lübnan'da EDF, Amerika yanlısı Maruni başkan Camille Chamoun'u desteklerken Mısır'da diğer partiler solcu pan-Arabizm ve General Nasır ile işbirliği yaptılar. Bu, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin bölünmesiyle sonuçlandı. 1956'da Taşnak yanlısı aday, Lübnan, Antelias'ta bulunan yarı-özerk Kilikya Katolikosu olarak seçildi, Sovyet Ermenistanı'ndaki Eçmiyadzin Kilisesi'nin otoritesini reddetti. Bütün dünyada münferit Ermeni kiliseleri bu sol-sağ çizgisinde duran iki tarafın otoritesi arasında bölündüler. 1958'de, Lübnan kısa süreli bir iç savaşla harabeye dönerken, ülkedeki Ermeni fraksiyonları farklı saflarda yer aldılar ve Beyrut'taki kardeş kavgalarında düzinelerce Ermeni öldü.[29]

27 Hasanli, *Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War*, s. 272-273.

28 Azerbaycanlı tarihçi Jamil Hasanli'den yazara şahsi elektronik posta, 5 Mart 2014.

29 Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia In Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, Studies in Forced Migration, cilt 21 (New York: Berghahn Books, 2008), s. 101. Phillips, *Sym-*

Birleşik Devletler'de ise Soğuk Savaş'ın en civcivli zamanında, "faşizm" ile bağlantısı olduğu iddiaları nedeniyle yakın zamana kadar savunma halinde olan Taşnaktsutyun Partisi, sözde "Kızıl" ve "Komünist" rakiplerine karşı saldırıya geçti. Örneğin 1949 tarihli bir *Hairenik Weekly* köşe yazısı, karşı taraftaki yeni bir gençlik örgütünü Sovyetler'in maşası olmakla suçladı: "Kendilerini küstahça Amerika Ermeni Gençliği diye adlandıran bir avuç ayaktakımının esir halkları savunan Ermeniler olduğu varsayılıyor ve üstelik bunlar şimdiye kadar Sovyetler'in Ermenilerin anavatanına dayattıkları zorbalığı ve esareti eleştiren veya kınayan tek bir laf etmediler."[30]

1954'te *Hairenik Weekly*'nin editörü, Birinci Ermeni Cumhuriyeti'nin eski Adalet Bakanı Reuben Darbinian "Our Neutrals" [Tarafsızlarımız] başlıklı bir polemik yazısı yazdı. "Sözde tarafsızlar"ın ve "beşinci kolcuların" Amerikan-Ermeni diyaspora cemaatindeki faaliyetlerinin "insanlığın ortak düşmanı olan Sovyet emperyalizmine karşı" mücadeleyi tehlikeye soktuğu uyarısını yaptı. Hedefinde kilise yanlıları, Ramgavar Partisi ve Ermeni Hayırseverler Birliği vardı.[31]

Birleşik Devletler hükümeti EDF'yi bir Soğuk Savaş müttefiki olarak bütün kalbiyle destekledi. 1957'de ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ve Başkan Richard Nixon, Ermeni Katolikosu ile yaptığı kavgadan henüz çıkmış olan yeni Lübnanlı Kilikya Başpiskoposu Khoren Paroyian'ı Washington'da kabul ettiler. Nixon "Ermeni halkını, Ermeni kilisesini karanlık ve meşum güçlerin prangasından kurtarmak için verdiği başarılı mücadeleden ötürü övdü" ve piskoposa "Manevi mücadele vermek kesinlikle şarttır ve bunun sizin kilisenizde yapılmış olması beni mutlu ediyor"[32] dedi.

---

bol, Myth and Rhetoric, s. 145. Nikola Schahgaldian, *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians In Lebanon, 1920-1974* (doktora tezi, Columbia University, 1979), s. 221.

30 "Editorial: The A.Y.A.", *Hairenik Weekly*, cilt 16, sayı 8, 14 Nisan 1949.

31 Reuben Darbinian,"Our Neutrals", *Armenian Reveiw*, sayı 4 (Kış 1954).

32 *Archbishop Khoren Paroyian's Holy Mission to America* (Boston: Armenian National Apostolic Church of America, 1957), s. 7. Birçok Ermeni uzmanı bana EDF'nin 1944'ten itibaren OSS/CIA ile işbirliği yaptığını söyledi. James Man-

1950'lerin başında Sovyetler Birliği'nin "esir ulusları", gayri-Rus halkları SSCB duvarları içinde hapis tuttuğu fikri ortaya atıldı. Birleşik Devletler'de temmuz ayının üçüncü haftası "Esir Uluslar Haftası" ilan edildi ve Sovyetler Birliği'nin "su altında kalan uluslarını" anmak üzere törenler düzenlendi. Milwaukeeli bir Cumhuriyetçi olan Charles J. Kersten kısa zamanda Comittee on Communist Aggression [Komünist Saldırı Komisyonu] adını alacak olan komisyonu kurdu. Komisyonun düzenli toplantılarından biri olan Ekim 1953 New York toplantısı "Komünist İktidarın Soruşturulması ve SSCB'nin Gayri-Rus Uluslarının İşgal Edilmesi" konusuna ayrıldı. Komisyon tanıklardan 1920'de Bolşeviklerin, Ermenistan ve Azerbaycan da dahil olmak üzere bağımsız ulusları nasıl çökerttiklerini anlatmalarını istedi. Bu süreçte söz konusu uluslar arasında yaşanan eski sorunlar ve çatışmalarla ilgili pürüzler giderildi.

14 Ekim 1953'te anti komünist komisyon bir New York sakini olan Zahid Han Hoyski'nin, Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nisan 1920'de Bolşevikler tarafından nasıl ezildiğine ilişkin ayrıntılı ifadesini dinledi. Hayski Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Fetali Han Hoyski'nin yeğeniydi. Komisyonun yaşlı Hayski'nin 1920'de nasıl öldüğü sorusuna "Sovyet Rusları tarafından öldürüldü" cevabını verdi. Genç Hayski'nin bunun doğru olmadığını bilmesi gerekir: Gerçek katiller Taşnak kökenli Nemesis Operasyonu adına çalışan Ermenilerdi. Büyük bir ihtimalle, bütün suçun Kafkasya'da yaşanan şiddetten ziyade komünist Ruslara atılması gerektiği düşüncesiyle hareket ediyordu.[33]

Bundan önceki gün dört Ermeni tanık Kongre üyelerine 1920'de Bolşeviklerin Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'ni nasıl devirdiklerini anlatmıştı. Tanıkların hepsi EDF üyesiydi, ikisi, Reuben Darbinian ve General Dro Kanayan, Birinci Cumhuri-

dalian'ın arabuluculuk yaptığı belirtiliyordu. Bu konuda herhangi bir yazılı teyit görmedim.

33 *Investigation of Communist Take-Over and Occupation of the Non-Russian Nations of the U.S.S.R.*, Eighth Interim Report of Hearings Before the Select Committee on Communist Aggression, Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi, 83. Kongre, s. 227 (1954).

yet hükümetinde görev almıştı. Ermenilerin ifadelerinin bütün suçu Bolşeviklerin üstüne atmak ve Ermenilerin kaderinde diğer suçluların –bu durumda Türklerin– oynadığı rolü bastırmak amacıyla tasarlanmış olduğu da görülüyordu. Bu durumda, hâlâ devam eden Amerika Ermenistan Bağımsızlığı Komisyonu'nun genel sekreteri (ve Mısır'daki EDF liderinin oğlu) Beglar Navassardian kısa bir Ermenistan tarihi anlattı; söyledikleri 1920'lerde bu komisyonda bulunan atalarına kesinlikle felç indirirdi.

Navassardian ifadesinde 1915 Soykırımı'ndan hemen hemen hiç bahsetmedi. Sadece "Sonuçta Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeniler nihai ve büyük bir fedakârlık yaptılar. Kesin ve dürüst bir şekilde İtilaf Devletleri'nin yanında durdular, Ortadoğu'da, Doğu cephesinde ve başka yerlerde İtilaf Komutası'na gönüllü kuvvetler verdiler. Sayısı dört milyonun altına indirilen bir halk için Mihver Devletlerine karşı savaşmak üzere 250.000 kişilik bir katılım sağladılar"[34] diyebildi.

General Dro bir çevirmen aracılığıyla konuştu. Onun savaş sırasında Nazi Almanyası ile yaptığı çirkin işbirliği meselesinden bahsedilmedi. General, 1905 Devrimi'nden eski bir yoldaşı olarak tanımladığı Stalin ile 1921'de yediği bir öğlen yemeğine ilişkin anılarını anlattı, bu yemekte çeşitli sözler verilmiş ancak sonra tutulmamıştı. Eski bir Rus-Osmanlı savaşı kıdemlisi olan Dro da dikkat çekici bir şekilde Türkiye'den veya 1915'ten bahsetmedi. Sadece "Ermenistan'ı Ortaçağ'dan kalma bir vahşet ve zulümle ele geçirdiklerini"[35] söylediği Bolşeviklerin yaptığı eziyetler hakkında konuştu.

Soğuk Savaş sırasında Amerika'nın politik hayalleri, bağımsızlığını kaybetmiş, Sovyet Rusya ile kahramanca savaşan bir Ermenistan gerektiriyordu. Oturumların sonunda başkan, temsilci Michael Fegihan, "Komisyonumuz Ermenistan'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için büyük bir gayretle savaşmış olan şahsınız tarafından yapılan bu birinci el şahitliği takdir ediyor"[36] diyerek General Dro'yu alkışladı.

34 *Investigation of Communist Take-Over*, s. 154-155.

35 *Investigation of Communist Take-Over*, s. 172.

36 *Investigation of Communist Take-Over*, s. 175.

6

UYANIŞ
(1965)

Haziran 1966'da Amerikan-Ermeni gazetesi *Armenian Mirror-Spectator* sadece inkârları nedeniyle Türkleri değil aynı zamanda uluslarının yaşadığı tarihî trajediyi dile getirmedikleri için Ermenileri de suçlayan bir makale yayımladı. Yazı Ermenileri, kendilerine karşı işlenen "Büyük Suç" için adalet arayışındaki Yahudi örneğini izlemeye teşvik etti. Ve makale, Ermenilerin başına geleni tanımlamak üzere "soykırım" kelimesini kullandı:

> Aslında bizler o kadar ihmalkâr ve uyuşukça davrandık ki Türkler artık soykırım yaptıklarını inkâr etme cüretini gösterebiliyorlar. Soru pekâlâ şu şekilde sorulabilir, "Ermeniler asla unutamazlar mı? Geçmişte yaşanan trajedi ilelebet hatırlatılmalı mıdır?" Ve cevap adalet yerini bulana kadar unutamazlar veya bağışlayamazlar olmalıdır. Geçmişin trajik izleri, bu izlerin failleri suçlarını kabullenmeden ve bazı gönül alıcı davranışlarda bulunmadan asla yok edilemez.[1]

Ermeniler politik olarak tekrar faal hale geliyorlardı. Bu geri dönüş *Mirror-Spectator* gazetesinin tutumunda görülüyordu. Son on beş yıl boyunca gazete, sayfalarını evlilik haberleri, ki-

1 "Until Justice is Done", *The Armenian Mirror-Spectator*, 25 Haziran 1966.

lise duyuruları ve spor karşılaşmalarının sonuçlarıyla dolduruyordu ama artık siyaseti yeniden keşfetmişti.

Tehcirlerin başlangıcının ellinci yıldönümü olan 24 Nisan 1965 tarihi bu konuda katalizör işlevini gördü. Bu, Ermeni diyaspora cemaatinin "Ermeni Soykırımı" tabirini toplu olarak kullanmaya başladığı tarih olarak kabul edilebilir. Nasıl Holokost fikri Yahudilerin fiilî imhasından sonraki bir tarihte ortaya atıldıysa ve yeni bir nesil tarafından kavramsallaştırıldıysa 1960'larda da Ermeni Soykırımı hem ortak bir fikir hem de siyasi bir dava haline geldi.

Her Ermeni nesli kayıp mirasını farklı şekilde ele aldı. 1940'ların sonlarında 1915'teki kayıplardan konuşmak hâlâ çoğunlukla özel bir meseleydi. Amerikalı Ermeni Muriel Mirak-Weissbach, *Through the Wall of Fire* adlı anı kitabında Massachusetts'te "dadılar" olarak bildiği ninelerin evlerine yapılan pazar ziyaretlerini hatırlar. (Doğrusunu söylemek gerekirse bunlar sonradan edinilen büyükannelerdi çünkü yazarın hem annesi hem de babası yetimdi.)

> Her şey Ermenice olduğu için, ne hakkında konuştuklarına dair pek bir fikrim yoktu. Ayırt edebildiğim yegâne mükerrer kelimeler "Türkler", "katliamlar", "memleket" vb. idi. Dadılar travmayı Arapkir'de yaşamışlar, bu arada kocaları Amerika'daymış. Her iki ninenin evinde de duvarda asılı büyük bir fotoğraf vardı, fotoğrafta mezarlık gibi görünen bir yerde, yıkıntıların ve harabenin ortasında, başını sağ eline dayamış efkârlı bir şekilde oturan bir kadın vardı. Bu resim ya bir tablo ya da nakış işi olarak buradaki Ermeni evlerinin çoğunda vardı. Daha sonra buranın Ermenistan olduğunu, kadının kayıplar için ağıt yaktığını öğrendim. Bu pazar yemeklerinde, genellikle siyah giyinen nineler ve annem sonunda gözyaşı dökerlerdi. Ağlayan Ermenistan Ana gibi görünürlerdi.[2]

California, Fresno'da farklı nesiller arasında farklı Ermeni Soykırımı anlatılarını araştıran sosyolog Natasha May Azarian,

2 Muriel Mirak-Weissbach, *Through the Wall of Fire* (Reading, BK: Ithaca Press, 2013), s. 46.

en çok felaketzede çocuklarının Soykırım'ı anlatacak dili seçmekte zorlandıkları sonucuna vardı: "Ailenin ötesinde telaffuz edilen bir bütünlük yok, bir başka deyişle Soykırım'dan sağ kurtulanların çocukları daha sonraki nesillerde olduğu gibi ortak bir 'biz' duygusu taşımıyorlar."[3]

Bir sonraki nesile inildiğinde, torunlar çok daha fazla Amerikalılaşma eğilimindeydiler:

> Amerika'da doğan ilk nesil travmayı dinleyen nesildi, bu bakımdan anlatmak travmanın kendisiyle baş etmenin bir yoluydu. Amerika'da doğan ilk neslin katlandığı "manevi ağırlık"ın sonucu olarak bazıları çocuklarını Amerikan isimleriyle yetiştirmeyi ve Soykırım hakkında arkası gelmeyen tartışmalardan kaçınmayı tercih ettiler. Nineler ve dedeler arada sırada... deneyimlerini anlattılar. Onlar için tarihin o anında Ermeni olmak dinî bir ayrımdı, Türkler Müslümandı, Ermeniler ise Hıristiyan. Bu, Amerika'da doğan ikinci nesilde neden Soykırım'ın ağırlıklı olarak Hıristiyanlıkla değerlendirildiğini açıklar.[4]

Yirminci yüzyılın ortalarında, birçok Amerikalı Ermeni, tıpkı Mirak-Weissbach'ın ailesi gibi hafta içinde tam anlamıyla Amerikalı oldu, pazar günleri ise, aile ziyaretleri, yemekler ve kilise aracılığıyla Ermeni köklerine yöneldi. Bu iki dünya ayrı tutuldu.

Hepsi yirminci yüzyılın ilk on yılında doğan üç Ermeni asıllı Amerikalı yazar, nasıl iki eşit ama çok farklı yarıdan oluşan bir kimliğe sahip olduklarını yazar. Ebeveynlerinin neslinin kıyımı ve derin 1915 kaybı bir veri olarak alınır: Bunlar yazılarının arka planında her zaman hissedilir, ama ön plana çıkmaz.

1905'te Trabzon'da doğan Leon Surmelian 1945 tarihli anı kitabı *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*'i Amerika'ya intibak eden başarılı bir adam olarak bitirir – ama yine de yılbaşı gecesinde, hüzünlü ve sarhoş bir halde, yitik Ermeni çocukluğunu

---

3 Natasha May Azarian, "The Seeds of Memory: Narrative Renditions of the Armenian Genocide Across Generations" (doktora tezi, University of California, Berkeley, 2008), s. 227.

4 Azarian, "The Seeds of Memory", s. 123.

düşünür. "Bu gece, özgür mutlu Amerika'da benim gibi ilk yıllarını aklından çıkaramayan milyonlar var, ki bunlar her zaman her yerde insanın en mutlu yıllarıdır."[5]

> Ben Başkan Roosevelt'e oy verdim ve tekrar ediyorum, Amerika için her zaman savaşırım. Ama smokin de giyseniz, bir arabanız da olsa yılbaşı gecesi, hesaplarını bir çeteleye çentik atarak tutan ve bunları ayda bir toplayan fırıncıyı hatırladığınızda ne yapabilirsiniz ki?..1 Mayıs'ta defne yaprağı çelenklerini ve kır çiçeklerini, kutsal bir caddedeki bütün kapılarda asılı olan kanatlı melekleri ve neşe içindeki yüzlerce okul çocuğuyla birlikte menekşe toplamak için tepelere gittiğinizi ve menekşeleri kitap aralarına kurusunlar diye koyduğunuzu hatırladığınızda.[6]

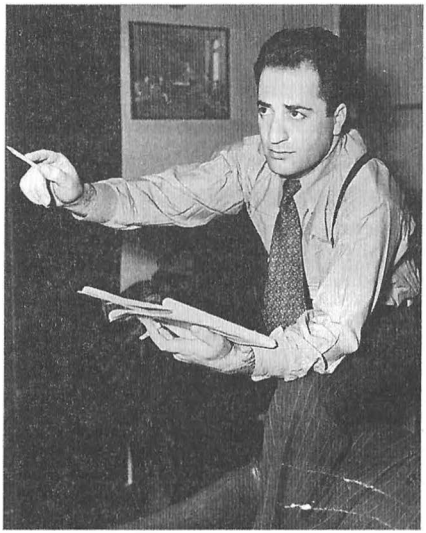
Surmelian için "memleket" vazgeçilemeyen kayıp cennettir. 1908'de Fresno'da doğan William Saroyan (Resim 9) da memleketten kaybedilmiş bir dava olarak bahseder. Ünlü Ermeni asıllı Amerikalı yazar 1935'te yazdığı kısa hikâyesi *Antranik of Armenia*'da Ermenilerin en meşhur kahramanı General Andranik'e (Resim 10) saygısızlık etme cüretini gösterir. Saroyan'ın çocuk anlatıcısı ve alter egosu, generalin Fresno'ya yaptığı bir ziyaret sırasında ona hayran olan yerel Ermenilerden aldığı aşırı övgü ile onun gerçek dünyadaki lüzumsuzluğunu mukayese eder:

> 1915'te General Andranik dünyada yaşanan sıkıntının nedenlerinden biriydi, ama bu onun hatası değildi. Başka çaresi yoktu ve sadece yapması gerekeni yapıyordu. Türkler Ermenileri öldürüyorlardı ve General Andranik ve askerleri de Türkleri öldürüyorlardı. İyi, basit, sevimli Türkleri öldürüyordu ama asıl suçluların hiçbirini ortadan kaldırmıyordu çünkü asıl suçlular savaş sahnesinde değillerdi. Göze göz ama yanlış göz. Ve ninem, Türklerin iyi insanlar olduklarını bilmesine rağmen General Andranik'in başarısı ve selameti için dua ediyordu. Onların iyi insanlar olduklarını bizzat kendisi söyledi.[7]

5 Surmelian, *I Ask You, Ladies and Gentlemen*, s. 310.

6 Surmelian, I Ask You, *Ladies and Gentlemen*, s. 307-308.

7 "Antranik of Armenia", *Essential Saroyan* içinde, William E. Justice (yay. haz.) (Berkeley, CA: Santa Clara Heyday Books, 2005), s. 32.

Resim 9. Yazar William Saroyan, 1940. (Kaynak: Kongre Kütüphanesi.)

Resim 10. Efsanevi Ermeni General Andranlk Ozanyan. (Kaynak: Kongre Kütüphanesi.)

Anlatıcı Saroyan hikâyesinde, hayattaki Saroyan ile aynı tavrı alır: Hem Ermeni kültürüyle ve kökenleriyle hem de Amerikan kimliğiyle çok gurur duyar, bunu Ermeni siyasetine ve "davaları"na karşı alaycı bir kayıtsızlıkla birleştirir.

1964'te Saroyan, atalarının şehri Bitlis'i ziyaret etti ve belediye yetkilileri tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Aslında bu ziyareti hem etkileyici hem de hüzünlü bir deneyim olarak değerlendirdi. 1975'te yazdığı kısa bir oyunda farklı Ermeni karakterleri arasında geçen bir diyalog aracılığıyla çelişkili duygularını ifade etti. "Bill", Saroyan'ın kendisidir; "Bedros" İstanbul'da yaşayan bir Ermeni gazete editörüdür. Şehirdeki son Ermeni'nin Lübnan'a gitmesi hakkında konuşurlar:

> BEDROS: Bitlis'teki Ermeniler için hepsi bu. O bizden kalan son kişi ve eski ve gerçek Bitlis'in hasretini çekiyor ama şimdi mezarlık yıkıldı ve orada, buğdayların arasında yaban otları büyüyor; en güzel kiliselerimizden biri hayvan ahı-

rı, çan kulesi de güvercin yuvası oldu. Ve nereye yürürsek yürüyelim büyük taşların arasından, sadece ineklerin ve atların içtiği yeraltı sularının kaynadığı yerlerde Türkler ve Kürtler bizi gözetliyorlar, babalarımızın gömdüğü altınları kazmaya geldiğimizi zannediyorlar. Yüce Tanrım. Kendi kulaklarınla duydun onları Ara, seni bilmem ama ben buraya geldiğimiz için çok memnunum.

BILL: Ben memnun değilim. Bitlis bizim. Benim. Aynı zamanda onların da, hepsi Bitlis sakini ve kim olurlarsa olsunlar, ne hale gelirlerse gelsinler başımın üstünde yerleri var, ama burası gerçekten bizim, benim ve Tanrı'dan burada kalabilmeyi dilerim. Gerçekten kalmak istiyorum.

Saroyan "kalmak istediğini" söylemesine rağmen elbette Amerika'ya geri döner.[8]

Üçüncü yazar, lokantacı, köşe yazarı ve meşhur Amerikan şahsiyeti George Mardikian 1956'da yayımladığı hatıratına *Song of America* adını verdi. Mardikian 1903 yılında Trabzon'un güneyindeki Bayburt kasabasında doğdu. Bir Amerikalı olmaktan o kadar gurur duyuyordu ki doğum gününü 24 Temmuz'da, 1922'de Ellis Adası'na geldiği günde kutluyordu. Daha sonra San Francisco'da meşhur Omar Khayyam's restoranını açtı ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'daki Amerikan ordularının beslenmesinde verdiği hizmet nedeniyle Özgürlük Madalyası aldı.

Mardikian Ermeni kimliğini azimle sürdürdü. Kitapta bizlere ailesinin ve arkadaşlarının "ve onlar aracılığıyla konuşan bütün bilge atalarının" yalvarışlarına boyun eğerek *odar* –ya da yabancı– Amerikalı kız arkadaşıyla evlenme planlarından nasıl vazgeçtiğini anlatır.[9] Ermeni siyasetinde de faaldir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki mülteci kamplarında kalan binlerce Ermeninin Birleşik Devletler'e göç etme hakkını kazanması için çalıştı. Ancak Mardikian Ermeni ve Amerika politikalarının henüz birbirine karışmadığı bir dönemde çalıştı. O yıl-

8 Aktaran William Saroyan, *An Armenian Trilogy*, Dickran Kouymjian (yay. haz.) (Fresno: The Press at California State University, 1986), s. 105-106.

9 George Mardikian, *Song of America* (Salt Lake City: Utah Printing Company, 1956), s. 91.

larda Ermeniler 1915 mirası için Türklerle kavga etmek yerine diyasporadaki siyasi tartışmalar nedeniyle Ermeni kardeşleriyle kavga etme eğilimindeydiler. Mardikian anılarında 1945 San Francisco Birleşmiş Milletler Konferansı sırasında restoranında yaşanan nadir bir Ermeni-Türk karşılaşmasının nasıl –komik ve soğuk ama şiddetten uzak bir şekilde– geçtiğini anlatır:

> Türk delegeler hemen hemen her gece akşam yemeği için Ommar Khayyam's'a geldiler. Bazı Ermeni garsonlarım 1915 ve diğer yıllarda yapılan katliamlar nedeniyle hâlâ Türkleri affetmemişlerdi, ben de Bart'a Türklere başka milletlerden garsonların servis etmeleri için talimat verdim.
>
> Bir gece, restoranın çok dolu olduğu bir anda Bart bu talimatı unuttu. Ermeni garsonlar içinde en vatansever olan Hovagim'i Türklere hizmet etmesi için görevlendirdi. Son yemeğe kadar her şey yolunda gitti. Heyet başkanı Hovagim'e seslendi. "Garson, beş Türk kahvesi" dedi.
>
> Hovagim masanın yanında durdu, Ermeni bir Patrick Henry gibi kollarını kavuşturdu ve gözlerini başlarının üstündeki duvara dikti. Delegeler bunu fark etmediler. "Garson" diye tekrarladı heyet başkanı ona bakmadan "bize beş Türk kahvesi lütfen."
>
> "Efendim" dedi Hovagim yüksek sesle "bu restoranda Türk kahvesi servisi yok. Eğer, koyu renkli, iri taneli sert kahveyi kastediyorsanız, bunu yapıyoruz ve cezveyle ikram ediyoruz; zaman zaman milletinizin insanları da gelip bunu içiyor, bu kahve var. Ama bu kahveye biz 'Ermeni' kahvesi diyoruz."
>
> Türk, gerçek bir diplomat olarak, başıyla hafifçe selamladı. "Teşekkürler, o zaman bize beş Ermeni kahvesi lütfen."[10]

Lemkin'in fikri

1940'larda, savaş ertesinde sağlanan anlaşmanın Soğuk Savaş ile eriyip gitmesiyle birlikte, Ermenilerin yaşadıkları deneyimi kendilerine tekrar yorumlayacak ve yeni bir nesli hareke-

10 Mardikian, *Song of America*, s. 227.

te geçirecek yeni bir kavram ortaya atıldı – soykırım. Bu sözcük 1944'te Polonyalı Yahudi avukat Raphael Lemkin tarafından türetildi. Birkaç yıl içinde evrensel bir kavram haline geldi.

Lemkin, Yahudilere yapılan Nazi Holokostu'ndan –bu sırada ailesinin büyük bir kısmı yok edilmiştir– bile önce bir ulusal gruba yönelik toplu kıyımın cezalandırılabilir bir suç olmaması paradoksuyla ilgilenmişti. Lemkin 1944 tarihli *Axis Rule in occupied Europe*'da bu fikri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek Yunanca "soy" anlamına gelen *genos* ile Latince "kırım" anlamına gelen *cide* kelimelerini birleştirdi ve "milletlerin imhasını tanımlamak üzere yeni bir terim ve kavram" ortaya attı.

Lemkin türettikten sonra kelime büyük bir hızla uluslararası haklar ve siyaset diline girdi. O zamandan beri "soykırım" kelimesinin bir sürü örtüşen anlamı oldu. İlk başta Lemkin'in terime yüklediği anlam vardı. Sonra 1948 BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme'de kullanılan resmî yasal tanım geldi. Daha sonra kelime sosyal bilimlerde de bir kavram haline geldi, yüzlerce kitaba konu edildi ve Yale Üniversitesi'ndeki Soykırım Araştırmaları Programı gibi düzinelerce akademik merkeze isim olarak verildi. Ayrıca son derece politik bir kavram haline de geldi: Politikacılar düşmanlarını şeytanlaştırmak amacıyla onlara bu sözü ithaf ettiler ve uluslar "soykırım yarışına" giriştiler. Ulusların tarihte işlendiğini iddia ettiği soykırım sayısı çoğaldı ancak yasal kovuşturma sayısı halen çok düşüktür.

Lemkin görüşünü defalarca gözden geçirdi. Soykırımın uluslararası bir suç olarak ilan edilmesi için sürdürdüğü amansız mücadelede farklı ülkeler için farklı argümanlar kullandı. Lemkin, Soykırım Sözleşmesi'nden bir hafta sonra Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin kabul edilmesine, sözleşmenin etkisini hafiflettiği gerekçesiyle Don Kişotvari bir şekilde muhalefet etti. Bununla birlikte yazısında sabit kalan bazı şeyler de var. Lemkin'in söz ettiği, Cengiz Han'dan Hitler'e kadar uzanan bütün tarihî soykırım vakalarında soykırımın sadece yüksek sayıda kıyımı değil aynı zamanda kurbanların kültürünü veya uygarlığını yok etme çabasını da tanımladığı dü-

şüncesi vardır. Lemkin aslında "soykırım"ın kitlesel kıyım olmadan, kısırlaştırma ya da zoraki toplu din değiştirme gibi fiiller aracılığıyla da yapılabileceğini ileri sürdü.

Lemkin Osmanlı Ermenilerinin kıyımını açıkça tarihteki önemli soykırımlardan biri ve Holokost'un yanı sıra yirminci yüzyıldan verdiği diğer büyük örnek olarak değerlendirdi. Şubat 1949'da, CBS televizyon muhabirine "Soykırıma ilgi duyma nedenim bunun defalarca yapılmasıdır. Ermenilerin başına geldi ve Ermenilerden sonra Hitler harekete geçti"[11] dedi. Lemkin 1921'de Lwow'da öğrenciyken Soğomon Tehliryan davasındaki manevi sorgulama hakkında bir hayli kafa yormuştu; Tehliryan adaleti sağlamak amacıyla Talat Paşa'ya suikast düzenlemiş ve sadece akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle beraat etmişti. Lemkin, ölümünden uzun süre sonra yayımlanan anılarında "İnsanlığın maneviyatını yücelten Tehliryan, işlediği fiilin manevi niteliğini idrak etmekten aciz bir akıl hastası olarak değerlendirildi. İnsanlık vicdanı namına kendinden tayinli bir adli görevli gibi davrandı. Ancak bir insan kendi kendini adalet dağıtmaya tayin edebilir mi?"[12] diye yazar.

9 Aralık 1948'de Paris'te toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme'yi oybirliğiyle kabul etti. Sözleşmenin 2. maddesi şöyle der:

> Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.
>
> a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
>
> b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
>
> c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek;

11 *UN Casebook with Quincy Howe*. (CBS-TV Channel 2, 12 Şubat 1949), Mart 2014'te http://www.youtube.com/watch?v=uCebMq-GmH4 adresinden ulaşıldı.

12 Raphael Lemkin, *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*, Donna-Lee Frieze (yay. haz.) (New Haven, CT: Yale University Press, 2013), s. 20.

d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;

e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.

Bu ifade yeni BM devletleri arasında yapılan hukuki ve siyasi pazarlıkların sonucunda elde edilmiştir. "Kültürel soykırım" terimi, Lemkin'in savunmasına rağmen, nihai tasarıdan çıkarıldı. "Ortadan kaldırmak amacıyla işlenen" ifadesinin kullanılması, failleri eylemlerini planlama aşamasında ve bu planları fiilen uygulamaya koymadan önce durdurmayı hedefliyordu. Ancak fail tarafından amacı kanıtlama zorunluluğu sorunluydu çünkü planlamanın kanıtlanmasını gerektiriyordu ki bu da zor olabiliyordu ve nitekim 1915'te İttihat önderliğinin amacı meselesi, Ermenilerle Türkler arasında soykırım hakkında yapılan tarihî, hukuki ve yasal kavgalarda önemli bir yer tuttu.

"Ulusal, etnik, ırksal veya dinsel vb. bir grup" da aynı şekilde tartışmalı bir ifadedir. Bu kategorizasyon siyasi görüşleri nedeniyle hedeflenen bir grubu alenen dışlar. Bu ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği'nin inisiyatifiyle yapıldı. Stalin elbette Beyazlardan Kulaklara ve "Troçkistlere" kadar siyasi düşmanı olarak tanımladığı insanların hepsinin katiliydi ve SSCB açıkça bu muafiyeti, bu Sovyet suçlarına açılacak muhtemel soykırım davalarına karşı bir güvence tedbiri olarak müzakere etti.[13]

Uluslararası siyasi pazarlık sözleşme imzalandıktan sonra da devam etti. Sözleşmenin uluslararası hukukta kabul edilmesi için sözleşme lehine oy veren 20 BM devletinin sözleşmeyi onaylaması gerekiyordu. Lemkin sözleşmenin onaylanması için yoğun bir lobi turuna çıktı. 16 Ekim 1950'de 22 ülkenin sözleşmeyi kabul ettiği onaylandı ve böylece sözleşme 90 gün sonra uluslararası hukuk haline geldi. Ancak ABD senatosu, uluslararası hukukun Amerikan egemenliğine zarar vereceği korkusuyla, sözleşmeyi 1988'e kadar onaylamayacaktı.

Birleşik Devletler'in sözleşmeyi imzalamamasına karşın Tür-

13 Stalin'in 1940'larda toplu sürgüne gönderdiği ve kültürünü yok ettiği Çeçenlerden Volga Almanlarına, Kırım Tatarlarına kadar uzanan yaklaşık bir düzine kadar ulusal grup eğer bir dava açabilecek durumda olsaydı bu güçlü bir dava olurdu. Ancak onların hikâyeleri o sırada pek bilinmiyordu.

kiye imzaladı. Lemkin anılarında 1950'de Birleşmiş Milletler'deki Türk delegasyonu nezdinde nasıl lobi faaliyeti yaptığını anlatır:

> Kafamda cesur bir plan yapmıştım: Türkiye'nin sözleşmeyi onaylayan ilk yirmi kurucu millet arasında olmasını sağlayacaktım. Bu Ermeni Soykırımı için bir telafi olacaktı. Ama bu nasıl sağlanabilirdi? Bunun için daha uzun bir görüşme gerekiyordu. Dostluk ilişkim olan müsteşar Adnan Kural'ı aradım ve bir görüşme talep ettim. Görüşmeden önceki geceyi onunla meseleyi nasıl konuşacağımı düşünmekle ve planlamakla geçirdim. Ancak sadece şu karara varabildim: Sezgilerime dayanacaktım, görüşme sırasında beni sezgilerim yönlendirecekti. Aklımda bazı fikirler dolaşıyordu. Türkler yönetim biçimleri olan cumhuriyetle ve ilerici fikirleriyle gurur duyuyorlardı ki bu da hükümetlerini Osmanlı İmparatorluğu yönetiminden ayırt ediyordu. Soykırım Sözleşmesi pekâlâ bunu toplumsal ve uluslararası çerçeveye oturtabilirdi. Ancak bu görüşmede her iki tarafın da sürekli aklında olmasına rağmen konuşmaktan kaçınması gereken bir konu olduğunu biliyordum: Ermeniler.
>
> Sabah planlamaya başladım. Türkiye'nin adını ilk yirmi devlet arasında görmek istiyordum; bu Soykırım Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesini sağlayacak ve BM'nin sosyal ilerlemeyi ve uluslararası hukukun gelişmesini beyan etmesinin yolunu açacaktı. Modern uluslar modern fikirleri ileriye taşımaya yardımcı olmalılar. "Ülkeniz büyük reformları başardı: Alfabenizin değiştirilmesi, kadınlarınızın özgürleştirilmesi ve eğitimde modern yöntemlerin getirilmesi. Dünya sizi izliyor. Ama bu ilerleme önümüzdeki Genel Kurul'da daha da vurgulanmalıdır. Aksi takdirde sözleşmeye vereceğiniz onayın diğer ülkelerin onayları arasında kaybolup gideceğine inanıyorum. Öğretmen olmak varken neden öğrenci olasınız?" Ardından da şunu ekledim: "Mevcut ilerlemeniz ışığında geçmiş ile radikal bir şekilde koptuğunuzu görüyorum."[14]

14 Lemkin, *Totally Unofficial*, s. 200-201.

Türkiye zorlu görevi kabul etti ve 31 Temmuz 1950'de Soykırım Sözleşmesi'ni kabul etti. Lemkin'in başarılı lobi faaliyeti ve Türkiye'nin sözleşmeyi onaylaması bize her iki tarafın bu tarihî anda "soykırım" teriminin anlamını nasıl yorumladığına ilişkin aydınlatıcı bilgi veriyor. Bunun anlamı ne Lemkin ne Türkiye ne de diğer tarafların, sözleşmenin geriye dönük bir gücünün olacağına inanıyor olmalarıydı – aksi takdirde Türk hükümetinin 1915 katliamlarının halen hayattaki failleri hakkında yapılabilecek kovuşturmalar için kesinlikle içi içini yerdi. Bu noktada sözleşmenin, geçmişteki suçları yargılamaya değil tamamen soykırımı önlemeye yönelik olduğu konusunda bir konsensüs sağlanmıştı.

"Soykırım çare olamaz"

Ermeniler Lemkin'in yeni kelimesini çabuk fark ettiler. 1947'de *Hairenik Weekly* de yeni "soykırım" teriminin türetilmesini memnuniyetle karşıladı ancak bu, geriye dönük yaptırımın olmaması nedeniyle zafer dolu değil üzüntülü bir karşılamaydı. Aynı yılın 30 Ocak günü gazete yeni kavram hakkında şu yorumu yaptı: "Halkların toplu kıyımının yasadışı ilan edilmesi barbar Türklerin yönetimi altında sistematik olarak yok edilmeye alışmış Ermeniler, Rumlar, Suriyeliler, Araplar ve Balkan halkları için güzel bir haberdir ancak ne yazık ki bütün kötülükler yapıldıktan sonra gelmiştir." Gazete yazıyı "Soykırım, Ermenilerin yaralarına çare olamaz"[15] diye bitirir.

BM Sözleşmesi kabul edildikten sonra *Hairenik Weekly* bunu yine esefle sadece doğru yönde atılmış bir "adım" olarak nitelendirdi:

> Ama cezasız kalan suçlular için ne demeliyiz? Ermeni tehcirlerinin, halen kayıplara karışmış olan ve farklı isimlerle, dünyanın saygı duyduğu "modern Türkiye"nin kaderini belirleyen ve milletler meclisine davet edilen failleri hakkında ne demeliyiz? Eğer söndürdükleri sayısız hayatı geri getiremiyorlar-

15 "Genocide", *Hairenik Weekly*, cilt XIII, sayı 49, 30 Ocak 1947, s. 2.

sa, o zaman yağmaladıkları ganimetlere ne demeli, el koydukları topraklara ne demeli? Soykırımın meyvelerine ne demeli?

Bunun gerçekten bir anlamının olabilmesi için, soykırımı yasadışı ilan etme kararı daha derine inmelidir. Zulme uğrayan taraflara bir derman olmalıdır. Soykırımı yasa dışı ilan etmek ancak bu eylemin temel amaçlarını ve sonuçlarını kabullenmek sadece yarım bir önlemdir. Türkler bugün, yaptıkları soykırımın meyvelerine sahipler. Türkler yağmaladıkları malları geri vermelidir. Birleşmiş Milletler Ermeni halkına adalet borçludur.[16]

Soykırım Sözleşmesi'nin geriye değil ileriye dönük olduğu varsayımı aslında Washington'a hâkim görüşün temelini oluşturur. Bu dönemde ABD hükümeti "Ermeni" ve "soykırım" kelimelerini defalarca bir arada kullandı. ABD'li avukatlar 1951'de Lahey Uluslararası Adalet Divanı'na BM Sözleşmesi hakkında bildirdikleri bir görüşte Ermenilerin yok edilmesini de kapsayan kısa bir soykırım tarihini çıkarırken Lemkin'in yolunu izlediler: "Soykırım suçu bütün insanlık tarihi boyunca işlenmiştir. Romalıların Hıristiyanları yok etmesi, Türklerin Ermenileri katletmesi, milyonlarca Yahudi ve Polonyalının Naziler tarafından imha edilmesi öne çıkan soykırım suçu örnekleridir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu soykırım sorununu bu temelde ele aldı."[17]

1950'de resmî bir Yahudi sözcüsü açısından 1915'te Ermenilerin öldürülmesini açıkça Hitler'in Avrupa Yahudilerine yönelik Nihai Çözümü'ne bağlamakta da herhangi bir sorun yoktu – bu daha sonra sorun olacaktı. ABD Senatosu'nda yapılan Soykırım Sözleşmesi görüşmeleri sırasında, Amerikan Yahudi Cemaati Başkanı Jacob Blaustein yine Soğomon Tehliryan davası "parodisi"nden bahsetti; bu davada "soykırıma karşı bir yasa olmadığı için" bir adam bir toplu katliamcıya suikast düzen-

16 "Exit Genocide", *Hairenik Weekly*, cilt XV, sayı 45, 30 Aralık 1948, s. 2.

17 "Written Statement of the Government of the United States of America", [Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nin Yazılı İfadesi] Uluslararası Adalet Divanı, *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion of May 28th, 1951*, s. 25.

lemeye tevessül etmek zorunda kalmıştı. Blaustein şu sonuca vardı: "Evet: Ta 1915'te soykırıma karşı bir sözleşme ihtiyacı vardı tıpkı eski Kartaca günlerinde ve Nero yönetiminde de böyle bir ihtiyaç olduğu gibi."[18]

1948'den sonra "soykırım" kelimesi hızla politize oldu. Terimin İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda yaşanan muhteşem bir konsensüs anında düşünülüp, Soğuk Savaş'ın başındaki daha kuşkucu bir ortamda yasal bir terim olarak kabul edilme şanssızlığı oldu. Sözleşme kapsamındaki en başarılı devlet kovuşturması ancak yıllar sonra, 2007'de yapılacaktı.

1950'lerde Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği terimin uygulanabilirliğini pek önemsemeden birbirlerini "soykırım" ile suçladılar. Sovyetler Birliği Soykırım Sözleşmesi'ni erken bir vakitte, Aralık 1949'da onayladı. Ancak 1950'lerde Sovyetler'de yayımlanan "soykırım" literatüründe kelimenin tarihteki öncüllerine çok az yer verilir: İkinci Dünya Savaşı'nın Yahudilerinden çok az bahsedilir, Ermenilerden ise hiç bahsedilmez. Buna karşılık "emperyalist" Batı milletlerinin yaptığı soykırım sürekli vurgulanır. 1956'da yayımlanan *The Defense of Peace and the Struggle with Crimes Against Humanity* (Barışın Savunulması ve İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlarla Mücadele) adlı kitapta Anton Traynin "Emperyalist devletlerde ve sömürgeci ülkelerde kültürel-ulusal soykırım, sınıfsal sömürü sisteminin ve ulusal baskının organik bir parçasıdır" diye yazar. Traynin'in verdiği soykırım örnekleri Birleşik Devletler'de "zenciler"e yapılan muameleyi, ABD'nin Kore'deki sömürgeci savaşını, Güney Afrika'daki *apartheid*'i ve Bolivya'daki maden işçilerinin kötü durumunu kapsar. Dünya işçilerine uygulanan baskı da, der Traynin, bir tür soykırım ya da "ağır çekim linç"tir.[19]

18 "Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations United States Senate", [Birleşik Devletler Senatosu Dış İlişkiler Komisyonu'nun bir Alt Komisyonu karşısındaki Duruşmalar]. *Eighty-first Congress, Second Session on Executive the International Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. January 23, 24, 25 and February 9, 1950.* (Washington, DC: Government Printing Office, 1950), s. 96.

19 Aron Traynin, *Zashchita mira I bor'ba s prestupleniyami protiv chelovechestva* (Dünya Savunması ve İnsanlığa Karşı Suçlarla Mücadele) (Moskova: Academy of Sciences of USSR, 1956), s. 226-227, 228.

Bunun retorik bir yansıması olarak, *Hairenik Weekly* 1950'lerde kamuoyunda yürüttüğü polemiklerde "soykırım" terimini Türkiye'ye değil Sovyetler Birliği'ne karşı kullanır. Bir makale şöyle der: "Hiç kimsenin kafasında bir karışıklık olmasın. Geçen sene Sovyetler Birliği'nde meydana gelen şey birinci dereceden soykırımdır, Birleşmiş Milletler'in sadece kısa bir süre önce yasa dışı ilan ettiği soykırımın ta kendisidir."[20]

Bu Soğuk Savaş ortamında, 22 Mayıs 1955'te New Yorklu Senatör Herbert Lehman 1918'de kurulan Birinci Cumhuriyet'in otuz sekizinci yıldönümü vesilesiyle bir araya gelen Ermeni topluluğuna coşkulu bir konuşma yaptı. Lehman "Ermeni halkının söndürülemeyen özgürlük ve milliyet aşkını" överek Ermenistan ve İsrail'in kuruluşu arasında paralellikler çizdi.

Ayrıca Lehman tarihî söylevinde konuşmasının asıl konusuna gelmeden önce Türkiye ve 1915'i neredeyse tamamen atladı: Ermeniler, dedi, –Sovyet rejimi tarafından yapılan– soykırımın kurbanıdır.

> Soykırım suçu, Sovyetler Birliği'nin birçok yerinde sürekli ve vahşi bir şekilde işlenmiştir. Ama hiçbir yerde Sovyet Ermenistanı kadar vahşi ve çıplak bir şekilde değil... Nazi Almanyası tarafından bir bilim olarak geliştirilen soykırım Sovyet Rusyası tarafından daha da geniş bir ölçekte uygulanmıştır. Tarihte çok sayıda soykırım örneği olmakla birlikte bu suç bu kadar muazzam bir ölçekte hiçbir zaman işlenmemiştir.

Senatör sözlerini Birleşik Devletler'in, "Senato'nun Dış İlişkiler Komitesi'nin bir çekmecesinde toz tutan" Soykırım Sözleşmesi'ni imzalamasını rica ederek bitirdi.[21]

Bir fikrin bir yıldönümüne denk gelmesi

Ermenilerin kendi dillerinde 1915 trajedisini anlatmak için, *aksor* (mülksüzleştirme) veya *chart*'tan (katliam) *aghed*'e (fe-

20 "More Deportations", *Hairenik Weekly*, cilt XVI, sayı 47, 12 Ocak 1950, s. 2.

21 "Senator Lehman Calls for Liberation Program in New York Address", *Hairenik Weekly*, cilt XXII, sayı 16, 2 Haziran 1955.

laket) uzanan farklı kelimeleri vardır. Yaşananları özetlemek için en yaygın olarak kullanılan ifade "Büyük Felaket" veya "Büyük Suç" anlamına gelen *Medz Yeghern*'dir. Bu Avrupalı Yahudiler tarafından kullanılan *Shoah* kelimesinin bir tür muadilidir.

1940'ların sonunda Lemkin'in "soykırım" kelimesinin hemen bir Ermenice karşılığı *–tseghasbanutiun–* bulundu ve Ermeni sözcük dağarcığına katıldı. Akademisyen ve editör Khatchig Mouradian kelimenin bir Ermeni tarafından ilk kez 9 Aralık 1945'te, Fransalı Ermeni bir editör tarafından Nuremberg Mahkemeleri hakkında yazılan bir yazıda kullanıldığını bulmuştu. Mart 1947'de Amerika Ermeni Ulusal Konseyi bir memorandumda "korkunç bir soykırım planı" ifadesini kullandı.[22]

Birçok akademisyenin de belirttiği gibi "Holokost" kavramı, Avrupa Yahudilerinin yok edilmesini kısaca tanımlayan bir terim olarak ancak 1960'larda kullanıldı; kaçak Nazi Adolf Eichmann'ın 1961'de tutuklanması ve yargılanması bu konuda bir dönüm noktası oldu. Aynı dönemde ve buna paralel olarak Ermeni Soykırımı kavramı Ermenileri harekete geçirdi. Tarihçi Richard Hovannisian'ın ifadesiyle Ermenilerin 1915'le ilgili ortak uyanışları "Holokost'un elde ettiği başarı sonucunda" oldu. Hovanissian "Soykırım akademik camianın ilgilendiği bir konu değildi ta ki Holokost akademisyenleri ve Yahudi cemaatleri onu böyle bir konu haline getirene kadar – bu aşamada diğer halklar da 'Peki ya biz?' sorusunu sordular"[23] der.

Bu fikir o sırada yaklaşan bir tarihe, Soykırım'ın ellinci yıldönümü olan 1965'e denk geldi. Daha genç Ermeniler uyandılar. Onlar olaylara daha mesafeliydiler ve Ermeni kimliklerine güvenleri daha azdı – belki de tam bu nedenle kendileriyle büyükanneleri ve büyükbabaları arasındaki mesafeyi kapamak istediler. Buna paralel olarak 1960'ların Birleşik Dev-

22 Lou Ann Matossian, "Armenians Started Using the Word 'Genocide' in 1945, Khatchig Mouradian Shows", *Armenian Reporter*, 26 Haziran 2009. *Memorandum on the Armenian Question Presented to the Council of Foreign Ministers* (New York: Armenian National Council of America, 1947), s. 3.

23 Richard Hovanissian ile söyleşi 7 Mart 2013.

letleri'nde daha önce marjinalleştirildiğini hisseden gruplar "kimlik politikası"nı keşfettiler ve seslerini duyurma haklarını savundular. Civil Rights Movement [Sivil Haklar Hareketi] bu değişimin en büyük göstergesiydi ama diğerleri de kendini ifade ediyordu. Efraim Sicher'in sözleriyle söylemek gerekirse kurban statüsü artık "aşağılayıcı küçük düşürülmeden manevi önderliğe ve hatta kahramanlık gururuna"[24] dönüştürülmüştü.

24 Nisan 1965'te Ermeniler bütün dünyada, Tahran'dan Marsilya'ya oradan Buenos Aires'e uzanan bir dizi şehirde anma etkinlikleri ve yürüyüşler düzenlediler. Aralarında bir koordinasyon yoktu. Beyrut'ta şehir stadyumunda yapılan törene yaklaşık 80.000 Ermeni katıldı. Buradaki bütün dinî liderler –Apostolik, Katolik ve Protestan– bir uzlaşma işareti olarak törene katıldılar. Hiçbir politik protestoya izin verilmedi.[25]

24 Nisan 1965 tarihli *Mirror-Spectator*'da yazar Leon Surmelian "Mourning Is Not Enough" [Yas Tutmak Yetmez] başlıklı bir yazı yayımladı, Ermenileri geçen 50 yıla ilişkin bir tavır almaya davet etti. "Ermenilerin ayağa kalkma ve fikirlerini açıkça söyleme vakti geldi. Bunu dünyanın gözü önünde ve kendi aralarında yapma vakti geldi. Bizler çok uzun süredir Batı dünyasının unutulmuş halkıyız. Eğer şimdi harekete geçmezsek sonsuza dek unutulmayı hak edeceğiz." Surmelian aynı zamanda okurlarına "Washington'da bir 'Ermeni lobisine' ihtiyacımız var" da dedi.[26]

Birleşik Devletler Ermeni diyasporasının asıl merkezi haline geliyordu. Ancak, Beyrut ve Marsilya'nın aksine, 1965'te Birleşik Devletler'deki gösteriler oldukça zayıftı. En büyük katılım hiç kimsenin ummadığı bir yerde, Erivan'da oldu.

---

24 Efraim Sicher, "The Future of the Past: Countermemory and Postmemory in Contemporary American Post-Holocaust Narratives", *History & Memory*, cilt 12, sayı 2 (Sonbahar/Kış 2000). Aktaran, David B. MacDonald, *Identity Politics in the Age of Genocide* (Abingdon, BK: Routledge, 2008), s. 21.

25 Zaven Messerlian ile söyleşi, 24 Eylül 2013.

26 Leon Surmelian, "Mourning Is Not Enough", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt XXXII, sayı 42, 24 Nisan 1965.

Erivan, 1965

24 Nisan 1965'te on binlerce Ermeni Erivan sokaklarını doldurdu, anma töreni siyasi bir protestoya dönüştü.

Ermenistan'da milli duygular yıllardır derinden derine kaynıyordu. Sovyetler Birliği akademisyenlerinin de belirttiği gibi "Tutsak Uluslar" metaforu yanlış anlaşılmıştı. Aslında Ronald Suny'nin sözleriyle söylemek gerekirse Sovyetler Birliği 1950'lerden itibaren "milliyetler kuluçkası" idi. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin, Ermenistan'dan Özbekistan'a kadar gayri-Rus cumhuriyetlerinin tümü, cumhuriyet milliyetçiliği etrafında bir kimlik geliştirdi. Bu ulusal kimlik genel bir Sovyet sosyalizmi ideolojisiyle sarmalandı, ama çeşitli tabular halen devam ediyordu – Moskova'nın ve Komünist Parti'nin öncü rolünün sorgulanması kesinlikle yasaktı. Ama tarih, kültür, eğitim ve dil söz konusu olduğunda Ermeniler, Letonyalılar, Özbekler ve diğerleri kendi "ulusal bilinçlerini" geliştirmekte serbesttiler. 1980'lerin sonunda, bunun beklenmedik dramatik sonuçları oldu zira milliyetçi hareketleri ve sonunda da bağımsız ulus-devletleri oluşturmak için geriye sadece siyaseti eklemek kalmıştı.

Ermenistan'da süreç 1960'ta, cumhuriyetin Komünist Parti patronu Yakov Zarobyan'ın himayesinde başladı. Zarobyan 1908'de Artvin'de doğdu. Ailesi Kafkasya'ya kaçtı, ama babası ve ağabeyi tahliye sırasında öldü.[27] Zarobyan parti lideri olarak diyasporadan ülkeye göç edilmesine yeniden izin verdi ve yurtdışındaki Ermenilerle kültürel temaslar yenilendi. 1960'larda William Saroyan'ı iki kere Ermenistan'a davet etti ve Saroyan'ın oyunları Erivan'da sahnelendi.

1960'da Erivan'da tarihçi Mkrtich Nersisyan'ın yayına hazırladığı *The Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Soykırımı) başlıklı bir belge derlemesi yayımlandı. Kitap, uygun sosyalist bir dille, Ermeni tehcirlerinin hikâyesini anlatıyordu. Nisan 1962'de Eri-

27 Nikita Zarobian, *Yakov Zarobian i ego epokha* [Yakov Zarobyan ve Onun Dönemi] (Erivan: Izdatel'stvo RAU, 2008), s. 128.

van'a hâkim dev Stalin heykeli bir gecede kaidesinden indirildi; onun yerine aynı büyüklükte bir Ermenistan Ana heykeli yerleştirildi. Aynı yıl Ermeni alfabesini yaratan Mesrop Maştots'un 1.600. doğum günü törenlerle kutlandı. Sovyet öncesi döneme ait ulusal şahsiyetlerin ve olayların –General Andranik ve Serdarabad Muharebesi gibi– anısına çeşitli anıtlar açıldı.

Ermeniler Moskova'daki mütevazı patron, Politbüro üyesi ve kıdemli Bolşevik Anastas Mikoyan'dan da yararlandılar. Mikoyan Ermeni milliyetçiliğinin her türlü tezahürüne karşı son derece sakınımlıydı ama 1963'te Erivan'a yaptığı bir ziyarette yerel parti önderliğine, yeni milliyetçi eğilime önderlik etmeye çalışmaları, onun peşinden gitmemeleri gerektiğini söylediği iddia edilir. Mikoyan'ın ziyaretinden sonra Yeghise Charent (Yeğişe Çarents) gibi tasfiye edilmiş yazarlara itibarları iade edildi ve eserleri çok sayıda basıldı. Çağdaş yazarlara ve şairlere "milli konular" hakkında yazmaları için alan açıldı. Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı eseri Rusça yayımlandı.[28]

Parti lideri Zarobyan 1965'te Soykırım'ın ellinci yıldönümünü ideolojik olarak uygun bir çerçeveye oturtabileceğine inanıyordu. 1964 ilkbaharında Kremlin'e konuyu açmak üzere Moskova'ya gitti. Burada şüpheyle karşılandı. Dışişleri Bakanı Andrey Gromıko, Türkiye ile ilişkileri 30 yıllık soğukluk döneminden çıkaracak bir yakınlaşma arayışı içindeydi. Bu arayış, aynı yılın Ekim ayında Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 25 yıl üzerine, önde gelen bir Türk devlet görevlisinin Moskova'ya yaptığı ilk üst düzey ziyareti ile sonuç verdi. Sonuçta Zarobyan, 1940'lardaki toprak meselesinin kesinlikle zikredilmemesi kaydıyla, planladığı ellinci yıldönümünü anma törenlerinin onayını aldı.[29]

Daha sonra üç Ermeni akademisyen, önderliği yıldönümünü anmaya teşvik eden resmî bir mektup yazdı. 24 Nisan'ın "emperyalistlerin ve pan-Türkistlerin politikasının maskesini indirmek ve yurtdışında yaşayan Ermeni işçilerle bağları ve etkileşi-

28 Suren Manukyan ile söyleşi 4 Temmuz 2013.

29 "Rubikon-65", *Yerevan* gazetesi, sayı 4 (2006), imyerevan.com/ru/society/view/2256 adresinden ulaşılabilir.

mi güçlendirmek ve barış ve demokrasi için fiilen mücadele etmek amacıyla" anılmasını önerdiler. Sovyet önderliğinden "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni halkının verdiği kurbanlar adına bir anıt dikmesini istediler. Anıt Ermeni halkının dirilişini sembolize etmeliydi." Şubat 1965'te anıtın inşaatı için anlaştılar.[30]

24 Nisan 1965 bir cumartesi günüydü. Gece Erivan Opera Binası'nda Soykırım'ın ellinci yıldönümünü anmak üzere resmî bir tören yapılması planlandı. Bu Ermenistan elitleri için düzenlenen, sadece davetlilerin katılacağı, konuşmalı ve müzikli bir etkinlik olacaktı. Ancak tabii ki Erivan'ın entelektüellerinin yanı sıra Sovyet Ermenistanı'na göç etmiş diyaspora ailelerindeki öğrenciler de yıldönümünü anmak istiyorlardı.

24 Nisan sabahı büyük bir öğrenci ve entelektüel grubu Erivan' Bilimler Akademisi salonunda buluştu. Bugünü nasıl anacakları konusunda her kafadan bir ses çıkıyordu. O sırada meşhur şair Paruir Sevak sahneye fırladı ve bu durum için yazılmış bir şiir okudu: "Biz bir avucuz, ama Ermeniyiz!" Korkunç bir sessizlik oldu.[31] Aralarında Ermenistan'ın en tanınmış yazarlarının da yer aldığı bir başka grup, ünlü Ermenilerin gömülü olduğu Pantheon'da, Nisan 1915'te tutuklanan bestekâr Komitas'ın mezarının başında buluştu.

Gün boyunca şehrin farklı yerlerinde kalabalıklar toplandı. Gösteriler barışçıldı ve polis müdahale etmedi. Kimileri yas tutmak için, kimileri ise protesto etmek için gelmişti. Parti önderliğine mektup yazan üç akademisyenden biri olan Ohanes Injikian'ın tıp fakültesini yeni bitirmiş kızı Ophelia Injikian "Kimsenin evde kalmadığı hissine kapılmıştık" dedi. "Bütün gençler toplanmıştı, erkekler siyah takım elbise içine beyaz gömlek, kızlar siyah etek üstüne beyaz bluz giymişti; bayraklar sallanıyor, 1915'te öldürülen bütün Ermeni seçkinlerinin fotoğrafları taşınıyordu."[32]

Genç göstericiler derme çatma pankartlar taşıyordu, bazıla-

30 Mektubun kopyası yazara Ophelia Injikian tarafından verildi.

31 Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006), s. 321.

32 Ophelia Injikian ile söyleşi, 4 Temmuz 2013.

rında Ararat Dağı'nın fotoğrafı vardı, bazılarında "Bizim Topraklarımız" yazıyordu. Bu ifade Türkiye'nin doğusundaki topraklarını kastediyor olabilirdi, ama bazı göstericilerin aklında Dağlık Karabağ ve Nahcivan toprakları üzerinde Sovyet Azerbaycanı'na yönelik daha şahsi iddialar vardı. Halkın bir kısmı Erivan'ın en geniş caddesi olan Lenin Bulvarı'na, resmî törenin başlayacağı Opera Binası'na doğru hareket etti. Ophelia Injikian "Cadde boydan boya öylesine doluydu ki iğne atsan yere düşmezdi. Müthiş bir kalabalık ilerliyordu" diye hatırlar.

Opera Binası'nda yapılacak dışarıya kapalı resmî etkinlik planlandığı gibi başladı. O sırada Erivan'ı ziyaret eden Amerikalı Ermeni Haig Sarkissian gecenin 1915 kurbanları için yapılan sessiz bir duayla başladığını anlattı. Daha sonra konuşmalar başladı. Önceden belirtildiği gibi herhangi bir toprak iddiasından bahsedilmedi. Cumhuriyetin en kıdemli akademisyeni Viktor Hambartsumian (Ambartsumian) sosyalist ve milliyetçi sloganları harmanlayarak "Büyük Katliam'ın ürkütücü ayrıntılarını kapsamlı bir şekilde gözler önüne serdi, sabıkalı Türk liderlerin planlı gaddarlıklarını kınadı, silahsız Ermenilerin çeşitli yerlerdeki kahramanca direnişini övdü ve Ermeni Devrimci Federasyonu'na lanet yağdırdı."[33]

Dışarıda, kalabalıklar elit törenden dışlandıkları için huzursuz ve öfkeliydiler. "Bizim Topraklarımız" sloganı giderek yoğunlaştı. Protestocular taş atmaya başladılar. "Kırılan camlar pencerelerden aşağıya düşüyor, Opera Binası'nın kapıları atılan taşlar nedeniyle sarsılıyordu." Polis kızgın kalabalığa tazyikli su sıktı ancak sırılsıklam ıslanan gözü kara birkaç genç kapıları kırıp içeri girdi. Polis derhal Komünist Parti erkânının oturduğu sahneyi abluka altına aldı ve onları binadan tahliye etti. "Sanki bir demir perde inmişti" dedi Injikian. Bu saldırganları daha da kızdırdı. "'Neden kapalı bir toplantı yapıyorsunuz? Toplantıyı meydanda, stadyumda yapın' diye bağırdılar."[34]

33 Haig Sarkissian, "50th Anniversary of the Turkish Genocide as Observed in Yerevan", *Armenian Review*, sayı 4 (Kış 1966), s. 25.

34 Sarkissian, "50th Anniversary of the Turkish Genocide as Observed in Yerevan", s. 25. Ophelia Injikian ile söyleşi, 4 Temmuz 2013.

Ermeni kilisesinin başkanı Katolikos Vazgen işgalcileri sakinleştirmeye çalıştı ama nafile:

> Önümde bir genç duruyordu, ıslak kıyafeti üstüne öyle yapışmıştı ki bir bale dansçısı gibi görünüyordu. Bütün salonda bağrış, çağrış, itiş kakış ve kargaşa gırla gidiyordu. Ortalık tımarhaneye dönmüştü. Nihayet kararlı bir ses duyuldu: "Sessizlik, Ermeni Katolikosu konuşacak."
>
> Eçmiyadzin Katolikosu Vazgen ayağa kalktı ve ortalığın yatışmasını bekledi. Bütün gözler ona çevrildi.
>
> Katolikos, gür sesiyle "Sevgili çocuklarım" diye başladı. "Sizi gayet iyi anlıyoruz ve sizin üzüntünüz ve kederiniz bizim de üzüntümüzdür. Ancak toprak talebi bizlerin yetkisini aşan uluslararası bir meseledir..."
>
> "Peki Karabağ ve Nahcivan talebi de uluslararası bir mesele değil midir?" Sandalyeye çıkan bir genç Katolikos'a sert bir sesle sordu. Ardından gencin duygularını destekleyen bağrış, çağrış ve genel bir kargaşa havası geldi. Bir ses "Vazgen chan, Sevgili Vazgen" diye bağırdı. Ama Katolikos karışıklığı kontrol edemedi. Saygı sınırını aşan "Sevgili Vazgen" hitabı gülüşmelere yol açtı. Gözümün önünde cereyan eden trajedi karşısında şaşkına döndüm. Ermeni kilisesinden koparılan gençlik bütün Ermenileri temsil eden bir Katolikosa hitap etmenin bir adabı olduğunu bilmiyordu.[35]

Şehirde yaşanan kargaşa durulana kadar 24 saat geçti. Parti önderliği düzenin sağlanması için orduyu çağırmadı, dokuz yıl önce Gürcistan'da çıkan milliyetçi karışıklıkların kitlesel katliamla sonuçlandığı biliniyordu. Düzinelerce gösterici tutuklandı ama hiçbirinin tutukluluğu birkaç günden fazla sürmedi. Yerel parti seçkinleri olayların üstünü kapatmaya çalıştılar, Moskova'ya karışıklığın önemli olmadığını bildirdiler. Ancak Şubat 1966'da, 24 Nisan'da yaşanan kargaşasının cezası olarak Zarobyan görevden alındı ve Moskova'da yeni bir göreve atandı.

35 Sarkissian, "50th Anniversary of the Turkish Genocide as Observed in Yerevan", s. 26.

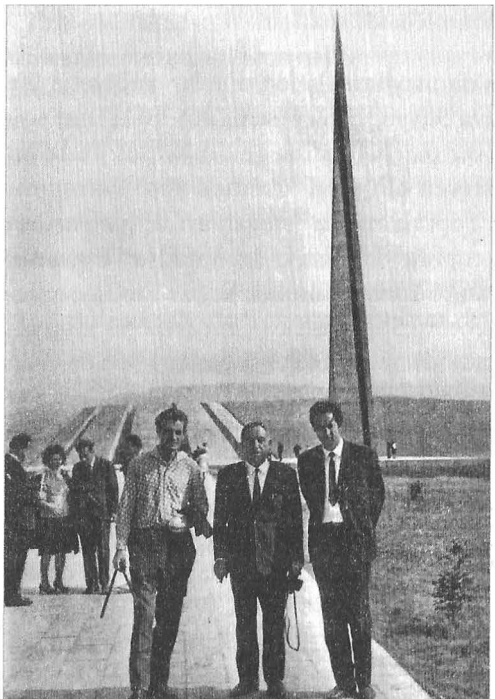
Nisan 1965'te Erivan'da meydana gelen olaylar milliyetçi bir hava yarattı ve bu hava Sovyet Ermenistanı'nın varlığının son 25 yılında hayatının bir parçası haline geldi. Kültür ve bilim alanında faaliyet gösteren elit sınıf arasında yeni varsayımlar kök saldı. "Bizim Topraklarımız" sloganları ve pankartları Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları kadar Türkiye'ye yönelik iddiaları da kapsıyordu; Türkiye şimdilik Soğuk Savaş cephesinin arkasına gizleniyordu. Soykırım konusu artık bir tabu olmaktan çıkmıştı. Bunun saldırgan bir yanı vardı. 1966'da, Van doğumlu Gulag felaketzedesi yazar Gurgen Mahari, 1915'te Van'da yapılan Ermeni savunması (bkz. 2. Bölüm) hakkında olumsuz bir görüş beyan eden *Burning Orchards* (Yanık Bahçeler) romanını yayımlamaya çalıştı. Yeni milliyetçi ortamda Mahari birçok çağdaşı tarafından iftiraya uğradı. Kitabın baskıları yakıldı ve kulağı çekilen yazar ilk baskıyı yayınevinden çekti ve otosansür uygulayarak yeniden gönderdi.

Huzursuz ortama rağmen yetkililer "1915'te Ermenilerin uğradığı toplu katliamın kurbanları" için bir anıt yaptırma projesini sürdürdüler. Erivan'a hâkim Tsitsernakaberd tepesinde bir yer seçildi (bkz. Resim 11).

Sashur Kalashian, Leninakanlı (eski Aleksandropol, şimdi Gümrü) genç bir mimardı. Uzun boylu ve girişken biri olan Kalashian aynı zamanda doğuştan yetenekli bir iletişim uzmanıydı. 1936'da doğdu. O Kruşçev'in "Yumuşama" döneminde mezun olan bir kuşaktandı, Sovyetler Birliği konusunda iyimserdi, kendiliğinden sosyalist ve ateistti. "Geleceğe dair mükemmel perspektiflerim vardı. Önümde mutlu, şanslı ve dopdolu bir hayat olduğunu biliyordum."[36]

Kalashian eğitimli bir aileden geliyordu ve babası çok geniş bir kitap koleksiyonu olan bir Ermeni edebiyatı öğretmeniydi. Üstelik 1965'te dahi 1915 ve Felaket hakkında henüz hiçbir şey bilmiyordu. "Ailem ve ben Soykırım'a uğramamıştık. Atalarım burada (Doğu Ermenistan'da) yaşıyordu. Belki ailem bi-

36 Sashur Kalashian ile söyleşi, 5 Temmuz 2013.

Resim 11. Ermenistan Soykırım Anıtı'nın mimarları. Sashur (Sahur) Kalashian (solda) ve Artur Tarhanian (sağda), Erivan, 1967. Ortadaki kişi kimliği bilinmeyen bir yabancıdır. (Kaynak: Sashur Kalashian'ın izniyle.)

liyordu, onların bilmesi gerekiyordu... ama ailemizde bu konudan hiç bahsedilmezdi."

Bu durum 1964'te değişti. "[Mimarlar Odası] toplantılarından birinde kıdemli mimarlardan biri 'Soykırım'ın 50. yıldönümü yaklaşıyor ve mimarlar olarak bu yıldönümünü anmalıyız' dedi. Dinledim ama neden bahsettiğini anlamadım. O zaman bile konunun neyle ilgili olduğunu bilmiyordum."

O ve meslektaşı Artur Tarhanian anıt için yapılan yarışmaya katılmaya karar verdiler ancak önce neyi anacaklarını öğrenmeleri gerekiyordu. Kalashian babasının kütüphanesini hatırlayarak Leninakan'daki evlerine gitti ve Mkrtich Nersisyan'ın *Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire* adlı kitabını aldı.

> Gündüzleri çalıştık akşamları [Nersisyan'ın kitabını] okuduk. Bu, belgelere dayanan bir tarih kitabıydı, belgelerle yazılmıştı, bu konuda hiçbir şey bilmiyorduk, sadece belgeler vardı, fotoğraf yoktu. Okuduk, birbirimize baktık ve "Böyle bir şey nasıl olabilir, bu nasıl olabildi?" diye öfkeden delirdik ve olup bitenin boyutlarını öğrendik. Ve bu trajedinin boyutunu inşa edeceğimiz yapıya aktarmak istedik. Ve ne tasarlarsak tasarlayalım, bir türlü yeterli gelmiyordu.

Oysa iki genç mimar yarışmayı kazandılar. Üç bölümden oluşan, tamamı bazalt taşından yapılacak bir anıt tasarladılar: Uzun bir anma duvarı; bıçak şeklinde uzun bir stel ki bu, anıtta Sovyet Ermenistanı'ndaki "yeniden dirilişi" simgeleyecek bir detay bulundurma talebini karşılıyordu ve –orta kısımda– bazalt taşından kesilmiş 12 dev levha yuvarlak bir mezar oluşturacak şekilde, ortaya doğru hafif eğimli bir biçimde yerleştirilmiştir, levhaların ortasında aşağıya gömülü bir alan ve burada hiç sönmeyen bir ateş vardır (Resim 11). Kalashian "Bu bizim için bir buçuk milyon insanın ortak mezar taşıydı ve tehcir edilenlerin ruhları tam merkezdeydi, oraya hiç kimse gömülmemişti. Bunu orta kısmı açık bırakarak ifade ettik ve ateş de orada yanıyor" der. Mezarın içinde ve etrafında hep ağıt müziği çalacaktı. Kalashian inşaat alanında çalışmak için mimarlık enstitüsünden ayrılmıştı.

1966'da Zarobyan parti liderliğinden alındı ve yerine vekili Anton Kochinyan getirildi. Kochinyan anıtın tamamlandığını görmek istiyor ancak Kremlin'in projeyi durduracağı endişesiyle giderek asabileşiyordu. Anıtı Moskova'nın gözünde mümkün olduğu kadar önemsizleştirmek için ellerinden geleni yaptılar. Örneğin Erivan'daki memurlar 600.000 ruble gibi yüksek bir fiyatın Moskova'ya çok geleceği endişesiyle bu tutarın yarısını anıtın etrafında yapılan ve Erivan sakinleri için bir gezinti alanı olarak tanımlanan park düzenlemesi için harcanmış gibi gösterdiler. İnşaat hızla ilerledi. Kalashian her hafta sonu, Ermenistan'ın uzak köşelerinden gönüllülerin otobüslerle şantiyeye geldiğini ve ücretsiz çalışmak istediklerini söyledi.

Kochinyan tebdili kıyafetle özel bir ziyaret yaptı. "Çabuk bitirmeye çalışın, gereksiz yere uzatıyorsunuz. Durum o kadar kritik ki Moskova'da biri gık dese" –onun sözlerini aktarıyorum– "inşaatı durdurmak zorunda kalırız. Acele edin."

Nihayet anıt tamamlandı. Yerel parti önderliği açılış tarihi olarak Sovyet Ermenistanı'nın kırk yedinci kuruluş yıldönümü olan 29 Kasım 1967'yi seçti, böylece bunun Ermenistan'ın Sovyet dönemindeki "yeniden dirilişi"ni de simgeleyen bir anıt olduğu mesajı veriliyordu. Açılışa Moskova'dan hiç kimse gelmedi ve parti lideri Kochinyan ateşi yaktı. O anda Kochinyan o kadar duygulandı ve o kadar gerildi ki ağaçların arasına doğru koştu ve hıçkıra hıçkıra ağladı.

Tsitsernakaberd ancak zaman içinde resmî bir anıt haline geldi. 24 Nisan, 1975'te Ermenistan'da resmî yas günü olarak kabul edildi ve o tarihten itibaren Cumhuriyet'in ileri gelenleri anıtı resmî olarak ziyaret ettiler. 1995'te anıtın yanında bir Soykırım Müzesi açıldı. Müze 2015 yılında tekrar açılmak üzere genişletilmeye başlandığında Sashur Kalashian yine mimar olarak görevlendirildi.

7

TÜRKİYE'YE SALDIRI

Öfke

1970'lerden itibaren 1915 tehcirlerinden sağ kurtulan Ermeni nesli ölmeye başladı. Diyasporada yayımlanan Ermeni gazeteleri Ermeni dilinin unutulmakta olduğundan yakındılar – bu "Beyaz Soykırım" olarak adlandırılan bir süreçti. 1967'de *Armenian Mirror-Spectator* kısa zamanda yaygınlaşacak bir ifade kullandı: "Unutulan Soykırım". Aynı yıl gazete Başkan Lyndon Johnson'a hitaben öfkeli bir mektup yayımlayarak, onu Türk başbakanının Birleşik Devletler'e yapacağı ziyareti ertelemeye zorladı. Yazar sesini duyurmak için çaresizlik tekniğine başvurdu – büyük ve kalın harflerle başkana "Türk başbakanının Nisan ayında Birleşik Devletler'e yapacağı ziyareti ERTELEMELİSİNİZ" diye seslendi. Sözlerine katledilen aile üyelerinin "meçhul **mezarlarından**" feryat ettiklerini söyleyerek devam etti.[1]

En öfkeli Ermeni, 1895 Erzurum doğumlu bir 1915 felaketzedesi olan Gurgen Yanikyan adlı emekli mühendisti. İki Türk diplomat, Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir onun kurbanı olma talihsizliğine uğradı-

1 Vehig S. Tavitian, "The Rights of the Armenian People Are Again Denied", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 34, sayı 28, 11 Şubat 1967.

lar. 47 yaşındaki Baydar iki genç kız babasıydı. Demir 30 yaşındaydı ve Robert Koleji mezunuydu. Yeni evliydi ve bu ilk yurtdışı göreviydi. Ocak 1973'te Yanikyan bu iki adama Santa Barbara'da bir otel odasında, bir tablo verme bahanesiyle tuzak kurdu. Her ikisini de öldürdü ve gidip polise teslim oldu.

Yanikyan Mayıs 1973'te yargılandı. Savunma avukatları bunu 1921'te Talat Paşa'ya suikast düzenleyen Soğomon Tehliryan davasının bir tekrarı haline getirmeye çalıştılar ve Ermeni Soykırımı'na tanıklık edecek şahitler çağırdılar. Yanikyan bir "Nuremberg" istediğini söyledi.[2] Ama bu farklı bir dönem ve farklı bir yargılamaydı. İki kurban olaylardan çok sonra doğmuştu ve 1915 kıyımıyla hiçbir bağlantıları yoktu. Hâkim tarihî müzakere talebini reddetti.

Yanikyan geçmişin hükmünü tezlerini destekleyen şahitler olmadan tek başına vermeye çabaladı. Tutarsız, saldırgan bir ifadeyle ve kırık dökük bir İngilizceyle, kafası karışık mahkeme salonuna Ermeni Soykırımı tarihini anlatmaya çalıştı. Ancak kendi hayat trajedisini, ailesinden 26 kişinin ölümünü ve kıyıma ve ağır yaralı bedenlere dair tanıklığını anlatma başladığında sözleri daha somutlaştı, hatta jüri üyelerini ağlattığı söylenir.[3] Temmuz 1973'te Yanikyan'a müebbet hapis cezası verildi. 1984'te, hastalık nedeniyle şartlı tahliye edildikten bir yıl sonra öldü.

Birçok Ermeni iki konsolosun öldürülmesinin, çılgın yaşlı bir adamın münferit bir intikam eylemi olarak geçiştirilebileceğini zannetti. Bir Ermeni köşe yazarı "bunun tıpkı kötü bir rüya gibi unutulup gideceği umudundan" bahsetti "ama bu mümkün değildi" [4] Onun yerine American Friends of Armenian Martyrs [Ermeni Şehitlerinin Amerikalı Dostları] Yanikyan'ın savunması için 50.000 doların üzerinde para topladı, dava Ermeni-Türk tartışmasını kötü ve içinden çıkılması zor ye-

2 "Armenian Guilty of Killing Turks", *New York Times*, 3 Temmuz 1973, s. 9.

3 Tigran Kalaydjian, *Sentinel of Truth: Gourgen Yanikian and the Struggle Against the Denial of the Armenian Genocide* (Houston, TX: Strategic Book Publishing, 2013), s. 40.

4 "Out of Their Element", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 40, sayı 32, 3 Mart 1973.

ni bir sürece soktu. Öldürülen diplomatlardan birinin kuzeni, Amerika'da eğitim görmüş Türk iş adamı, Los Angeles mahkeme salonunda saldırgan bir atmosferle karşılaştığını, Ermeni öğrencilerin duruşmaları izlemek üzere otobüslerle salona getirildiğini söyledi. Ermenilerin kendisini ve karısını taciz ettiklerini, ona "Defol git, bu bir Ermeni mahkemesi, senin burada işin yok" dediklerini belirtti.[5]

Terörizm

Ankara'daki Türkiye Dışişleri Bakanlığı binasının girişinde, üzerinde 39 ismin altın harflerle yazılı olduğu siyah mermerden büyük bir plaket vardır. Bu, yurtdışında görev yaparken öldürülen "şehit" diplomatlar ve onların aile üyeleri anısına yapılmış bir anıttır. Bu isimlerin 31'i, 1973'te Santa Barbara'da Baydar ve Demir ile başlayıp 1984'te Viyana'da sona eren Ermeni suikastlarının kurbanlarıdır. Dördü diplomatların karısına, ikisi de çocuklarına aittir.

Bu yıllarda Türkiye, dışişleri bakanlığını sıkıyönetime sokan bir Ermeni şiddet harekâtıyla terörize oldu ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki, ulus için amansız bir tehdit oluşturan Ermeni imajı yeniden hortladı. Harekât, halen diyaspora Ermeni siyasetinin merkezi olan Beyrut'ta başladı. 1975 yılında, Lübnan İç Savaşı başladığında ülkedeki Ermeni cemaati muhtemelen varlığının en yüksek noktasına ulaşmıştı, daha sonra göçler nedeniyle cemaat sayısında ciddi bir azalma oldu. O yıl Soykırımın altmışıncı yıldönümü 10 yıl öncesine nazaran çok daha büyük ölçekte anıldı. 24 Nisan'da 200.000'in üzerinde insan Burç Hamud'dan Beyrut'a yürüdü. Lübnanlı siyasi elitler törenlere katıldılar. Üç Ermeni siyasi partisi, Lübnan İç Savaşı'na katılmama taahhütünde bulunan bir ateşkes antlaşması imzaladılar; bu tavrı "pozitif tarafsızlık" olarak adlandırdılar. Birleşmiş Milletler'e de "Türklerin elindeki Ermeni topraklarının asıl sahiple-

5 Belig Berkoz, "Letter to Honorable Judge", mahkeme beyanı, Santa Clara, California, 29 Ağustos 2000, elektronik erişim: http://www.ataa.org/reference/topalian/VIS6_Berkoz_Affidavit.pdf.

rine – Ermenilere iade edilmesi" için çağrı yapan ortak bir memorandum gönderdiler.[6]

Beyrut'ta büyümüş olan bir grup radikal Ermeni EDF'nin hâkimiyetinden rahatsızdı. Bunlar genç, solcu ve Sovyetler Birliği sempatizanıydılar. Bu gençlerin bazıları Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu'nu, ASALA'yı kurdular. ASALA Yanikyan'in izinden giderek Türk diplomatları hedef alan suikastlar düzenlemeye karar verdi. 1975'ten 1985'e kadar 40'tan fazla kurban alacaktı. Aslında ASALA'nın namı gerçekte olduğundan daha büyüktür. Örgütün merkezi Batı Beyrut'ta, tuhaf bir şekilde oyuncak iskeletlerle süslü yedinci kattaki küçük bir apartman dairesidir. Daha sonra gruptan ayrılan Monte Melkonian "ASALA hayalî operasyonlar veya başkalarının operasyonlarından kendine pay çıkarıyordu. Dikkatli birisinin ASALA'nın milletimizin vatanseverlik duygularına yönelik sinik ve saygısız yaklaşımını fark etmemesi imkânsızdır" diye yazdı.[7] Örgütün kurucusu Agop Agopyan "ciddi psikolojik dengesizlikleri olan bir diktatördü." "Defalarca amacının Ermenistan'ı kurtarmak değil sadece 'gürültü çıkarmak' (*tsayn hanel*) olduğunu açıkça dile getirdi. Bütün bunlar, artı bir sürü benzer konuşma, kapıdaki kafatası ve tehlikeyi işaret eden çapraz kemik resmi, şehit çocukların fotoğraflarının üstünden sarkan plastik iskelet..."[8]

Agopyan, Ermeniler adına bir "silahlı mücadele" başlatmak isteyen, Taşnak Partisi'nde hayal kırıklığına uğramış genç radikal Ermeni dalgasını zekice yakaladı. Bunlardan biri, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Ekonomi Bölümü'nden mezun olan, 1975'de 20 yaşına girip ASALA'ya katılan, son derece akıllı Alec Yenikomshian'dı. Yenikomshian hiçbir operasyona katılmadı. 3 Ekim 1980 gecesi Cenevre'de bir otel odasında hazırladığı bomba patladı, gözlerini kaybetti ve sol eli koptu.

---

6 Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick, NJ: Transaction, 2004), s. 40-41.

7 Monte Melkonian, *A Self-Criticism*, Gregory Topalian (yay. haz.), çev. Seta Melkonian (Londra: Gomidas Institute, 2010), s. 12-13.

8 Melkonian, *A Self-Criticism*, s. 19, 20. Agop Agopyan savaşta kullanılan bir isimdi. Asıl ismi Harutiun Takushian'dı.

30 yıl sonra Erivan'daki dairesinde ASALA hakkında kafa yoran Yenikomshian sakin ve iyi konuşuyordu, ama hâlâ tutkuluydu. Seçtiği yoldan asla pişman olmadığını söyledi. Dünyanın Ermenileri unuttuğunun bir kanıtı olarak BM İnsan Hakları Komisyonu'nun 1973'te aldığı, soykırım raporunda Ermenilere yapılan bir göndermeyi iptal etme kararını örnek gösterdi:

> On yıllar süren sessizlikten sonra birçok Ermeni ve özellikle de gençler "Yeter artık!" dediler ve Soykırım, kayıp ülke hakkında konuşmaya başladılar. Konu diyasporada konuşuluyordu ama üzerinden 50 yıl geçtiği de biliniyordu ve değişen bir şey yoktu... O sırada 60. yıldönümü yaklaşıyordu ve diyasporadaki yeni gençlik yine 'bütün bunlar yapıldı ama hâlâ hiçbir şey elde edilemedi' gerçeğinin farkındaydı.[9]

Ermeni genç radikaller Filistin'deki mücadeleden esinlendiler. Yenikomshian ve diğer Ermeniler devrimci-sol grup Filistin Halk Kurtuluş Cephesi (FHKC) ile birlikte eğitim gördüler. Diğer "anti-emperyalistler"le de bağlantı kurdular: Kürt gerilla hareketi (PKK), İtalya'da Kızıl Tugaylar ve İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA). Yenikomshian'ın saikleri nelerdi? Öncelikle Türkiye'ye Ermeni meselesinin kapanmadığını hatırlatmak istediğini söyledi. İkinci olarak aynı mesajı uluslararası kamuoyuna da iletmek istiyordu.

> Yani bir anlamda bu Ermeni meselesinin uluslararası gündeme yeniden girmesiydi. Bence üçüncü bir hedef daha vardı ki o da Ermeni diyasporasını canlandırmaktı. Zaman ve asimilasyon gibi gayet anlaşılabilir nedenlerden ötürü gençlik geçmişini unutmaya ve asimile olmaya başlamıştı. Avrupa'da en çok Ermeninin yaşadığı Fransa'da o dönemin, 70'lerin ve 80'lerin gençliğinin Ermeniliklerini yeniden canlandırdıklarını kesinlikle söyleyebilirim. Ama bu üçüncü hedefti. İşte bu nedenle, özellikle ilk iki hedef nedeniyle bu aşamayı "silahlı propaganda safhası" olarak adlandırdık. Bu hedefe az çok ulaşıldı. Türk

9 Alec Yenikomshian ile söyleşi, Erivan, 5 Temmuz 2013.

yetkililer bu sorunun varlığından haberdar oldular, daha fazla sanki böyle bir şey yokmuş gibi davranarak inkâr edemediler, aynı şey dünyanın kaderini tayin eden güçler için de söz konusu, vs. vs. Bu hedefe az çok ulaşıldı.[10]

Nihai hedef neydi diye sorulduğunda Yenikomshian "Batı Ermenistan'ın kurtuluşu. Bu bir fantezi gibi görülebilir, bir fantezi de olabilir, ama bu durum bunun Ermenilerin hedefi olarak kalmasını engellemiyor" yanıtını verdi.

1978'de Yenikomshian bir başka ateşli ASALA üyesiyle, Ermeni davasının peşinde California'dan Beyrut'a sürüklenen arkeolog ve sol görüşlü idealist Monte Melkonian ile birlikte çalıştı. Melkonian, 31 Temmuz 1980'de Atina'da bir eylem gerçekleştirirken, asil ruhlu amaçların kirli silahlı mücadele gerçeğiyle çatıştığını söyledi. Türk Havayolları ofisinin önünde, Türkiye'ye ait diplomatik plakalı bir arabanın karartılmış camlarına silahını dayadı ve Türk Büyükelçiliği'nde görevli ataşe Galip Özmen'i öldürdü. ASALA'nın yaptığı açıklamada bu cinayet "Türkiye'deki rejime, gerici Türk güçlerine, NATO'ya, Amerikan emperyalizmine ve gerici Ermeni güçlerine karşı verdiğimiz silahlı mücadelede yeni bir adım"[11] olarak nitelendirildi. Ama açıklamada Melkonian'ın, diplomatın yanı sıra Özmen'in arka koltukta oturan 14 yaşındaki kızı Neslihan'ı da öldürdüğünden ve karısını ve oğlunu yaraladığından bahsedilmedi.

Atina cinayeti sorulduğunda Yenikomshian kendisinin Özmen gibi Türk diplomatların hedef alınmasından pişmanlık duymadığını söyler çünkü onlar "Türk devletiydiler ve Türk devleti de hak ettiği cezayı çekiyordu." Ama 14 yaşındaki kız çocuğunun öldürülmesini "çok acı ve müessif bir durum" olarak niteler. Melkonian hakkında ise "Bu olay nedeniyle vicdan azabı çekti" der. Melkonian, yürütülen şiddet kampanyası giderek ayrım gözetmez hale geldiği için yavaş yavaş ASALA'dan koptu. Markar Melkonian, kardeşinin hayatını yazdığı hatıra-

10 Alec Yenikomshian ile söyleşi.

11 "Armenian Secret Army Claims Responsibility for Athens Deaths", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 48, sayı 4, 9 Ağustos 1980.

tında Atina suikastı hakkında "Zaman geçtikçe [Monte'nin] pişmanlık belirten ifadeleri seyreldi. Beş yıl sonra bu hadiseyi davaya zarar veren ve savunulamayacak bir suç olarak niteledi, bu gibi eylemler bir daha asla tekrarlanmamalıydı ve bundan sonraki on üç yıl boyunca başkalarının bu tür suçları işlemesini engellemek için çalışacaktı. Böylece verdiği zararı tazmin etmiş olacaktı. Ama tazminat asla yeterli olmayacaktı."[12]

Adalet Komandoları

22 Ekim 1975'te Türkiye'nin Avusturya Büyükelçisi Daniş Tunalıgil üç silahlı adam tarafından katledildi. İki gün sonra meslektaşı, Fransa Büyükelçisi İsmail Erez Paris'teki Türkiye Büyükelçiliği'nin dışında şoförüyle birlikte öldürüldü.

İkinci bir Ermeni terör örgütü, Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları bu cinayetleri üstlendi. Adalet Komandoları ASALA ile aynı taktiği kullanıyordu – ama partner değil rakip olarak. O sırada isimleri daha az biliniyordu, bunun birinci nedeni Türk devletinin ve onun Soğuk Savaş müttefiklerinin düşman olarak sol görüşlü ve sözde Sovyet-destekli ASALA'ya odaklanmayı tercih etmesiydi. Ama Adalet Komandoları aslında ASALA'dan daha fazla Türk diplomatı öldürdü.

Hiçbir zaman açıkça söylenmedi ama Adalet Komandolarının Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Taşnaklarıyla yakın bağlantısının olduğu kısa zamanda ortaya çıkan bir sırdı. Adalet Komandolarının Aralık 1975'te yaptığı bir açıklama ASALA ile aynı iddiaları ileri sürüyordu, tek fark Türkiye "adaleti yeniden sağlamak üzere Ermeni temsilcileri ile müzakereyi kabul ettiği" zaman silahları bırakacak olmalarıydı ki bu da Taşnaktsutyun'u akıllara getiren bir ipucudur. Muhtemelen militan grubun kurulması Aralık 1972'deki EDF kongresinde planlanmıştı ve ilk ASALA saldırılarıyla birlikte faaliyete geçmişti. Örgüt üyelerinin biyografisi ve Taşnak basınının yapılan saldırılara verdiği yer (ASALA'nın eylemlerine bu kadar geniş yer ve-

12 Markar Melkonian, *My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia* (Londra: I. B. Tauris, 2007), s. 85.

Resim 12. Galip Balkar, Türkiye'nin Belgrad Büyükelçisi, 1983'te katledildi. (Kaynak: Türk Dışişleri Bakanlığı.)

rilmez) göz önüne alındığında aralarındaki bağlantıya dair herhangi bir şüpheye yer kalmaz.[13]

Türk diplomat Galip Balkar çağdaşlarının gözdesiydi (Resim 12). 1980 ile 1983 arasında Türk dışişleri bakanı olarak görev yapan İlter Türkmen "O, NATO heyetimizdeki iki numaralı adamdı ve ona genel sekreter veya Washington büyükelçisi gözüyle bakıyorduk. O denli parlaktı; ama bu görevlere getirilmeden önce başka bir ülkede büyükelçilik yapması şarttı"[14] der. Bu nedenle bakan 1981'de 45 yaşındaki Balkar'ı Türkiye'nin Yugoslavya büyükelçisi olarak Belgrad'a yolladı.

13 "'Justice Commandos' Address Communication to 'All Peoples and Governments'", *Armenian Weekly*, cilt 42, sayı 40, 4 Aralık 1975. 2001'de, Birleşik Devletler'deki önde gelen EDF temsilcisi Mourad Topalian'a, Clevelan, Ohio'da bir depoda patlayıcı bulundurma suçundan 37 ay hapis cezası verildiğinde bu bağlantı daha belirgin hale geldi. Soruşturmayı yürütenler Topalian'ın 1980'lerde Adalet Komandolarının önde gelen bir üyesi olduğunu söylediler. Bkz. David E. Kaplan, "Following Terror's Forgotten Trail", *US News and World Report*, 28 Ocak 2001.

14 İlter Türkmen ile söyleşi, İstanbul, 26 Eylül 2013.

Balkar'ın Brüksel'de iyi bir arkadaşı vardı, Volkan Vural. Birlikte tenis oynarlardı. Vural, Balkar'ı "çok liberal, son derece parlak bir beyefendi" olarak anlatır. Balkar NATO'daki görevinde kalmak istemişti. "Hiç istemiyordu ama sonunda baskıya boyun eğmek ve büyükelçi olarak Belgrad'a gitmek zorunda kaldı. Elbette büyükelçi olmak her dışişleri diplomatının rüyasıdır. Ama o hayatından memnundu, keyfi yerindeydi."[15]

9 Mart 1983'te Balkar'ın büyükelçilik arabası Belgrad'ın merkezinde, Türkiye Büyükelçiliği yakınlarında kırmızı ışıkta durdu. İki silahlı Ermeni onu bekliyorlardı ve ateş açtılar. Büyükelçinin şoförü yaralandı. Balkar'a iki kurşun isabet etti ve iki gün sonra hastanede hayatını kaybetti. İki saldırgan kaçtı, parlamento binasının yanındaki Yugoslav polisler peşlerine düştüler. Çıkan silahlı çatışmada bir öğrenci, Zeljko Milivojevic öldü. Silahlı adamlardan biri kaçtı – kısa süre içinde Novi Sad şehrinde yakalandı. Diğeri bir polis tarafından bacağından yaralandı ve yere düştü, şiddetli kanaması vardı.

30 yıl sonra "Beni vuran polis yanıma geldi ve yerden silahımı aldı, tabii ki durumumun ağır olduğunu hissediyordum, yaralanmıştım ve ağzımdan da kan geliyordu, dişim kırılmıştı" diye hatırlıyor yaralı suikastçı Anto (Antranik) Boghossian. "Yaptığım ilk şey, bunun politik bir eylem olduğunu söylemeye çalışmak oldu... Ve bunun ardından bilincimi kaybettim."

Boghossian o sırada 26 yaşındaydı. Kurşun yaraları nedeniyle belden aşağısına felç inmiş ve tekerlekli sandalyeye mahkûm olmuştu. Şimdi Erivan'da yaşıyor. Boghossian fotoğraf eğitimi almıştı ve halen heykeltıraş olarak çalışıyor. Muhtemelen, iyi eğitimli bir adam olan Boghossian ile "rafine" Büyükelçi Balkar'ın, bir Belgrad caddesinde bir silahın iki ucunda değil de daha farklı barışçıl bir ortamda karşılaşsalardı konuşacak çok ortak konu bulacaklarını hayal etmek çok acayip olmasa gerek.

Boghossian Lübnan İç Savaşı sırasında Beyrut'taki bir Ermeni mahallesini koruyan, Taşnak-önderliğindeki bir öz savunma biriminde silah kullanmayı öğrendi: "Bu mahallelerde çok faaldik, sadece savunma konusunda değil, bu düşünceyi ve bu ide-

15 Volkan Vural ile söyleşi, İstanbul, 27 Eylül 2013.

olojiyi yayma konusunda da etkiliydik. Ve işte ancak içimizdeki potansiyeli ilk hissetmeye başladığımız zaman diğer mücadeleye de katılabileceğimizi kestirdik."[16]

Temmuz 1983'te, Belgrad saldırısından dört ay sonra, 19 ila 21 yaşlarındaki beş genç Beyrutlu Ermeni Lizbon'da daha da radikal bir görev üstlendi. Bu gençler arkalarında sağ kurtulma niyetlerinin olmadığını söyleyen bir video kaydı bıraktılar. Kayıt "Bu intihar değil... daha ziyade özgürlük sunağına kendimizi kurban ediyoruz"[17] der. Beşli Lizbon'daki Türkiye Büyükelçiliği'ne saldırdı. Binada çıkan şiddetli çatışmada bir diplomatın karısı Cahide Mihçioğlu ve Portekizli polis Manuel Pacheco'nun yanı sıra beş genç Ermeni öldü. "Lizbon Beşlisi" kısa zamanda şehit Ermeni militanlar listesinde yerlerini aldılar, resimleri basıldı, onları şehit olarak anan ve 1896'da Osmanlı Bankası'nı işgal edenlerle karşılaştıran anma törenleri ve ayinler düzenlendi. İrlanda, Filistin ve Tamil militanlarının izinden giden radikal Ermeniler kendi intihar komandolarını edinmişti.

Boghossian, Belgrad ve Lizbon saldırılarından iki yıl sonra, şiddet "miadını doldurdu, görevini yaptı" der. 2013'te Ermeni-Türk diyaloğunun vaktinin gelip gelmediği sorulduğunda, "Henüz değil. Hazır olmaları gerekir. Biz uzun zamandır hazırız. Yan yana yaşamamız gerektiğini anladık. Onların bulundukları pozisyondan geri adım atmaya, gerçeklerden kaçmaya güvenemeyeceklerini de biliyoruz. Yaptıklarını ve bunların sonuçlarını idrak etmek ve bu sonuçları ortadan kaldırmak zorundalar" yanıtını verdi.

Bir kampanyanın sonu

1970'lerdeki Ermeni terör dalgası diyaspora cemaatini kutuplaştırdı. Bu terörizm, birçok suikastçıyı barındıran ve siyasi şiddete bulaşmış bir yer olan Lübnan'da geniş bir destek alanı bul-

16 Antranik Boghossian ile söyleşi, Erivan, 5 Temmuz 2013. Belgrad'da, Harutyun Krikor Levonian takma ismiyle eylem yaptı.

17 "Five ARA Members Sacrifice Their Lives to 'Altar of Freedom'", *Armenian Weekly*, cilt 50, sayı 68, 20 Ağustos 1983.

du. Amerikalı bir gazeteci 1980'de Beyrut'tan şöyle bildirdi: "En barışçıl Ermeni entelektüeller bile bir Türk hedef vurulduğunda tatmin duygularını gizlemiyorlar, oysa Türkler dışındaki hedeflere yapılan saldırıları kınıyorlar."[18]

Batı ülkelerinde, Ermeni diyaspora üyelerinin çoğu cinayetlerden üzüntü duydu. New Yorklu siyasetçi Edward Costikyan 20 Ekim 1980'de *New York Times*'a bir mektup yazarak cinayetleri "yaşayan bütün Ermenilere yönelik bir saldırı ve Ermeni şehitlerine bir hakaret" olarak addetti. "İşin en acı veren tarafı ise bu teröristlerin bunu halk adına 'üstlenmeleri'dir, ki bu geniş ölçüde Ermenilerin asırlar önce kabul ettikleri Hıristiyan inancına duyduğu bağlılık sayesinde sağ kalmış bir halktır. Utanın! Utanın! Utanın!"[19] diye yazdı. 1986'da Amerikalı antropolog Anny Bakalian, 586 Amerikalı Ermeni'den oluşan bir örnekleme "Ermeni 'terörizmi' son yıllarda, ABD'de yasalara saygılı ve barışsever bir halk olarak bilinen Ermenilerin adını yıpratmıştır" ifadesi hakkında ne düşündüğünü sordu. Yanıtlayanların yüzde 65'i buna katıldığını, yüzde 28'i katılmadığını söylerken yüzde 7'si ise fikir belirtmedi.[20]

1982'de hem terörizm hem terörizme gösterilen tepkiler zirveye ulaştı. Kampanya miadını doldurmaya başladı. ASALA parçalandı. Çekirdek kadronun lideri Agop Agopyan akıl hastalığı belirtileri gösterdi ve Ermeni "hainlerin" peşine düşme ve onları sadist bir şekilde öldürme saplantısına yakalandı. Yugoslav karısını bile öldürdü; ardından Nisan 1988'de Atina'da bir sokak arasında öldürüldü.[21] Eski ASALA üyeleri arasındaki kan davası 1990'larda bağımsız Ermenistan'da görülen kanlı bir davayla devam etti – iki kıdemli ASALA üyesi karşıt taraflarca öldürüldü.

Grubun yüce talepleri, uyuşturucu ticareti yapanlar, silah kaçakçıları ve Filistinli radikal hava korsanlarıyla var olduğu

18 Marvine Howe, "Most Armenians in Beirut Support Attacks on Turks", *New York Times*, 1 Mart 1980, s. 4.

19 Edward N. Costikyan, "An Insult to the Armenian Martyrs", *New York Times*, 20 Ekim 1980, s. A18.

20 Anny Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1993), s. 153.

21 Melkonian, *My Brother's Road*, s. 159.

iddia edilen kriminal bağlantılar nedeniyle saygınlığını yitirdi. ABD'li gazeteci Nathan M. Adams 1984'te Kongre'de "Hem solcu hem de sağcı Ermeni terörist grupların bir yıl önce, tahminen yüzde 90 oranında narkotik satışı veya takasıyla finanse edildiğini" söyledi. Lübnan'da faaliyet gösteren, çeşitli ülkelerde terör eylemleri ve uyuşturucu kaçakçılığı nedeniyle tutuklanan, Ermenistan doğumlu "terörist-simsar" "Noubar Soufoyon" örneğini verdi. Nathan kongre üyelerine Soufoyon'un Los Angeles'da bir evi olduğunu ve bunun başkanın kızı Patti Reagan'ın evinin çok da uzağında olmadığını söyledi.[22]

Ancak ASALA dağılmadan önce, Agopyan üç tane aşırı kanlı terör eylemi gerçekleştirdi: İstanbul Kapalı Çarşı'da, Ankara Esenboğa Havaalanı'nda ve Paris Orly Havaalanı'nda. On dokuz kişi öldü ve 150'den fazla kişi yaralandı, bunların neredeyse tamamı rastgele seçilmiş kurbanlardı. 15 Temmuz 1983'te, bomba taşıyan ve İstanbul bağlantılı bir uçağa yüklenmek üzere olan bavul vaktinden önce patlamasaydı, Orly'de çok daha fazla insan ölebilirdi. Dört Fransız vatandaşı, iki Türk, bir Amerikalı ve bir İsveçli öldü.[23]

Fransız yetkililer Orly'de patlayan bombaya karşılık büyük bir güvenlik taraması yaptılar, 50'den fazla Ermeni sanığı tutukladılar. Türk devleti öfkeliydi; Fransız devletinin, varlığından uzun süredir haberdar olduğu Ermeni hücrelerini ancak bu son derece çirkin olaydan sonra yok ettiğine inanıyordu. Dışişleri Bakanı İlter Türkmen öfkeyle "Fransızlar, Fransız vatandaşları da öldüğü için tepki gösterdiler" dedi. Daha önceleri sosyalist François Mitterrand hükümeti Ermeni yanlısı olarak biliniyordu ve İçişleri Bakanı Gaston Defferre militanların davasını "haklı" addetmişti.[24]

22 Nathan M. Adams, ABD Senatosu İnsan Kaynakları Komisyonu, Alkolizm ve Uyuşturucu Bağımlılığı Alt Komisyonu karşısında tanıklık, 2 Ağustos 1984, s. 107-108.

23 Orly'deki bombalı saldırı, Monte Melkonian'ın bunu "faşist bir eylem" olarak kınamasıyla birlikte ASALA'daki nihai kopuşa yol açtı.

24 William Echikson, "Armenian Bombing at Orly Ends Pact Between Socialists and Terrorists", *Christian Science Monitor*, 19 Temmuz 1983. Fransız yetkililer 1975'te Büyükelçi İsmail Erez'in katillerinin gerektiği gibi peşine düşmemekle suçlandılar.

Gruplar hem Fransa'da hem de Lübnan'da örgütlenme becerilerini kaybettiler. 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi her iki örgüte de bir darbe daha indirdi. Adalet Komandoları'nın beyni olduğu söylenen meşhur EDF üyesi Apo Ashjian öldürüldü. Ağustos 1983'te *Wall Street Journal* kaynak belirtmeden "Adalet Komandoları Taşnak aracılarla uygulanan CIA baskısına teslim oldu ve kendi terör kampanyalarını 'dondurdu'" diye bildirdi.[25]

Zürih toplantısı

27 Kasım 1977'de, suikastların doruğa ulaştığı noktada Türk Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, üç Ermeni siyasal parti lideriyle Zürih'te bir otelde gizlice buluştu. Ayrı düştükleri önemli konularda samimi ve sert bir görüşme yaptılar, bir anlaşmaya varamadılar ve ayrıldılar. Bundan sadece birkaç hafta sonra Türkiye'de hükümet düştü, bakan görevini bıraktı ve bu hassas inisiyatif kaybolup gitti.

Bu gizli toplantıdan hiçbir sonuç elde edilemedi ama Ermeni-Türk ilişkilerinde "olabilecekler âlemine" davetkâr bir bakış atılmış oldu. Bu mesele –kıdemli Ermeni ve Türk politikacılar tarafından bile– pek bilinmez. Türk tarafında sadece Çağlayangil ve Başbakan Süleyman Demirel ve bir-iki kişi daha planlanan bu toplantıdan haberdardı.[26]

1908 doğumlu Çağlayangil, Demirel'in yakın bir siyasi müttefikiydi. 1976'da başbakan, Ermeni terör kampanyası ve bu-

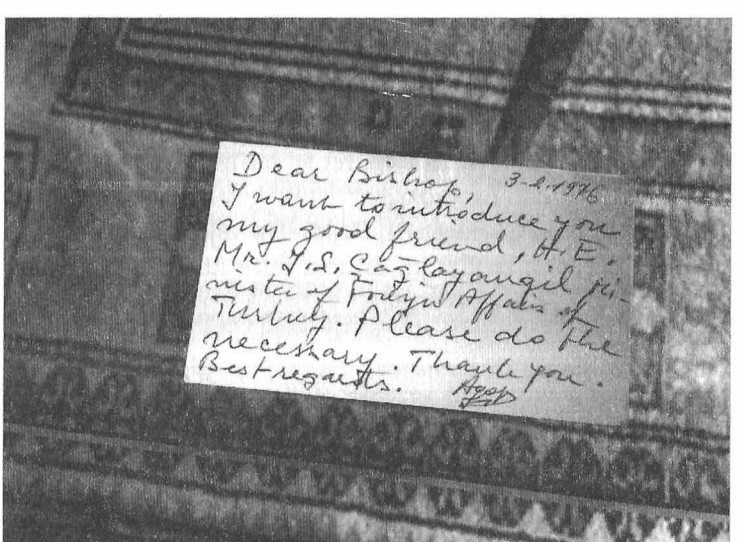
25 Saldırılar Ottawa ve Melbourne'de kendini Armenian Revolutionary Army (Devrimci Ermeni Ordusu) diye adlandıran, Adalet Komandoları örgütünün halefi gibi görünen bir örgüt tarafından yapılıyordu. James Ring Adams, "Lessons and Links of Anti-Turk Terrorism", *Wall Street Journal*, 16 Ağustos 1983; Jonathan Marshall, CIA yöneticisi William Colby'nin "Anti-komünist mücadelede Batı yanlısı azınlıkları kullanmak Soğuk Savaş'ın bir parçasıydı" sözlerini aktararak CIA'nın daha önceden Taşnakları silahlandırdığını yazar. Jonathan V. Marshall, *The Lebanese Connection: Corruption, Civil War and the International Drug Traffic* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2012), s. 154.

26 Yaptığım söyleşilerde ne BM Türkiye temsilcisi ve daha sonra Dışişleri Bakanı olan İlter Türkmen ne de o dönemde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olan Şükrü Elekdağ bu girişimden haberdar olduklarını belirttiler. Ermeni yazar Harut Sassounian bu toplantı hakkında daha aydınlatıcı bir kitap yazıyor.

nun olası sonuçları konusunda giderek daha fazla endişeye kapılıyordu. Çağlayangil'i ikinci defa dışişleri bakanı yaptı. Çağlayangil'in cinayetleri durdurmak isterken hem profesyonel hem de kişisel bir gerekçesi vardı: İki arkadaşı, Türkiye'nin Paris ve Viyana büyükelçileri kısa süre önce katledilmişti ve meslektaşlarının hayatından endişe ediyordu.

1976 ilkbaharında Çağlayangil Agop isimli Ermeni filantrop ve sanat koleksiyonerine akıl danıştı, o da ona New York'taki Kilikya Ermeni piskoposuna ulaşmasını söyledi. Agop kartvizitinin üstüne sadece "Sevgili Piskopos, size yakın arkadaşım Türk Dışişleri Bakanı H.E. Bay İ. S. Çağlayangil'i tanıştırmak istiyorum. Lütfen gerekeni yapın. Teşekkürler. Selamlar, Agop" diye yazdı (**Resim 13**). Bakan ancak aynı yılın Ekim ayında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na katılmak üzere New York'a gittiğinde bu ziyaret için bir fırsat bulabildi.

Bakanın en yakın yardımcısı Oktay Aksoy'du. Aksoy şimdi emekli, Türkiye'nin İsveç Büyükelçiliği ile noktalanan uzun

Resim 13. Bir Ermeni tanıştırması. Türk Dışişleri Bakanı Çağlayangil'i, Kilikya Ermeni piskoposuna takdim eden not, 1976. (Kaynak: Thomas de Waal, Büyükelçi Oktay Aksoy'un izniyle.)

bir kariyerden sonra Ankara'da yaşıyor. Düzgün beyaz bıyıklı bu nazik beyefendi, İsviçre'deki gizli toplantının sağ kalan tek tanığıdır.

Aksoy'un ailesi ve kişisel tarihi çeşitli noktalarda Ermenilerle kesişti. Bağdat demiryolunda kontrolör olan dedesi Fransız ordusu ve Ermeni Lejyonu'nun 1919'da Kilikya'ya yaptığı müdahaleden sonra Ermeniler tarafından öldürüldü. Aksoy'da hâlâ dedesinin bir resmi var, fesli ve bastonlu bir Osmanlı beyefendisi. Kendisi ise 1938'de Akdeniz kıyısında, Ermeni tarihi açısından zengin bir şehir olan Adana'da doğdu. 1950'li yıllarda Tarsus'ta okudu ve burada bir sürü Ermeni okul arkadaşı oldu. Ekim 1992'de bir Ermeni bakanla, Avrupa Birliği'nden Ermenistan'a Türkiye üzerinden yapılacak buğday sevkiyatına ilişkin ilk karşılıklı anlaşmayı imzalama görevi de Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Müsteşarı olarak Aksoy'a düştü.

Aksoy, 1976'da "Bakanımızın arzusu... 'Nasıl olur da bu katliamları durdurmanın bir yolunu bulabilir ve meseleyi Ermeni liderleriyle görüşebiliriz?' idi" der. Aksoy New York'ta Ermeni piskoposu bulmakla görevlendirildi. Ama piskopos şehirde olmadığı için yardımcısı Oshogan Choloyan (1998'de başpiskopos oldu) ile görüştü.[27]

Papaz, meşhur EDF Washington büro üyesi, dişçi Hratch Abrahamian ile temas kurdu, Abrahamian Türk bakanla New York'ta gizli bir toplantı yapmak üzere bazı meslektaşlarını çağırdı. 1976 Ekim başında bir gün, bakan ve yardımcısı, onları olası Ermeni saldırılarına karşı koruma talimatı verilen sıkı güvenlik timini atlattılar ve Manhattan'daki Hilton Oteli'ne gittiler. Burada farklı siyasi gruplardan 10 diyaspora Ermenisi ile buluştular. Çağlayangil onlara katliamları görüşmek üzere üst düzeyde gizli bir toplantı yapmaya hazır olduğunu söyledi. Abrahamian Beyrut'a gitti ve üç Ermeni partisiyle yapılan bir toplantıya katıldı. Üç liderin davete katılmasına karar verildi ama toprak meselesi hakkında hiç "pazarlık" yapmayacaklardı.

27 Oktay Aksoy ile söyleşi, Ankara, 2 Ekim 2013.

1920'lerin başından beri Türk devletiyle başta Taşnaklar olmak üzere Ermeni diyaspora siyasetçileri arasında münferit temaslar oluyordu. Karşılıklı mesajlar iletiliyordu. Kıdemli EDF siyasetçisi Tatul Sonentz "Hiç iletişim kurulmayan bir dönem olduğunu zannetmiyorum" der. Bir süre Büro üyesi olan kayınpederi Dr. Yervant Khatanasian'ın 1950'lerde Kahire'de Türk görevlilerle gizlice konuştuğunu hatırlıyor.[28] Ancak Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in yaklaşımı iki taraf arasında o zamana kadar yaşananlardan farklı bir gelişmeydi.

Türk dışişleri bakanı ile görüşmek üzere atanan üç kişiden biri olan Hınçak Partisi lideri Avedis Demirjian "Herkesin keyfi yerindeydi" diye yazdı. "Türk devleti soykırım yaptığı ulusun temsilcileriyle ilk defa konuşmaya başlıyordu."[29]

Mutlak gizlilik şartları altında Zürih'te bir zaman ve yer belirlendi. 27 Kasım 1977 sabahı üç lider meşhur Dolder Grand Hotel'in Green Room'unda Çağlayangil ve Aksoy ile buluştu. Ermeniler Hınçak Partisi adına Demirjian, EDF lideri Shavarsh Toriguian ve Ramgavar lideri Parounag Tovmassian ile temsil ediliyordu.[30] Uzun bir masanın iki tarafına oturdular, çay içtiler. Görüşme Aksoy'un tercümanlığında İngilizce yapıldı, oysa Ermeni liderlerin Türkçe bildikleri neredeyse kesindi. (Çağlayangil ve Tovmassian iki yıl arayla, 1908 ve 1910 yıllarında, Bursa yakınlarında doğmuştu, daha sonra biyografileri ayrı düşmüş, Tovmassian Lübnan'da bir yetim olarak büyümüştü.)

"Hava gergindi" diye hatırlar Aksoy. Yaşlı Ramgavar lideri üçlünün en cana yakın olanı, Toriguian ise en saldırgan olanıydı. Çağlayangil muhataplarına şakayla karışık bir şekilde isminin Ermeni kökenleri olduğuna dair bir rivayetten bahsederek havayı yumuşatmaya çalıştı. Onlara bir çiftlikte, at arabalarına bakan ve aileden biri olan bir Ermeni oğlanla birlikte büyüdüğünü anlattı. Bir Ermeni hatıratına göre bakan "ileri yaşı nede-

28 Tatul Sonentz ile söyleşi, Boston, 10 Eylül 2013.

29 *Ararat* dergisi, Beyrut, Ocak 1995, aktaran Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 205.

30 Aksoy, Abrahamian'ın da toplantıda olduğunu söylerken, diğerleri olmadığını ileri sürerler.

niyle muhtemelen sonraki Türk hükümetlerinde görev alamayacağını ekledi, bu nedenle Ermenilere varlığından yararlanmalarını tavsiye etti."[31]

Tahmin edilebileceği gibi 1915 ve Soykırım hakkında zor anlar yaşandı. Bakan, bunun Büyük Güçler'in her iki topluma da yaşattığı, Osmanlı döneminden kalan bir "ortak trajedi" olduğu yolunda bazı yorumlar yaptı. EDF lideri Toriguian "Meseleyi, hakkında konuşmadan ya da her iki taraf da suçluydu diyerek kapatmak mümkün değildir. Esas konu Ermeni sorununun çözülmesi, Ermeni ulusunun atalarının topraklarında yaşama ve gelişme haklarıdır" karşılığını verdi.[32]

Konu her iki tarafın temel meselelerine gelip çattığında herkes hüsrana uğradı. Çağlayangil'in asıl amacı suikastları durdurmaktı, ama üç lider ona denetimden çıkmış bir genç militan grubu üzerinde hiçbir hükümlerinin olmadığını söyledi (Taşnaktsutyun ve Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları açısından böyle bie durum kesinlikle söz konusu değildi). Toplantıya katılan bir Ermeniye göre bakan, terör kampanyasının devam etmesi halinde Türklerin misilleme yapabileceğini ima etmişti.

Ermeniler doğu toprakları meselesini açtığında bakan uzlaşmaz bir tutum aldı. Ermenilerin tuttuğu toplantı zabıtlarından birine göre Çağlayangil parti liderlerine "Maddi tazminat, yeniden iskân ve Ermenilere bazı ayrıcalıklar tanınması kabul edilebilir meselelerdir ancak toprak talepleriniz kesinlikle kabul edilemez. Bu talep, herhangi bir Türk tarafından kabul edilemez, buna vatan hainleri bile dahildir" dedi.[33]

Dolder Grand Hotel'de yapılan gizli toplantı, öğle yemeği vakti geldiğinde hiçbir sonuç elde edilmeden sona erdi; sadece karşılıklı telefon numaraları alınıp verildi. Yardımcısına göre Türkiye'nin kıdemli dışişleri bakanı hayal kırıklığına uğramıştı. Ona göre bakan normalde bir dışişleri bakanının asla müzakereye oturmayacağı türde insanlarla temas kurmuş ve hiçbir sonuç

31 Haig Naccashian, "The First Armeno-Turkish Dialogue", *Armenian Reporter*, 22 Eylül 2001.

32 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 207.

33 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 207.

elde edememişti. Çağlayangil, der, "onların Türkiye'yi müzakereye çekme tarzlarından çok hoşnut değildi. O sırada bağımsız bir Ermenistan devleti yoktu. O dönemin şartlarında siyasi partilerle müzakereye oturmak söz konusu dahi olamazdı."

Bakanın ileri yaşı nedeniyle artık görev alamayabileceği yolundaki tahmini kısa süre içinde doğru çıktı. Aksoy Zürih toplantısının "Ermenilerin meseleyi nasıl gördüklerini [anlama açısından] faydalı" olduğunu söyler, "Eğer başka toplantılar yapabilseydik, muhtemelen Ermeni partilerinin bazı sorularına ve taleplerine karşılık verebilirdik." Ne var ki bu görüşmeden sadece beş hafta sonra Demirel hükümeti düştü ve Çağlayangil işini kaybetti. Aralanan kapı tamamen kapandı ve Zürih karşılaşması o kadar derine gömüldü ki hiç kimse tekrar ortaya çıkaramadı.

Türklerin karşı-anlatısı

Suikastlar, Türk devletinin en Batı yanlısı bölümü olan dışişleri bakanlığında güçlü Ermeni-karşıtı duygular uyandırdı. Herkes kurbanlardan en az birini tanıyordu. 1980'den sonra Dışişleri Bakanı olan İlter Türkmen "Bakanlığım sırasında birçok cenazeye katıldım. Çok üzücü bir deneyimdi"[34] der.

Bazı Ermeniler terör kampanyasının bilinci artırdığını ve Türkiye'ye Ermeni sorununu hatırlattığını söylerler. Bu muhtemelen doğrudur ve ayrıca dışişleri bakanının Zürih'te Ermenilerle buluşma kararının doğrudan doğruya suikastlara verilen bir karşılık olduğu da doğrudur. Bu arada suikastlar Türkiye'nin "Sevr sendromunu", ülkenin yabancı güçler tarafından ortak bir kuşatma altında olduğu algısını da yeniden canlandırdı. 1984'te, Ankara Üniversitesi Rektörü Dr. Tarık Somer Ermeni terörü hakkında düzenlenen bir sempozyumda "Saik Türkiye Cumhuriyeti'ni yıpratmaktır; Türkiye'nin dış düşmanlarına, hedeflerine ulaşmaları için yardım etmektir"[35] dedi.

34 İlter Türkmen ile söyleşi, 26 Eylül 2013.

35 *Armenian Terrorism, Its Supporters, the Narcotic Connection, the Distortion of History*, Uluslararası Terör Sempozyumu (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayın-

1946'da Türkiye çok partili hayata geçti ancak Mustafa Kemal'in temel toplumsal düzen ve milliyetçi mutabakat prensipleri yerini korudu. 1960, 1971 ve 1980 askerî darbeleri, ordunun kendi laik Kemalist Türkiye vizyonunu vahşice dayatmak üzere yaptığı müdahalelere tanık oldu. Ordu her seferinde uygun bir aralıktan sonra seçimlerin yapılmasına izin verdi, ama sivil hükümetler iktidarda olduğu zaman bile "derin devlet" denilen kemikleşmiş muhafazakâr güvenlik görevlilerinin arka planda olduğu hissedildi.

Siyasi şiddet sistemde hâlâ yaygındı ve azınlıklar sık sık bu şiddetin gazabına uğradılar. Eylül 1955'te, İstanbul'da yaşayan binlerce Rum, Ermeni ve Yahudi, iki gün boyunca organize ayaklanma ve yağmalama şiddetine maruz kaldı. Daha sonra çoğu şehirden tehcir edildi. 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı askerî müdahale, Rumlara ve Ermenilere karşı yeni bir tepkiye yol açtı. 1970'li yıllarda dinî azınlık olan Aleviler bir dizi şiddetli kargaşa ve katliama maruz kaldılar.

Türkiye'de 1970'lerin ikinci yarısında, sağ-sol çatışması ekonomik kargaşayı besledi ve kamu düzeni neredeyse çöktü. Eylül 1980'de ordu iktidara tekrar el koydu. On binlerce kişi tutuklandı ve yüzlerce siyasi mahkûm hapishanelerde işkence nedeniyle öldü. Darbeyi yapan general Kenan Evren cumhurbaşkanı seçildi. Ülkenin yeni askerî yöneticileri üçlü, komünizm, Yunan ekstremizmi ve Ermeni terörü tehdidine karşı bir savaş açtı. Cumhurbaşkanı Evren 60 yıldır duyulmayan Ermeni karşıtı bir retorik benimsedi. 1983'te Van'da yaptığı bir konuşmada dinleyicilere "Topraklarınızı ve evlerinizi Ermenilere vermek istiyor musunuz?" diye sordu. Cumhurbaşkanı Niğde'de yapılan bir toplantıda "1915'e gelince, biz Ermenilere karşı savaş ilan etmedik. O yılların Ermenileri, savaş ilan ettikten sonra, nasıl bunun sonuçları nedeniyle hüsrana uğradılarsa şimdi de hüsrana uğrayacaklar" dedi. Cumhurbaşkanı, per-

ları, 1984), s. 14. Eski Ermeni militanlarından biri olan Alec Yenikomshian Türkiye'nin zaafiyetinden yararlanmak istediklerini kabul eder. "Türkiye 80 darbesine kadar büyük bir kargaşa, çok derin bir istikrarsızlık içindeydi, ülkenin koşulları Ermenilerin Türkiye'de silahlı varlığı ve mücadelesi için müsaitti, özellikle de Ermenilerin tarihî vatanında."

de arkasında Ermeni gruplarına karşı gizli bir misilleme kampanyası yürütülmesi için emir verdi.[36]

Türk hükümeti aynı zamanda ideolojik bir karşı saldırı da başlattı. Saldırı siyasi elitlerden oluşan bir sınıf tarafından yürütüldü, bu sınıf Türk devletinin saldırı altında olduğuna ve Sovyetler Birliği ve ayrılıkçı Kürt hareketinin muhtemelen Ermeni militanları desteklediğine inanıyordu.[37] Yetkililer, Yves Ternon ve Vahakn Dadrian gibi yazarların tarih çalışmalarına karşı koyabilecek hemen hemen hiçbir Türk anlatısı olmadığını keşfettiler. Tek istisna Esat Ural'ın 1950'de yayımlanan uzun kitabıydı ki bu da 1915-1916 yıllarının tam bir anlatımını içermiyordu.[38]

Bu konuda herhangi bir lise ya da üniversite ders kitabı da yoktu. "Bu, *yokluğu* aracılığıyla aktarılan bir anlatıydı" der bu konuda otorite olarak kabul edilen Profesör Jennifer Dixon. "1950'ler, 1960'lar ve 1970'ler boyunca Ermeniler tarih ders kitaplarında bariz bir şekilde yoktur ve o döneme ait *hiçbir* ders kitabında 1915 tehcirinden bahsedilmez. Sonuçta bu kitaplardan edinilen Ermeni izlenimi, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'yla bir ilgilerinin olmadığı ve neredeyse imparatorlukta hiç var olmadıklarıdır."[39]

---

36 "Turkish President Blasts Armenian Goals", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 51, sayı 9, 17 Eylül 1983. Türkiye'de "derin devlet" ve Ermeni karşıtı kampanya için bkz. Nathan M. Adams, Subcommittee on Alcoholism and Drug Abuse, s. 127; Gareth Jenkins, "Susurluk and the Legacy of Turkey's Dirty War", *Jamestown Terrorism Monitor*, cilt 6, sayı 9, 1 Mayıs 2008, http://www.jamestown.org/ articles-by-author/?no_cache=1&tx_cablanttnewsstaffrelation_pil%5Bauthor%5D=436.

37 Fatma Müge Göçek'e *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (New York: Oxford University Press, 2014) adlı kitabını, kitap basılmadan benimle paylaştığı için müteşekkirim; bu kitabın içeriği başta bu bölüm olmak üzere kitabın tamamını şekillendirmiştir.

38 Ermenice konuşan Uras, 1915-1916'da istihbarat subayı olarak görev yaptı ve Ermeni mahkûmları sorguladı.

39 Jennifer M. Dixon, "Education and National Narratives: Changing Representations of the Armenian Genocide in History Textbooks in Turkey", *The International Journal for Education Law and Policy*, "Legitimation and Stability of Political Systems: The Contribution of National Narratives" hakkında özel sayı (2010), s.109.

1981'de, ülkenin ordu-güdümlü yeni hükümeti dışişleri bakanlığı bünyesinde İstihbarat Araştırma Dairesi adında yeni bir birim kurdu, bu birim "Ermeni Meselesi"ni, güvenlik dışında kalan tüm yönleriyle ele alacaktı. Ömer Lütem dairenin ilk genel müdürü oldu. Şu anda 80 yaşının üzerinde olan Lütem, Ankara'da devlet destekli bir enstitünün başkanı olarak hâlâ tam mesai Ermeni meselesi üzerinde çalışıyor; kendisi bu meseleyi vazgeçemediği bir saplantı olarak niteliyor. Ancak başta meseleye pek aşinalığı olmayan, kariyer yapmak isteyen bir diplomattı. Lütem "Meseleyi öğrenmek zorunda kaldım. Hatırlıyorum, günde 16 saat çalışıyordum, önce dairenin işlerini yapıyordum, kalan boş zamanımda okuyor, okuyor, okuyordum"[40] der.

Lütem, Türk diplomatları ve tarihçileri malzeme bulmaları için Osmanlı arşivlerine gönderdi. Onların bulduklarına dayanarak, yeni Türk anlatısının temelini oluşturacak iki kitabın basılmasını destekledi. Kitaplardan birinin çıkış noktası Talat Paşa'nın olduğu iddia edilen telgrafların ve 1919'da İngilizler tarafından ele geçirilen meşhur "On Emir" belgesinin aslında sahte belgeler olduğunu kanıtlamaktı. (Bu şu anda birçok uluslararası akademisyenin paylaştığı bir görüştür.)

Diğer kitap, *Ermeni Dosyası* yeni rehber kitap haline geldi. Kitap dışişleri bakanlığında ikinci derecede görevli memur Müsteşar Kamuran Gürün tarafından yazıldı ve 1983'te basıldı. 1985'te *The Myth of Innocence Exposed* (Masumiyet Miti Deşifre Oldu) alt başlığıyla yayımlanan İngilizce versiyonu, kitabın niyetini açıkça ortaya koyuyordu. Gürün "Ermeni kayıplarıyla" ilgili olarak yeni 300.000 rakamını ortaya attı ve Ermeni ihanetini vurgulama konusunda öncüllerinden daha ileri gitti. Aşağıdaki pasajda olduğu gibi polemik ile tarih iç içe geçmişti:

> Ermeniler göç etmeye zorlandılar çünkü düşman saflarına katılmışlardı. Sivil olmaları durumu değiştirmez. İkinci Dünya Savaşı sırasında Hiroşima ve Nagazaki'de ölenler de sivildi... Türkiye onları öldürmedi, yeniden yerleştirdi. O koşullarda daha iyi bir çözüm bulmak imkânsız olduğuna göre, yolculu-

40 Ömer Lütem ile söyleşi, 2 Ekim 2013.

gün zorluklarına direnemedikleri için ölenlerin Türkler tarafından öldürüldüğü kabul edilemez.[41]

Gürün'ün kitabı sayısız örnekten biriydi. 1981 ile 1985 arasında Türkiye'de Ermeniler konusunda yirmi kitap daha yayımlandı.[42] Ermeni "hainler" Türkçe ders kitaplarını istila ettiler. Jennifer Dixon'ın alıntı yaptığı 1989 tarihli bir kitap öğrencilere "Onlar o zamana kadar görülmemiş bir vahşetle on binlerce Türkü öldürdüler. Bu trajedilerle bazı Ermeniler insanlık tarihi sayfalarına karanlık ve utanç verici sayfalar eklediler" diyordu. 1995 tarihli bir ders kitabı "Yüzyıllar boyunca Türk vatandaşı olarak huzur içinde yaşamış ve devletin sağladığı her türlü fırsattan yararlanmış olan Rumlar ve Ermeniler, Osmanlı devletinin içine düştüğü zor durumdan yararlandılar, işgal devletleriyle işbirliği yaptılar ve topraklarımızı parçalamaya çalıştılar"[43] diyordu.

"Ermeni Meselesi" hakkında o dönemde İstanbul Askerî Müzesi'nde açılan ve 2013'te halen devam eden daimi sergi, Ermeni ihaneti hakkında kamuoyunu ayrıntılı bir şekilde bilgilendirir. Sergide Talat Paşa'nın vurulduğu gün üzerinde olan, kan lekesiyle kaplı çizgili gömlek, Webley Scott tabancası, kamçısı ve kılıcıyla birlikte sergileniyor. Ermeni savaşçılardan ele geçirildiği iddia edilen silahları ve bombaları ve Ermeniler tarafından katledildiği ileri sürülen sivil ölüleri gösteren fotoğraflar var. "Ermeni Meselesi"nin kısa bir özeti, olayların ortodoks Türk milliyetçisi versiyonunu sunar, bu metin büyük ve koyu renk harflerle yazılan cümlelerle tamamlanır: "Düşmanla işbirliği yapan, Türk ordusuna saldıran, masum insanları acımasızca öldüren ve 'DEVLETLERİNE İHANET EDEN' Ermenilerin bu düşmanca faaliyetleri, 27 Mayıs 1915'te çıkarılan 'TEHCİR KANUNU' ile engellenmiştir."

41 Kamuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (Lefkoşa: K. Rustem, 2001), s. 217-218, 220 [*Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012].

42 Jennifer M. Dixon, "Defending the Nation? Maintaining Turkey's Narrative of the Armenian Genocide", *South European Society and Politics*, cilt 15, sayı 3 (Eylül 2010), s. 472.

43 Dixon, "Education and National Narratives", s. 112-113.

Yazı şöyle biter: "Bu 'TEMELSİZ SOYKIRIM İDDİALARI' TÜRKİYE'yi uluslararası arenada yalnız bırakarak TÜRKİYE'nin bölgedeki gücünü azaltmayı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmını alarak ülkeyi bölmeyi, sözde BÜYÜK ERMENİSTAN'ı kurmayı ve TÜRKİYE'yi tazminat ödemeye mahkûm etmeyi hedefliyor."[44]

Bir Amerikan muharebesi

1980'lerde Ermenilerle Türkler arasındaki yeni ideolojik tartışma Batı ülkelerinde özellikle de Birleşik Devletler'de yürütüldü. Türk devleti ve siyaseten aktif Ermeni diyasporası tartışmaya başladığında tarih, terörizm ve Soğuk Savaş politikaları hepsi birbirine giriyordu.

Artık bu muharebedeki her "taraf"ın arkasında güçlü bir lobi vardı. Amerikalı Ermeniler zenginleştiler, özgüvenleri arttı ve politikayla daha yakın ilişki kurdular. California valisi olan George Deukmejian gibi Ermeni politikacılar, Stephen Mugar, Kirk Kerkorian ve Alex Manoogian gibi büyük işadamları vardı. 1972'de Armenian Assembly of America (Amerika Ermeni Asamblesi) kuruldu; daha sonra lobi faaliyeti yürüten büyük bir Ermeni derneği haline geldi. Başta EDF de bu kuruluş bünyesindeydi ama 1982'de üyeleri –öncekilerden daha yumuşak bir şekilde– ayrıldılar ve kendi dernekleri Armenian National Committee of America'yı (Amerika Ermeni Ulusal Komitesi) kurdular.

Ermeniler lobicilik faaliyetlerini ağırlıklı olarak Kongre'deki seçilmiş temsilciler üzerine yoğunlaştırdılar, özellikle de California veya Massachusetts gibi, seçim bölgelerinde Ermeni cemaatinin yoğun olarak bulunduğu temsilciler üzerine. Bu parlamenterlerden biri, daha sonra Temsilciler Meclisi sözcüsü olan Thomas ("Tip") O'Neill'di. O'Neill Massachusetts eyaletinin, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Watertown'ı da içine alan 8. seçim bölgesini temsil ediyordu ve Ermeni filantropist Stephen Mugar'ın arkadaşıydı. 1975'te Kongre'ye "Başkana

44 Askerî Müze ziyareti notları, İstanbul, 26 Eylül 2013.

başta 1915'te yapılan soykırıma maruz kalan Ermeni soyu olmak üzere bütün soykırım kurbanlarını anmak üzere 24 Nisan 1975'i 'İnsanın İnsana Zulmetmesini Anma Günü' olarak ilan etme yetkisi veren" bir yasa tasarısı sundu. Kongre benzer bir tasarıyı Eylül 1984'te kabul etti.

Türkiye Cumhuriyeti, davasını tamamen farklı bir argüman dizisine dayandırdı: Önemli bir NATO üyesi olmak, Adana, İncirlik'te ABD hava üssüne sahip olmak ve Birleşik Devletler'in siyasi müttefiki olmak. 1979'u takip eden on yıl boyunca Ermenilerle yürütülen kavgada Türkiye'nin sözcüsü ve ideolojik komutanı, Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ idi. Terör tehdidi nedeniyle maiyetinde daimi olarak dört gizli servis ajanı vardı. Tatilde otellere sahte bir isimle giriş yapardı. Elekdağ diplomatlıktan emekli olduktan sonra Kemalist parti CHP milletvekili olarak meclise girdi. İnce ve enerjik bir insan olarak seksenli yaşlarında Ermeni lobisine karşı sert bir kampanya yürütmeye devam etti.

Elekdağ, Amerikan seçmeninin sadece bir değil iki lobi tarafından kuşatılmasını sağladı. Nisan 1982'de Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi, sarışın bir Amerikalı oğlanın yer aldığı ve üzerinde "Terörizm: Onun Amerikan Rüyasını bir kabusa mı dönüştürecek?" yazan tam sayfa ilan verdi.

İlan, Türk folklor ekibinin Disneyland'da yapacağı bir gösterinin Ermeni terörü endişesiyle iptal edildiğini bildirerek başlar ve annesi ve babasıyla Disneyland'a gelen bir Amerikalı çocuğun "eski, Ermenilerin Türklere karşı körü körüne güttüğü manasız eski bir kan davasının" kurbanı olabileceği yorumunda bulunur. Türklerin Ermenilerin elinden neler çektiğini anlatan kısa bir tarih özeti verir ve "Atalarımızdan kalan topraklar Batı demokrasisini savunan önemli bir NATO kalesidir. Ermeni teröristlerin uluslararası komünist ve terörist örgütlerle bağlantılarının olduğunun farkındayız"[45] diye sona erer.

Bu dönemde Ermeni akademik araştırmaları, üniversitelerde

45 "Terrorism: Will It Turn His American Dream into a Nightmare?", *New York Times*, 26 Nisan 1982.

çok sayıda bölümün açılması ve Richard Hovannisian, Ronald Suny ve Louise Nalbandian gibi akademisyenlerin çalışmalarıyla bir adım öne geçti. Ermeni tarihçiler Osmanlı Ermenileri hakkındaki çalışmalarında Batılı Büyük Güçler'in arşivlerini, misyoner raporlarını ve Ermeni dilindeki kaynakları kullandılar. Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan akademisyenler Ortadoğu Çalışmaları'nın bir parçasıydılar ve çoğu şahsen ve mesleki olarak Türkiye'de çalışıyordu. Bernard Lewis ve Stanford Shaw gibi bazıları Osmanlı uzmanıydı. Etkili siyaset bilimci Dankwart Rustov gibiler de Türkiye'yi Ortadoğu'daki başarılı bir modernleşme örneği olarak görüyorlardı. İki akademik dünya nadiren kesişiyordu.

1982'de Büyükelçi Elekdağ, Ankara'dan gelen 3 milyon dolar ile Türk Araştırmaları Enstitüsü'nü kurdu. Enstitünün başına Princeton Üniversitesi'nden Heath Lowry getirildi.[46] 1985'te enstitü, Kongre'ye hitaben, ABD'li 69 akademisyen tarafından imzalanan ve Soykırım yasa tasarının geçirilmemesini talep eden bir dilekçe yayımladı. "Şimdiye kadar ortaya çıkarılan güçlü kanıtlar Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu ve Anadolu'ya komşu bölgelerde, cemaatler arasında (düzensiz Müslüman ve Hıristiyan kuvvetlerince sürdürülen) salgın hastalık, açlık, eziyet ve katliamlarla iyice karmaşık hale gelen vahim bir savaş yaşandığına işaret etmektedir." Böylece yangına körükle gidilmiş oldu. Elekdağ şöyle der: "Size şu kadarını söyleyeyim, dilekçeye imza atan 69 akademisyenin her biri tehdit edildi. Korku salıyorlardı, telefonlar sürekli çalıyordu... Profesör Shaw'un başına gelenlerden (evi kundaklandı) sonra herkes korkmaya başladı. Onlara şayet böyle bir belgeyi bir daha imzalarlarsa başlarına neler geleceğini söylediler. Neticede Birle-

46 Lowry'nin Washington'daki Türkiye Büyükelçiliği ile yakın ilişkisi, 1990'da akademisyen Robert Jay Lifton'a Büyükelçi Nüzhet Kandemir'den gelen bir mektupla ortaya çıkmıştı; büyükelçi, Lowry'nin kendisine ilettiği ve Lifton'un argümanlarını nasıl yanıtlaması gerektiğini belirten bilgilendirme notunu yanlışlıkla mektubun içine koymuştu. Bkz. Roger W. Smith, Eric Markusen ve Robert Jay Lifton, "Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide", *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* içinde Richard G. Hovannisian (yay. haz.) (Detroit: Wayne State University Press), 1998.

şik Devletler'de akademi üzerinde böyle bir terör estiriliyordu, ki bu çok kötü bir şeydir."[47]

Ronald Reagan'la gelen değişiklik

1981'de Ronald Reagan Washington'da göreve başladı. Birkaç ay içinde Californialı siyasetçi Reagan, Soğuk Savaşçı Başkan Reagan'a dönüştü. Reagan'ın tutkuyla önemsediği üç meselede –İsrail, Sovyetler Birliği ve "uluslararası terörizm" ile mücadele– Türkiye doğru tarafta Ermeniler ise yanlış tarafta yer alıyordu. Dışişleri Bakanı Alexander Haig ve Savunma Bakanı Caspar Weinberger aynı dünya görüşünü paylaşıyordu.

Büyükelçi Elekdağ şöyle der:

> Haliyle bunlar Soğuk Savaş yıllarıydı ve Reagan yönetimi, müttefiklere bakarken, müttefikleri değerlendirirken her zaman stratejik bir perspektiften bakıyordu ve tabii ki Türkiye o sırada komünist yayılmayı durduran bir set olarak görülüyordu ve Türkiye disiplinli ordusuyla bu bölgede Kızıl Ordu'yu durduruyordu. Soğuk Savaş yıllarıydı, ortadaki tablo buydu.
>
> Ankara'da müsteşar olduğum sırada General Haig Avrupa Müttefik Kuvvetleri komutanıydı ve tabii ki görüşmeler için çok sık Ankara'ya gelirdi, normalde Türk dışişleri bakanıyla görüşmesi gerekirken, şu veya bu sebeple Türk dışişleri bakanı o sırada bu işi bana vermişti, dolayısıyla Ankara'ya geldiği sırada muhatabı ben oluyordum...
>
> Bu nedenle birbirimizi çok iyi tanıyorduk. Ve ben Washington'a gittiğim sırada, hatırlayacağınız gibi o da [Ronald Reagan'ın] dışişleri bakanı oldu ve bana "Şükrü kapım sana her zaman açık" dedi. Bu, işimi yapmamda bana büyük bir destek ve imkân sağladı. Çünkü, düşünün DC'de 190 büyükelçi var ve bunların hepsi ya dışişleri bakanını ya da müsteşarlardan veya müsteşar yardımcılarından birini görmek istiyordu.[48]

47 Şükrü Elekdağ ile söyleşi, 3 Ekim 2013. Bunun öncesinde Stanford Shaw ve eşi Ezel Kural Shaw bir süre Türkiye'ye sığınmıştı zira evlerine bombalı bir saldırı olmuştu.

48 Şükrü Elekdağ ile söyleşi, 3 Ekim 2013.

İki devlet Sovyetler Birliği'nin ASALA'yı finanse ettiğini düşünüyordu. Türk profesör Aydın Yalçın 1981'de ABD Senatosu'na ülkesinin, "Sovyet destekli terörist" tehdidiyle karşı karşıya olduğunu, bu tehdidin Stalin'in 1945'teki toprak taleplerini tekrar ettiğini söyledi. "Bu defa tehdit direkt değil dolaylıdır. Talep direkt değil vekâleten dile getirilmektedir."[49] Ertesi yıl ABD Savunma Müsteşarı Fred Ikle, Senato'ya "Ermeni Gizli Ordusu'nun doğrudan doğruya Moskova'dan yönetilip yönetilmediği o kadar da önemli değildir... Bu Türkiye ile müttefik olan devletleri ve aynı zamanda yasalara bağlı Ermeni cemaatlerini de tehdit etmiştir. Eğer hedeflerinde başarılı olsaydı, doğrudan doğruya Sovyetler Birliği'nin yayılmasına yol açacaktı"[50] diye seslendi.

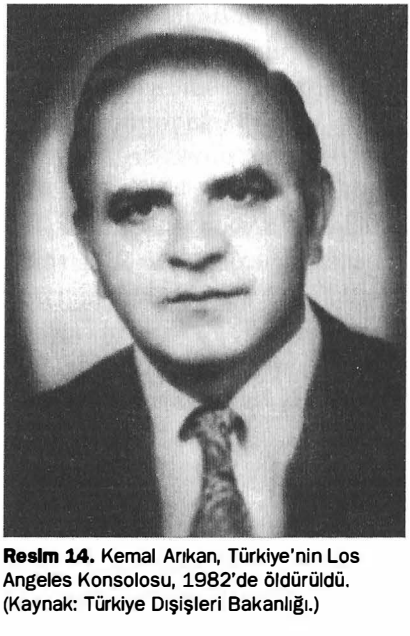
1970'lere kadar 1915-1916 Ermeni tehcirlerini ve katliamlarını bir "soykırım" olarak adlandırıp adlandırmamak büyük bir tartışma konusu değildi. 1965'te Uruguay ile başlayarak dünyadaki birçok parlamento ve kurumun bu durumu soykırım olarak adlandırması Türk devletinin sadece formalite icabı gösterdiği bir dirençle karşılaştı. ABD hükümeti de birçok defa Ermenilerin başına geleni –üstelik bunun günümüzde politik açıdan uygun olup olmadığını düşünmeksizin– bir soykırım vakası olarak nitelendirdi.

1970'lerin sonunda Ankara hükümeti üst düzeyde bir dış politika önceliği olarak, "Ermeni Soykırımı" kavramına direnç geliştirdi. 1982'de ABD hükümeti politikasını değiştirdi – bunu yaparken de politikasının gerçekten ne olduğu konusunda kafası karıştı.

Ronald Reagan hem değişimi hem de kafa karışıklığını temsil etti. Reagan'ın, Birleşik Devletler'in en büyük Ermeni cemaatini barındıran eyaleti California valisi olarak birçok Ermeni arkadaşı ve meslektaşı vardı. 1969'da Montebello Soykırım Anıtı'nda bir 24 Nisan konuşması yapmış, ölen Ermenilerin hu-

49 Aydın Yalçın, ABD Senatosu Yargı Komitesi, Güvenlik ve Terörizm Alt Komisyonu karşısında sorgulama, 25 Haziran 1981, s. 5.

50 *The Role of Cuba in International Terrorism and Subversion*, ABD Senatosu Yargı Komitesi, Güvenlik ve Terörizm Alt Komisyonu, 1982, s. 94.

Resim 14. Kemal Arıkan, Türkiye'nin Los Angeles Konsolosu, 1982'de öldürüldü. (Kaynak: Türkiye Dışişleri Bakanlığı.)

zurunda eğilmişti. 22 Nisan 1981'de Holokost hakkında yapılacak açıklamada, Reagan'ın konuşmalarını yazan Özel Kalem Müdürü Kenneth Khachigian, Reagan'ı "Holokost'tan önceki Ermeni Soykırımı ve sonraki Kamboçya soykırımı"na da kısa bir vurgu yapmaya teşvik etti. Khachigian bu ifadeye ilişkin Beyaz Saray ulusal güvenlik danışmanının onayını aldı ve başkan da metni okudu.[51]

Bir yıl içinde ABD'nin politikası değişti. Değişimi başlatan Reagan'ın kendi eyaleti California'da meydana gelen bir ölüm oldu. 28 Ocak 1982'de Türkiye'nin Los Angeles Konsolosu Kemal Arıkan (**Resim 14**) arabasıyla işe giderken bir kavşakta durmuştu. Silahlı iki Ermeni, arabanın iki tarafından geldiler ve Arıkan'a ateş açtılar. Arıkan hemen öldü. Adamlar silahları-

51 Ronald Reagan, "Proclamation 4838: Days of Remembrance of Victims of the Holocaust" (konuşma, 22 Ağustos 1981), Ronald Reagan Presidential Library and Museum web sitesi, http://www.reagan. utexas.edu/archives/speeches/1981/42281c.htm adresinden ulaşılabilir.

nı bıraktılar ve kaçtılar. Biri hiçbir zaman yakalanamadı. Diğeri, Lübnan'dan yeni gelen bir göçmen olan 19 yaşındaki Hampig "Harry" Sassounian yakalandı.[52]

Arıkan 54 yaşındaydı. Dışişleri bakanlığından ayrılmak üzereydi. Ne hazindir ki ölümünden sonra Los Angeles Ermenilerine bir hayli yardımcı olduğu ortaya çıktı. Bunlardan biri, William Mihrtad Paparian adlı bir avukat, konsolosun kendisi için bir Türk gazeteciyle görüşme ayarladığını ve onunla üç kere telefonda konuştuğunu yazdı:

> [Kemal Arıkan]'ın diplomatik hizmetten ayrılmak ve avukatlık yapmak için Türkiye'ye dönmek üzere olduğunu öğrendim. Son görüşmemiz 27 Ocak'taydı. Birbirimize son olarak aramızdaki iletişim yollarının hep açık kalacağını söyledik. Ertesi gün Kemal Arıkan öldü. Bay Arıkan'ın beni en çok etkileyen özelliği, devletinin aksine kendisinin gerçekten belirgin bir dinleme ve samimi görünen bir anlama arzusunun olmasıydı.[53]

Kemal Arıkan'ın Amerika topraklarında öldürülmesi Reagan yönetimini incitti. Başkan bizzat, bunu "korkunç bir eylem" olarak adlandırdı. Bu noktadan itibaren yönetimdeki her görevli Ermeni sorununu ve Soykırım meselesini terörizmle ilişkilendirdi. Mayıs 1982'de Ankara'yı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Alexander Haig Türkiye'den, "ittifakın güneydoğu kanadının vazgeçilmez çapası" ve askerî liderinden "General Evren, eski bir dost" diye bahsederek övgüde cömert davranmıştır. Haig, o sırada yaşanan yoğun insan hakları ihlallerini görmezden gelerek generali "asayiş yeniden sağlandığı, 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında Türkiye'nin başına bela olan terör eylemleri bastırıldığı" için övdü. Ve Arıkan suikastına değinerek: "Elbette kendi ülkemizde Türk görevlilere karşı yapılan terörist –alçak terörist– saldırılar neticesinde meydana gelen son

52 6 Ekim 1980'de, Hampig Sassounian'ın kardeşi Harut da Arıkan'a suikast girişiminde bulundu ve altı yıl hapis cezasına çarptırıldı.

53 William Mihrtad Paparian, "A Candid Conversation Between an Armenian and a Turk", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 49, sayı 36, 20 Mart 1982.

trajediler nedeniyle her Amerikalının hissettiği derin teessür ve üzüntü duygusunu iletme fırsatını da buldum"[54] dedi.

Soykırım Yasası

Ağustos 1982'de resmî *Department of State Bulletin* (Dışişleri Bakanlığı Bülteni) terörizm üzerine özel bir sayı yayımladı; içinde Andrew Corsun'un "Armenian Terrorism: A Profile" (Ermeni Terörü: Bir Profil) başlıklı bir yazısı da yer alıyordu. Yazının sonunda yer alan bir "Not" şöyle der: "Küçük Asya'da meydana gelen olayların kaydı belirsiz olduğu için dışişleri bakanlığı, Türk devletinin Ermeni halkına karşı bir soykırım yaptığı yolundaki iddiaları doğrulamıyor. Ermeni teröristler Türk diplomatlarına ve kurumlarına yönelik saldırılarını kısmen haklı çıkarmak için bu iddiayı kullanıyorlar."[55]

Ermeni dernekleri öfkelerini dile getirdiler. Dışişleri bakanlığı daha sonra bir değil iki düzeltme yayımladı. İkincisi şöyle diyordu: "Makale... ve ona eşlik eden not ve dipnotlar Birleşik Devletler politikasının açıklamaları olarak düşünülmemiştir. Bunlar herhangi bir politika değişikliğini de temsil etmezler." Ancak bu düzeltme ABD politikasının ne olduğunu da açıklayamadı.[56]

Amerika Ermeni Asamblesi adına çalışan Massachusettsli genç avukat Van Krikorian orijinal makale için "Ermeni cemaati üzerinde şok etkisi yarattı. Hiç kimse ABD hükümetinin böyle bir şey söyleyeceğini asla düşünmüyordu. Kongre'deki dostlarımız hemen yakınmaya başladılar ama aynı zamanda 'Tamam, o zaman bunu düzeltmek için neden bir başka yasa tasarısı geçirmiyoruz?' dediler; bunun kolay olabileceğini düşündüler"[57] ifadesini kullandı. Krikorian daha sonra makalenin tarihini ortaya çıkarmak üzere bir bilgi edinme başvurusunda bulundu. Belgelerin tam bir dökümünü edinmek Krikorian'ın

54 "Secretary Visits Turkey, Greece; Attends North Atlantic Council, Ankara, May 15, 1982", *Department of State Bulletin*, cilt 82, sayı 2.065, Ağustos 1982.

55 Andrew Corsun, "Armenian Terrorism: A Profile", *Department of State Bulletin*, Ağustos 1982, s. 35.

56 *Department of State Bulletin*, Nisan 1983, s. 300.

57 Van Krikorian ile söyleşi, 17 Ekim 2013.

10 yılını aldı; bunun sonunda Corsun'un özgün metni üzerinde büyük değişiklikler yapıldığı ortaya çıktı.

Böylece eylemci Ermeni cemaati ile Türk devleti arasında, 1915 Ermeni katliamlarını tanımlamak için "soykırım" kelimesinin kullanılıp kullanılmayacağına dair ABD Kongresi nezdinde yürütülen efsanevi bir savaş başladı ve bu savaş 30 yıl sonra hâlâ sürmektedir.

Şubat 1990'da Senato meseleyi iki gün boyunca görüştü, ardından yasa tasarısı geçirilemedi. Kıdemli Cumhuriyetçi Bob Dole Ermeniler lehine konuştu. Senatör Ermeni arkadaşı, cerrah ve Soykırım felaketzedesi Hampar Kelikian'dan oldukça etkilenmişti; Kelikian İkinci Dünya Savaşı'nda ağır yaralanan Dole'u tedavi etmişti. Yürütmenin desteklediği Senator Robert Byrd ise ona karşı çıktı; Senato'yu, soykırım lehinde çıkacak bir karar "çok önemli bir NATO müttefikinin suratına istenmeden inen bir tokat olacaktır"[58] diye uyardı.

Ermeniler için bu terimden geri adım atmak mümkün değildi. Van Krikorian "Buradaki herkesin ailesinde öldürülen birileri var" der; "soykırım" kelimesinin kolektif Ermeni deneyimini kapsadığını ve bunun tartışılamayacağını ileri sürer. "Bu özel kelime sanırım durumun ne olduğunu tanımlıyor. Bundan taviz vermek kaygan bir zeminde yuvarlanmaya başlamak olur."

Krikorian, Kongre'den geçirilecek yasa tasarısında "soykırım" yerine farklı ifadeler kullanılmasını tartıştıklarını ama aksi yönde karar verdiklerini söyler. Krikorian gülümseyerek "Türklerin bu kelimeye bu kadar alerji duymalarının da kelimeyi değerli kılan bir faktör olduğunu düşünüyorum" diye ekler.

Türk devleti kendi açısından eğer "soykırım" kelimesi kullanılırsa bunun Türk devletinin varlığını tehdit edeceğine karar verdi. 1980'lerdeki kavganın önde gelen ideologlarından biri olan Ömer Lütem şöyle der:

58 Bobelian, *Children of Armenia*, s. 190. O sırada Türkiye'nin Amerikan Büyükelçisi olan Morton Abramowitz karara karşı çıkmaları için 60 senatöre lobi faaliyeti yaptığını söyler. Bkz. Morton Abramowitz, "The Never-Ending Armenian Genocide Resolution", *The National Interest*, 19 Mart 2010, http://nationalinterest.org/article/the-never-en ding-armenian-genocide-resolution-3411.

> O dönemde bile elimizde bunun bir tür araç olduğuna dair belirtiler vardı. Bunun arkasından Ermeni talepleri gelecekti. Bu talepler nelerdir? Toprak talebi, tazminat talebi, malların iadesi talebi. Dolayısıyla sadece bu talepleri elde etmek için bu "soykırım"ı kullanıyorlar. Aslında eğer Türkiye bir Ermeni Soykırımı'nın yapıldığını kabul ederse, Ermenilerin diğer talepleri kolaylıkla karşılanacaktır. Eğer suçlu olduğunuzu kabul ederseniz, doğal olarak tazminat ödemelisiniz, doğal olarak Ermeni mallarını iade etmelisiniz... Ama Türkler Ermenilerin düşünce tarzını bildikleri için buna direndiler.[59]

Bu tehlike algısı o kadar yoğundu ki Türk devletini önemli uyarılar yapmak zorunda bıraktı – sadece büyükelçisini geri çağırmakla kalmadı, ABD-Türkiye işbirliğinin en hassas alanı olan askerî işbirliği konusu da gündeme getirildi. İncirlik hava üssünü kapatma ve savunma anlaşmalarının iptaline dair tehditler edildi. Şubat 1985'te Savunma Bakanı Caspar Weinberger, yasa tasarısına itiraz ederek Kongre üyelerini "Böyle bir hatıra ne kadar gerçek olursa olsun, bu tür yasa tasarılarının, son yıllarda başta diplomatlar olmak üzere 50'den fazla Türk vatandaşını öldüren Ermeni teröristleri teşvik edeceği için zararlı olduğuna inanıyoruz. Bu cinayetlerin bazıları da ABD'de meydana geldi"[60] diye uyardı.

Türkiye'nin kullandığı bir başka argüman da İsrail'in müttefiki olan, Müslüman çoğunluklu tek büyük devlet olma statüsüydü. İsrail yanlısı AIPAC (Amerikan İsrail Kamu İşleri Komitesi) grubunun üyeleri Ermeni Soykırımı yasa tasarılarına karşı yürütülen lobi faaliyetlerine yardım ediyordu.

Bu noktada tarih ile jeopolitik kesişti. 1940'larda ve 1950'lerde hem Ermeniler hem de Yahudiler ihtilafa düşmeden birbirlerinin trajedisinden söz etmişti. Israel Charny ve Eli Wiesel gibi bazı İsrailli akademisyenler Ermenilere sempati besleyen ya-

59 Ömer Lütem ile söyleşi, Ankara, 2 Ekim 2013.

60 Caspar Weinberger, ABD Temsilciler Meclisi, Dışişleri Komisyonu karşısında verdiği ifade, 21 Şubat 1985. http://www. disam.dsca.mil/pubs/Vol%207-3/Weinberger.pdf. adresinden ulaşılabilir.

zılar yazdılar. Ancak 30 yıl sonra İsrail Türkiye ile bir ittifaka girdi. Birçok Yahudi Holokost'un tarihte eşsiz bir yerinin olması ve tarihteki diğer toplu zulümlerle karşılaştırılmaması gerektiği konusunda ısrar etti. Örneğin o sıralar İsrail Dışişleri Bakanı olan Şimon Peres "Holokost ile Ermeni iddiaları arasında bir benzerlik yaratma çabalarını reddediyoruz. Holokost'a benzer bir şey yaşanmamıştır. Ermenilerin başına gelen bir trajedidir ama bir soykırım değildir"[61] dedi.

Bu tartışma ABD Holocaust Memorial Museum'un (Holokost Anma Müzesi) planlanma aşamasında da devam etti. Ermenileri (veya diğerlerini) müzenin kamusal alanına dahil edip etmeme konusunda uzun süre tartışıldıktan sonra onlardan geriye sadece Adolf Hitler'in meşhur sözü kaldı: "Ermenilerin yok edildiğini bugün kim hatırlıyor?"

Princeton Üniversitesi'nden profesör Bernard Lewis, Reagan yönetiminin gözdesi bir tarihçi, kıdemli bir Ortadoğu akademisyeni ve Türk-İsrail akademik yakınlaşmasının önemli bir figürüydü. 1961'de yayımlanan *Modern Türkiye'nin Doğuşu* yıllarca Türkiye tarihi hakkında İngilizce yazılmış standart kitap olarak kaldı. Lewis'in Türk tezini belki farkında olmadan ne kadar çok benimsediği, Ermeni tehcirlerine sadece birkaç satır yer vermesinde açıkça görülmektedir; tehcirleri "iki ulus arasında, tek vatana sahip çıkmak üzere verilen, bir buçuk milyon Ermeninin telef olduğu korkunç 1916 holokostuyla sonuçlanan bir mücadele"[62] olarak özetler.

Lewis daha sonra 1995'te Fransa'da tartışmalı bir Ermeni meselesi davasına bulaştı, Ermeni Soykırımı'nı inkâr ettiği için hakkında kovuşturma başlatıldı. Bir tarihçiyi ifade ettiği bir fikir nedeniyle kovuşturmanın ne kadar haklı gerekçelerinin olabileceği bir yana, onun daha sonraki yorumları bu önemli Osmanlı tarihçisinin Ermeniler konusunda birçok tarihî gerçeği atladığını gösteriyor. Ermenilerin 1916'da-

61 "Peres: Armenian Allegations are Meaningless", *Turkish Daily News*, 10 Nisan 2001.

62 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1961), s. 350 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015].

ki akıbetleri hakkında şu tuhaf ifadeyi kullandı: "Ermeni tehcirinden sağ kurtulanlar Osmanlı yönetimindeki Irak ve Filistin topraklarına geldiklerinde burada hoş karşılandılar ve yerli Ermeni cemaatlerinden yardım aldılar. Naziler tarafından Polonya'ya tehcir edilen Alman Yahudileri böyle bir yardım almadılar, ancak Polonyalı din kardeşleriyle aynı kaderi paylaştılar." Lewis resmen Der Zor ve etrafında yapılan katliamların farkında değildi.[63]

1990'da Senato'da verilen efsanevi mücadele Ermeniler, Ermeni tarihi ve Birleşik Devletler'in 1915'teki rolü hakkında ciddi bir tartışma başlattı. Bundan sonra, bu yasa tasarısının uğradığı başarısızlığı takiben, soykırım yasa tasarıları verilmeye devam etti, ancak bunlar yasamanın sıradan işlerinin bir parçası haline geldil. Senatör George Mitchell, Edward Kennedy ve Joe Biden gibi nüfuz sahibi Kongre üyeleri Ermeni davasını destekledi, ama yönetimde görev alır almaz duruşlarını yumuşattılar.

1990'lardan itibaren bu çabanın üzerine bir sinizm havası çökmeye başlamıştı, ancak yasama meclisinde hâlâ çok zaman almaya devam ediyordu. ABD yönetimi için "Ermeni Soykırımı" sözleri esas olarak Washington'un Kongre ile verdiği bir iç mücadeleyle eşdeğer hale geldi. Eski bir dışişleri bakanlığı görevlisi, 1992'de Ulusal Güvenlik Danışmanı Brent Scowcroft'un ofisinde yenilen bir öğle yemeğini hatırlar, bu yemekte hazır bulunanlar o yıl Kongre'nin en fazla vakit ve enerji harcadığı dış politika meselesinin Ermeni Soykırımı'nın tanınması olduğunu söylemişlerdi.

İzlenen gergin politikalar Türk devletini daha fazla inkâra sürükledi. 1993'ten, görevden alındığı 2008 tarihine kadar Türk Tarih Kurumu'nun başkanı Yusuf Halaçoğlu idi; kendisi daha sonra aşırı sağcı Türk partisi MHP'den milletvekili seçilen aşırı milliyetçi bir kişidir. Halaçoğlu ve ekibinin etkisiyle, Ermeni meselesi üzerine İttihatçı liderlerin kendi anılarından bi-

63 Bernard Lewis, *Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian* (New York: Viking Press, 2012), s. 288 [*Tarih Notları Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları*, çev. Çağdaş Sümer, Arkadaş Yayınları, 2014].

le daha revizyonist yorumlar yazıldı. Halaçoğlu 2001 tarihli bir makalesinde 1915 tehcirlerini "geçen yüzyılın en düzenli nüfus hareketlerinden biri" olarak adlandırır ve katliamlarda ölenlerin sayısını 9.000-10.000 olarak verir.[64]

Van Krikorian soykırım yasa tasarısı hamlesiyle ilgili olarak "onun kendine ait bir hayatı oldu" itirafında bulunur. Ancak soykırım meselesinin Ermenilerde var olan "hayal kırıklığını giderecek bir çıkış noktası" olduğunu ve Ermeni cemaatini, her üyesine bir anlam ifade eden barışçıl bir dava etrafında topladığını da belirtir.

> Eğer bunu yapmasaydık muhtemelen çok daha fazla Ermeniyi kaybederdik. Çünkü Birleşik Devletler'in her yerinde Ermeniler var. Ve eğer onları arayıp "Belki biraz Ermeni kültür faaliyeti yapmanız gerekir" deseniz belki tamam derler. Eğer "Bakın bu Ermeni Soykırımı tasarısını kabul ettirmeye çalışıyoruz, bir Kongre üyesi ya da senatörle konuşmanız gerekiyor" dersek ailelerinin geçmişinin ağırlığını hissederler, bunu hepsi kuvvetli bir şekilde hisseder.

Artık Soykırım felaketzedelerinin büyük büyük torunları olan bir nesilde, Soykırım'ın tanınması bir ortak kimlik işaretiydi. Antropolog Anny Bakalian bunun bir "eşitleyici" olduğunu söyler:

> Soykırım ve onun Türk devleti tarafından inkâr edilmesi artık ortak Ermeni kimliğinin bir sembolü oldu. Bu halkın sadece bir kesimini değil neredeyse tamamını etkiledi. Bu bir ortak payda, Ermeniler arasındaki bütün farklılıkları –ulusal, dinî, ideolojik, siyasi, sosyoekonomik, nesiller arası vb.– gideren bir eşitleyici işlevini görüyor. Ermeni cemaatinin kanaat önderleri ve entelektüelleri Soykırım'ı, Ermeni soyunun kadın ve erkeklerini bir biz-lik duygusu etrafında toplamak ve ve etnik bağlılığı sürdürmek için bir araç olarak kullandılar. Soykırım bir ideoloji haline geldi. Amerikalı Ermeniler böyle sembolik bir

64 Yusuf Halaçoğlu, "Realities Behind Relocation", *Armenians in the Late Ottoman Period* içinde, Türkkaya Ataöv (yay. haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s. 140.

çerçeve seçerek kendilerine bir millet olma, kültürel yeniden doğuş ve tarihsel devamlılık duygusu edindiler. Bu da şimdiye kadar bir hayli başarılı oldu.[65]

65 Bakalian, *Armenian-Americans*, s. 356-357.

8

TÜRKİYE'DE YUMUŞAMA

24 Eylül 2005'te İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde bir gün gecikmeyle bir akademik konferans yapıldı. Konferansın konusu "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" idi. Bu, nötr başlığına rağmen son derece heyecanlı bir etkinlikti. Katılımcılar konferans salonuna polis eskortuyla sokuldular, yumurta ve çürük domates atan milliyetçi gösteri grubunun arasından geçtiler.

Konferansın aslında Mayıs 2005'te yapılması planlanmıştı, ancak yapılmaması yönünde yürütülen güçlü bir kampanya sonucunda ertelenmişti. Adalet Bakanı Cemil Çiçek meclise bu toplantıyı yapma girişimlerinin "ihanet" ve "Türk milletinin sırtına indirilen bir hançer" olduğunu söyledi.[1] Ancak Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, kısmen, bu gürültü patırtının Türkiye'nin AB üyeliği müzakerelerine gölge düşürme tehlikesi nedeniyle, daha destekleyici oldu. Erdoğan "Eğer kendimize güveniyorsak, düşünce özgürlüğünden korkmamalıyız" dedi.[2]

Türk tarihinin tartışmalı bölümleri, Erdoğan'ın daha müsamahakâr AKP hükümetiyle eski Kemalist düzen taraftarla-

1 Şebnem Arsu, "Seminar on 1915 Massacre of Armenians to Go Ahead", *New York Times*, 24 Eylül 2005.

2 *BBC News* web sitesi, "Turks Protest at Armenian Forum", 24 Eylül 2005.

rı arasında süren müzmin savaşın ihtilaflı konularından biriydi. Şubat 2005'te ülkenin en ünlü roman yazarı Orhan Pamuk bir İsviçre gazetesine "Otuz bin Kürt ve bir milyon Ermeni öldürüldü. Hiç kimse bunun hakkında konuşmaya cesaret edemiyor, ben ediyorum. Bu yüzden benden nefret ediliyor" dedi. Pamuk'un yorumları kıyamet kopardı ve hayatından endişelenerek ülkeyi terk etti. Daha sonra aynı yıl içinde "Türklüğe hakaret" gerekçesiyle Türk Ceza Kanunu'nun tartışmalı yeni 301. maddesinden yargılandı. Dava düştü ve Pamuk 2006'da Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandı.

Eylül ayında, tarihi yeniden kararlaştırılan Osmanlı Ermenileri konferansının arifesinde muhalifler yeniden saldırdı. İstanbul İdare Mahkemeleri'ne yapılan iki yasal itiraz konferans hakkında yasal kovuşturma açılması ve konferansın iptal edilmesi tehlikesini doğurdu. Ancak verilen dilekçelerde konferansın yapılacağı yer olan Boğaziçi Üniversitesi ve sponsorlardan biri olan Sabancı Üniversitesi'nin adı geçiyordu. Etkinliği destekleyen üçüncü İstanbul üniversitesi olan Bilgi Üniversitesi'nden bahsedilmiyordu ve dolayısıyla yeni yasal geciktirme taktikleri bu üniversiteyi bağlamıyordu. Üç üniversite rektörü bu ihmalden yararlanarak konferansı Bilgi'de yapmaya ve üç günlük konuşmaları iki güne sıkıştırmaya karar verdiler.

Yaygın olarak bilinen adıyla "Ermeni Konferansı"nın etkileri düzenleyenlerin tahmin ettiğinden çok daha büyük oldu. Organizasyon komitesi üyelerinden biri olan tarihçi Halil Berktay "Bir set yıkıldı" dedi. Konferansa 200'den fazla akademisyen katıldı. Türkiye'de, tarih konularında yeni bir konuşma tarzı yaratabilen bir grup oluşturduklarını fark ettiler.

Ermeni tehcirleri, 1909 Adana katliamları ve meşhur Osmanlı Bankası baskınının farklı versiyonları üzerine sunumlar yapıldı – bunlar Türkiye'de daha önce hiç bu kadar öne çıkmamış başlıklardı. Ruhr Üniversitesi'nden Fikret Adanır gibi bazı Türk akademisyenler akademik metinlerinde artık "Ermeni Soykırımı" kelimesini kullandıklarını beyan ettiler.[3]

3 Suny, Göçek ve Naimark, *A Question of Genocide*, s. 7-8.

Bazı beklenmedik misafirler Bilgi Üniversitesi'nin eşiğinden geçtiler. Eski Sağlık Bakanı Cevdet Aykan, kendi şehri Tokat'ın yok olan Ermenileri hakkında konuşmayı boynunun borcu olarak gördüğünü söyledi. Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün oğlu ve eski Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü kızgın bir gösterici topluluğunun arasından geçerek konferans salonuna geldi.[4] Konferans bittiğinde *Milliyet*'te bir köşe yazarı "Bir başka tabu daha yıkıldı. Ermeni konferansı yapıldı ve dünyanın sonu gelmedi" dedi.[5]

Diğer ana akım Türk gazetesi *Hürriyet*'te Urfalı meşhur laiklik taraftarı gazeteci, o sırada 70 yaşında olan Bekir Coşkun konferansın kendisine, dedesinin ikinci eşinin, bir Ermeni yetimi olan büyükannesinin hikâyesini ilk defa ortalıkta anlatma fırsatını verdiğini yazdı:

> Ermenilere neler yapıldığını, bu tartışmaların artık ne anlama geldiğini, gerçeğin ne olduğunu bilemem... Ama anneannemizi, genç bir kızken kimin yurdundan-yuvasından ayırdığını bilmek isterdim... Gizlemek zorunda kaldığı acıları, belli etmek istemediği hasreti ve belki de her gece hepimizden sakladığı gözyaşları ile onu kimlerin bir sonsuz sürgüne mahkum ettiğinin hesabını sormak isterdim...Bir milyonu bilemem, benim bir Ermenim vardı...Çok sevdiğim o hüzünlü kadın.[6]

AKP hükümeti

Eğer 2005 Bilgi konferansında bir baraj yıkıldıysa bunun nedeni bir süredir suların yükselmesiydi. Milenyum dönümünde Türk toplumu değişiyordu. Avrupa Birliği'ne katılma konusu ciddi olarak tartışılıyordu. Ekonomi, birçok kişinin ülkenin "kayıp yılları" olarak nitelendirdiği 1990'lardan sonra gelişme-

4 "Armenian Conference Protesters Target İnönü", *Hürriyet Daily News*, 25 Eylül 2005.

5 Derya Sazak, "Ermeni Tabusu", *Milliyet*, 27 Eylül 2005.

6 Bekir Coşkun, "My Armenian Matter", *Hürriyet Daily News*, 27 Eylül 2005. http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=bekir-coskun-my-armenian-matter-2005-09-27 adresinden ulaşılabilir.

ye başlamıştı. En önemlisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı katı doktrinlerine eskisi kadar bağlı olmayan yeni bir nesil doğmuştu; oysa bu neslin ebeveynleri ve büyükanne ve büyükbabaları bu doktrinlerle yetişmişti.

3 Kasım 2002 genel seçimlerinde yıllardır ilk defa bir parti mecliste çoğunluğu kazandı ve koalisyona gerek olmadan güvenoyu alan bir hükümet kurdu. Bu, Türkçe harflerle AKP diye bilinen Adalet ve Kalkınma Partisi idi; aynı zamanda Türkçe'de "beyaz" veya "temiz" anlamına gelen ak kelimesine de karşılık gelen bir kısaltmaydı. Partinin lideri, kısa zaman içinde başbakan olacak Recep Tayyip Erdoğan idi. Erdoğan çok farklı bir Türk lideriydi: Yoksul bir İstanbul semtinden çıkmış hırçın bir savaşçı, ılımlı İslâmcı ve post-Kemalist ideolojisi olan doğuştan bir politikacı. Ordu ve "derin devlet"in Türkiye üzerindeki denetimini kırmak ve milyonlarca Türkiye Müslümanını güçlendirmek gibi radikal bir gündemi vardı. Asıl tabanı Anadolu'nun kırsal ve küçük kasaba sakinleri ve onların İstanbul'un kenar mahallelerindeki akrabalarıydı; bunlar cumhuriyet döneminin büyük bir kısmında az çok çantada keklik olarak görülmüşlerdi.

AKP bu kavgayı verirken bir yandan da eski Başbakan Turgut Özal'ın 1980'lerde başlattığı Avrupa yanlısı reformları kaldığı yerden devam ettirdi ve yerleşik çıkarlara meydan okunabilecek bir alan açtı. AKP Türkiye'nin geçmişindeki boşluklara ilişkin yeni bir politika geliştirmedi ama çok daha belirsiz bir dil kullandı. Örneğin 2006'da Başbakan Erdoğan "sözde Ermeni Soykırımı" ifadesinin devlet memurları tarafından kullanılmaması gerektiğini bildirdi, bunun yerine onlara daha nötr "1915 olayları" ifadesini kullanma talimatı verildi.[7]

Bu çok büyük bir değişiklik değildi ama AKP hükümetinin yap*ma*maya çalıştığı şey çok önemliydi. 2013'te Halil Berktay "Son yıllarda olan şey resmî Türk inkârcılığı üretiminin ve yeniden üretiminin durmasıdır. Fabrika artık çalışmıyor. Bu yemeği artık günlük olarak çıkarmıyorlar. Az sayıda kişi bunu fark etti ama Türk devleti bu konuda sessizliğe gömüldü. Bu

7 Dixon, "Defending the Nation?", s. 477.

göze çarpmayan bir sessizlik, çınlayan bir sessizlik – yüksek sesli bir sessizlik"[8] dedi.

Entelektüeller resmî sessizliğin kendilerine sağladığı özgürlükten yararlandılar. Yirmi yıl içinde Türkiye'de, ülkenin 1923 öncesi tarihine dair ortodoks milliyetçi doktrine karşı, sağduyulu alternatif düşünce merkezleri kurulmuştu. İstanbul'daki iki küçük yayınevi, Belge ve Aras yayınları Ermeni edebiyat ve tarih kitaplarını yayımladılar. Belge Yayınları'nın cesur sahipleri Ragıp Zarakolu ve eşi Ayşenur'un evine aşırı milliyetçiler tarafından yangın bombası atıldı.

Şimdi bu alan daha da genişledi. Askerî yönetim döneminin en kötü yıllarında yurtdışında yaşayan birçok Türk entelektüel 1990'larda ülkeye geri döndü ve alternatif görüşleri yaymaya başladı. Aralarındaki siyasi ve kişisel farklılıklara rağmen bu düşünürlerin önemli birtakım ortak noktaları vardı. Bunlar genellikle solcu bir geçmişten geliyorlardı. Türkiye'nin en büyük umudunun demokratikleşme ve fiilî Avrupa Birliği üyeliği yolundan geçtiğine inanıyorlardı. Ve hepsi Türkiye'nin ancak geçmişteki karanlık meselelerle yüzleşerek demokratikleşebileceğine inanıyordu.

Cengiz Aktar 1970'li ve 1980'li yılların büyük bir kısmını, önce öğrenci, daha sonra Avrupa siyaseti üzerine çalışan akademisyen ve Birleşmiş Milletler çalışanı olarak Batı Avrupa'da geçirdi. Fransa'da çalışırken Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ve Ermenilerin kaderi hakkında tamamen farklı, Batı kaynaklı tarih literatürüyle karşılaştı. "İki-üç kitap okur okumaz hakikatin ne olduğunu hemen öğrendik" dedi.[9] 1990'larda Türkiye'ye döndüğünde Aktar "Bu ülkede herkes için demokrasi –herkes için demokrasi derken gayrimüslimleri de kastediyorum, hem geçmişteki anıları hem de bugünkü vatandaşlık haklarıyla birlikte– olmadan yirmi birinci yüzyıl için yeni bir toplumsal sözleşme tanımı yapılamayacağını çok çabuk anladım" der.

Türkiye'nin doğusunda, Ardahan'da doğmuş olan Taner Akçam Türkiye Ermenileri hakkında farklı bir anlatı yazan ilk Türk

8 Halil Berktay ile söyleşi, 28 Eylül 2013.

9 Cengiz Aktar ile söyleşi, 4 Haziran 2013.

tarihçidir. Akçam, sol görüşlü bir öğrenci olarak Kürt haklarını savundu ve Türklerin 1974'te Kıbrıs'a yaptığı askerî müdahaleye karşı çıktı. 1977'de tutuklandı ve dokuz yıl hapis cezasına çarptırıldı, ancak Almanya'ya kaçtı, 16 yıl burada sürgünde kaldı ve doktora tezi üzerine çalıştı. 1990'da Akçam Osmanlı Ermenileri üzerine çalışmaya başladı; 1992'de ilk kitabı *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*'nu yayımladı. Kendi "dönüm noktası"nın 1995'te Erivan'da yapılan, "Ermeni Soykırımı" terimini kullandığı uluslararası bir konferansa katılması olduğunu belirtir.

Yalnız ve savaşçı bir figür olan Akçam 1990'larda Türk milliyetçi öfkesinin paratoneri haline geldi. 2000'de Birleşik Devletler'e taşındı ve 2008'de Clark Üniversitesi Holokost ve Soykırım Araştırmaları Merkezi'nde görev aldı. Bu dönemde Akçam 2002 sonrası Türk açılımının yarattığı şizofreniden hem yararlandı hem de bunun mağduru oldu. Türkiye'ye dönebildi, arşivlerde çalıştı, makaleler yazdı ve kitaplarının Türkçeye çevrildiğini gördü. Aynı zamanda aşırı Türk sağcılarının hakaretine uğradı ve ölüm tehditleri aldı.

Akçam'ın iki önemli kitabı 2006 tarihli *A Shameful Act* ve 2012 tarihli *The Young Turks' Crime Against Humanity*, sadece yararlandığı yeni kaynaklar nedeniyle değil esas olarak bunların bir Türk tarihçi tarafından yazılması nedeniyle Ermeni Soykırımı tarihyazımında önemli dönüm noktalarıdır. Bazı eleştiriler onu belgeleri kullanırken seçici olmakla suçladılar; ama hiç kimse onun Osmanlı arşivlerinde ortaya çıkardığı belgelerin doğruluğunu sorgulamadı ki bunlar Jön Türk önderliğinin Ermenilerin yok edilmesini nasıl planladığını açıkça orta koyan belgelerdir.

Akçam Türk toplumunun bu kesimi tarafından neden bu kadar tehlikeli olarak algılanmıştı? Akçam Ermeni meselesini ortaya koymanın Türk kimliğinin temellerini sorgulamak anlamına geldiğini ileri sürer:

> Bizim Türk ulusu olarak varlığımız, Ermenilerin yokluğu ve onların imha edilmişliğidir. Bizim varlığımızın koordinatları sorgulanmadan ötekinin yokluğu ortadan kaldırılamaz. Bir

başka deyişle, Ermeninin yeniden var edilebilmesi yani Ermeni Soykırımı ile uğraşmak bizim kendi kimliğimiz ile uğraşmamız anlamına gelir.[10]

Halil Berktay kendi deyimiyle "Türk milliyetçiliğinin tarih hafızası" – bir başka deyişle modern Türk siyaseti söyleminin ülkenin tarihî geçmişini nasıl mitleştirdiği üzerine çalışan ünlü bir tarihçidir. Bu araştırma onu önce Rumların ve Bulgarların nasıl Osmanlı efendilerine ihanet eden "vatan hainleri" olarak gösterildikleri analizine götürdü. Berktay daha sonra, kendi ifadesiyle "içerideki kutsal odaya, iç tapınağa, kutsalların kutsalına" Ermeni meselesine ulaştı. Çoğu meslektaşı gibi Jön Türklerin yaptığı 1915 Ermeni tehcirlerinin bir soykırım olduğu sonucuna vardı, oysa bir tarihçi olarak akademik tarihte "soykırım" teriminin yararlılığı konusunda ihtiyatlı olduğunu belirtir, "bir kelimenin, bir klişenin, dillere pelesenk olan bir sözcüğün hakiki anlayışın, gerçekte olanlarla ilgili tanımlayıcı analitik bir anlayışın yerini aldığını" söyler.

Berktay çağdaş Türkiye'de Ermeniler hakkında süregelen ana akım anlatının rahatsız edici olduğunu söyler: "Napalm gibi üzerinize yapışan derin, yapış yapış bir riyakârlık vardı." Ekim 2000'de bu tabu ile uğraşmaya karar verdi ve sol eğilimli günlük *Radikal* gazetesine* uzun bir söyleşi verdi; burada uluslararası akademik camianın 1915 Ermeni tehcirlerine ilişkin mevcut durumunu ortaya koydu ve yıllardır süregelen Türk milliyetçi amentülerine karşı çıktı. *Radikal*'in geniş bir okur kitlesi vardı ve söyleşi can sıkıcıydı. "Kıyamet koptu" der Berktay. Sabancı Üniversitesi'nden atılması için çağrılar yapıldı. Her gün, ağırlıklı olarak Türkiye dışında yaşayan Türklerden yığınla nefret kusan mektup ve tehditler aldı. Ancak destek ve tebrik yazıları gönderen okurlar da vardı.

---

10 Taner Akçam, "Türkiye'de Ermeni Soykırımı ile Uğraşmak", Hrant Dink Atölye Çalışmaları'nda sunulan tebliğ (İstanbul, 1 Haziran 2013) [Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* kitabından alınmıştır, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014 – e.n.].

(*) *Radikal* gazetesi Haziran 2014'te basılı yayınına, Mart 2016'da dijital yayınına son vermiştir – e.n.

1990'lara kadar Ermeni ve Türk akademi çevreleri hemen hemen tamamen birbirinden ayrıydı. Ancak 2000'de iki Ermeni asıllı Amerikalı akademisyen Ronald Suny ve Gerard Libaridian iletişim kurmaya karar verdiler. Birleşik Devletler'de çalışan Türk meslektaşları Fatma Müge Göçek ile birlikte Chicago Üniversitesi'nde küçük bir Ermeni-Türk Tarihi atölyesi düzenlediler. Birleşik Devletler'deki Ermeni meslektaşlarının çoğu, bunu anlamlı bulmadıklarını söyleyerek katılmayı reddetti. Akçam ve Berktay daveti kabul eden Türk akademisyenler arasındaydı.

Halil Berktay Chicago'da açılış oturumu sırasında "Ermeni Soykırımı" ifadesini kullandığını ve bunun aniden buzları erittiğini fark ettiğini hatırlar. Atölye çalışması, galip gelmekten ziyade bilgi paylaşmak isteyen profesyonellerin buluşmasıydı. Bir sonraki toplantıya, başta atölyeye şüpheci yaklaşan Ermeniler de dahil olmak üzere daha fazla akademisyen katıldı. Proje WATS [Workshop for Armenian/Turkish Scholarship] ya da Ermeni ve Türk Akademisyenler Atölye Çalışması olarak adlandırıldı. Altı yıl içinde altı toplantı düzenlendi ve bu inisiyatif 2005 Bilgi konferansının temellerinin atılmasına yardımcı oldu.

Ermeni/Türk Akademisyenler Atölye Çalışması'nı düzenleyenler, davet edilmek isteyen birçok kıdemli Türk tarihçiyi dışarıda bırakmaya karar verdiler. Bu tartışmalı bir durumdu ancak Gerard Libaridian yeni bir şey inşa ederken zamana ihtiyaçlarının olduğunu ve gelenekçilerin tartışmanın konusunu belirlemelerine izin vermek istemediklerini ileri sürdü:

> İlk bakışta bu [dahil olma isteği] meşru bir beklenti gibi görünebilir. Ancak göz önüne alınması gereken bir sürü mesele var. Öncelikle bunun "soykırım" sözcüğünün kullanılması ya da kullanılmamasına hasredilecek bir atölye çalışması olmadığını tekrar etmekte yarar var. Atölye çalışmasının ardında yatan asıl fikir, o dönemin tarihini araştırmayı ve tartışmayı mümkün kılmak için bu tür münakaşacı zihniyetten uzaklaşmaktır. İkinci olarak bir aşırı tutumun atölyeye dahil edilmesi

diğerinin de dahil edilmesi anlamına gelecektir; Ermeni tarafında bu, toprak tazminatı talebinde bulunmadan herhangi bir soykırım tartışmasını kavrayamayanların da dahil olması demektir. Bu koşullar altında atölye çalışmasının toplantıları, basitçe söylemek gerekirse karşılıklı bağırma maçına dönüşür.[11]

WATS'ın başarılarından biri eski "Ermeni tarihçi" veya "Türk tarihçi" yaftasının giderek önemini yitirmesidir. Artık konu üzerinde çalışan farklı özgeçmişlerden gelip benzer zihniyetlere sahip karma bir akademisyenler topluluğu vardır (bütün çabalara rağmen Ermenistan Cumhuriyeti'nden atölye çalışmasına katılacak tarihçi bulunamadı).

2006'da farklı kökenden gelen bir başka Amerikalı akademisyen de tartışmaya katıldı. Donald Quataert ünlü bir Osmanlı tarihçisidir. 1985'te Türk Çalışmaları Enstitüsü'nün desteklediği ortak dilekçeye imza atan 69 akademisyenden biridir. Quataert, Donald Bloxham'ın Ermeni Soykırımı tarihi kitabı üzerine yazdığı bir inceleme yazısında, bu büyük meseleyle yüzleşemediği için hem kendisini hem de arkadaşlarını eleştirdi. "Önemli Osmanlı tarihçilerinin Ermeni meselesi konusundaki uzun sukûtundan sonra Osmanlıcı sessizlik duvarının yıkıldığı anlaşılıyor" gözleminde bulundu. Quataert, Bloxham'ın (ve İngiliz yazar Robert Fisk'in) Osmanlı tarihinin bazı yönlerini yanlış anladığını söyledi ama bunun tek suçlusunun Osmanlı uzmanı akademisyenlerin kendileri olduğunu ileri sürdü: "Gerçeği ortaya çıkaracak dile ve eski yazı araçlarına sahip olanlar meseleyi tartışmayı ve çözümlemeyi diğerlerine bırakmamalıdır. Osmanlı uzmanları konuyla ilgili herhangi bir rehberlik, önderlik ve akademik bilgi sağlamamışken Bloxham ve Fisk'in Osmanlı'nın (Türklerin değil) bu kadar çok Ermeninin ölümünde oynadığı rolü doğru olarak yazmasını nasıl bekleyebiliriz?"[12]

---

11 Gerard Libaridian, "A Report on the Workshop for Armenian/Turkish Scholarship," organizatörler için hazırlanan basılmamış nüsha (Ann Arbor: University of Michigan, 31 Ekim 2006), s. 7-8.

12 Donald Quataert, "The Massacres of Ottoman Armenians and the Writing of Ottoman History", *The Journal of Interdisciplinary History*, cilt 37, sayı 2 (Kış 2006), s. 250, 258.

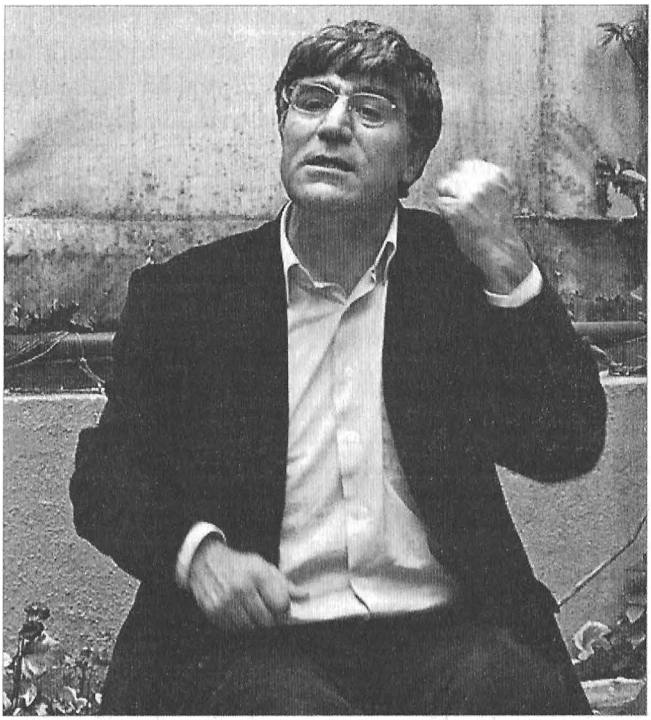
WATS işlevini tamamladı ve bu boşlukların bazılarını doldurdu; 2012'de katılımcıların makalelerinin yer aldığı *A Question of Genocide* adlı bir makale kitabı yayımlandı; bu, Ermeni Soykırımı konusunda yeni bir akademik konsensüs sağladı.

Hrant Dink

Ermeni-Türk ilişkilerinin karmaşıklığını herkesten daha iyi anlayan bir cemaat varsa o da Türkiye'nin sağ kalan Ermenileridir. Ancak 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra kamusal alanda kendilerini ifade edemez oldular. Yirmi birinci yüzyıla girilirken sayıları 80.000 civarındaydı, bunların neredeyse tamamı İstanbul'da, Ermeni Patrikhanesi'nin etrafında toplanmış halde yaşıyordu. Hakları sözde, Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmıştı ama kendilerine otosansür uyguluyorlardı ve rutin ayrımcılığa maruz kalıyorlardı. İstanbul'un bütün azınlıkları –Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler– savaş sırasında çıkarılan Varlık Vergisi nedeniyle özellikle dertliydiler, bu vergi birçoğunun hayatta ikinci defa iflas etmesine yol açmıştı.

Bu ayrımcılığa rağmen İstanbul Ermenileri hâlâ sadık Türk vatandaşları olduklarını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bir grup Ermeni, 24 Nisan 1965'te Soykırım'ın ellinci yıldönümünü Taksim Meydanı'ndaki Atatürk anıtına çelenk koyarak anmayı tercih etti. Patrik, düzenli olarak Batı ülkelerindeki radikal diyaspora politikasını kötüledi ve Ermeni terör eylemlerini ilk kınayan seslerden biri oldu. 1982'de Artin Penik adlı bir Ermeni, ASALA'nın İstanbul havaalanında gerçekleştirdiği terörist bir saldırıyı trajik ve garip bir şekilde protesto etmek için aynı anıtın önünde kendini yakarak intihar etti.

Hrant Dink farklıydı (Resim 15). 2007'deki trajik cinayete kadar –ve hatta ondan sonra da– Ermenilerle Türkler arasındaki anlayışı geliştirmek için bir bireyin yapabileceğinden fazlasını yaptı. "O her şeyi değiştirdi" der arkadaşı ve biyografisini yazan Tuba Çandar. Dink bir şekilde kendi yaşamında ve yazılarında farklı bir yaklaşımı dile getirmeyi başardı: Hem atalarıyla ve kültürüyle gurur duyan bir Ermeni hem de ken-

Resim 15. Hrant Dink'in 2006 tarihinde Nor Zartonk'un düzenlediği Beşiktaş'taki öğrenci evinde bir panelde çekilen fotoğraf. (Kaynak: Hrant Dink Vakfı Arşivi.)

dini Türk devletinin reformuna ve demokratikleşmesine adayan bir Türk vatandaşı oldu. Bunlar el ele gitti. O bunu bir entelektüel olmadan veya Ermenice ve Türkçeden başka bir dil bilmeden yaptı.

Neredeyse herkes Dink'i sevgiyle anar ve hâlâ ondan ilk ismiyle, Hrant diye bahseder. O olağanüstü bir biyografisi olan bir felaketzedeydi. 1954'te doğuda bulunan Malatya şehrinde yoksul bir Ermeni ailesinde dünyaya geldi. Ailesi o kadar yoksuldu ki onu ve iki erkek kardeşini İstanbul'da bir Protestan yetimhanesine verdi. Daha sonra Ermeni Patrikhanesi'nde çalıştı, İstanbul Üniversitesi'nde zooloji okudu ve eşi Rakel ile birlik-

te, "Kayıp Atlantis" olarak tanımladığı meşhur bir çocuk kampını yönetti. Radikal sol siyasete katıldı. Kardeşleriyle bir kitabevi açtı ve para kazandı. 1996'da *Agos* adlı yeni bir Türkçe-Ermenice gazete kurup yayımlamaya başlayarak idealini gerçekleştirdi.

Hrant Dink birçok Türkiyeli Ermeni yurttaşının sahip olduğu korku ve ihtiyattan yoksundu. Ölümünden iki gün önce verdiği bir söyleşide "Eğer çenenizi tutarsanız en ufak bir sorununuz olmaz. Bana gelince ben delikanlılık çağımda bile Türk olmaktan ne kadar gurur duyduğumuzu söyleyen koroya katılamadım. Elbette burası gurur duyulacak bir ülke, ama sonuçta ben Türk değilim ki" dedi.[13]

Mütevazı tutumuna rağmen kelimeler konusunda doğal bir tarzı ve kabiliyeti vardı. Cengiz Aktar "Hrant doğuştan iletişimciydi" der. "O bir Anadolu erkeğiydi, Anadolululular gibi konuşurdu, bir İstanbul entelektüeli gibi konuşmazdı. En beter inkârcıyı bile 20 dakikada ikna ederdi – ve muhtemelen bu nedenle öldürüldü."[14]

Tuba Çandar Hrant Dink'le ilk defa eşi Cengiz Çandar ile birlikte bir cenaze dönüşünde onu bir yere bırakırken tanıştı. İlk edindiği izlenim onun daha ziyade geleneksel bir Anadolu erkeği olduğu yolundaydı. Sadece arabanın ön koltuğunda oturup kocasıyla konuşan Hrant Dink'in geniş ensesini görebiliyordu. Bu yolculuk sırasında:

> "Aç mısın?" dedi. Ben de "Evet" dedim. Bunun üzerine Cengiz'e "Sen arabayı park ediver" dedi... Arabadan indi, kolumdan tuttuğu gibi koşmaya başladı, ne olduğunu anlayamadım. Balıkçı tezgâhlarının önünde durmaya yeltendiysem de hiç oralı olmadı. Sıçrayarak arka tarafa atladı. Orada sac üzerinde balık pişiren ihtiyar bir balıkçı vardı. Bana "Uskumru mu istersin sarıkanat mı?" diye sordu. Sanki bir restorandaymışız gibi... Balıkçı bana bir ekmek arası balık hazırladı... Hrant'ın

13 Uluslararası Gazeteciler Örgütü'nden Ellen Rudnitsky ve Mirko Schwanitz'in yaptığı röportaj, 17 Ocak 2007, http://crs. bilkent.edu.tr/hrantdink.htm adresinde ulaşılabilir.

14 Cengiz Aktar ile söyleşi, 4 Haziran 2013.

elinden balık ekmek yiyordum. "Kim bu adam?" diye sorduğumu hatırlıyorum. Tanıştığımız ilk gün bana elleriyle balık yediren... Düşünebiliyor musunuz?[15]

Hrant Dink'in yönetiminde *Agos*, 6.000 adet satmasına rağmen etkili bir gazete haline geldi. O zamana kadar sessizlikle geçiştirilen çeşitli konular hakkında yazılan makaleler hem Ermenice hem de Türkçe yayımlanıyordu. Dink'in duruşu ve *Agos*'un sağladığı platform Türkiye'nin geride kalan Ermenilerine bir örnek olmuştu. Artık aile hikâyelerini, anılarını ve sorunlarını paylaşabilecekleri bir yerleri vardı. İstanbullu Ermeni iş adamı Dikran Altun "Bir getto kurmuştuk ve bu gettonun duvarları çok kalın duvarlardı. Bizler için sessizlik, hiçbir şey söylemeden kendimizi korumanın bir yoluydu. Hrant sayesinde duvarları yıkmaya başladık ve gettodan çıktık. Ve sessizliğin kendimizi korumak için iyi bir yol olmadığını idrak ettik. Konuşmak zorundaydık. Ve Hrant sayesinde kendimizi çoğunluğa anlatmaya başladık."[16]

Dink Türk kamuoyuna Ermeni meselesinin nasıl anlatılacağı konusuyla meşguldü. Tuba Çandar şöyle hatırlar:

> Kocam [Cengiz Çandar] bir keresinde "Hrant, ne dersin? 1915'te yaşananların gerçekten soykırım olduğunu mu düşünüyorsun?" diye sordu. Hrant "Cengiz, ben bir Ermeni'yim, her Ermeni için, bu konu hakkında konuşmasak da, bu konuları çocuklarımıza anlatmasak da, her Ermeni için bunun soykırım olduğu bir veridir" dedi. Hrant hayattayken bu kelimeyi çok fazla kullanmazdık ama ne olup bittiğini biliyorduk, o olayları ortaya çıkarmıştık ve ben zaman zaman nasıl her Ermeni'nin bilgisi kendi içindeyse, her Türk'ün bilgisinin de kendi içinde olduğunu söylerim. Çünkü bunu öğrendiğin zaman, büyük bir şaşkınlık, büyük bir şok yaratmıyor ve bu çok önemli. Bu içten gelen bir bilgidir.[17]

15 Tuba Çandar ile söyleşi, 31 Mayıs 2013.

16 Dikran Altun ile söyleşi, 31 Mayıs 2013.

17 Tuba Çandar ile söyleşi.

Her iki dünyayı da anlayan Dink, Ermeni Soykırımı hakkındaki Türk inkârcılığını ele aldı ve onu Türkiye'nin geleceğine ilişkin daha geniş bir tartışma çerçevesine oturttu. Asıl hedefin Türkiye'de demokrasinin yerleştirilmesi olduğunu iddia etti. Bunun ardından her şey kendiliğinden gelecekti:

> Türkiye'nin bugün önündeki problem ne "inkâr"' ne de "ikrar" sorunudur. Türkiye'nin temel sorunu "idrak"tir. İdrak sürecinde ise Türkiye'nin ciddi bir şekilde alternatif tarih etüdüne ve bunun için de demokratik bir ortama ihtiyacı var. İdrak sürecini yaşamakta olan bir toplumun bireylerine inkârı ya da ikrarı siyasal baskılarla ya da yasalarla dayatmak haksızlıktır. Böylesi bir yöntem idrak sürecine indirilecek en büyük darbedir. İdrak edilmemiş bir inkârın veya ikrarın hiç kimseye yararı da yoktur Şu yaşanılan süreçte Türkiye'den tarihsel gerçekliği kabul etmesini bekleyenlerin, ya da reddetmesini dayatanların, Türk toplumunun güncel gerçekliğini iyi okuyabildikleri söylenemez. Sonuçta, toplum gerçeği biliyor da inkâr ediyor değil, bildiği gerçeği savunuyor.[18]

Bu anlayışla Dink, Kürt hakları konusunda düşüncelerini dile getirdi ve laik başörtüsü yasağı konusunda yeni AKP hükümetiyle de işbirliği yaptı. "O, Türkiye'nin bütün tabularına karşıydı, sadece Ermeni meselesine değil" der Çandar.

Ne var ki Dink'in özellikle Ermeni-Türk ilişkileri konusunda tabuları yıkması Türk toplumunun bazı unsurlarına kabul edilemeyecek kadar fazla gelmişti. Şubat 2004'te Dink'in *Agos*'ta yazdığı bir yazı infiale yol açtı. Bu yazıda Kemal Atatürk'ün manevi kızı ve Türkiye'nin meşhur pilotu Sabiha Gökçen'in aslında bir Ermeni olarak dünyaya geldiğini belirten bir haber yayımladı. Antepli bir Ermeninin, Gökçen'in kendi teyzesi olduğuna inandığını, asıl adının Hatun Sebilciyan olduğunu ve 1915 tehcirleri sırasında babası öldürülünce yetim kaldığını yazdı.[19]

---

18 "Tarihi Açmak ve Aşmak", *Agos*, 27 Mayıs 2005. Çeviri Hrant Dink Vakfı.

19 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80 Year-Old Secret*, s. 109-111. Daha sonraki bir makalede de Gökçen'in Ermeni olduğu iddia edildi ancak bu makalede Bursa şeh-

Sabiha Gökçen Türkiye'de efsaneleşmiş bir kişidir. Onun hikâyesi, yoksul bir yetim olarak, çocuksuz Atatürk tarafından evlat edinilmesi ve eğitim alarak dünyanın ilk kadın savaş uçağı pilotu olmasıdır. *New York Times* onu "Türkiye'nin Uçan Amazonu" diye adlandırdı. Her Türk öğrencisi Gökçen'in yeni Cumhuriyet'in atasının himayesi altında gerçekleşen kurtuluş ve modernleşme hikâyesini ve Türk vatanseverliğini bilir.

Dink'in yazısı kıyamet kopardı, bu arada Türk toplumundaki ana akım anlatılar hakkındaki bazı derin gerçekleri de ortaya çıkardı. Meşhur birisinin etnik olarak Türk olmaması neden önemliydi? Bunun önemli olması çirkin etnik önyargıların hâlâ geniş ölçüde geçerli olduğunu gösterdi. Atatürk'ün diğer evlatlık kızı Ülkü Adatepe bir basın toplantısı düzenledi, bu hikâyenin gerçeği yansıtmadığını açıkladı ve Dink'i neredeyse kutsala hakaretle suçladı: "Atatürk'ün adını onurla taşıyan böylesine saygın bir şahsa iftira atılması beni rahatsız etti... bu gibi haberlerin altında yatan asıl amaç Atatürk'e iftira atmaktır."[20]

Hrant Dink aniden eski egemen çevrelerin düşmanı haline geldi. Türk Ceza Kanunu'nun meşhur 301. maddesi uyarınca "Türklüğe hakaretten" hakkında dava açıldı – bu hakkında açılan üç davanın ilkiydi. Komplo teorisyenleri harekete geçtiler. *Cumhuriyet*'te bir köşe yazarı Dink "Türkiye'yi yok etmek üzere yazılan senaryoda emperyalizmin ekmeğine yağ sürüyor" diye yazdı.[21]

Son olarak Türk devletinin bekçisi ordudan bir hüküm geldi. Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterliği'nden "Sabiha Gökçen aynı zamanda Atatürk'ün Türk kadınının Türk toplumu içinde bulunmasını istediği yeri gösteren değerli ve akılcı bir semboldür. Böyle bir sembolü amacı ne olursa olsun, tartışmaya açmak, milli bütünlüğe ve toplumsal barışa katkısı olmayan bir yaklaşımdır" diyen bir açıklama yapıldı.[22]

---

rinde farklı bir özgeçmiş verildi. Bu hikâyeye göre Gökçen akrabalarıyla buluşmak için Beyrut'a bile gitmiş.

20 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80 Year-Old Secret*, s. 119.

21 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80 Year-Old Secret*, s. 123.

22 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80 Year-Old Secret*, s. 131.

Ancak burası artık eski Türkiye değildi. Birçok kişi Hrant Dink'i savunmak üzere yardıma koştu; örneğin köşe yazarı Şahin Alpay Türkleri, Türklüğün etnik değil sivil bir kategori olduğunu kavramaya yönelik bu fırsatı değerlendirmeye teşvik etti. AKP hükümeti Dink'i desteklemedi ama kendinden önceki hükümetlerin muhtemelen yapacağı gibi Dink'i suçlayanları da onaylamadı.[23]

Zor sorulardan çekinen biri olmayan Hrant Dink hem Türkiye'de hem de ülke dışında yıllardır süregelen Ermeni sloganlarına da meydan okudu. İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'yle patrikhanenin cemaatteki rolü üzerine tartışmaya girdi ve Ermenilerin laik okullara da ihtiyacı olduğunu söyledi. Dink hayatı boyunca –ama ölümünden sonra değil– siyasi Ermeni diyasporası çevrelerinde görüşleri nedeniyle pek tutulmadı; 2005'te Lübnan'a yaptığı bir ziyaret sırasında soğuk bir şekilde karşılandı.

Dink hem Ermenileri hem de Türkleri kızdırdığı bir paragrafta çok sayıda Ermeninin, sağlıksız sonuçlar doğuracağı aşikâr şekilde, kendileri olarak değil Türklere muhalif olarak bir kimlik oluşturduğunu söyler. "Ermeni kimliğinin bugünkü yapısını şekillendiren bu 'Türk' artık bir acı kaynağı, Ermeni kanını zehirleyen bir travma haline gelmiştir." Bu eğilim, pozitif bir Ermeni kimliğinin gelişmesini engellemiştir. Dink aynı zamanda diyaspora Ermenilerini de, yeni bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'ni destekleme projesinin arkasında durmak yerine, tarihsel kimlikleri için endişelenmeye gereğinden fazla vakit ayırmakla eleştirir: "Ermeni kimliğinde 'Türk'ten geriye kalacak boşluğu dolduracak çok daha yaşamsal bir olgu söz konusudur o da bizatihi bağımsız Ermenistan devletinin varlığıdır."[24]

Dink Ermeni Soykırımı'yla ilgili olarak "suç burada [Türkiye'de] işlendi, burada tanınacak ve burada halledilecektir" der. Bu anlayış onu yabancı parlamentolardan geçirilmeye çalışılan soykırım yasa tasarılarına karşı çıkmaya götürür, çünkü, der

23 Şahin Alpay, "Sabiha Gökçen'in 80 Yıllık Sırrı", *Zaman*, 28 Şubat 2004.

24 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80 Year-Old Secret*, s. 125-126, 127.

Ermenilerin atalarının yaşadığı tecrübeyi onaylamak için yabancı "hakemler"e ihtiyaç yoktur:

> Benim geçmiş tarihimin ya da bugünkü sorunlarımın, Avrupalar'da, Amerikalar'da, sermaye yapılması zoruma gidiyor. Bu öpmelerin ardında bir taciz, bir tecavüz seziyorum. Geleceğimi geçmişimin içinde boğmaya çabalayan emperyalizmin, alçak hakemliğini, kabul etmiyorum artık.
>
> O hakemler geçmiş çağlarda arenalarda köle gladyatörleri birbiriyle vuruşturan, onların vuruşmasını büyük bir iştahla seyreden, sonunda da kazanana, yaralının işini bitirmesi için başparmaklarıyla işaret veren diktatörlerin ta kendileridir. Bunun için de, bu çağda, ne bir parlamentonun hakemliğe soyunmasını kabul ediyorum, ne de bir devletin.
>
> Gerçek hakem halklar ve onların vicdanlarıdır. Benim vicdanımda ise hiçbir devlet erkinin vicdanı, hiçbir halkın vicdanı ile boy ölçüşemez. Benim tek isteğim canım Türkiyeli arkadaşlarımla ortak geçmişimi alabildiğine etraflıca ve de o tarihten hiç de husumet çıkarmamacasına özgürce konuşabilmek.[25]

2006'da bu duruş Dink'i Fransız parlamentosunda Ermeni Soykırımı'nın inkârını suç sayan bir yasa tasarısına –ifade özgürlüğüne dayanarak– karşı çıkmaya götürdü, hatta karara karşı çıkmak üzere Paris'e gitmeye hazır olduğunu bile söyledi. Önemli bir Ermeni asıllı Amerikalı yorumcu "Bay Dink'in yanlış fikirleri Türkiye'de soykırım inkârcılarına destek vermektedir" diyerek onun bu tavrını kınadı.[26]

Kâhinin ölümü

Hrant Dink, Sabiha Gökçen yazısının yayımlandığı andan itibaren ölüm tehditleri almıştı. 19 Ocak 2007 günü, öğleden son-

25 Hrant Dink, "90.yıl yazıları: Ruh Halimdir", *Birgün*, 1 Kasım 2004. Çeviri Hrant Dink Vakfı.

26 Harut Sassounian, "Brief Comments on Many, Farcical Turkish Missteps", *California Courier*, 12 Ekim 2006.

ra üç sularında Dink'e bir telefon geldi ve *Agos* binasının dışına çıktı. Beyaz bereli bir Türk genci onu başından vurdu ve olduğu yerde öldü. Oğlanın "Ermeni'yi vurdum" dediği duyuldu. Hrant Dink'in gövdesi, üstü örtülü olarak saatlerce kaldırımda yattı, Türk televizyonları cinayet ve sonuçlarıyla ilgili olarak canlı yayına geçti. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan cinayeti "Türkiye'de düşünce özgürlüğüne ve demokrasiye sıkılmış bir kurşun" olarak değerlendirdi.[27]

Suikastçı hemen teşhis edildi, Ogün Samast adında 17 yaşında bir gençti. Karadeniz'in, güçlü bir Türk milliyetçiliği geleneği olan Trabzon şehrinden geliyordu. Samast tutuklandı ve uzun süren bir mahkemeden sonra 22 yıl hapis cezası aldı. Yine Trabzonlu, Yasin Hayal adındaki bir başka aşırı milliyetçi gence ise cinayeti örgütleme suçundan ömür boyu hapis cezası verildi.

Mahkûmiyetlere rağmen mahkemenin yazarın öldürülmesinin daha büyük bir komplonun sonucu olmadığına hükmetmesi Hrant'ın arkadaşları ve insan hakları gruplarını hayal kırıklığına uğratmıştı. Türkiye'deki "derin devlet"in güvenlik görevlileriyle bağlantısını ortaya çıkarabilecek birçok ipucu yok sayıldı. İnternette yayımlanan bir video öfkeyi artırdı: Videoda Samast tutuklandıktan kısa bir süre sonra Samsun'da bir polis karakolunda, Türk bayrağı ve Atatürk'ün sözlerinin önünde, polislerle birlikte görünüyordu. Bazı Türkler için Hrant Dink'in katili bir cani değil, bir kahramandı.

23 Ocak 2007'de Hrant Dink defnedildi. Cenaze İstanbul'da önemli bir olaya dönüştü, onu destekleyenler ve arkadaşları saygılarını göstermek üzere yürüdüler. On binlerce kişi Agos binası ile Haliç'in karşı kıyısında yer alan Kumkapı Ermeni Patrikhane Kilisesi arasında uzanan sekiz kilometre uzunluğundaki bir kortejde bir araya geldi. Hoparlörlerden Ermeni şarkıları çalındı. Birçok kişi bir yüzünde Türkçe diğer yüzünde Ermenice "Hepimiz Ermeniyiz" ve "Hepimiz Hrant Dink'iz" yazılı pankartlar taşıdı.

27 Şebnem Arsu, "Editor of Turkey's Armenian Paper Is Killed", *New York Times*, 19 Ocak 2007.

Trajik bir vesile olmasına rağmen Hrant Dink'in cenazesi, daha fazla değişim için bir katalizör oldu. Yazarın etkisi ölümüyle çoğaldı. Dink'i eleştiren diyaspora Ermenileri artık onu sahiplenmek istiyorlardı. İki yazar şu ironik durumu vurguladı: "Yaşadığı sırada önerilerine karşı çıkan birçok Ermeni, Hrant'ın ölümünü 1915 Soykırım kurbanlarıyla aynı kefeye koyarak, onu, eskilere eklenen yeni bir soykırım sembolü olarak 'kullanma' konusunda tereddüt etmedi."[28]

Diğerleri Dink'in çığır açtığı konularda daha yüksek sesle konuştular: Ermeni tabusu ve Türkiye'nin demokratikleşmesi. Dink hayattayken Cengiz Aktar onunla sıradan Türklerin imzalayabileceği bir toplu özür, bir "halk inisiyatifi" fikrini görüşmüştü. Dink öldürüldüğünde bu fikir bir "zorunluluk" haline geldi. Aktar üç meslektaşıyla, akademisyen Ahmet İnsel, politikacı ve akademisyen Baskın Oran ve gazeteci Ali Bayramoğlu ile birlikte bu fikir üzerinde çalıştı.

Dördü bir metin kaleme aldı ve http://www.ozurdiliyoruz.com adresinde, 14 dilde "Özür diliyorum" adlı, güvenli bir web sitesi açtı. 1915'te Ermenilerin başına gelenleri tanımlamak için "Büyük Felaket" ya da *Medz Yeghern* terimini seçtiler. Metin "1915'te Osmanlı Ermenileri'nin maruz kaldığı Büyük Felâket'e duyarsız kalınmasını, bunun inkâr edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum" der.

Web sitesi Aralık 2008'de açıldığında 275 entelektüel bu çevrimiçi dilekçeyi imzaladı. 2014 başında imza sayısı 32.000'in üzerindeydi.

Türk başbakanı kamuoyuna aynı fikirde olmadığını açıkladı, dilekçeyi "saçma" bulduğunu ve özür dilemeye gerek olmadığını söyledi. Altmış emekli diplomat özür kampanyasını bir "ihanet" olarak adlandırarak ve resmî bir özrün Ermenilerin Türkiye'den tazminat talep etmesine yol açabileceği uyarısını yapa-

28 Asbed Bedrossian ve Asbed Kotchikian, *Hrant Dink: The Martyr for Many Causes*, Armenian News Network / Groong, 2 Şubat 2007. http://www.groong.org/ro/ro-20070201.html adresinden ulaşılabilir.

rak bir karşı-dilekçe yazdı. Web sitelerini http//:www.ozurdilemiyorum.net/ "özür dilemiyorum" diye adlandırdılar.[29]

Aktar, Ermenilerin başına gelenin bir soykırım olduğuna inandığını, ancak daha kapsayıcı olmak ve Türk vatandaşlarının anlamasını, empati kurmasını ve imzalamasını kolaylaştırmak için Ermenilerin "Büyük Felaket" ifadesini kullandıklarını söyler. Aynı zamanda "Büyük Felaket" teriminin bu dönemde bütün Doğu Anadolu halklarını ve Ermenilerin gidişi nedeniyle dolaylı olarak etkilenenleri kapsadığını ileri sürer:

> Soykırım gerçekleştiğinde bütün Anadolu'nun içtimai, beşeri, siyasi, iktisadi ve kültürel bağları koptu. Ve dolayısıyla bu genel ve "Büyük" bir felaketti; Anadolu köylüsüyle bu şekilde konuştuğunuzda daha iyi anlaşılıyor çünkü ailelerinden bunun gerçekten kötü bir şey olduğunu ve Ermeniler artık ortalıkta olmadığı için her şeyin çöktüğünü biliyorlar... "Büyük Felaket" çok çok güçlü bir ifade çünkü genel bir felaket anlamına geliyor. Elbette en çok acıyı Ermeniler çekti, ama geride kalanlar da acı çekti – geride kalanlar bile.

Özür dilekçesini imzalayanlar arasında Alman Yeşiller Partisi eş başkanı Cem Özdemir ve İttihatçı lider Cemal Paşa'nın torunu gazeteci Hasan Cemal de vardı. Özür kampanyası Türk toplumunun geniş bir kesiminin Ermeni sorunu tabusuyla yüzleşebilecek durumda olduğunu kanıtladı. Ancak dilekçeyi imzalayanlar Türk toplumunda geniş olarak temsil edilmeyen, şehirli solcu bir entelektüel sınıf olarak nitelenme tehlikesini taşıyorlar. Sınırlar açılmadan ve Türkiye ve Ermenistan devletleri arasında bir yakınlaşma olmadan daha geniş çaplı bir Ermeni-Türk uzlaşmasının gerçekleşmesi zor görünüyor.

29 "Ex-Turkish Envoys Slam Campaign Apologizing to Armenians", *Hürriyet Daily News*, 2008. http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/10574703.asp?scr=1.

9

BAĞIMSIZ ERMENİSTAN

Şubat 1988'de Sovyet Ermenistanı'nda protestolar patlak verdi. Yüz binlerce kişi Erivan sokaklarına döküldü. Sakin ve Moskova'ya sadık olarak tanınan bir cumhuriyette yapılan kitlesel bir halk gösterisi herkeste şok etkisi yarattı – buna Ermenilerin kendileri de dahildi.

Gösterinin nedeni, 1921'den beri Sovyet Azerbaycanı'nın bir parçası olan ancak her zaman Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu özerk Dağlık Karabağ topraklarıydı. Titizlikle planlanan gizli bir kampanyanın ardından, Sovyet Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti Ermenileri Şubat 1988'de, bölgelerinin Azerbaycan'dan ayrılıp Sovyet Ermenistanı ile birleşmesini öngören bir yasa tasarısını geçirdiler.

Yasa tasarısı SSCB'de o zamana kadar görülmemiş bir zincirleme tepki olaylarına yol açtı. Karabağ'da grevler ve gösteriler yapıldı. Erivan'da bir milyona yakın kişi protesto gösterilerine katıldı. Azerbaycan'da karşı-gösteriler yapıldı ve bu gelişme öfkeli bir ters tepki yarattı. Azerbaycan'ın Sumgayıt şehrinde, öfkeli bir grup genç erkek, 26 Ermeniyi öldürdü, birçok kişiyi de yaraladı ve asayişin sağlanması için Sovyet silahlı kuvvetleri çağrıldı. Mikhail Gorbaçov yönetimindeki Sovyet önderliği bu durumu kontrol altına almaya çalıştı ama giderek bunun altında ezildi.

Sumgayıt cinayetleri Sovyet Ermenistanı ile Azerbaycan arasında toplu bir nüfus mübadelesini başlattı; bu yarım milyondan fazla insanın yer değiştirmesiyle sonuçlandı. Bakü'nün büyük, eski Ermeni cemaati de dahil olmak üzere yaklaşık 350.000 Ermeni Azerbaycan'dan ayrıldı. Yaklaşık 200.000 Azeri, yüz yıllardır var oldukları Ermenistan'dan kaçtı. Azeri göçü Ermenistan'ı, % 98'den fazlası Ermeni olan bir nüfusla Avrupa'nın en homojen devletlerinden biri haline getirdi.

Komünist Parti'nin gücü azalırken, Karabağ Komitesi olarak bilinen, 11 eylemci ve entelektüelden oluşan bir muhalefet grubu kendini âhlâki otorite ilan etti. Suriye doğumlu Ortadoğu dilleri akademisyeni Levon Ter-Petrosian grubun lideri oldu.

Ermenistan'ın çalkantılı yılı büyük bir trajediyle sonuçlandı. 7 Aralık 1988'de Ermenistan'ın kuzeyinde büyük bir deprem oldu. Küçük Spitak şehri neredeyse tamamen yerle bir oldu ve Ermenistan'ın ikinci büyük şehri Leninakan'da büyük hasar meydana geldi. Bu depremde yaklaşık 25.000 kişi öldü – bu Ermenistan nüfusunun neredeyse yüzde biridir. Deprem trajedisinin iyi bir yan etkisi, Ermenistan ile diyasporayı yeniden birbirine bağlaması oldu. Diyaspora dernekleri acil yardım için bir milyar Amerikan doları topladılar. Amerikan sağlık personeli Leninakan'a döndü; burası *US Near East Relief* derneğinin, isminin Alexandropol olduğu dönem çalıştığı ve kısa zamanda Gümrü adını alacak olan şehirdir.

Gorbaçov Ermenistan'daki deprem bölgesini ziyaret ettikten sonra Karabağ Komitesi'ni tutuklama emrini verdi, ama bu sadece kendisinin Ermenistan'daki otoritesinin sona ermesini hızlandırdı. 11 kişi beş ay sonra serbest bırakıldı. Ağustos 1990'da Ter-Petrosian Ermenistan Yüksek Sovyeti başkanı ve Cumhuriyet'in de facto lideri oldu. Aynı ay açıklanan bir egemenlik bildirgesi, "bağımsız devlet kurma sürecini" ilan etti. Ermenistan, adındaki "Sovyet" kelimesini kaldırdı ve bir devletin tüm yetkilerini üstlendi, 1930'larda bir sürü ıstıraba yol açan kırmızı-mavi-turuncu, üç renkli Birinci Cumhuriyet bayrağını sessizce yeniden benimsedi.

Yanlış anlaşılmalar

1988'den itibaren doğu ve batı Ermenileri tekrar bir araya geldiler. Ancak bu yeniden bir araya gelişte bir sürü yanlış anlaşılma oldu. Kültürel ve dilsel farklılıklar farklı siyasi gündemlerle birleşti.

Yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin siyaseti ve kimliği, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan ile yaşanan çatışmayla geri dönülmez bir şekilde şekillenmiş ve şekillenmektedir. Siyasi bir ihtilaf tırmanarak büyük çaplı bir savaşa dönüştü. Mayıs 1994'te çatışmaları durduran ve Ermenistan'ın de facto zaferini teyit eden ateşkes sağlandığında, 20.000 kişi ölmüş ve bir milyondan fazla kişi yerinden olmuştu ki bunların dörtte üçü Azerbaycanlı idi. Ermeniler sadece Karabağ'ı değil etrafındaki yedi bölgeyi de tamamen ya da kısmen ele geçirdi. Bu yazı yazılırken Karabağ sorunu hâlâ çözülmemiş ve Güney Kafkasya'nın gelişmesini engelleyen temel mesele olmaya devam etmektedir.

İki nesil boyunca, Soğuk Savaş cephesinin arkasına gizlenen Türkiye daha az tepki çekiyordu. 1988 veya 1989'da Doğu Ermenileri, "soykırım" kelimesini 1915'te Osmanlıların yaptıkları için değil "Türklerin" –Azerbaycan Türkleri– yaptıkları için kullandılar. Bu da 1915'te Ermenilerin öldürülmesini, günümüzün bir meselesi olmaktan ziyade sembolik bir mihenk taşı haline getirdi. Sosyolog Nora Dudwick 1988'de Ermenistan'a ilişkin şu gözlemi yaptı:

> Erivan'da yaşayan Ermeniler için... durumu en iyi açıklayan "kök paradigma" ıstırap, baskı ve zulüm paradigmasıdır ve bunun en güçlü ve kapsayıcı sembolü 1915 Soykırımı'dır. Dolayısıyla "Nahçıvan'ın (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetki alanındaki özerk bir cumhuriyet) Ermenilerden arındırılmasına "beyaz soykırım", Erivan'daki şiddetli hava kirliliğine "ekolojik soykırım" ve Azerbaycan'ın asimilasyon politikalarına "kültürel soykırım" derler. Sumgayıt katliamı ise sadece "soykırım"dır. Her toplumsal ve siyasi sorunun, bir halk ola-

rak Ermenilerin devam eden varlığına yönelik bir tehdit içeren ilave bir anlamının olduğu anlaşılıyor.[1]

Bu koşullarda "Sumgayıt Soykırımı" Ermeniler için yeni bir seferberlik nedeni haline geldi. 1990'da Yeraskh'ta Azerbaycanlılarla savaşırken ölen üç Ermeni genci sembolik olarak Erivan Soykırım Anıtı'nın yanına şehit olarak gömüldüler. (Daha sonra buradan alınıp bir şehitliğe gömüldüler.)

Erivanlı akademisyen ve diplomat David Hovhannisian diyaspora ile Ermenistan Cumhuriyeti halkı arasındaki bakış açısı farkını şöyle tanımlar:

> Mitolojik "kayıp cennet" fikri diyaspora Ermenilerinin öz-farkındalığının ve öz-kimliğinin içinde yer alır. Buradan ideolojik *Hai Dat* [Ermeni davası] fikri doğar.
>
> Burada durum biraz farklı. Burada bizim birikmiş bir kimliğimiz var. Bizler Sovyet döneminde Ermenistan'ın ilk vatandaşları olduk... Ulusal kimliğimizi korumak gibi bir sorunumuz olmadı. Batı Ermenicesinde *ergir* ya da vatan kelimesi vardır. Batı Ermenistan'dan kaçan birçok Ermeni için mitolojik anavatan *ergir*dir. Ama bu Ermenistan başkaları tarafından kullanılan bir anavatandır. Gerçek anavatan burasıdır.
>
> Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin çoğu için Soykırım'ın tanınması meselesi soykırıma karşı bir emniyet güvencesi meselesidir, çünkü eğer Türkiye, Ermeni halkına soykırım yapıldığını kabul ederse bu "Bir Daha Asla" olmayacağı anlamına gelir. Ermenistan vatandaşları için bu bir emniyet güvencesidir. Başka devletlerin vatandaşı olan, vatanlarını kaybetmiş Ermeniler için Soykırım'ın tanınması ilahi adaletin yerini bulması demektir.[2]

Ekim 1988'de üç büyük Ermeni diyaspora partisi EDF, Hınçaklar ve Ramgavar Partisi nadir bir ortak açıklama yaparak Sovyet Ermenistanı muhalefetini "ulusumuzun yüksek Sovyet

1 Nora Dudwick, "The Karabagh Movement: An Old Scenario Gets Rewritten", *Armenian Review*, cilt 42, sayı 3/167 (Güz 1989), s. 64. 24 Nisan Kasım 1988'de sadece resmî bir yas günü olarak kabul edildi.

2 David Hovhannisian ile söyleşi, 7 Temmuz 2013.

kurulları ve diğer Sovyet Cumhuriyetleriyle ilişkilerindeki itibarına" zarar vermemeye çağırdılar.[3] EDF 50 yılı aşkın bir süre boyunca kendini büyük bir sadakatle anti-sovyetik bir parti olarak konumlandırdıktan sonra on yıl önce yön değiştirmiş ve Moskova'nın Ermenistan üzerindeki hâkimiyetini desteklemişti. Ocak 1989'da EDF lideri Hrair Marukhian bağımsızlık yolunda ilerlerken olası bir Türk tehdidi karşısında ihtiyatlı olunması gerektiği uyarısını yaptı. "EDF, Ermenistan'ın bağımsızlığını asıl hedefi olarak görür. Ancak ulusumuz Rus ulusunun yardımına muhtaçken acil bağımsızlık talebini dile getirmenin zamanı olmadığını düşünüyoruz. Bunu anlamak için Akhurian kıyısına gidip orada bekleyen Türk askerlerini ve Ani Harabelerini görmek gerekiyor."[4]

Ermeni Ulusal Hareketi bu açıklamalara küçümsemeyle tepki gösterdi. Mart 1991'de Ter-Petrosian "Paris ve New York'ta keyfi yerinde olan Ermeniler"den, onlar Türkiye'ye karşı mutlak bir tavır almaya, sıradan Ermeni çocuklarını beslemekten daha fazla önem verdiler diye bahsedecekti. Bu 1918'de Birinci Cumhuriyet'in liderlerinden biri Osmanlı İttihat Komutanı Halil Paşa'dan buğday aldığında yaşanan tartışmanın bir tür tekrarı gibiydi – tek fark şimdi Taşnaktsutyun'un tartışmanın diğer tarafında olmasıydı.[5]

Yeni Ermenistan önderliği ile diyasporanın en büyük siyasi partisi arasındaki terslik, Ermenistan'da Ekim 1991'de yapılan ilk başkanlık seçimine kadar yoğunlaştı. Yereller etkileyici bir zafer kazandılar; Ter-Petrosian oyların % 83'ünü alarak başkan seçilirken Taşnaktsutyun adayı aktör Sos Sarkisian oyların sadece % 4'ünü aldı. Bu çekişme Aralık 1994'te, Ter-Petrosian'ın EDF'nin kendisini devirmek üzere komplo düzenlediğini ileri sürerek partiyi tamamen yasaklamasıyla zirveye ulaştı.

---

3 Gerard Libaridian (yay. haz.), *Armenia at the Crossroads: Democracy and Nationhood in the Post-Soviet Era* (Watertown, MA: Blue Crane Books, 1991), s. 129.

4 *Droshak* gazetesinde, 4 Ocak 1989. Aktaran Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 215.

5 *Azg* gazetesinde, 20 Mart 1991. Aktaran, Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 222.

Türkiye bir siyaset arıyor

Türkiye, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasına tam olarak hazırlanmamış pek çok komşusundan biriydi. Bu yılın sonu itibarıyla beş yeni bağımsız Türki devlet kuruldu, sınırlar açıldı ve geniş iş olanakları ortaya çıktı. Ancak Türkiye'nin siyasi sınıfı bu gelişmelere hazırlıksız yakalandı. Ülke 1990'ların çoğunu içeride yaşanan siyasi çalkantılarla geçirdi; Turgut Özal'ın görevden ayrıldığı Ekim 1989 ile bir başka önemli figür olan Recep Tayyip Erdoğan'ın iktidara geldiği Mart 2003 arasında Türkiye'de dokuz başbakan görev yaptı, bunların çoğu güçsüz koalisyon hükümetlerine başkanlık yaptı. Dışişleri Bakanlığı'nın geleneksel bir Batı saplantısı vardı ve eski Sovyetler Birliği konusunda sınırlı sayıda uzmana sahipti.

Ankara için doğuda ortaya çıkan Ermenistan devleti özellikle tuhaf bir yaratıktı. 70 yıl boyunca Ankara ile Erivan arasındaki hemen hemen bütün temaslar Moskova üzerinden kurulmuştu. Sınır, Kars ile Gümrü arasında trenlerin gidip gelmesi için kısmen açıktı, ancak yabancı yolcular haftada bir ya da iki gün geçiş yapabiliyordu.

Sovyetler Birliği ile ilgilenen Türk memurlara geniş bir hareket alanı tanınmıştı. Türkiye'nin o anda Moskova'da açık fikirli bir büyükelçisi vardı: Volkan Vural. Vural o sırada, Ermenistan dahil 15 Sovyet Cumhuriyeti'nin hepsinin büyükelçisi olmasını bir fırsat olarak değerlendirdi. Mart 1990'da Konstantinopolis Ermeni Patriği Shnork Kalustian Ermenistan'a yaptığı bir ziyaret sırasında öldü. Büyükelçi Vural onun cenazesinin Moskova üzerinden Türkiye'ye gönderilmesini ayarladı. Vefat eden dinî lider için Moskova'da bir ayin düzenlendi ve büyükelçi taziyelerini sunmaya karar verdi.

> Şaşırdılar. Türk büyükelçisinin gelmesini beklemiyorlardı. Bütün süreç boyunca, dinî tören sırasında beni filme çektiler... Ve cenaze töreninden sonra, geleneklerine göre bir öğle yemeği verdiler ve beni de davet ettiler, gelip gelemeyeceğimi sordular. Ve ben de "Tabii ki gelirim" dedim. Bazı din adamlarıyla

birlikte gittik, Ermenistan'dan bazı kişiler vs., orada konuştuk, çok dostça bir sohbet oldu. Ve onlara "Artık kesinlikle ilişkilerimizi geliştirmenin vakti geldi" dedim. Onlar da bana bir şeyler yapılması gerektiği konusunda hemfikir olduklarını söylediler. Bu konuda heyecanlıydılar. Ve onlara kendi inisiyatifimle Ermenistan'ı ziyaret edeceğimi söyledim, bunu yapabilirdim çünkü bütün cumhuriyetlerin büyükelçisiydim. İşte bu nedenle Ermenistan'ı ziyaret etmeye karar verdim.[6]

Yeni Ermenistan önderliği Türkiye politikasını şekillendirirken Soykırım'ın tanınması için baskı yapmamaya karar verdi.

Ter-Petrosian'ın bu konuda müthiş bir sicili vardı. Dedelerinden biri 1915'te meşhur Musa Dağı'nda dövüşmüştü. Babası 1940'larda Suriye'de faal siyasetin içindeydi. Kendisi, 1966'da öğrenciyken, 24 Nisan 1965 olaylarının yıldönümünde düzenlenen bir protesto gösterisi sırasında tutuklandı.[7] Ancak Ter-Petrosian, Türkiye ile ilişkileri hiçbir ön koşul olmadan normalleştirmeye çalışmanın Ermenistan'ın çıkarına olduğunu iddia ediyordu. Yeni Ermenistan Meclisi'nde Bağımsızlık Bildirgesi'nin metni üzerinde uzun tartışmalar oldu. Çeşitli tasarılar görüşülüp vazgeçildikten sonra, nihayet 23 Ağustos 1990'da bir metin kabul edildi. 1921 Kars Antlaşması'na –toprak kaybını teyit ettiği için hâlâ nefret edilir– yapılan atıflar bu metne dahil edilmedi. Ancak, Ter-Petrosian'ın tavsiyelerinin aksine, 11. maddede "Ermenistan, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da yapılan 1915 Soykırımı'nın uluslararası alanda tanınması yönündeki çabaları destekler" denildi.[8]

Nisan 1991'de, Büyükelçi Vural, uzun süren soğuk bir kış mevsiminin ardından, uzun süredir planlanan Ermenistan ziyaretini gerçekleştirdi. Eçmiyadzin'i ve Türk sınırını ziyaret etti ve karşı taraftaki Türk askerlerine el salladı. Resmî bir akşam yemeğine davet edilen büyükelçi ev sahiplerinden çoğunun kendi dilini konuştuğunu fark edince şaşırdı: "Resmî ko-

6 Volkan Vural ile söyleşi, 27 Eylül 2013.

7 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 272.

8 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 217-219.

nukevinde beş ya da altı bakan vardı. Hava soğuktu. Isıtma yoktu. Onlara İngilizce mi yoksa Türkçe veya Ermenice mi konuşmamız gerektiğini sordum ki ben bu dili bilmiyor ve konuşamıyordum. Bana 'Türkçe konuşabilirsiniz. Hepimiz Türkçeyi anlıyoruz.' dediler. Bunun üzerine 'Nasıl olur?' diye sordum. İçlerinden biri 'Ben Bursalıyım' dedi. Diğeri 'Ben Vanlıyım' dedi."

Vural ve Ter-Petrosian ikili ticaretin yeniden başlamasını görüştüler. Ermeni lider, Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki maddeye rağmen Soykırım'ın tanınmasını amaçlamadığını söyledi. Bundan kısa bir süre sonra tarihçi Gerard Libaridian, Ter-Petrosian'ın dış politika danışmanı ve Türkiye müzakerecisi olmak üzere Massachusetts, Cambridge'den geldi. Libaridian yeni Ermeni devletinin görüşünü şöyle özetler:

> Türkiye'nin Soykırım'ı tanımasını istiyor muyuz? Elbette. Ancak bu bir ön koşul mudur? Tabii ki hayır. Neden hayır? Çünkü bu, ülkenin, halkımızın karşı karşıya olduğu herhangi bir sorunu çözemeyeceği için. Enerjimiz yok, ekonomimiz yok, Azerbaycan ile savaş halindeyiz ve Türkiye'ye gidiyoruz ve "Beyler siz katilsiniz ve eğer [Soykırım'ı] tanımazsanız katilsiniz ve biz sizden ne istiyoruz? Toprak" diyoruz. Bu ne biçim bir politikadır? Bu bir politika değil, bir reflekstir.[9]

Büyükelçi Vural'a göre:

> [Ter-Petrosian] bana açıkça, tarihi unutmayacak olmasına rağmen, daha ileriye bakmak, torunlarını düşünmek ve Ermenilerin Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmek için gerekeni yapmakla sorumlu olduğunu söyledi. Prensip olarak buna bir itirazımız yok. Aslında bunu gayet iyi karşılıyorum. Ancak bunun olması için birtakım engeller vardı. Bunların biri Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesine ülke içinde duyulan tepkiydi... İkincisi, Türkiye'de insanlar ilişkilerimizi normalleştirmemiz için Bağımsızlık Bildirgesi'ni düzeltmeleri gerektiğini ve en azından Türkiye'nin sınırlarını tanıyan, Ermenistan'ın Tür-

9 Gerard Libaridian ile söyleşi, 9 Eylül 2013.

kiye'den toprak talebi olmadığını vs. bildiren bir şeyler söylemeleri gerektiğini belirtiyorlardı. Ankara'da çok uğraştım.[10]

21 Eylül 1991'de Ermeniler bağımsızlık için usulen referandum oylaması yaptılar. 16 Aralık'ta Türkiye Sovyetler'den sonra kurulan devletlerin çoğunun bağımsızlığını tanıdı, bunlara Ermenistan da dahildi ancak Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmayı reddetti. Türk devleti bunun için iki koşul öne sürdü: Erivan hükümeti Soykırım'ın tanınmasını istemeyecek ve Ermenistan, 1921 Kars Antlaşması'nda belirlenen sınırları tanıyacaktı.

Vural 1991'de Erivan ile diplomatik ilişkiler kurmamanın bir hata olduğuna inanıyor ve eğer ilişki kurmuş olsalardı bu anlaşmazlıklarla, Erivan'ın içinden, daha avantajlı bir konumdan ilgilenebileceklerini düşünüyor:

> O dönemdeki görüşüm, kişisel görüşüm her durumda Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmamız gerektiği yönündeydi. Tartışmalı konular daha sonra görüşülebilirdi. Ve elbette Türkiye'de diğerleri, daha muhafazakâr ya da milliyetçi çevreler vardı. Onlar "Hayır, Ermenistan ile bir diyalog kurmadan önce onların duruşlarını düzeltmeleri şart" dediler. Dolayısıyla çabaların sonuçsuz kaldı... Bizler hâlâ Dağlık Karabağ'ın rehinleriyiz. Neticede şu anda içinde bulunduğumuz durum bu. Eğer diplomatik ilişki kursaydık ve sınırlarımızı açsaydık belki de Ermeniler açısından Dağlık Karabağ bölgesine saldırmak daha zor olabilirdi. Bu durumu yatıştırabilirdi.[11]

Karabağ'da savaş

1992'de Karabağ sorunu tırmandı, Ermenistan ile Azerbaycan devletleri arasında büyük bir savaşa dönüştü. Her iki devlet de bir çatışma ve ekonomik çöküş döneminde bağımsız hale geldi.

Karabağ Ermenileri neredeyse bütün desteklerini Ermenistan'dan ya da Ermenistan üzerinden alıyordu. Ancak yarı

10 Volkan Vural ile söyleşi, 27 Eylül 2013.

11 Volkan Vural ile söyleşi, 27 Eylül 2013.

özerktiler ve savaş boyunca, saygın bir uluslararası devlet kurmayı amaçlayan Erivan önderliğinin gündemi ile ne yapıp edip savaş alanında Azerbaycan'ı yenmeyi amaçlayan Karabağ Ermenilerinin gündemi arasında sürekli gerilim vardı.

Zamanla Karabağ –ya da bazen onun efsanevi versiyonu– diyaspora Ermenileri için Ermenistan'ın kendisinden daha önemli bir dava konusu haline gelecekti – özellikle de yolsuzluklar yeni Ermenistan imajını yıprattıkça. Çok sayıda diyaspora Ermenisi savaşmak için Karabağ'a gitti, yarı-efsane ASALA emektarı Monte Melkonian da gidenler arasındaydı, kendisi 1993'te burada öldürüldü. Savaştan sonra, diyasporanın düzenlediği televizyon kampanyaları ve hayırseverlerin bağışlarıyla, Ermenistan ile Karabağ arasında yapılan 65 km uzunluğundaki yüksek kaliteli otoyol inşaatı finanse edildi, bu yolun maliyeti 10 milyon dolar tuttu.

1991 sonunda Azerbaycan kuvvetleri Stepanakert şehrinde Karabağ Ermenilerini kurşun yağmuruna tuttu. Kuşatmada yüzlerce kişi öldü. Yılbaşında Ermeniler kuşatmayı yardılar ve Azeri şehri Hocalı'ya saldırdılar. 26 Şubat'ta Azeriler Hocalı'dan yürüyerek kaçtılar ve Ermeni paramiliterler tarafından yakın mesafeden vuruldular. Azerbaycan parlamentosunun daha sonra hazırladığı bir rapora göre bu olaylarda çoğunluğu sivil olmak üzere 485 Azeri öldürülmüştü.

Hocalı'da Azeri sivillerin öldürülmesi Karabağ çatışmasının en kanlı olayıdır ve bariz bir savaş suçudur. Bu kıyım sıradan Azerbaycanlıları harekete geçirdi, çatışmaların başından beri ilk defa uluslararası sempati Ermenilerin tersine döndü. On yıl sonra Azerbaycan devleti, kendi yaptığı soykırıma karşı Ermenilerin yaptığı soykırımı ileri sürmek için bu kıyımları "Hocalı Soykırımı" olarak niteleyecekti. Paradoksal bir şekilde her ne kadar Karabağ çatışması Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan kitlesel katliamların yanında küçük ölçekli kalsa da Azerbaycan, aşırı Türk milliyetçilerini dahi aşan saldırgan bir anti-Ermeni retorik geliştirdi.

Karabağ sorununa rağmen 1992'de Ermenistan ile Türkiye arasındaki müzakereler devam etti. Kış yaklaşınca Ermenis-

tan şiddetli yiyecek sıkıntısıyla karşı karşıya kaldı. O zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu insani yardım olarak buğday göndermeye karar verdi ancak Gürcistan yolu çok tehlikeliydi ve Abhazya demiryolu bağlantısı burada çıkan savaş nedeniyle 1992 Ağustos ayından itibaren kapalıydı.

Eylül 1992'de Ermeni hükümeti buğday sevkiyatı için Türkiye'nin onayını aldı. Bunun üzerine hükümette büyük çatlak meydana geldi, Dışişleri Bakanı Raffi Hovanissian –meşhur tarihçi Richard Hovanissian'ın 32 yaşındaki oğlu– İstanbul'da Ter-Petrosian'ın onayını almadan sert bir konuşma yaptı. Hovanissian Soykırım meselesini gündeme getirdi ve Kıbrıs'tan ve Kürtlerden bahsetti. Ter-Petrosian öfkelendi ve dışişleri bakanının istifasını istedi.

7 Ekim 1992'de Ermenistan Tarım Bakanı Gagik Shakhbazian Ankara'ya uçtu ve Türk Dışişleri Bakanlığı ile bir anlaşma imzaladı. Karşı tarafın imzacısı, Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Dairesi'nin başında bulunan Oktay Aksoy idi; kendisi dışişleri bakan yardımcısı olarak 1977'de Zürih'te yapılan gizli Ermeni-Türk görüşmelerinin kaydını tutan kişidir. Türk hükümeti sınırı açmaya ve Avrupa'dan gelen kargoları ulaştırmaya karar verdi – hatta Avrupalıların daha sonra aradaki farkı kapatması koşuluyla kendi buğdayından ödünç vermeyi bile kabul etti. Buğday sevkiyatı Kasım 1992'de başladı ve çetin geçen kış mevsimi boyunca Ermenistan'ı rahatlattı.[12]

Bu arada diplomatik protokollerin imzalanması için müzakereler devam etti. 1993 başında tarafların bir metin üzerinde "yüzde 95" anlaşmaya vardıkları söylendi. En önemli sorun Ermenilerin, Kars Antlaşması'na resmî bir atıf yapma konusunda isteksiz olmalarıydı. Şubat 1993'te yapılan son görüşmelerden sonra Ermeni tarafının baş müzakerecisi Gerard Libaridian bunun da belirsiz bir dil kullanılarak çözümleneceğine dair ümitliydi. Ancak Karabağ cephesindeki olaylar her şeyi değiştirdi. Mart ayının son günlerinde Karabağ Ermeni kuvvetle-

12 Sonunda 52.000 ton Avrupalılar adına, 6.000 ton da Hafız Esad tarafından sevk edildi. Gerard Libaridian ile söyleşi, 9 Eylül 2013; Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 240.

ri, Ermenistan Cumhuriyeti'nden gelen birliklerle eşgüdümlü hareket ederek, Ermenistan ile Karabağ arasında bulunan geniş dağlık Azerbaycan vilayeti Kelbecer'e girdiler. Birkaç gün içinde Ermeni kıskaç harekâtı bütün bölgeyi kapladı. Elli bin Azerbaycanlı mülteci korkunç koşullarda dağlık Omar Geçiti'nden kaçmak zorunda kaldı.

Kelbecer harekâtı çatışmada yeni bir gerginlik yarattı. Karabağ Ermenileri için doğrudan doğruya Karabağ ile Ermenistan arasında yer alan bir vilayetin ele geçirilmesi büyük bir zaferdi. Ancak bu Erivan'daki hükümet için büyük bir diplomatik felaketti. Bu operasyon Ter-Petrosian'ı çok endişelendirmişti. O dönemdeki Ermenistan savunma bakanına göre ona doğru düzgün bilgi verilmemişti. Operasyon başlar başlamaz Ter-Petrosian, Karabağ Ermeni lideri Robert Kocharian'a, operasyonun durdurulmasını talep ettiği bir mektup yolladı.[13] 30 Nisan 1993'te alınan Birleşmiş Milletler kararı Ermenistan'ı açıkça eleştirdi ve Kelbecer'deki kuvvetlerini geri çekmesini istedi.

Asıl önemlisi, operasyon Türkiye ile kurulan yakınlaşmayı sona erdirdi. 4 Nisan'da Türk devleti Ermenistan ile kara sınırını kapattı ve Türk hava sahasını Ermeni uçuşlarına kapadı. Türk Cumhurbaşkanı Turgut Özal tehditkâr açıklamalar yaptı ve bir dayanışma gösterisi olarak Bakü'ye gitti.

Bakü'den döndükten üç gün sonra kalp krizi geçirerek öldü. Dört gün sonra bir Ermeni heyeti Özal'ın cenazesine katılmak üzere Ankara'ya gitti. Özal'ın yerine cumhurbaşkanı olacak olan, Türk siyasetinin eski kurdu Süleyman Demirel Gerard Libaridian'ı özel bir görüşme yapmak üzere davet etti.

> Havaalanından resmî konutuna gittim. Kahve içtik. Daha sonra beni arka taraftaki çalışma odasına götürdü. Orada küçük bir dolap vardı, dolabın çekmecesini açtı, bir harita çıkardı, son derece basit bir şekilde "*Bak. Bu Ermenistan, Ermeni top-*

13 Thomas de Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (New York: New York University Press, 2013), s. 212 [*Karabağ-Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, çev. Didem Sone, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014].

rakları. Bununla hiçbir sorunumuz yok. Bu *Karabağ*, burası Ermeni toprağı değil, burası Azerbaycan'a ait, ama sizin halkınız burada yaşıyor ve siz burayı aldınız, onların burada güvende olmadığını söylediniz, bunu yuttuk. Şimdi, burası Laçin. Burası Ermenistan toprağı değil, burası Azerbaycan ve burada yaşayan Ermeni yok, burayı aldınız ve bunun Karabağ'daki halkınızın güvenliği için olduğunu söylediniz. Bunu da anladık. Peki Kelbecer'de ne işiniz var?" Çok zeki bir adamdı. Görüşme bu kadar sürdü.[14]

Ermeni-Türk ilişkileri inişe geçti. Türkiye sınırının tamamen kapanması Ermenistan'ın Avrupa'ya ana ulaşım yolunu engelledi ve ülkenin toplam dört sınırından sadece ikisi açık kaldı: Gürcistan ve İran sınırı. Bu koşullar Ermeni ekonomisini felce uğrattı, ama zafer sarhoşluğu içindeki Ermeni ordusu durumun pek farkında değildi. 1993 yazında Azerbaycan'daki milliyetçi hükümet devrildi ve Ermeni silahlı kuvvetleri bu fırsattan yararlanarak Dağlık Karabağ civarındaki beş Azeri bölgesini daha tümüyle ya da kısmen ele geçirdi. Mayıs 1994 itibarıyla Ermeniler savaş alanında Azerbaycan üzerinde de facto bir toprak üstünlüğü sağladılar.

Başkan Kocharlan

Şubat 1998'de bir grup Ermenistan lideri bir saray darbesine girişti ve başkan Ter-Petrosian'ı devirdi. Bu liderler Ter-Petrosian'ın Azerbaycan ile bir barış anlaşması yapmasına kesinlikle karşıydılar. Bir ay sonra Robert Kocharian Ermenistan'ın ikinci başkanı seçildi (Resim 16).

Çok net bir kişilik göreve geldi. Kocharian, siyasi kariyeri dışarlıklı biri olarak ve Azerbaycan ile yapılan savaş sırasında şekillenen bir Karabağ Ermenisi idi. Bir *Karabakhtsi* (Karabağlı) olarak üçüncü bir Ermeni kimliği türünü temsil ediyordu: Azerbaycan ile uzlaşmaya daha az meyilli, Rusya'ya daha yakın ve Osmanlı Ermenilerinden daha uzak bir karakter.

14 Gerard Libaridian ile söyleşi, 9 Eylül 2013.

Resim 16. Bağımsız Ermenistan'ın ilk başkanı Levon Ter-Petrosian (sağda) ve halefi Robert Kocharian, Erivan, 1998. (Kaynak: Ruben Mangasarian.)

Kocharian Ermenistan dış politikasında bir değişim başlattı. Diyasporaya daha yakın olmak istedi ve yönetiminin, soykırımın yabancı ülkeler tarafından tanınması için çalışmasına karar verdi. 29 Mayıs 1998'de "Fransa 1915 Ermeni Soykırımı'nı açıkça tanır" diyen tek cümlelik bir yasa tasarısını kabul eden Fransa Parlamentosu'ndan cesaret aldı.

Vartan Oskanyan, Kocharian'ın yeni dışişleri bakanıydı. Maraşlı bir ailenin Halep'te doğan bir çocuğu olan Oskanyan hem Ermenistan'da hem de Birleşik Devletler'de eğitim görmüştü. Şöyle der:

> Ermenistan-Türkiye ilişkilerinde hiçbir gelişme olmadığı için Kocharian bu konuda daha fazla konuşmanın ve bu meseleyi uluslararası örgütlerin gündemine getirmenin bizim ahlâki zorunluluğumuz olduğunu düşünüyordu. Bu konuda ihtiyatlı davranmanın hiçbir olumlu sonuç doğurmadığını, dolayısıyla konuyu dış politika gündemine getirmenin durumda sert bir değişikliğe yol açmayacağını görmüştü.

> Bence haklıydı. Meseleyi açıkça gündeme getirmek, bu konu hakkında BM'de konuşmak ve aynı zamanda farklı ülkelerde yaşayan farklı cemaatlerimizin Soykırım'ın tanınmasının takipçisi olmalarına yardım etmek, yükümlülüklerimize hiçbir şekilde zarar vermedi. Tam tersine benim dönemimde ve daha sonra ortaya çıkan, [2009] protokollerine yol açan süreç belki de Soykırım konusunda daha açık olunmasıydı, daha fazla ülkenin Soykırım'ı tanıması, konunun Türkiye'de daha çok tartışılmasına yol açtı. Bunun tartışmaya katkısı olduğunu düşünüyorum.[15]

Kocharian 25 Eylül 1999'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Soykırım'ın tüm dünya parlamentolarında tanınmasından övgüyle bahsetti. Bu konuşmayı takip eden 15 yıl boyunca, 20 ülke parlamentosu Soykırım Yasası'nı onaylayacaktı ki bunlar arasında Kanada, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya gibi büyük ülkeler de vardı. Ama Kocharian'ın yaptığı politika değişikliği Ermeni diyasporasında bazılarının umduğu kadar etkileyici değildi. 2001'de bir televizyon röportajında Türk gazeteci Mehmet Ali Birand'ın, eğer Türkiye Soykırım'ı tanırsa Ermenistan'ın tazminat ya da toprak talebi olacak mı sorusunu yanıtlayan Kocharian "Ermenistan Cumhuriyeti'nin böyle bir talepte bulunmak için gerekli hukuki dayanakları olmayacaktır" dedi.[16] Erivan ve diyasporanın öncelikleri hâlâ farklıydı: 2006'da Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ABD Kongresi'ndeki Ermeni lobisi ile perde arkasında çatıştı. Senatör Robert Menendez, Richard Hoagland "soykırım" kelimesinin kullanımını onaylamadığı için onun Ermenistan'a ABD büyükelçisi olarak atanmasını engelledi. Erivan hükümeti Menendez'in fikrini değiştirmeye çalıştı: Kendileri için ülkede bir ABD elçisinin bulunması makamın boş kalmasından daha önemliydi, elçinin 1915 hakkında kaçamak bir dil kullanması bu gerçeği değiştirmiyordu.

15 Vartan Oskanyan ile söyleşi, 8 Temmuz 2013.

16 Ermenistan başkanlık web sitesi www.president.am adresindeki metne artık ulaşılamıyor ama metin http://armenians-1915.blogspot.com/2006/08/954-president-robert-kocharians.html adresinde yeniden yayımlandı.

2003'te Türkiye'de AKP hükümeti iktidara geldikten sonra üst düzey müzakereler yeniden başladı. Kararlı bir diplomat grubu perde arkasında meseleyle uğraşıyordu. Ermeni tarafı, önce Karen Mirzoyan ile temsil edildi, akıcı bir şekilde Türkçe konuşan Mirzoyan Ermenistan'ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ndeki de facto "İstanbul büyükelçisi" olacaktı; daha sonra da Dışişleri Bakanı Yardımcısı Arman Kirakossian bu görevi devam ettirdi. Türk tarafında daimi olarak yer alan isimler Kafkasya Dairesi Başkanı Ünal Çeviköz ve Gürcistan büyükelçisi olarak Ermenistan'dan da sorumlu olan Ertan Tezgör idi.

Artık bu grup iki dışişleri bakanını, Vartan Oskanyan ve Abdullah Gül'ü destekliyordu; bakanlar 2003 ve 2004'te beş görüşme yaptılar. Aynı konular defalarca konuşuldu. Gürcistan üzerinden ticaret başlatıldı ki bu Türk mallarının Ermeni dükkânlarında ve marketlerinde yerini alması anlamına geliyordu ve Erivan ile İstanbul arasında direkt bir uçuş seferi başladı. Ancak Ermeniler için asıl sorun kapalı olan sınır kapısıydı.

Türkiye hâlâ Soykırım'ı tanıyan yasa tasarılarına bir son verilmesini, Ermenistan'ın kendi sınırlarını tanımasını ve Dağlık Karabağ sorununda ilerleme kaydedilmesini istiyordu. Azerbaycan giderek güçlenen bir faktördü. 2003'te Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı açıldı, bu Azerbaycan'a muazzam bir yeni gelir kaynağı getirdi, Avrupa pazarlarıyla stratejik bir bağlantı sağladı ve Türkiye ile bir göbek bağı kurdu. Bu gelirler sayesinde Azerbaycan 2005-2008 yıllarında dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisine sahip oldu.

Oskanyan, Ermeni tarafı Karabağ meselesi ile Ermenistan-Türkiye ikili ilişkileri arasındaki "bağlantının kesilmesi" için bastırdığında Gül'ün başta bunu kabul ettiğini ancak daha sonra geri adım attığını söyler. Oskanyan "Bizimle ve Azerbaycanlılarla ne yapacakları konusunda doğru dengeyi bulamadılar"[17] duygusuna kapıldı.

Türklerin farklı bir perspektifi vardı. Bir Türk diplomata göre Gül, Oskanyan'a "Bize bir malzeme verin," yani Ka-

17 Vartan Oskanyan ile söyleşi, 8 Temmuz 2013.

rabağ konusunda Bakü'ye ilerleme olarak sunabilecekleri bir adım atın dedi – ama Ermeniler bunun mümkün olmadığını söylediler.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın laik seleflerinden çok farklı, dinî ilkelere dayanan ideolojik inançları vardı ve Türkiye'nin Osmanlı geçmişine dair daha olumlu bir düşünceye sahipti. 2011'de, 1938 ve 1939'da Dersim/Tunceli'de yapılan Kürt katliamları için özür diledi. Böylece, Kemalist seleflerini suçlayarak siyaseten faydalı bir adım atmış oluyordu ama aynı zamanda Türkiye'de belli bir uzlaşma vizyonunu da ortaya koyuyordu. Bu vizyonun Osmanlı döneminde büyük sıkıntılar çekmiş Hıristiyanların torunlarına da ulaşıp ulaşmayacağı henüz belli değil. Erdoğan "soykırım" kelimesini kullanma konusunda çekingen değil ancak bunu neredeyse sadece dünyadaki Müslümanlara yapılan eziyete atfen kullanıyor – Bosnalılar, Filistinliler veya Çin'deki Uygurlar. Diğer taraftan Sudan devletinin soykırım yaptığı yolundaki suçlamayı, bir Müslümanın soykırım yapamayacağı savıyla reddetti.[18]

Başbakan daha önceki devlet destekli tarihyazımı kuşağına güvenmediğini belirtti. 10 Nisan 2005'te Ermeni devlet başkanına bir mektup göndererek "Ortak tarihimizin belirli bir döneminde meydana gelen olaylarla ilgili farklı yorumlar nedeniyle iki ülke ortak bir tarihçiler komisyonu kurmalıdır" teklifinde bulundu.[19]

Ermeni akademisyenlere göre bu mektup bir tuzak, üzerinde mutabık olunan bir konuyu yeniden yasalaştırma girişimiydi. Kocharian 26 Nisan tarihli cevabında teklifi külliyen reddetmedi ama, "iki ülke ilişkilerini engelleyen bu ve diğer sorunlarla, bunları çözmek ve bir fikir edinmek üzere uğraşmak ama-

18 Gerard Libaridian, "Erdoğan and His Armenia Problem", *Turkish Policy Quarterly*, cilt 12, sayı 1 (Bahar 2013), s. 56, 57.

19 Aktaran "Armenia-Turkey: A Difficult Rapprochement Timeline 1990-2007", *European Stability Initiative*, Ağustos 2009, http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=322&debate_ID=2&slide_ID=1. Mektup aslında Türkiye'nin ana muhalefet partisi CHP ile ortak bir girişimin sonucuydu ve Türkiye'nin kıdemli Washington büyükelçisi, şu anda CHP milletvekili olan Şükrü Elekdağ tarafından desteklenmişti. Elekdağ ile söyleşi, 3 Ekim 2013.

cıyla hükümetler arası bir komisyon kurulabilir" diyerek daha yetkili bir kurul önerdi.[20]

İki yıl sonra Ankara inisiyatifi tekrar başlattı, bu sefer çağrıyı Birleşik Devletler'de yaptı. 23 Nisan 2007'de Türk devleti çok sayıda ABD gazetesine "Haydi gelin 1915'te Olanlarla İlgili Gerçeği Ortaya Çıkaralım" başlığıyla tam sayfa ilanlar verdi. Bu ilanlar Ermenistan'a "üçüncü tarafların da katılacağı bir ortak tarih komisyonu kurma" çağrısı yapıyor ve "Türkiye'nin bütün arşivleri açacağına" dair güvence veriyordu. "Tarihi İnceleme Çabalarını Destekleyin, Yasalar Çıkarmayın" diye sona eriyordu. Bu çağrı diğerlerinin yanı sıra ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice'ın da onayını almıştı.[21]

Uzlaşma Komisyonu

2000 yılında, Kongre'de yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan bir başka Soykırım yasa tasarısı görüşmesinin ardından ABD hükümeti gayri resmî ve gizli Ermenistan-Türkiye müzakereleri için bir plan hazırladı. Müzakereler hükümetle ilgisi olmayan kişiler tarafından hükümetle bağlantılı olarak yürütülecekti. Amerikalı akademisyen, sivil diplomasi uzmanı ve sağlam New Yorklu David L. Phillips zorlu görevi üstlendi. Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu veya TARC kuruldu ve 2001 ile 2004 arasında toplandı. Komisyonun adı yanlıştı. TARC resmî bir komisyondan ziyade ciddi bir gündemi olan bir tartışma grubuydu. "Uzlaşma" kelimesi de fazla iddialıydı: Bu, farklılıkları gideren bir diyalog tecrübesiydi ama iki toplumu uzlaştırma iddiası olamazdı.

Komisyonda yer alan dört Ermeninin ikisi Ermenistan'dan geliyordu: Eski Dışişleri Bakanı Alexander Arzumanyan ve eski

20 "Armenia-Turkey: A Difficult Rapprochment"

21 Rice, Kongre'deki Ermeni lobisinin önde gelen destekçisi California senatörü Adam Schiff'e, "Türkleri ve Ermenileri bu konu üzerinde çalışabilecek ortak tarih komisyonları kurmaları, geçmişlerini incelemek üzere çaba sarf etmeleri ve geçmişlerini incelerken de bu meseleyi halletmeleri için teşvik ettik" dedi (Desmond Butler, "Rice Avoids Questions on Armenian Deaths", *Associated Press*, 21 Mart 2007). Konstantinopolis Ermeni Patriği Mesrob II de ortak bir komisyon fikrini destekledi.

Suriye Büyükelçisi David Hovhannisian. Rusya devlet başkanları Boris Yeltsin ve Vladimir Putin'in kavgacı danışmanı Andranik Migranyan Rusya'dan geldi. En ağır sorumluluk güçlü diyaspora örgütü Armenian Assembly of America'nın (Amerikan Ermeni Asamblesi) eski başkanı Van Krikorian'ın üzerindeydi. Krikorian'ın, 1990'da Senatör Bob Dole'un teklif ettiği Soykırım yasa tasarısını kaleme alan kişi olarak, ABD Ermeni cemaati nezdinde sağlam bir prestiji vardı. Ancak Türklerle bir diyaloga girerek birçok kişiyi kendisinden soğutacağının farkındaydı. Yaklaşımındaki değişikliğin nedeni neydi? Krikorian, Soykırım'ın tanınması için yürüttüğü ilk kampanyalar sırasında "Düşman toplumun" Türkiye'nin "hassasiyetini kale almamıştım" der. Şimdi doğrudan doğruya Türkiye ile yapılacak tartışmaya katılmak istiyordu.[22]

Eski Türk Dışişleri Bakanı İlter Türkmen daha sonra Türk tarafının başkanlığını yaptı. Sakin ve diplomatik bir kişi olan Türkmen zor anlarda pürüzlerin giderilmesine yardımcı oldu. Türkmen de kendi kuşağındaki birçok Türk gibi İstanbul'daki Ermenileri tanıdığını ancak onların tarihsel olaylara ilişkin farklı bir versiyonlarının olduğunu hiç bilmediğini söyler. Ayrıca bir diplomat olarak 1970 ve 1980'li yıllardaki Ermeni terör saldırılarında birçok arkadaşını da kaybetmişti. Ermeni-Türk ilişkilerini "çözümü olmayan bir sorun" olarak tanımlar ama TARC'ın, 2007-2009 protokollerinin zeminini hazırladığına inanır.

Phillips daha sonra "Türk ve Ermeni üyelerin beklentileri arasında [bir] fark" olduğunu belirtti. "Ermeniler sonuç almak için zorluyorlardı; Türkler daha yavaş ilerleyen bir süreci tercih ediyorlardı. Toplantı aralarında toplantıda olduğundan daha çok sorun çıkıyordu."[23]

İlk toplantılarda bir sürü konuyu görüştüler ama "Soykırım meselesi odanın ağır topuydu" der Krikorian. David Hovhannissian şöyle der: "İlk toplantıda biz 'Soykırım' dedik, Türk meslektaşlarımız 'Olaylar' dediler. İkinci toplantıda 'katliamlar'

22 Van Krikorian ile söyleşi, 17 Ekim 2013.

23 David L. Phillips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation* (New York: Berghahn Book, 2005), s. 107.

ya da 'trajik olaylar' dediler. Üçüncü toplantıda ilginç bir kelime yaratıldı: '*G-word*' [S'li kelime]."

Phillips *New York Times*'a demeç verdi ve inisiyatif Temmuz 2001'de kamuoyuna duyuruldu. "Türkiye'de TARC'a olgun ve aklı başında tepkiler verilirken" Ermeni diyaspora basınının çoğu çok saldırgandı. Yazarlar katılımcıların Ermeni ulusunu temsil etme ehliyetleri konusunda komplo teorileri geliştirdiler ve Ermeni heyetinde neden EDF'den hiç kimsenin olmadığını sorguladılar. Bir EDF yanlısı "yanlış yönlendirilmiş ve kötü tasarlanmış bir planın pis kokusu" dedi.[24] Hem Krikorian hem de Hovhannisian medyada hain olarak saldırıya uğradıkları sırada bile gizlice bir sürü destek aldıklarını söylerler. "Yazılan her aptalca yorumdan sonra sırtımı sıvazlayan bir sürü kişi vardı" dedi Krikorian.

Soykırım meselesini cesurca ele alan TARC üyeleri, 1915 katliamlarının yasal statüsü hakkında Uluslararası Geçiş Dönemi Adalet Merkezi'nden (ICTJ) bir rapor istediler. ICTJ, toplumların geniş ölçekli insan hakları ihlalleri miraslarını gündeme getirmelerine yardım eden, kâr amacı gütmeyen bir teşkilattır. Bağımsız bir uzmana delege edilen ICTJ raporu Şubat 2003'te çıktı. Rapor "soykırım" kelimesinin kullanılmasını ve 1948 BM sözleşmesinin kabul edilmesini değerlendirdi. 1915'te Osmanlı Ermenilerinin öldürülmesinin sözleşme uyarınca soykırım olduğu sonucuna vardı çünkü, "olaylarla ilgili olarak gözden geçirdiğimiz raporların büyük çoğunluğu, olaylar meydana gelirken amacın belli bir derecede, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu illerinde yaşayan Ermeni topluluklarının ortadan kaldırılmasını amaçladığı sonucuna götürmekteydi ve çoğu da bunun üst düzey hükümet görevlilerinin kesin amacı olduğunu iddia etmekteydi."[25] Ancak yapılan inceleme aynı zamanda Soykırım Sözleşmesi'nin geriye dönük hiçbir yaptırımının olmadığını da ileri sürer çünkü "ilgili görüşmeleri yürütenler, temsil etmekte

24 Phillips, *Unsilencing the Past*, s. 56-57, 61.

25 *The Applicability of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to Events Which Occurred During the Early Twentieth Century* (ICTJ, 2003), http://ictj.org/sites/default/files/ ICTJ-Turkey-Armenian-Reconciliation-2002-English.pdf, s. 14.

oldukları devletler adına geçmişe dönük değil, 'gelecekteki suçların önlenmesi' de dahil geleceğe yönelik yükümlülükleri kabul etmekte olduklarını bilirler."[26]

Uzmanın bu çok ağır meselede verdiği karar, spor terminolojisiyle söylemek gerekirse beraberliktir. Ermeniler atalarına karşı işlenen suçun soykırım olduğu yolunda bildirilen bir hukuk mütalaasıyla haklılıklarını kanıtladılar. Türk tarafına da kararın geriye dönük hiçbir hukuki değerinin olmadığına dair güvence verildi.

ICTJ'ye sipariş edilen hukuki inceleme daha yaygın olarak bilinmeyi hak ediyor ama ne yazık ki Ermeni-Türk tartışması üzerinde son derece az etkisi oldu. Bunun nedeni belki de resmî statüsü olmayan tavsiye niteliğinde bir mütalaa olmasıydı; raporu yazan kişinin adının açıklanmaması ve dolayısıyla raporu açıkça savunamaması da bir başka etkendi.

İlter Türkmen hukuki mütalaa hakkında "Her iki tarafı da yatıştırmaya çalıştılar... İyi bir iş çıkardıklarını düşünüyorum" der. "Sonunda devam edemez hale geldik." Nisan 2004'te iki heyet, çalışmalarını Ermeni-Türk ilişkilerini güçlendirecek yedi tavsiyeden oluşan bir ortak liste hazırlayarak tamamladı. Bunlar arasında göze çarpan, 2004'te Türk-Ermeni sınır kapısını açma tavsiyesiydi.

Komisyonun tavsiyeleri uygulanmadı ama katalize edici bir etkisi oldu. Komisyondan sonra Ermeni ve Türk gazeteciler, sanatçılar ve işadamları arasındaki alışverişte bir artış oldu. David Hovhannisian "Komisyon birçok tabuyu ve stereotipi kırmak üzere tasarlanmıştı... Daha sonra başka toplantıları yapmak mümkün oldu" der. İlter Türkmen TARC'ın hedeflenen normalleşme sürecinin yolunu açtığını, bunun da beş yıl sonra Zürih'te imzalanan 2009 protokolleriyle sonuçlandığını söyler. "Karşılıklı olarak dışişleri bakanlarımıza protokollerin ne yaptığını tam olarak anlatan mektuplar yazdık."

26 *The Applicability of the United Nations Convention...*, ICTJ, s. 7.

10

PROTOKOLLER

İsviçre hamlesi

10 Ekim 2009'da Zürih Üniversitesi'nin, Aula diye bilinen konferans salonunda Ermenistan ve Türkiye dışişleri bakanları, ilişkilerini tesis etme ve geliştirme konusunda iki tarihî belgeye imza attılar. Ermeni-Türk ilişkileri açısından bu emsalsiz umut anı endişeyle doluydu. İmzalar sadece ilk adımdı, bunun ardından mecliste onaylanma süreci gelecekti. Ve tören planlandığı gibi gitmedi. İki bakanın konuşmaları son anda iptal edildi ve bu konuda hiçbir şey söylemediler. Sadece İsviçre Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey konuştu; iki konuğuna "Bu anlaşma sizlerin siyasi cesareti, amansız çabalarınız ve cömert vizyonunuz sayesinde mümkün olmuştur" dedi.[1]

İsviçre'nin arabuluculuğu iki tarafı başarıya yaklaştıran kilit faktör öldü. Calmy-Rey ilk kez beş yıl önce İsviçre'nin Ermenistan ile Türkiye arasındaki anlaşmazlıkları gidermek üzere arabulucuk rolü oynaması fikrini ortaya attı. İlk görüşmeler 2007'de başladı. İsviçreli bir yetkilinin de açıkladığı gibi, "Sömürgeci bir geçmişi olmayan, bölgede hiçbir çıkarı bulunma-

1 Zerrin Elçi ve Jeff Mason, "Armenia-Turkey Sign Peace Deal, Pitfalls Ahead", *Reuters*, 10 Ekim 2009.

yan, gizli bir gündemi olmayan, ne AB ne de NATO üyesi olan tarafsız bir ülke olarak bunu yapabilirdik. Bu koşulları haiz çok fazla aday yok. Koşullarımız gayet uygundu."

Ülkenin en kıdemli diplomatı, Müsteşar Michael Ambühl süreci üstlendi. Daha önce Birleşmiş Milletler'in İran görüşmelerinde üstlendiği aracılık rolüyle saygınlık kazanmıştı.[2] Dışişleri Bakanı Yardımcısı Arman Kirakosian Ermeni heyetine başkanlık yapıyordu. O sadece deneyimli bir diplomat değil aynı zamanda Erivan'ın köklü bir ailesinden gelen bir tarihçiydi; babası John Kirakosian Sovyet Ermenistanı'nda iyi bilinen bir akademisyen ve diplomattı. Kirakosian'a Ermeni Dışişleri Bakanlığı'nın önde gelen Türkiye uzmanı Karen Mirzoyan yardım ediyordu.[3]

Türk tarafına, müsteşar olarak Türk Dışişleri Bakanlığı'nın en önemli ikinci mevkiinde görevli bir başka deneyimli diplomat Ertuğrul Apakan önderlik ediyordu. Apakan'ın da oldukça deneyimli bir "iki numara"sı vardı: Ünal Çeviköz, son sekiz yılda Ermeni-Türkiye meselesi ve Kafkasya üzerinde çalışmış, aynı zamanda Türkiye'nin Azerbaycan büyükelçisi olarak görev yapmıştı.

2008 başında iki taraf, Bern dışında bir göl kenarında bulunan, İsviçre Merkez Bankası'na ait Gerzensee adlı bir malikânede gizli görüşmelere başladı. Ambühl, kimin konuşması ve hangi terimlerin kullanılması gerektiği konusunda usule ilişkin son derece titiz bir protokol uygulayarak bir güven ortamı yarattı. Kısa bir süre içinde iki baş müzakereci ile aracı arasında iyi bir ilişki kuruldu, öyle ki Ambühl onlara "Kira" ve "Apa" diye hitap etmeye başladı. İkisinin de aynı sakin mizaca sahip olduklarını gözledi ve "hatta kardeş olabilecek kadar birbirlerine benziyorlar" dedi.[4]

---

2 David Phillips, *Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols* (New York: Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, 2012), s. 18-27; Bern'de yapılan görüşmeler, Kasım 2013.

3 John Kirakosian, 3. Bölüm'de anlatıldığı gibi 1965'te Ermeni Soykırımı'nın anılması için çağrı yapan 1964 mektubunu imzalayan üç kişiden biriydi. Ailesi Amerikalı komünist gazeteci John Reed'e duyduğu saygı nedeniyle ona bu ismi vermişti.

4 Phillips, *Diplomatic History*, s. 30.

Birleşik Devletler de bir yakınlaşma sağlamaya çalışıyordu. Ekim 2007'de Washington'da Ermeni Soykırımı yasa tasarısıyla ilgili bir başka şiddetli siyasi mücadele henüz bitmişti. Temsilciler Meclisi Dışişleri Komitesi, 21'e karşı 27 oy ile tasarıyı geçirdi ve oylanmak üzere Temsilciler Meclisi Genel Kurulu'nun gündemine getirdi; Türkiye bu gelişmeyi protesto etmek için büyükelçisini geri çağırdı. O gece *Hürriyet* gazetesinin internet sitesinde dramatik "Yüzyıllık Ortaklığın Sonu mu?" başlığının altına Amerikan ve Türk bayrakları konuldu. En az sekiz eski ABD dışişleri bakanının ortak imzasını taşıyan ve yasa tasarısının gündeme alınmamasını talep eden bir dilekçenin ardından, tasarıyı destekleyenler bir kez daha çöktüler ve oylama iptal edildi.

ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan bir yetkili bu konuda "Türklere söyledik, 'Bunu yapmaya devam edemeyiz' dedik" der. İki ay sonra Avrupa ve Avrasya İşlerinden Sorumlu ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Daniel Fried, Münih Havaalanı'nda Lufthansa'nın *business* salonunda Apakan ile tesadüfen karşılaştı. Türk diplomat İsviçre görüşmeleri hakkında ona bilgi verdi. Bundan sonra İsviçre Washington'u sürekli bilgilendirdi. İsviçreli bir yetkilinin ifadesiyle Bern ve Washington "iyi bir ikili" oldular; İsviçre bizzat anlaşmanın ayrıntılarını müzakere ederken Birleşik Devletler iki hükümetle "pazarlık gücünü" kullandı.

Erivan'da "futbol diplomasisi"

2008'de Ermenistan son derece çekişmeli koşullarda yeni bir başkan seçti. Robert Kocharian iki dönem devlet başkanlığı yaptıktan sonra, 19 Şubat'ta Serj Sarkisyan Ermenistan'ın üçüncü devlet başkanlığı için resmî aday olarak yarışa girdi. Kocharian'ın 30 yıllık yakın çalışma arkadaşı olan Karabağlı Ermeni Sarkisyan daha önce iki defa Ermenistan savunma bakanı ve başbakan olarak görev yapmıştı. Sarkisyan seçimlerde umulmadık ve çetin ceviz bir rakiple karşılaştı; 63 yaşındaki eski devlet başkanı Levon Ter-Petrosian 10 yıllık emekliliğin ardından siyasete geri dönmek üzere ortaya çıkmıştı.

Sarkisyan ilk turda oyların yüzde 52'sini alarak seçimin kesin galibi ilan edildi. Muhalefet seçime hile karıştığını iddia ederek sonuçlara itiraz etti ve Erivan sokaklarında protesto gösterileri başladı. Bu gösteriler 1 Mart'ta polis müdahalesiyle iyice tırmandı. Muhalefeti destekleyen on kişi öldü, yüzlerce kişi yaralandı. Görevinden ayrılmakta olan lider, Başkan Kocharian kısa bir süre için olağanüstü hal ilan etti.

Sonuçta Serj Sarkisyan, başkanlığı, meşruiyetiyle ilgili çeşitli şüphelerin olduğu karışık bir ortamda devraldı. Sarkisyan, Karabağ sorunu sırasında sertleşmiş eski bir kurttu ama aynı zamanda selefine nazaran daha mutabakat yanlısı bir politikacıydı. Kendi meşruiyetini teyit etmek ve uluslararası desteği tekrar kazanmak için Karabağ müzakerelerini yeniden düşünmeye başladı ve Türkiye ile yakınlaşma konusunda yeni bir taahhütte bulundu.

Ekonomi önemli bir etkendi. Kocharian döneminde Ermenistan yıllarca ekonomik büyüme yaşamıştı. Bu büyüme, Kocharian'ın ümit ettiği yoğun diyaspora yatırım programı hiçbir zaman gerçekleşmeyince, 2007'de durdu. 2009'da dünyada yaşanan mali krizin bir sonucu olarak Ermeni ekonomisi yüzde 14'lük felaket bir küçülme yaşadı. Kapalı sınıra rağmen Türkiye Ermenistan'ın ticaret yaptığı beşinci büyük ülke oldu; bu ticaret Gürcistan toprakları üzerinden gerçekleşiyordu. İktisatçılar sınırın açık olmasının Ermenistan ekonomisinde büyük bir büyümeye yol açacağını düşündüler. Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) Ratna Sahay "Sınır açıldığında bunun etkisinin çok çabuk görüleceğini düşünüyoruz, çünkü bu [Ermenistan'ın] taşıma maliyetlerini büyük ölçüde düşürecektir. Türkiye ile doğrudan doğruya yapılacak ürün ve hizmet ticaretinin bir sürü dolaylı etkisi de olacaktır"[5] dedi.

Bir önceki yıl Türkiye'nin dışişleri bakanlığı görevinden cumhurbaşkanlığı görevine seçilen Abdullah Gül,* diğerleri lafı do-

5 Emil Danielyan, "IMF, World Bank See Quick Impact from Turkish-Armenian Border Opening", *Radio Liberty*, 6 Ekim 2009.

(*) Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı dönemi 28 Ağustos 2014'te sona ermiştir ¬e.n.

landırıp dururken, Sarkasyan'ı kutlayan ilk devlet başkanlarından biri oldu. Futbol programında ortaya çıkan bir tesadüf iki devlet adamına bir açılım fırsatı verdi. 2010 Dünya Kupası elemelerinde Ermenistan ve Türkiye aynı grupta yer alıyordu. Bu Türk futbol takımının Erivan'da ve Ermeni takımının da Türkiye'de oynayacağı anlamına geliyordu. Haziran 2008'de Sarkisyan, Gül'e bir davetiye göndererek onu Eylül ayında Erivan'da oynanacak ilk maça davet etti. Gül bu teklifi kabul etti.

Türkiye'nin, komşu bölgesi Güney Kafkasya'nın güvenliği konusunda oynayacağı olası bir rolü kaçırma endişesi de bu kararın alınmasında bir etkendi. Bölgede doğru düzgün bir aktör olmak ve Karabağ sorununun çözümlenmesinde bir rol oynamak için Ankara'nın Ermenistan ile dondurduğu ilişkileri yeniden kurması gerekiyordu. Ağustos 2008'de Gürcistan ve Rusya beş günlük korkunç bir savaşa girdi. 13 Ağustos 2008'de, ateşkes imzalandıktan bir gün sonra, Başbakan Erdoğan Moskova'da Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu denilen çok uluslu bir inisiyatif kurulmasını önerdi. Platform fikri hiçbir ilerleme kaydetmedi ama Erivan ile yakınlaşmada ilave bir itici güç oldu.

6 Eylül 2008'de Cumhurbaşkanı Gül futbol maçını izlemek üzere Erivan'a gitti. Sadece altı saat kaldı –uçağının motorları dahi durdurulmadı– ama bir Türk cumhurbaşkanının Ermenistan'ı ziyaret etmiş olması kendi başına tarihî bir olaydı. Birçok Ermeni gazetesinde, "Hoş geldiniz Sayın Cumhurbaşkanı Abdullah Gül. 90 dakikanın ötesinde de *fairplay*. Arzumuz budur" başlıklı Ermenice ve İngilizce bir ilan çıktı. Gül ve Sarkisyan, futbol maçını Hrazdan Stadyumu'nun VIP locasında, kurşun geçirmez bir camın arkasından seyrettiler. Bu olaydan rahatsız olan onlarca barışçıl gösterici yakınlardaki Soykırım Anıtı'nda, ellerindeki meşaleler ve çiçeklerle sessiz bir gece nöbeti tuttu. Daha sonra Gül, görüşmeler için başkanlık sarayına gitti; Gül ve Sarkisyan, arkalarında üç renkli Ermeni ve ay yıldızlı Türk bayrakları olmak üzere herkesin gözü önünde el sıkıştılar.

Uzlaşmayı sürdürmek isteyen bir grup Türk de cumhurbaşkanına eşlik etti. Bunlar arasında Ermenilere zulmeden İttihat liderlerinden biri olan Cemal Paşa'nın torunu Hasan Cemal de

vardı. Cemal, Erivan'da 1921'de dedesini öldüren suikastçılardan birinin torunuyla buluştu. Türk cumhurbaşkanı ülkeye geri uçtuktan sonra gazetecilere "Ziyaretimin Kafkasya'daki psikolojik engeli kırdığına inanıyorum. Eğer bu atmosfer devam ederse, her şey daha iyi olacak ve bölge istikrara kavuşacak. Ziyaretimi olumlu düşüncelerle ve duygularla tamamladım"[6] dedi.

Türkiye Dışişleri Bakanı Ali Babacan,* İsviçre'de müzakere edilen diplomatik metinler hakkında Ermenistan Dışişleri Bakanı Eduard Nalbandyan ile görüşmek için kaldı. Görüşmeler gece yarısı başladı ve iki saat sürdü. İngilizce ve Fransızca konuşan Nalbandyan Ermenistan'ın Paris Büyükelçisi olarak görev yapmıştı ve Rus dış politika çevreleriyle de yakın ilişkileri vardı. Ancak bir Türk diplomatı, ikili görüşmenin neticesinden umutsuz olduğunu bildirdi çünkü Nalbandyan sürecin sorumluluğunu astlarından almış ve müzakereleri başka bir yöne götürmüştü.

Engellerin aşılması

Şubat 2009 itibarıyla Ermeni ve Türk diplomatlar ikili ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine dair iki protokolün taslak metni üzerinde anlaştılar. Ermeniler için en büyük öncelik kapalı sınırın mümkün olan en kısa zamanda açılmasıydı. Türk hükümeti soykırım tartışmalarının çözümü olarak hâlâ bir "ortak tarihçiler komisyonu" fikrinde diretiyordu. Türkler "bu meseleyi tarihçilere bırakmanın" ilerici bir adım, Türk devletinin hükmü akademisyenlere delege ettiğini gösteren bir işaret olduğunu iddia ediyorlardı. Ermeni hükümetinin komisyona ilişkin kaygıları vardı ama bu konuyu görüşmeyi kabul etti. Bir Ermeni yetkili "Onlara 'Tarihçiler oturup 100 yıl konuşabilirler. Gelin biz diplomatik ilişkileri başlatalım' dedik" der.[7]

---

6 Tatul Hakobyan, "Armenia Receives Turkey's President for Six-Hour Visit", *The Armenian Reporter*, 12 Eylül 2008.

(*) Ali Babacan 1 Mayıs 2009'da bu görevinden ayrılmıştır – e.n.

7 Emil Danielyan ve Ruzanna Khachatrian, "'Genocide' Question Still Haunts Armenia-Turkey Relations", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 10 Temmuz 2008.

İsviçre görüşmelerinde taraflar tarih komisyonunu, kurulacak olan hükümetler arası bir Ermeni-Türk komisyonunun yedi alt komisyonundan biri olma statüsüne indirgeme konusunda anlaştılar. Aslında adı, "İki ulus arasında karşılıklı güven tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulması için tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon" idi. Bu ifade Ermeniler açısından yeterince muğlaktı, zira komisyonu 1915 konusunda karar verecek bir kurul olarak değil tarihî meseleleri genel olarak görüşecek bir kurul olarak gösteriyordu.

İsviçreli bir yetkili, görüşmelerdeki Türk diplomatların, tarih komisyonunu Türk toplumunda tartışmaları başlatacak ve kamuoyunu 1915 tarihiyle ilgili bir politika değişikliğine hazırlayacak bir araç olarak gördüklerini ileri sürer. Gerard Libaridian da şu tespiti yapar: "Türkiye Cumhuriyeti, muğlak bir alt komisyon aracılığıyla da olsa, hakikatin ortaya çıkarılacağını kabul ederek en az Ermenistan Cumhuriyeti kadar üstü kapalı bir şekilde, yıllardır ve yüksek bedeller karşılığında sürdürülen, mutlak inkâra dayalı resmî Türk tezine karşı çıkıldığını ve bu tezin yumuşatıldığını da kabul eder – en azından ilkesel olarak."[8]

Ancak komisyon fikri diyasporada, bunu bir taktik olarak gören Ermeni akademisyenlerin güçlü muhalefetine yol açtı. Ekim 2009'da, önde gelen Ermeni asıllı Amerikalı tarihçi Richard Hovanissian, "Bu kaçınılması ve reddedilmesi gereken bir tuzaktır. Doğru sıralama önce suçun tanınması ve ancak bundan sonra tarihteki bunaltıcı sıkıntıların giderilmesinin yollarını arayacak komisyonların kurulması olmalıdır"[9] dedi.

İsviçrelilerin kaleme aldığı nihai metinler diğer tartışmalı konuları halletti. İlişkilerin kurulmasına dair olan ilk protokol

8 Gerard Libaridian, "Erdoğan and His Armenian Problem", *Turkish Policy Quarterly*, cilt 12, sayı 1 (Bahar 2013), s. 43-64.

9 Khatchig Mouradian, "'Leave It to the Historians': Scholars from the Diaspora Reflect on the Commission", *Armenian Weekly*, 19 Ekim 2009.

Türklerin, Ermenistan'ın mevcut sınırı tanıması talebini karşılarken, "uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle" ifadesi Ermenileri 1921 Kars Antlaşması'nı doğrudan doğruya onaylamak zorunda kalmaktan kurtarmıştır. Nazik zamanlama konusunda, protokolün yürürlüğe girmesini izleyen "iki ay içinde" sınırı açma ve "üç ay içinde" hükümetler arası komisyon çalışmalarını başlatma mecburiyeti belirsizliğe yol açtı ve bu adımların neredeyse paralel yürütülebilmesini güvence altına aldı.

Böylesine hassas bir anlaşmanın daha ileri götürülmesi için bir miktar kamuoyu desteğine ihtiyaç vardı ve bu taslak metin iki protokolün Ermeni ve Türk parlamentoları tarafından "makul bir zaman çerçevesinde" onaylanması gerektiğini söyleyerek her iki hükümete de gerekli zamanı tanıyordu. Diplomatların işi hemen hemen bitmişti: Taslakların onaylanması, imzalanması ve meclisten geçirilmesi için bir zamanlama yapılması artık iki tarafın üst düzey liderlerinin inisiyatifindeydi.

Azerbaycan faktörü

Taslak metinler üst düzey politikacıların onayını beklerken Türk elitlerinin ikiye bölündüğü görülüyordu. Cumhurbaşkanı Gül kendini bu yakınlaşmaya şahsen adamıştı ve bu nedenle Nobel Barış Ödülü'ne aday bile gösterilmişti. Ama ülkenin en etkili politikacısı Başbakan Erdoğan, her oyun hesabını yapan mükemmel bir seçim galibiydi ve bu süreçte bazı olumsuzluklar görmüştü – özellikle de Türkiye'nin müttefiki Azerbaycan açısından.

Bakü'nün, en azından zımni onayı olmadan, 1993'te Azerbaycan ile dayanışma amacıyla kapatılan Ermenistan-Türkiye sınırının açılmasını öngören bir anlaşmayı baltalamak için müttefiki Türkiye üzerinde nüfuzunu kullanmaya çalışma ihtimali vardı. Ermeniler ve Türkler İsviçre'deki görüşmelerde Karabağ sorununu ve Azerbaycan'ın iddialarını gündem dışında bırakma konusunda anlaşmışlardı. Ermeniler bunların ikili görüşmeler olduğuna ve üçüncü bir taraf olan Azerbaycan'ın ta-

leplerini bu görüşmelere katmaya hiç gerek olmadığına dair ısrar ettiler. Ancak "birisinin Bakü ile konuştuğuna" inanıyorlardı. Türk diplomatlar Karabağ meselesini İsviçre'de görüşmeye kalkışmama konusunda mutabık kaldılar. Ama içlerinden biri "Türklerin beklentilerinin, eğer bir süreçte ilerleme oluyorsa, başka bir süreçte de ilerleme kaydedilmesi yönünde olduğunu da belirttik" der.

Eğer bir Ermeni-Türk yakınlaşması olsaydı ve sınır yeniden açılsaydı, bu Dağlık Karabağ bölgesine ilişkin barış sürecini ve Ermenistan'ın Azerbaycan ile bir anlaşma yapma isteğini nasıl etkilerdi? İsviçre'deki görüş bunun olumlu bir etkisinin olacağı yönündeydi. Bir yetkili "Sürece hâkim olan felsefe, eğer Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ilerleme sağlanırsa bunun Ermenilerin kendilerini daha iyi hissetmelerine yol açacağı ve [Karabağ] konusunda yumuşamalarını sağlayacağı yönündeydi"[10] der. Uluslararası Kriz Grubu da Türkiye ile varılacak bir anlaşmanın Ermenistan'da yeni bir düşünce tarzına katalizörlük yapacağı yönünde bir açıklama yaptı: "Açık bir sınır, Ermenilerin düşman Türki halklar tarafından kuşatılmış olma algısının kırılmasına yardımcı olabilir, onları Dağlık-Karabağ civarındaki toprakları emniyet güvencesi olarak tutma konusunda yumuşatabilir. Erivan'ın, ikili ilişkilerde kaydedilen ilerlemenin ancak, Türkiye ile sınır açıldıktan sonra işgal edilen Azerbaycan topraklarından çekilmesi koşuluyla sürdürülebilir olduğunu idrak etmesi önemlidir."

Azerbaycan hükümeti bunun tam tersinden korktu: Ermenistan-Türkiye sınırı açılır açılmaz Karabağ konusunda Ermenistan üzerindeki avantajını kaybedecekti. Matthew Bryza, hem Dağlık Karabağ sorununda arabuluculuk yapan ABD müzakerecisi hem de ABD Dışişleri Bakanlığı Türkiye ve Güney Kafkasya bölgesinden sorumlu müsteşar yardımcısıydı. Bu nedenle iki süreçte paralel olarak çalışıyordu. Bryza, Türkiye ile başarma olasılığının aslında Ermenileri Azerbaycan konusunda daha inatçı hale getirdiğine inanır. Bryza "Tabii ki Ermenistan'ın yerinde olsanız siz de en büyük alacaklarınızdan bi-

10 ICG, *Opening Minds, Opening Borders*, s. 7.

rini [Türkiye sınırının açılması] oyunun başında almak istersiniz, böylece bu konuyu müzakere etmek zorunda kalmazsınız ve eğer bunu elde edebilirseniz o zaman diğer konulardaki tavrınızı sertleştirirsiniz – bu Müzakereye Giriş dersidir"[11] der.

Muhtemelen, farklı zaman çerçevelerinde iki argüman da doğruydu. Elbette sınır açıldığında ve Ermenistan hükümeti Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurduğunda bunu derhal bir halkla ilişkiler zaferi olarak ilan edebilecekken, Azerbaycan itibar kaybedecekti. Ancak uzun vadede, varılacak bir anlaşma Türkiye'yi Kafkasya'da bir dış oyuncu değil, çok daha etkili bir iç oyuncu haline getirecekti. En önemlisi yakınlaşma Ermenistan'ın dünya görüşünü değiştirecekti. Ermeniler –gerçek ya da hayalî– bir Türk tehdidi gölgesinden nihayet kurtulacaklardı. Bunun sonucunda da Karabağ sorunuyla ilgili büyük güvenlik meselesi ve bu sorunun devam etmesinde oynadıkları rolle yüzleşmeye zorlanacaklardı.

Görüşmeler ilerlerken Obama'dan en alt kademedeki memura kadar ABD'li yetkililerin basit bir hesabı vardı: Yıllardır ABD'nin çıkarlarına zarar veren ihtilaflı bir konuda bir fırsat penceresi açılmıştı. Bir dışişleri bakanlığı görevlisi şunu ileri sürer: "Aşırı zor bir sürecin [Ermenistan-Türkiye] sonucunu bir diğer aşırı zor sürecin [Ermenistan-Azerbaycan] sonucuna bağlamamalıyız."

2008'de Rusya'nın yeni Devlet Başkanı Dmitri Medvedev, görüşmeleri bizzat üstlenerek Karabağ barış sürecine yeni bir enerji kattı. 2008 ve 2009'da Medvedev, iki devlet başkanıyla doğrudan doğruya görüştüğü yedi oturum düzenledi ve taslak metinlerin dili üzerinde şahsen çalıştı. Medvedev Ermenistan-Azerbaycan görüşmelerine önderlik yaparken ve İsviçre, Ermenistan-Türkiye müzakerelerini yürütürken, Birleşik Devletler'e de her iki kanalı desteklemeye çalışmak düştü – tabii aralarında bir bağlantı olduğunu açıkça söylemeden. Bryza "Belki iki süreci birden gerçekleştirmek imkânsız ama eğer her ikisini birden yapamazsanız hiçbirini başaramazsınız" diyerek endişesini dile getirdi. İki süreç arasında nasıl bir bağlantı olduğu sorusu-

11 Bryza ile söyleşi, 16 Eylül 2013.

na ABD'li yetkililer iki sürecin "paralel" yürüdüğü ve "karşılıklı olarak birbirlerini desteklediği" cevabını verdiler.

Ancak söylemek yapmaktan daha kolaydı. Karabağ müzakereleri şeffaf olmaktan son derece uzaktı; Ermeni ve Azeri devlet başkanları görüşlerini yabancılarla paylaşma konusunda çok ihtiyatlıydılar. 2008'de Serj Sarkisyan başkanlığa, arabulucular Karabağ görüşmelerinde selefi Robert Kocharian'dan daha esnek olmaya hazır olduğunu söyleyerek başladı. Bununla birlikte, yıl sonunda arabulucular Ermeni devlet başkanının çok daha kaçamak davrandığını gördüler. Kocharian'ın Sarkisyan'ı dizginlediğini düşünmek mümkün.

Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in ne düşündüğünü anlamak daha da zordu. 2008'de hiçbir kamuoyu açıklaması yapmadı ve özel görüşmelerde yabancı ziyaretçilere rahatladığı ve Ermeni-Türk yakınlaşmasına karşı çıkmayacağı izlenimini verdi – oysa astları bu yakınlaşmaya karşı olduklarını bildiriyorlardı.

Mart 2009'da Türkiye Dışişleri Bakanı Ali Babacan, Azerbaycan veya Karabağ sorunundan hiç bahsetmeyen iki Ermenistan-Türkiye protokolünün taslak metnine nihayet imzasını attı. Babacan, Washington'un Ermenistan-Azerbaycan barış sürecinde daha fazla enerji sarf edeceğine dair ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton'dan aldığı sözlü güvence üzerine bu adımı attı. Ya Azerbaycan devlet bakanı gerçeği gizliyordu ya da Türkiye'den hiç kimse onu doğru düzgün bilgilendirmemişti. Her halükârda öfkelendi. 3 Nisan 2009'da Aliyev ve dışişleri bakanı, Bryza'yı ve Bakü'deki ABD büyükelçisini kabul etti. Bryza, Dışişleri Bakanı Hillary Clinton'un kendisini Azerbaycan'ın Ermenistan-Türkiye normalleşmesine ilişkin kaygılarını öğrenmekle görevlendirdiğini ve Başkan Obama'dan üç gün içinde İstanbul'da yapılacak görüşmelere katılması için bir davetiye getirdiğini söyledi. ABD Büyükelçiliği'nin çektiği telgrafa göre:

> Aliyev Türkiye'yi, Azerbaycan'ı "aldatan ve ona ihanet eden bir yalancı" olarak niteleyen uzun ve sert bir suçlamayla kar-

şılık verdi. Bölgede her an patlamaya hazır mevcut durumun sonuçlarının öngörülemez olduğunu belirterek, Azerbaycan'ın Türk-Ermeni ilişkilerindeki son gelişmeyi bir hayli desteklediğini, buna Başkan Sarkisyan'ın "futbol diplomasisi"nin de dahil olduğunu, Türkiye'nin DK [Dağlık Karabağ] konusundaki ilerlemeyi bu süreçten koparark "onları aldatacağını" aklına bile getirmediğini söyledi. Aliyev, Cumhurbaşkanı Gül, DK konusunda ilerleme olmadan Ermenistan ile hiçbir kapının veya sınırın açılmayacağına söz vermişti dedi. "Yalan söyledi, ona artık güvenmiyorum."

Azerbaycan devlet başkanı o sırada kendisinin, Türk Dışişleri Bakanı Babacan'ı Türkiye'nin Azerbaycan'ın kaygılarını dikkate almaması halinde bunun "Türkiye ve bölge açısından doğabilecek tüm olası sonuçları" konusunda uyardığını söyledi.[12] Azerbaycan, İsviçre, Türkiye ve Birleşik Devletler arasında bir yerde ciddi bir iletişim kopukluğu olmuştu. Her ne kadar bu gelişmelerin bir kısmı siyasi tiyatro olsa da Ermenistan-Türkiye yakınlaşmasının ciddi bir sıkıntıya girdiği görülüyordu, bu yakınlaşmayı destekleyenler de bitiş çizgisine ulaşması için zorluyorlardı.

Obama ve Ermeniler

Ocak 2009'da, tam Ermenistan-Türkiye protokollerinin taslak metinleri üzerinde mutabakata varıldığı sırada Başkan Barack Obama göreve geldi. 1990'da Başkan George H. W. Bush, 24 Nisan'da, Ermenilerin bu trajik yıldönümünde onların acılarını paylaşan bir başkanlık konuşması yapma geleneğini başlattı ancak "S'li kelime"yi kullanmaktan kaçındı. O zamandan beri, sık başvurulan bir yöntem olarak neredeyse bütün ABD başkan adayları eğer seçilirlerse "Ermeni Soykırımı" terimini kullanma sözü vererek Ermeni oylarını topladılar, ancak göreve başlayınca sözlerinden caydılar. Önemli bir müttefik olan Türkiye

12 Phillips, *Diplomatic History*, s. 47; "Azerbaijan: President Aliyev Reasonable on N-K Options, Still Furious with Turkey", *Wikileaks*, 7 Nisan 2009.

ile bir ihtilaftan kaçınmayı gerektiren dış politika zorunluluğu her zaman Amerikalı Ermenilere verilen sözlerden baskın çıktı.

Obama bir senatör ve aday olarak, Ermeni meselesi konusunda kendisinden önceki başkanların yaptığından daha da ileri gitti. Bu arada gazeteci ve tarihçi Samantha Power, Obama'nın danışmanıydı. Power'ın yirminci yüzyılda soykırımın hikâyesini anlattığı *A Problem from Hell* adlı kitabı Ermeniler ile başlar. 2005'te ABD Erivan Büyükelçisi John Evans, kamuoyu önünde "soykırım" kelimesini kullandı – daha sonra bunun, üzerinde düşünülerek verilmiş bir karar olduğunu söyledi. Bunun üzerine Evans geri çağrıldı ve itaatsizlik nedeniyle erken emekli edildi. ABD hükümetinin Evans'ın yerine Ermenistan büyükelçisi olarak seçtiği aday Richard Hoagland, Kongre'deki Ermeni lobisinin sadık bir üyesi olan Senatör Robert Menendez tarafından, "soykırım" kelimesini kullanmaya hazır olmadığı gerekçesiyle –Erivan hükümetinin tavsiyesinin aksine– engellendi. Birleşik Devletler Erivan'a ancak iki yıl sonra bir büyükelçi atayabildi. Bu tartışmada Senatör Obama, Dışişleri Bakanlığı'na karşı net bir biçimde Ermeni lobisini destekledi, şunları söyledi:

> Dışişleri Bakanı'nı, Türkiye'nin 1915'ten itibaren binlerce Ermeniye yaptığı kıyımı tanımlamak üzere "soykırım" kelimesini kullanan ABD Ermenistan Büyükelçisi John Evans'ın görevine son verdiği için kınıyorum... Gerçekler inkâr edilemez. Diplomatlara tarihî gerçekleri saptırmayı telkin eden resmî bir politika, sürdürülemez bir politikadır. Bir senatör olarak Ermeni Soykırımı Yasa Tasarısı'nın (H. Res.106 ve S. Res.106) geçmesini [2007] kuvvetle destekliyorum ve bir başkan olarak Ermeni Soykırımı'nı tanıyacağım.[13]

Başkan seçilen Obama ilk büyük dış gezisinde Türkiye'yi ziyaret etti. 6 Nisan 2009'da Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı geniş kapsamlı konuşmada Obama, "Bütün de-

13 "Barack Obama on the Importance of US-Armenia Relations", 19 Ocak 2008. http://web.archive.org/web/20090220125958/http://www. barackobama.com/2008/01/19/barack_obama_on_the_importance.php.

mokrasilerin ileriye doğru giderken karşılaştıkları bir başka sorun, geçmişle nasıl başa çıkılacağıdır. Birleşik Devletler hâlâ kendi tarihimizdeki bazı karanlık dönemlerle uğraşıyor... Bizim ülkemiz köleliğin ve ayrımcılığın kalıntılarıyla, Amerikan yerlilerine geçmişte yapılanlarla hâlâ mücadele ediyor" diye başlayarak nazik bir şekilde Ermeni meselesine değindi. Şöyle devam etti:

> Her ülke kendi geçmişini ayrıntılı bir şekilde incelemelidir. Geçmişle hesaplaşma, daha iyi bir gelecek kurmakta bize yardımcı olur. Bu mecliste 1915'in korkunç olayları konusunda sert görüşler olduğunu biliyorum. Benim görüşlerim üzerine de çok değişik yorumlar yapılabilir; ama asıl önemli olan, Türk ve Ermeni halklarının geçmişi nasıl değerlendirdikleridir. Türk ve Ermeni halkları için ilerlemenin en iyi yolu, geçmişin dürüst, açık ve yapıcı bir şekilde incelendiği bir süreçtir. Türk ve Ermeni yönetimlerinin attığı tarihî ve umut verici adımları zaten gördük. Bu temaslar yeni bir dönem vaat ediyor. Sınırların açık olması Türk ve Ermeni halklarını yeniden barış ve refah içinde bir arada yaşamaya döndürecek, bu da her iki ülkenin yararına olacaktır. Birleşik Devletler'in Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin tamamen normalleşmesini sonuna kadar desteklediğini bilmenizi istiyorum. Bu, uğrunda çalışmaya değer bir konudur.
>
> Bu durum, Türkiye önderliğine, bölgede bütün Güney Kafkasya milletleriyle normal ve barışçıl ilişkiler kuran tek ülke olmaya hazır olduğunuzu gösteriyor. Ve bu barışı sağlamak için, gereğinden fazla uzayan Karabağ sorununun çözümüne yardımcı olarak yapıcı bir rol oynayabilirsiniz.[14]

Başkan Türkiye'ye gelmeden önce Ambühl her iki dışişleri bakanının da son taslak belgeleri imzalamasını sağlamıştı. Nalbandyan görüşmeden sonra Obama ile buluşmak ve anlaşmayı teyit etmek üzere İstanbul'a davet edildi. Nalbandyan tereddüt etti, İstanbul'a gitmek için uygun uçak olmadığını söyle-

14 "Remarks by President Obama to the Turkish Parliament", *WhiteHouse. gov*, 6 Nisan 2009. http://www.whitehouse.gov/the_press_office/ Remarks-By-President-Obama-To-The-Turkish-Parliament.

Resim 17. İstanbul'da bir anlaşma yapılmaya çalışılıyor. Başkan Barack Obama (soldan sağa), Ermenistan Dışişleri Bakanı Eduard Nalbandyan, İsviçre Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey, Türk müsteşar Ertuğrul Apakan, Türkiye Dışişleri Bakanı Ali Babacan, 6 Nisan 2009. (Kaynak: Beyaz Saray.)

di. Bunun üzerine Ambühl onun İsviçre hava kuvvetlerine ait bir uçakla uçmasını sağladı. Obama, İsviçre Başkanı ve Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey, Babacan ve Nalbandyan planlanan zamanda buluştular ve anlaşmayı yeniden tasdik ettiler (**Resim 17**).

Hillary Clinton ve Abdullah Gül de Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'e telefon ederek İstanbul'daki toplantıya katılma davetini tekrarladılar. Aliyev gelmeyi reddetti, aslında bu yakınlaşmaya yeni Amerikan başkanının önünde karşı çıkarak onunla ters düşmek istemiyordu. Neticede İstanbul'a gelmeyerek, başkan Obama'nın kaydedeceği bariz bir isyan bayrağı açmamış oldu.

Sıra artık Ermenistan ve Türkiye'nin, planladıkları anlaşmalarını dünyaya duyurmalarına gelmişti. 18 Nisan'da Bryza Erivan'a gitti. Yapılacak açıklamanın nasıl kaleme alınacağı konusunda Bakan Nalbandyan'ın makamında 13 saatlik bir görüş-

me yaptı, bu süre zarfında sadece işlenmiş konserve et ve 24 yıllık bir Chivas Regal viski ile beslendi. Başkan Yardımcısı Joe Biden, Devlet Başkanı Sarkisyan'ı arayarak çizgiyi aşması için onu cesaretlendirdi. 22 Nisan'da Ermeni, Türk ve İsviçre dışişleri bakanları ortak bir açıklama yaptılar ve bir yol haritası çıkardılar. Bu açıklamada iki ülke "ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalleşmesi için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır" denildi.

Ermeniler mesajın içeriğinden ziyade, zamanlaması konusunda gergindiler; açıklama 24 Nisan törenlerinden iki gün önce yapılmıştı. Obama, başkan olarak yaptığı ilk Beyaz Saray açıklamasında Ermenilerin kayıplarını, Türklerin birkaç ay önce başlattığı özür kampanyasında kullanılan dil ile tanımladı: Ermenilerin "Büyük Felaket" ifadesiyle.

> Doksan dört yıl önce yirminci yüzyılın en büyük zulümlerinden biri başladı. Her yıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde katledilen ya da ölüme yürüyen 1,5 milyon Ermeniyi anmak üzere saygı duruşunda bulunuyoruz. *Medz Yeghern* [Büyük Felaket] bizlerin hatıralarında yaşamalıdır, tıpkı Ermeni halkının kalbinde yaşadığı gibi.
>
> Tarih, çözümlenmeden kaldığında büyük bir yük olabilir. 1915'te yaşanan korkunç olaylar, bize insanın insana reva gördüğü insanlık dışı şeylerin karanlık tablosunu hatırlatırken, geçmişle hesaplaşmak da bizlere dostlukları yeniden kurabilmenin güçlü umudunu verir. Geçmişte 1915 olayları ile ilgili görüşlerimi, sürekli ifade ettim. Bu tarihle ilgili görüşüm değişmedi. Gerçeklerin, olduğu gibi, dürüst ve adil bir şekilde kabul edilmesi gerektiğine dair inancım devam ediyor.

Başkan "Türkiye ve Ermenistan'ın ikili ilişkilerini normalleştirmek üzere gösterdikleri çabaları"[15] da kuvvetle destekledi.

Başkan "görüşüm... değişmedi" dedi ama "S'li kelime"yi de kullanmadı. Türkiye Başbakanı Erdoğan 1915 açıklamasını

15 "Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day", *WhiteHouse.gov*, 24 Nisan 2009. http://www.whitehouse.gov/ the_press_office/Statement-of-President-Barack-Obama-on-Armenian-Remembrance-Day.

"kabul edilemez" olarak değerlendirdi ve "Türkiye kolaylıkla kandırılacak bir ülke değildir" dedi. Ermenilerin tepkisi daha da sert oldu – başkan normalleşme sürecini, verdiği sözleri tutmama bahanesi olarak kullanmakla suçlandı. EDF bağlantılı Amerika Ermeni Ulusal Komitesi Obama'nın seçtiği kelimeleri hiç önemsemedi ve kullanmadığı kelime üzerinde durdu: "Soykırım." Komite, "Başkan, siyasetin gereği olarak, ulusumuzun soykırıma karşı duruşunun Türkiye'nin tehditlerine karşı rehin tutulmasına izin vermeyi tercih etti"[16] dedi.

Süreç tehlikeye giriyor

Ermeni-Türk yol haritasının kamuoyuna duyurulmasıyla birlikte muhalifler saldırıya geçti. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev yine kamuoyu karşısında hiçbir şey söylemedi ama Türkiye'ye, anlaşma aleyhine lobi faaliyeti yapacak sadık memurlar gönderdi. Bir grup Azerbaycanlı kadın parlamenter Ankara'ya gitti ve Türkiye'nin ihanetini protesto etmek üzere yanlarında Dağlık Karabağ'dan alındığı söylenen bir kutu toprak götürdü. Kendisine verilen iki arabuluculuk görevi arasında sürekli mekik diplomasisi yürüten Bryza 24 Nisan'da Azerbaycan'a gitti:

> Bakü havaalanının salonunda [Savunma Bakanı] Safar Abiyev'i gördüm ve "Oh, hayır, Safar nereye gidiyorsun?" dedim. "Evet. Ankara'ya gidiyorum." "Oh, hayır, yoksa işi bitirmeye mi gidiyorsun?" "Evet. Onlara eğer bunu yaparlarsa ülkelerinin iç politika sistemini mahvedeceğimizi söyleyeceğim." Tam olarak kelimeleri hatırlamıyorum ama [verdiği mesaj] "Türk iç politikasında sorun çıkaracağız" idi. Ve böyle de yaptılar.

1 Mayıs'ta Ali Babacan'ın yerine Ahmet Davutoğlu dışişleri bakanı olunca işler daha da karıştı. Davutoğlu hem başbakanın danışmanı hem de Türkiye'nin dış politika stratejisini belirle-

16 "President Obama Retreats from Armenian Genocide Pledge", *Armenian National Committee of America Press Release*, 24 Nisan 2009. http://www.anca.org/press_releases/press_releases.php?prid=1701.

yen önemli bir kişiydi. Türkiye için yeni "Komşularla sıfır sorun" sloganını belirlemişti ve Türkiye'nin Ortadoğu ve Balkanlar'da daha büyük bir rol oynamasını istiyordu. Kimileri onun ve Erdoğan'ın yaklaşımını "neo-Osmanlıcı" olarak niteliyordu. Tecrübesiz Babacan'ın yerine Davutoğlu'nu dışişleri bakanı yapmanın bir mantığı vardı. Ama değişiklik Ermenilerin canını sıkmıştı zira onlar Babacan'la sonuca bağlanmış bir anlaşma yaptıklarına inanıyorlardı oysa "Davutoğlu sıfırdan başlamak istiyordu."

13 Mayıs'ta Erdoğan ve Davutoğlu Bakü'ye gittiler ve diplomatlarının yaklaşımından tamamen farklı bir yaklaşım sinyali verdiler. Türkiye başbakanı, Başkan Aliyev ile yaptığı bir ortak basın toplantısında Türkiye-Ermenistan sürecini Dağlık Karabağ sorunundan "ayrı tutma" öncülünü tamamen ortadan kaldırdı. Erdoğan, "Burada bir sebep sonuç ilişkisi söz konusu. Yukarı Karabağ'ın işgali bir sebep, kapıların kapanması ise neticedir. İşgal ortadan kalkmadıkça kapıların açılması mümkün değildir." Erdoğan "Ankara Azeri kardeşlerimizle anlaşmadan hiçbir adım atmayacaktır" diye devam etti. Aliyev Erdoğan'ın sözlerinden "memnuniyet duyduğunu" belirtti.[17]

Bununla birlikte Başkan Obama ve Dışişleri Bakanı Hillary Clinton anlaşmanın tamamlanması için her iki tarafa da baskı yaptı. İsviçrelilerin nihai metin üzerinde anlaşma sağlamaları iki aylarını aldı çünkü Ermeni Dışişleri Bakanlığı her kelime için pazarlık yapıyordu. Bu durumdan bezen bir görevli "sorunlar"ın mı yoksa "konular"ın mı kullanılacağı üzerine neredeyse üç hafta tartıştıklarını hatırlıyor.[18]

Nihai bir karar tarihi vardı. Türkiye-Ermenistan futbol maçının rövanşı 14 Ekim'de Bursa'da oynanacaktı. Başkan Sarkisyan o tarihe kadar bir normalleşme anlaşması imzalanmazsa maçı izlemeye gelmeyeceğini açıkça bildirdi. 31 Ağustos'ta Ermenistan, Türkiye ve İsviçre dışişleri bakanlıkları iki protokol metnini kamuoyuna duyurdular ve anlaşmaların altı hafta-

17 Afet Mehtieva, "Turkey Seeks to Ease Azeri Worries on Armenia Ties", *Reuters*, 13 Mayıs 2009.

18 Phillips, *Diplomatic History*, s. 55; İsviçre ve ABD görevlileriyle görüşmeler.

lık bir "siyasi danışma" aşamasından sonra imzalanacağını bildiren üç paragraflık bir açıklama yaptılar.

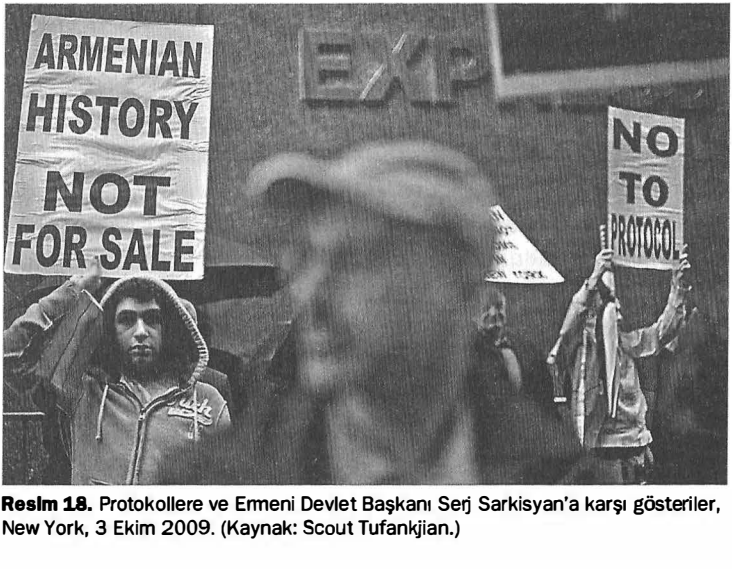
Eğer Ermenistan-Azerbaycan görüşmelerinde, Erdoğan'a Bakü'de verdiği sözleri tutma fırsatını tanıyan paralel bir gelişme olacaktıysa bunun için tek uygun zaman 8 Ekim'de Moldova'nın başkenti Kişinev'de yapılması planlanan Karabağ görüşmeleriydi. Erdoğan görüşmelerden bir gün önce *Wall Street Journal*'a "Ermeni-Türk anlaşması ayın 10'unda imzalanacak. Bunun Moldova'daki gelişmelerle hiçbir ilgisi yok. Ama tabii ki Moldova'da ortaya çıkacak olumlu bir gelişmenin kesinlikle sürecin tamamı üzerinde olumlu bir etkisi olacaktır" dedi.

Türk başbakanı bir toplantıdan çok şey bekliyordu. Başkan Medvedev, Ermenistan ve Azerbaycan devlet başkanlarına, soruna dair Temel İlkeler denilen iki-üç sayfalık kısa bir çerçeve anlaşmayı kabul ettirmek üzereydi. İki liderin yaptığı, her toplantıdan beklenebilecek en iyi şey olan, bir adım daha atılmasıydı. Kişinev'de arabulucular iki liderin de konuya ciddiyetle angaje olduğunu ancak büyük bir gelişme kaydedilmediğini fark ettiler.

Serj Sarkisyan Moldova'ya yorgun gelmişti, protokoller konusunda diyasporayı ikna etmek için çıktığı, dört ülkeyi kapsayan bir geziden dönmüştü. Yolun her aşamasında dirençle karşılaştı. Ermenistan Cumhuriyeti Ermenileri (*Hayastansi*) ile diyaspora arasında yıllardır süren çatışmalar fokurdadı, ses çıkaran diyaspora grupları, özellikle de EDF onun Türkiye ile anlaşma yapma hakkını sorguladı; Beyrut'ta binlerce Ermeni "Soykırım pazarlık konusu değildir!" pankartlarıyla yürüyüş yaptı. Paris'te polis, başkan, besteci Komitas'ın anıtına giderken yolu kapatmaya ve onun anıta çelenk bırakmasını engellemeye çalışan göstericileri sürükleyerek uzaklaştırmak zorunda kaldı. New York'ta göstericiler ortak tarih komisyonuna karşı çıkan, "Ermeni Tarihi Satılık Değildir" yazılı pankartlar taşıdılar (**Resim 18**).[19]

Bu gösteriler gezinin havasını belirledi. Bu arada Ermeni Hayırseverler Birliği (AGBU), Amerika Ermeni Asamblesi gibi et-

19 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 366-367; "Sen. Menendez Blasts Armenia-Turkey Protocols", *Armenian Reporter*, 10 Ekim 2009.

Resim 18. Protokollere ve Ermeni Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'a karşı gösteriler, New York, 3 Ekim 2009. (Kaynak: Scout Tufankjian.)

kili ama daha az görünür olan dernekler ve Apostolik Kilisesi, hepsi Sarkisyan'ı ve protokolleri destekledi – sadece muhaliflerden daha alçak sesle. Ermenistan Devlet Başkanı, *Armenian Reporter* gazetesine verdiği röportajda, ortak tarih alt-komisyonunun, karşı çıkanların iddia ettiğinden farklı bir yetkisi olduğunu söyledi: "Bu, geniş bir konu yelpazesini kapsayan uzun vadeli bir süreçtir: Türkiye'deki Ermeni mirası meseleleri, bu mirası onarma ve koruma meseleleri, Soykırım kurbanlarının mirasçıları meseleleri."[20]

Zürih toplantısı

10 Ekim 2009'da kılıçlarını kuşanan Ermenistan ve Türkiye dışişleri bakanları, ilişkilerini tesis edecek iki belgenin imza töreni için İsviçre'ye geldiler.

20 "'All the countries that have not yet recognized the Armenian Genocide will do so sooner or later': An Interview with President Serge Sargsian", *Armenian Reporter*, 1 Ekim 2009. http://www. reporter.am/go/article/2009-10-01--all-the-countries-that-have-n ot-yet-recognized-the-armenian-genocide-will-do-so-sooner-or-later--an-interview-with-president-serge-sargsian adresinden ulaşılabilir.

Dünyanın önde gelen dış politikacılardan oluşan bir grup bu olayı kutlamak üzere Zürih Üniversitesi'nde toplandı. Ev sahibi İsviçre'nin Devlet Başkanı ve Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey'in yanı sıra ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner ve AB Dış İlişkiler Sorumlusu Javier Solana da toplantıda hazır bulundu. Hazırlanan programa göre iki dışişleri bakanı saat 17.00'de büyük konferans salonunda iki protokolü imzalayacak ve ilişkilerde kaydedilen ilerlemeyi öven kısa konuşmalar yapacaktı.

Törenin tam başlamasından önce, süreçte yeni bir terslik yaşandı. Taraflar konuşma metinlerini birbirlerine verdiğinde, Nalbandyan Davutoğlu'nun açıklamasında tarih komisyonundan bahseden satır karşısında şaşkına döndü ve bu satırın konuşmadan çıkarılmasını istedi. Türk bakan bunu reddetti. Batılı bir görevli satırın "zararsız" olduğunu, ama sinirlendiği açıkça görülen Nalbandyan'ın törene devam etmeyeceğini belirttiğini söyler.

VIP konuklar yapılacak tören için üniversitede toplanmıştı. Fransız, Rus dışişleri bakanları ve AB dış ilişkiler sorumlusu, töreni beklerken televizyonda Almanya-Rusya futbol maçını izliyorlardı. Bir ara, Ermenistan'ın İsviçre büyükelçisi gibi davranan meşhur Ermeni şarkıcı Charles Aznavour'un üniversiteye giderken Nalbandyan'ın makam aracını ödünç alarak kullanması derhal Nalbandian'ın görevden alındığı ve yerine Aznavour'un atandığı dedikodusunun yayılmasına yol açtı.

Clinton Nalbandyan'ın hamlesini öğrendiğinde üniversiteye gidiyordu. Araç konvoyu geri döndü ve onu oteline getirdi. Bir saat boyunca yağmur altında oturdu, iki cep telefonuyla Nalbandyan ve Davutoğlu ile konuştu. Hiç kimsenin farkına varmadığı garip bir rastlantı ve kötülük işareti, Clinton ve Nalbandyan'ın kaldıkları otelin Dolder Grand Hotel, yani Kasım 1977'de gizli ve sonuç alınamayan Ermeni-Türk görüşmelerinin yapıldığı otel olduğuydu.

Daha sonra Ambühl, elinde uzlaşma önerileriyle birlikte siren ışıkları yanan bir polis aracıyla geldi. Clinton ve Ambühl

Nalbandyan'ın otel odasına çıktılar ve onu "resmen ajite" bir halde buldular. Nalbandyan başkanıyla çeşitli telefon görüşmeleri yapmıştı. Vaziyeti kurtaracak bir uzlaşma müzakere edildi, buna göre iki bakan iki protokolü imzalayacak ama konuşma yapmayacaktı. Lavrov, Nalbandyan'a "Eduard! Törenin açıklamasız yapılmasını kabul et" diyen bir not yazdı, bu metnin altında Kouchner ve Solana'nın da imzaları vardı. Clinton Nalbandyan'ı resmî arabasıyla üniversiteye geri götürdü.[21]

Akşam saat 20.00'de Calmy-Rey kısa bir açılış konuşması yaparak herkesi içtenlikle karşıladı. Ardından bakanlar oturdular ve biri diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi diğeri ise "ilişkilerin geliştirilmesi" üzerine olan iki protokolün nüshalarını imzalamak beş dakikadan biraz uzun sürdü. Bütün uluslararası erkân masanın etrafındaydı. Daha sonra iki bakan ayağa kalktı ve el sıkıştı. Endişe, yerini bir rahatlama ve gülümseme anına bırakmıştı.

Protokollerin akıbeti

İki protokolün imzalanması ilk adımdı. Protokollerin daha mecliste onaylanması gerekiyordu; bunun ardından Ermenistan-Türkiye sınırı iki ay içinde açılacak ve hükümetler arası komisyon da üç ay içinde kurulacaktı.

Başkan Sarkisyan 14 Ekim'de Bursa'da oynanacak Türkiye-Ermenistan futbol karşılaşmasını izlemek üzere Türkiye'ye uçtu. Her şey çok sıkı denetim altındaydı, bütün yerler önceden isme tahsis edilmişti ve Azerbaycan bayraklarının satılması yasaklanmıştı; bu durum Türk basınını öfkelendirdi. Yolda gökyüzüne beyaz güvercinler salındı. Abdullah Gül "Tarih yazmıyoruz. Tarih yapıyoruz" diyerek yine sürece kişisel desteğini verdi.[22]

---

21 Phillips, *Diplomatic History*, s. 56; Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 371-372; Matthew Lee, "Turkey, Armenia Sign Historic Accord after Last-Minute Talks to Salvage Pact", *The Associated Press*, 10 Ekim 2009; Vladimir Solov'ev ve Igor Sedykh, "Armenia i Turtsia dogovorilis' molcha po sovetu Sergeya Lavrova [Ermenistan ve Türkiye sessiz bir şekilde Sergey Lavrov'un önerisinde mutabık kaldı]", *Kommersant*, 12 Ekim 2009.

22 Hakobyan, *Armenians and Turks*, s. 374.

Ancak sürecin her iki tarafı da sonuna kadar gerdiği görülüyordu. Sarkisyan, hâlâ "teslimiyetle" ya da "Ermeni tarihinin en büyük hatalarından biri olmakla" suçlanmasına rağmen diyaspora fırtınasından sağ salim çıkmıştı. Erivan'da hâlâ birtakım eleştiriler yapılıyordu ama itaatkâr bir meclisin, kendisi istediği anda iki protokolü onaylayacağından emin olabilirdi. Bazı Ermeni yetkililer protokollerin hemen onaylanması için Sarkisyan'a baskı yaptılar, böylece momentum kaçırılmamış olacaktı. Ama o daha ihtiyatlı bir yaklaşım sergileyerek, iki meclisin aynı anda onaylaması seçeneğini tercih etti. Ermeni yetkililer protokollerin kamuoyunda desteklenmesi veya kabul edilmesi için de uğraşmadılar.[23]

Ocak 2010'da Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokollerin meclisin onayına sunulabilmesi için gerekli onama kararını verdi. Karar bu belgelerin Ağustos 1990 tarihli Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi ile uyumlu olduğunu belirtti. Türk Dışişleri Bakanlığı, Bağımsızlık Bildirgesi'nin alenen Ermeni Soykırımı'nın tanınmasını istediğini ve dolayısıyla mahkemenin yeni bir ön koşul koyduğunu belirterek itiraz etti. Ermeniler, bu itirazın Türkiye'nin ataleti için bir bahane olduğunu ileri sürerek bu argümanı kale almadılar. Taraflar birbirlerini kötü niyetli olmakla suçladılar.

Ancak asıl kritik mesele Dağlık Karabağ idi. Türk başbakanı Erdoğan Zürih'te yapılan törenin üzerinden 24 saat geçmeden Azerbaycan'ın talepleri sorununu yine gündeme getirdi. 11 Ekim'de partililerle yaptığı bir toplantıda "Biz bütün sınırların aynı anda açılmasını istiyoruz... ama Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmediği sürece Türkiye'nin bu konuda olumlu bir tutumu olamaz" dedi. Bu arada Azerbaycan Rusya ile bir gaz anlaşması imzalayarak ve Türkiye'ye yapılması planlanan gaz satışlarını yeniden müzakere etmekle tehdit ederek Erdoğan'ın üzerindeki baskıyı artırdı.

23 Seto Boyajian, "Davutoglu's Chicanery on the Eve of Signing the Protocols", *Asbarez.com*, 9 Ekim 2009. http://asbarez.com/71753/ davutoglu%E2%80%99s-chicanery-on-the-eve-of-signing-the-protocols; Levon Marashlian, "Maybe One of the Biggest Blunders in Armenian History", *Asbarez.com*, 30 Ekim 2009. http://asbarez.com/72728/ maybe-one-of-the-biggest-blunders-in-armenian-history/.

Erdoğan ve Davutoğlu Karabağ'da ilerleme kaydedilmesi amacıyla her iki tarafa baskı uygulaması için Washington'a başvurularda bulundular – ancak yaptıkları açıklamalar Ermenileri daha uzlaşmaz hale getirdi. Aralık 2009'da, Atina'da yapılan bir toplantıda, ABD'li bir görevlinin ifadesiyle Karabağ konusunda "Ermeniler frene bastılar" ve Bakan Nalbandyan en son hazırlanan taslak belgenin bir nüshasını almayı dahi reddetti. Bir ay sonra Başkan Sarkisyan, Medvedev ve Aliyev ile yapılacak üçlü zirveye katılmak üzere Soçi'ye geldiğinde daha da sert bir tavır içindeydi. Toplantı başansız geçti. Ermeni devlet başkanı için sorun onun "bir numaralı" meselesi olan Karabağ konusunda Türkiye'nin baskısı karşısında taviz veriyor görünmesiydi – Ermenistan kamuoyu onu ihanetle suçlayacaktı.

Nisan 2010'da Başkan Obama, normalleşme sürecini korumaya yönelik son bir gayret olarak Erdoğan ve Sarkisyan'ı Washington'daki nükleer zirveye davet etti. Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev'in davet edilmemesi dikkat çekiciydi. Beyaz Saray'da yapılan bir görüşmede Erdoğan, Ermeni kuvvetlerinin işgal altındaki Dağlık Karabağ topraklarından sınırlı bir şekilde geri çekilmesini talep etti ama Sarkisyan bu meseleyi Türkiye ile müzakere etmeyeceğini tekrarladı.

22 Nisan'da, yol haritasının duyurulmasından bir yıl sonra, 24 Nisan anmalarından iki gün önce Sarkisyan, Ermenistan'ın protokoller sürecine katılımını askıya aldığını kamuoyuna duyurdu. Cumhurbaşkanı Gül'e yaptığı işbirliği için teşekkür etti ama Türkiye'yi bir süreci sonuçlanmadan sürüncemede bırakmakla suçladı.

Protokollerin vaat ettiği normalleşme sürecinin başarısızlığa uğraması, Ermenistan'ın 1991'de bağımsızlığını kazanmasından 20 yıl sonra, çıkar gruplarının Ermenistan-Türkiye normalleşme düğümünün çözümünü daha da zorlaştırdıklarını gösterdi.

Başarısızlığın kimseye faydası olmadı. Türkiye hem Kafkasya'da hem de uluslararası alanda Ermenistan ile yakınlaşmayı reddetmenin getirdiği aynı dezavantajlarla başbaşa kaldı. Türkiye sınırı kapalı olan Ermenistan'ın dış politika seçenekle-

ri yine kısıtlı hale geldi ve Moskova avantaj elde etti. Ağustos 2010'da Ermenistan, Rusya ile aralarındaki askerî işbirliğini derinleştiren ve Gümrü üssünün kiralanmasını 2044'e kadar uzatan yeni bir askerî anlaşma imzaladı. Bu Azerbaycan'ın da Ermenistan ile olan çatışmasında hiçbir yeni kazanım elde etmemesi anlamına geliyordu. Süreçte rol oynayan bütün liderler tutumları nedeniyle kısa vadeli bazı avantajlar sağladılar. Ama güvensizlik üstün geldi. Ermeni Dışişleri Bakanlığı, protokollerin onaylanmasından başka görüşülecek bir gündem maddesinin olmadığını ileri sürerek her türlü üst düzey teması kesti. Bütün bu gelişmelerin talihsiz sonucu ise, Ermeni ve Türk toplumları arasında kurulan yeni bağlantılara rağmen, bu yeni tıkanıklığın devletlerarası ilişkileri 20 yıldır olduğundan daha derin dondurmasıydı.

11

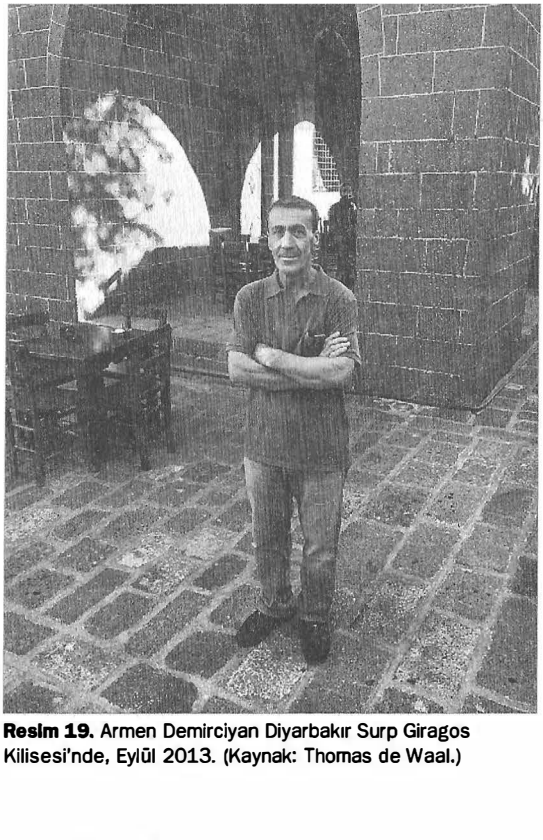
DİYARBAKIR'DAKİ SAKLI HİKÂYELER

Armen Demirciyan ipi çekti ve Surp Giragos Kilisesi'nin çanı, masmavi, dingin gökyüzüne uzanan, 30 metre yüksekliğindeki çan kulesinde çınladı. Bir eylül günü, akşam üzeri beş sularında, Diyarbakır'ın saklı hikâyelerini deşmek üzere şehre geri dönmüştüm.

Avlunun büyük taşları şehrin gürültüsü patırtısı arasında bir sığınak gibiydi. Yavaş hareket halindeki bir ziyaretçi grubu yeniden açılan Ermeni kilisesini görmeye, kitap satın almaya ve çay içmeye geldi. Saçları dökülmüş, altın kolyeli bir Ermeni Los Angeles'tan buraya gelmiş, ud denilen yarım armut şeklindeki bir müzik aletini çalıyordu.

Kiliseye bakan adamlardan biri olan Armen her işe koşuyordu: Ziyaretçilere kiliseyi gezdiriyor, çay servisi yapıyor, avluyu süpürüyor, kitap satışını yapıyor ve çiçekleri suluyordu. Kısa boylu, zayıf ve sıcak kanlı Armen (Resim 19) adeta mekâna hayat veren dinamo gibiydi.

Armen asıl adı değildi. Kilisenin diyakozu ve bakıcısını mola vermeye ikna ettiğim sırada bana hikâyesini anlattı. "25 yaşına kadar Ermeni olduğumu bilmiyordum" dedi. Şimdi 52 yaşındaydı. Lice kasabasında büyümüştü. Annesi Kürt'tü, babası Müslüman olmuş, bütün hayatı boyunca kimliğini çocukların-

Resim 19. Armen Demirciyan Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nde, Eylül 2013. (Kaynak: Thomas de Waal.)

dan saklayan bir Ermeni'ydi. "Babam ve annem Kürtçe konuşurlardı. Kürt olduğumu düşünüyordum." Armen Ermeni olduğunu ancak babası öldükten sonra öğrendi. Çocukluğundan kesik anılar hatırladı, insanlar onunla dalga geçiyordu. "Ben büyürken insanlar bana *fille* [Kürtçede Ermeniler için kullanılan aşağılayıcı bir kelime] derlerdi. Sonra neden böyle dedikleri anlaşıldı."[1]

Armen *Agos* gazetesi yayımlanana ve Hrant Dink Diyarbakır'ı ziyaret etmeye başlayana kadar bu keşfini kendisine saklamış. "Hrant dönüm noktası oldu" dedi. Cep telefonunu çıkardı ve

1 Armen Demirciyan ile söyleşi, Diyarbakır, 29 Eylül 2013. Bu bölümdeki bütün görüşmeler 29 Eylül-1 Ekim 2013 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Mükemmel bir rehber ve çevirmen olan Serra Hakyemez'e müteşekkirim.

eski editörün 0533 ile başlayan numarasını gururla bana gösterdi. "Onun ölümünden sonra risk almaya karar verdim. Korkunun da bir sınırı vardır."

Dünyanın bu bölgesinde hiç sır olmaz, tabii sonuna kadar direnmeniz şartıyla. Cesaretlenen Ermeni, kasabanın yaşlılarından babasının asıl soyadını öğrendi ve Armen Demirciyan adını aldı. Müslüman adı Türk devletinin verdiği nüfus cüzdanında hâlâ duruyordu ama "Onu yazmanı istemiyorum! Yeni kimliğimle gurur duyuyorum" dedi. Armen aynı zamanda Ermeni bağlantılarını da araştırdı ve sonunda onları buldu: İki kuzeni Amsterdam'da, bir kuzeni de Marsilya'daydı. Bir akrabası New York'ta antikacılık yapıyordu.

Diyarbakır'daki kilise restore edilip 2011'de yeniden açıldığında bu işleri yapacak biri aranıyordu. Armen şoförlüğü bıraktı ve buraya gelerek göreve başladı. Kilise onun hayatıydı, günde 13 saat çalışıyordu. Armen restorasyon bütçesindeki eksiğin tamamlanması için her gelen ziyaretçiden ısrarla birkaç kuruş bağış yapmasını istedi. Bütün dünyada o kadar zengin Ermeni varken Ortadoğu'nun en büyük Ermeni kilisesinin restorasyonu için çok azının bağış yapmış olmasına içerliyordu.

"Kim Kardashian nerede?" diye sordu.

Kilise avlusundaki cilalı ceviz masalardan biri, iki gün boyunca benim çalışma mekânım oldu – tahmin edebileceğiniz gibi en güzeli. Anlatacak hikâyeleri ve söyleyecek fikirleri olan Diyarbakırlılarla tanıştırıldım. Arada sırada Armen üzerinde kilise resmi olan ince belli bir bardakla çay getirirdi, günlük çay hesabını titizlikle tutardı. Sakin bir ortam vardı, sadece kilise çanı günde iki kere çalıyor ve bitişik camiden gelen ezan sesi avluya süzülüyordu.

Gafur Ohanyan kilise vakfını yönetiyor. Türkler 1974 Kıbrıs çıkartmasını yapana kadar burada, kilisenin etrafında "Gâvur Mahallesi" olarak bilinen dar sokaklarda küçük bir Ermeni cemaatinin –yaklaşık 50 ya da 60 aile kadar– yaşadığını söyledi. Kıbrıs sorunu patlak verdiğinde bu cemaatin çoğu gitti. Kalabalık bir grup, tehditkâr "Ya Kıbrıs'ın yarısı ya Agop'un [Agop bir Ermeni adıdır] karısı" sloganını atmıştı.

Az sayıda Ermeni bir sonraki felakete, 1992'de Türk devletinin PKK'li Kürt gerillalara karşı başlattığı köy yakma harekâtına kadar zar zor direndi. Yüzlerce köy yerle bir edildi ve insanlar köyleri terk etti. Bu noktada son Ermeni rahip burayı terk etti ve kilise yıkılmaya başladı. Birkaç yıl içinde harabeye döndü.

"Burası bir çekim merkezi haline geldi" dedi Gafur. Ailesi 25 yıl önce Diyarbakır'a taşınmıştı. İki kuşak önce Ohanyanlar zengin toprak sahipleriydi ama Felaket sırasında neredeyse her şey yok olmuştu. Ailesi "tıpkı etrafa saçılan nar taneleri gibi" dünyaya dağılmıştı.

Diyarbakır'da kilise açıldığı andan itibaren Ermeniler saklandıkları yerlerden çekinerek ortaya çıkıyorlar. Bu, son on yılda Türkiye'de yaşanan büyük bir gelişmenin parçası: Ermeni Soykırımı'ndan neredeyse bir yüzyıl sonra Anadolu'da çok sayıda insan Ermeni kökenlerini sahiplenmeye başladı.[2]

1915'te on binlerce Ermeni kadın ve çocuk ya vahşice kaçırıldı ya da Kürt ve Türk ailelerle birlikte yaşamak üzere gönüllü olarak teslim oldu. Misyonerler bu kayıplar hakkında raporlar hazırladılar; görgü tanıkları hatıralarında onlardan nasıl sonsuza dek ayrıldıklarını anlattılar. 1920'li yıllardan itibaren bu kadınlar ve çocuklar tamamen gözden kayboldular. Ermeni isimlerini ve kimliklerini kaybettiler, Müslüman oldular. Çoğu geçmişleriyle ilgili hakikati yakın aile üyeleri dışındaki herkesten gizledi.

Bunun asıl anlamı bugün Doğu Anadolu denilen bölgede aile köklerinin Ermeni olduğunu bilen kişi sayısının yüz binleri bulabileceğidir. Antropolog Leyla Neyzi öğrenci ekibiyle birlikte saha araştırması yaptığı sırada, Diyarbakır yöresindeki insanların hatıraları üzerine yapılan söyleşileri derlerken "Herhangi bir şekilde Ermeni akrabası olmayan bir aile bulamadık"[3] der.

Diyarbakır'da Kürt isimleri taşıyan, hiç Ermenice konuşmayan, aile geçmişinin belli belirsiz farkında olan bu insanlar ye-

2 Diyarbakır Ermenileri ile yapılan öncü bir sözlü tarih çalışması Hrant Dink Vakfı tarafından yayımlanmıştır. A Ferda Balancar (der.), *Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor, Sessizliğin Sesi II*, (İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2013).

3 Leyla Neyzi ile söyleşi, İstanbul, 27 Eylül 2013.

ni restore edilen kiliseye geldiler, buranın ait oldukları bir yer olduğunu hissettiler ve Ermeni olmaktan gurur duyabildiler. Surp Giragos'taki ilk Paskalya ayinine altı-yedi yüz kişi geldi; bunların ancak çok cüzi bir kısmı Hıristiyandı – geri kalanların çoğu Müslümanlaştırılmış Ermenilerdi, bunların da bazıları kimliklerini açıklamış bazıları açıklamamıştı. Sonra geleneksel bir Ermeni akşam yemeği yediler, yemekte meşhur Diyarbakır kuzu yahnisi vardı ve toplam 100 kilo et tüketilmişti.

Gafur beni bu Ermenilerin bazılarıyla tanıştırdı, gelip avludaki masama oturdular ve hikâyelerini anlattılar. Konuşanların hepsi zorlu Ermeni kimliğini "açıklama" sürecinin hâlâ ortasındaydı ve birlikte çalıştıkları veya gayet iyi tanıdıkları insanların onların gerçek kimliklerini bilmediklerini söylediler. Dolayısıyla isimlerini söylememeye karar verdim.

Orta yaşlı bir öğretmen, ailesinin hikâyesini paylaştı. 1915'te 10 yaşında olan babası, aile tehcir edildiğinde kaçmış. Bir Kürt köyüne sığınmış, burada deri işçiliğini öğrenmiş, eyer yapımcısı olmuş ve yerli bir şeyh tarafından evlat edinilmiş. Öğretmenin babası dış görünüşüyle bir Kürt olmuş. Çocuklarına –esasen bir uyarı olarak– Ermeni olduklarını söylemiş. "Çocukluğum boyunca, çocuklarla kavga ettiğimiz zaman, babam haklı ya da haksız olmamıza bakmaksızın Kürtlerle kavga ettiğimiz için bizi döverdi – 'Hiç kimsemiz yok, kavgaya nasıl cüret edersiniz? Biz yapayalnızız, bu ne cüret?'" derdi.

Hüzünlü bir hali vardı. Ermeni olduğunu başkalarına açıklamamanın hâlâ daha kolay olduğunu söyledi. "Kaygının üstesinden gelemiyorum." Ama kilise yardım etti. "Ben ne Müslümanım ne de Hıristiyan. Kilise restore edilmeden önce her pazar buraya gelirdim, büyüklerimin ziyaret ettiği yere geldiğimi hissederdim. Huzur bulurdum, bu mekânı atalarımla paylaştığımı hissederdim."

Hrant Dink'in, en önemli hedefin vatandaşlık hakları ve demokratik bir Türkiye olduğu yolundaki görüşünü destekliyordu. "Ermeniler için özel bir şey istemiyoruz. Türkiye'nin demokratik bir ülke olması yeterli olacaktır. Her etnik grup daha iyi bir konuma gelecek, buna Ermeniler ve Türkler de dahildir."

Bir başka öğretmen geldi ve masama oturdu. Aile hikâyesini en ince ayrıntısına kadar dikkatli bir şekilde anlattı. Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Askar adlı bir köyden geliyordu. Ailesinin her iki kanadı da Müslümanlaştırılmış Ermenilerdi. Ebeveynleri, yaşlı kadınlar tarafından, evlilik için uygun Ermeni adaylar olduklarını gösteren "gizli işaretler" aracılığıyla eşleştirilip evlenmişlerdi. "1915'i ilk kez büyükannemden öğrendim, dedemi hiç tanımadım. Büyükannem bana köyde eskiden Ermenilerin yaşadığını söyledi, bizi kılıçlarla kıyımdan geçirdiler" dedi.

Ancak 10 yaşında okula gitmiş. "Tabii ki bize karşı ayrımcılık yapılıyordu, çünkü biz Müslüman değildik. İnsanlar bize *fille Askare* diyordu. Ama fiziksel şiddet yoktu, sadece taciz vardı. Büyükannem bu sataşmalara karşılık olarak 'De ki Kürt cebinizdeki parlak kırmızı bir elma, yine de cebinizi kesmelisiniz ki elma düşüp gitsin' derdi."

Ona bir Ermeni olarak büyümenin en zor yanının ne olduğunu sordum. Cevabı dokunaklıydı. "Masalların yokluğu. Ortaokula başladığım zaman diğer çocukların hikâyeleri, peri masalları, efsaneleri, şarkıları olduğunu fark ettim, oysa ben bu kültürden yoksundum. Annem ve ailem beni asla bu eşsiz kültürle yetiştirmedi. Diğerleri ortak hikâyeleri paylaşıyordu, siz değil."

Öğretmen bu durumun nedeninin ailesinin Ermeni geleneklerini bilmemesi mi yoksa sadece bu gelenekleri aktarmayı beceremmesi mi olduğunu bilmiyordu. "Bana ait tek bir şarkının ya da hikâyenin bile olmaması çok kötüydü. Kendimi ilişkilendirebileceğim tek şey travmatik hikâyeydi. Ailelerimizden bir çocuk oyunu bile öğrenmedik. Belki kendi çocuklukları o kadar trajikti ki oyun oynamayı dahi unutmuşlardı."

Türkiye Ermenileri, üç kuşak boyunca gizli bir toplum gibiydiler, hikâyelerini anlatamadılar. İstanbul'dakiler bile Hıristiyan olmalarına ve Ermeni dilini kullanmalarına rağmen göze batmamaya çalışıyorlardı.

1970'li yıllardan itibaren daha genç bir kuşak, parçaları yeniden birleştirmeye başladı. Şimdi İstanbul'da yaşayan Erzurum

doğumlu iş adamı Dikran Altun bana ailesine ait bazı hikâyeler anlattı. Kayınpederinin hikâyesi yüreğimi sızlattı. 1915'te dört yaşında, annesi ve kız kardeşiyle birlikte trenle Suriye'ye tehcir ediliyormuş. Bir ara trenden inmiş ve taşlarla oynamaya başlamış – tren onu almadan hareket etmiş ve annesinden ve kardeşinden sonsuza dek ayrılmış. Bir Bedevi onu almış, daha sonra bir Ermeni aile tarafından evlat edinilmiş. "Ninelerimiz ve dedelerimiz ve hatta ebeveynlerimiz bu konuda konuşmak istemezlerdi. Bu konuda 20, 30 yıl önce konuşmaya başladılar. Hrant'tan sonra her aile bu konu hakkında konuşmaya başladı."[4]

Altun yirmili yaşlarında iki kayıp amcasının izini sürmüş ve parçalanan ailesini yeniden bir araya getirmeye başlamış. Altun'un Orta Anadolu, Kayseri'den gelen babaannesi 1915'te iki büyük oğlunu kaybetmiş. İlk kocası öldürülmüş ve daha sonra tehcirler sırasında çocuklarından ayrılmıştı. O Türkiye'de kalmayı başarmış ancak çocukları bir Amerikan yetimhanesi tarafından Halep'e götürülmüştü. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden evlenmiş ve dört çocuğu daha olmuş ki Altun'un babası da bunlardan biridir.

Altun Beyrut'ta öğrenciyken babaannesinin ilk evliliğinden olan amcalarını aramaya başladı. Kendi köylerinden gelen Beyrut Ermenilerinden küçük amcası Tatul Torosyan'ın San Francisco'ya göç ettiğini öğrendi. Buradaki Ermeni kilisesiyle temasa geçti ve onlar amcasının adresini buldular. 1973'te Altun, San Francisco'ya uçtu ve amcası Tatul'u annesiyle tekrar bir araya getirmek üzere İstanbul'a getirdi. Artık o 58, annesi de 85 yaşındaydı, bütün bir hayat yaşanıp gitmişti – birbirlerini son gördüklerinde Tatul 1 yaşındaydı. "İstanbul'da yaşayan iki erkek iki kız kardeşi vardı, onlardan haberi bile yoktu." Ana oğul tekrar bir ilişki kurabildiler mi, diye sordum. Altun izlenimlerini kelimelere dökmeye çalıştı, ama çok zorlandı. "Birbirinizi görmeyince... Çok üzücüydü. Nasıl söylesem bilemiyorum."

Altun'un büyük amcası Aram Torosyan'a gelince, o 1948'de yola çıkan kafilelerin biriyle Beyrut'tan Sovyet Ermenistanı'na

4 Dikran Altun ile söyleşi, İstanbul, 31 Mayıs 2013.

göç etmişti. 1991'de Altun, Ermeni şehri İcevan'da onun da izini sürdü – ancak amcasının bir yıl önce öldüğünü öğrendi. Altun amcasının dul eşini ve çocuklarını –kuzenlerini– buldu ama anne ve büyük oğlu asla bir araya gelemedi.

Neredeyse Türkiye'deki bütün Ermenilerin buna benzer hikâyeleri var. Bu hikâyeleri daha önce anlatabilselerdi, bu, sessizlik duvarının ve Türk devletinin Ermeni meselesi etrafında yarattığı yalancılığın kırılmasına yardımcı olabilirdi. Ermeniler Türk toplumu açısından insanlaşmış olurdu.

2004'te bir kitap sessizlik engelini yıktı. Bu, avukat Fethiye Çetin'in *Anneannem* adlı kitabıydı. Çocukluğunda birlikte yaşadığı anneannesi Seher ile yakın bir ilişkisi vardı. 1975'te 65 yaşında olan anneannesi, ailesinin ve erkek kardeşinin Amerika'da olduklarını ve onları bulmak istediğini söyleyerek onu şaşırttı. Bu Çetin'e bir şey ifade etmedi, çünkü o sadece büyük büyük dedesinin Türk ordusunda görevli bir onbaşı ve büyük büyük annesinin de onun karısı olduğunu biliyordu. Oysa anneannesini büyüten çift onun gerçek ailesi değildi; anneannesi Ermeni idi ve gerçek adı Seher değil Heranuş Gadaryan idi. "Bana anlattıkları, bildiğim hiçbir şeye uymuyordu. O zamana kadar bütün bildiklerim alt üst oldu, değerlerim bin parçaya bölündü."[5] Çetin anneannesini ailesi veya erkek kardeşiyle tekrar bir araya getirmek için çabaladı, ama anneannesi onları göremeden öldü ve Birleşik Devletler'de doğan bir kız kardeşiyle hiç karşılaşamadı.

Anneannesi 2000 yılında 95 yaşında öldüğünde Çetin onun hikâyesini anlatmaya karar verdi. Çetin bana Türkiye'de insanların Ermeni tehcirlerini tartıştıkları tatsız üslup –"Bu kaç kişinin öldürüldüğüne indirgenen bir tartışmaydı"– ile kendisinin bildiği gerçek arasındaki çelişkinin onu hüsrana uğrattığını söyledi. Hrant Dink'in arkadaşı ve aynı zamanda avukatı olan Çetin, onun kitabı *Agos*'tan çıkarma davetini reddetti çünkü kitabın ana akım bir Türk yayınevi tarafından basıldığını görmek istiyordu. Genel Türk okuruna ulaşmak için kitabında "soykı-

5 Fethiye Çetin, *My Grandmother*, çev. Maureen Freely (Londra ve New York: Verso, 2008), s. 66 [*Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004].

rım" kelimesini de kullanmamaya karar verdi. "Bu kitabı yazmaya karar verdim, şu 'S'li kelimeyi' hiç kullanmadım, tek isteğim insani bir hikâye anlatmaktı, insanlarda bir başka ufuk açacağını umduğum bir hikâye."[6]

Anneannem'de Fethiye Çetin anneannesinin sırrını ona nasıl yavaş yavaş açtığının hikâyesini, onun kendi hikâyesiyle birlikte anlatır. Yavaş gelen bir itiraftır. "Özel ve çok gizli bir ittifak kurduk. Onun yıllardır taşıdığı yükten kurtulma –sırrını saklayan perdeleri açma, şimdiye kadar hiç kimseyle paylaşmadığı bu hikâyeyi anlatma– arzusunu hissettim ama sanırım hiç bilmediğim bir hayatı, birden öğrenmenin beni derinden sarsacağını da biliyordu. Beni koruyordu."[7]

Daha sonra Çetin, Heranuş/Seher'in yaşamında, onun Ermeni kimliğini ele verebilecek ipuçlarını kaçırdığını fark etti. Maden'de her yıl anneannesi ve kasabadaki birçok kadın aynı anda aynı çöreği yaparlarmış; bu üstü yumurta, kurutulmuş vişne tozu ve rezene tohumu ile süslü tatlı bir çörekmiş. Daha sonra onların Paskalya için gizlice çörek pişiren bir grup Ermeni kadın olduklarını anladı.[8]

Heranuş'un gençlik yılları yürek paralayıcıdır. Dicle Nehri kıyısında Habab (ya da Palu) adlı bir köyde büyümüş. Babası çalışmak üzere Amerika'ya göç etmiş. 1915'te, 10 yaşındayken, köydeki bütün Ermeni erkekleri toplamışlar, o ve annesi ve köyün diğer kadınlarını ve çocuklarını kilisenin avlusuna kapatmışlar. Bir kız çocuğu avlunun yüksek duvarlarından dışarı bakmak için birinin omuzlarına çıkmış. Aşağı indiğinde "Erkeklerin boğazını kesiyorlar ve onları nehre atıyorlar" demiş.

Ardından kadınlar ve çocuklar tehcir yoluna koyulmuşlar. Yaşlılar, sakatlar ve geri kalanlar yolda öldürülmüş. Kafile Maden şehrine vardığında, iki kuzeni daha fazla dayanamamış. Heranuş'un büyükannesi onları Dicle Nehri'ne atmış, ardından da kendisi atlamış. İki Müslüman erkek Heranuş'u ve erkek kardeşini alıp götürmek istemiş ama annesi reddetmiş. Bu-

6 Fethiye Çetin ile söyleşi, İstanbul, 3 Haziran 2013.

7 *My Grandmother*, s. 62.

8 *My Grandmother*, s. 101-102.

nun üzerine onu ve kardeşini zorla almışlar ve ayrı ayrı evlere götürmüşler. Onu kaçıran Albay Hüseyin adında bir Osmanlı askeriymiş, onu evlat edinmiş; Albay Hüseyin onu şefkatle büyütürken karısı ona hizmetçi muamelesi yapmış. Erkek kardeşi Amerika'daki babasına ve annesine ulaşmak için kaçmış. Heranuş 15 yaşındayken Madenli bir adamla evlenmiş.

Heranuş'un Amerika'daki ailesi onu buldu, ancak bir süre haberleştikten sonra bağlantı yine koptu. Fethiye Çetin anneannesinin ölümünden sonra Amerika'daki kuzenlerinin peşine düştü. Heranuş'un babası 1965'te Birleşik Devletler'de öldüğü zaman diğer kızının, onun cüzdanında dörde katlanmış eski bir mektup bulduğunu öğrendi. Bu 50 yıl önce Heranuş'un bir çocukken New York'ta ona gönderdiği bir mektuptu.

Anneannem 2004'te yayımlandı. 3.000 adet basılan ilk baskı üç günde tükendi. Çetin "yüzlerce" telefon ve mektup aldığını, bunların çoğunun benzer aile hikâyeleri olan insanlardan geldiğini söyledi. Kitap diğerlerinin de açılması için bir katalizör oldu. "Büyük sessizlik vardı. Ama kitap yayımlanır yayımlanmaz, insanlar bu hikâyeleri anlatmaya başladılar." Bundan sonraki dört yıl içinde, Türkiye'deki Müslümanlaştırılan Ermeni kadınların hikâyesini anlatan en az sekiz kitap daha yayımlandı.[9]

Türkiye'de sıradan insanlar geçmiş hakkında konuşabileceklerini hissettiği ve siyasi ortam daha hoşgörülü bir hale geldiği için araştırmacılar Anadolu'da sözlü tarih çalışmaları yapmaya başladılar. İngiliz gazeteci Christopher de Bellaigue, Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki küçük Varto kasabasında bir yıl yaşadı. Sözlü tarih katmanlarını kazdı, bunlar yirminci yüzyılın başından 1990'larda PKK ile girişilen savaşa kadar süren, her biri Sünniler, Ermeniler, Aleviler ve Kürtler arasında yaşanan şiddet epizodlarıyla dolu katmanlardı. Ermeniler yığının en altın-

9 Bu konuda, bkz. Ayşe Gül Altınay ve Yektan Türkyilmaz, "Unravelling Layers of Gendered Silencing, Converted Armenian Survivors of the 1915 Catastrophe", *Untold Histories of the Middle East* içinde, Amy Singer (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2008).

daydı. Kasabada sağ kalan 10 Müslümanlaştırılmış Ermeni aile vardı, bunların durumunu herkes bilirdi, onlar yerli Sünnilerin çocuklarını evlendirmeyeceği "kendi kendine varlığını sürdüren bir alt küme" olarak yaşıyorlardı. De Bellaigue "Hiç gurur yoktu bu kurtuluşta. Ölümden kaçıp Anadolu'da hayata devam etmelerini mümkün kılan nitelikler kahramanca şeyler değildi: kurnazlık, yalancılık, fırsatçılık, bencillik. Altınla hoş bir kız çocuğunun da yardımı oluyordu. Bu yüzden, atalarının kurtuluş öyküsünü anlatırken gözleri parlamıyordu hayatta kalanların"[10] diye yazar.

De Bellaigue Varto'da insanların her şeyi gayet iyi hatırladıklarını, ancak hatırlarken seçici davrandıklarını keşfetti. Emeran köyü yakınlarında bir çiftçi ona bazı yaşlı armut ağaçlarını ve otlakları gösterdi, bu otlaklar bir yüzyıl sonra hâlâ Ermeni sahiplerinin adıyla anılıyordu: "Şu ağaçlar Agop'un merasında ve şunlar da Khoren'in."[11] Haziran 1915'te çok sayıda Vartolu Ermeni Newala Ask denilen bir vadide katledildi. Bir sabah, de Bellaigue kasaba civarında yürüyüşe çıktı ve iki Vartolu onu durdurdular ve konuşmaya başladılar, daha ileri gitmesini engellediler. Daha sonra onun Newala Ask Vadisi'ne gitmesini engellediklerini anladı, "toprağın, ölü kemiklerinden kül renginde kaldığı söylenen yer" [12] De Bellaigue şu sonuca varır:

> Yirmi otuz yıl öncesine kadar geceleri atalarının istismarını tartışmaktan, keyif çatmaktan ve şarkı söylemekten başka yapacak hiçbir şeyi olmayan bir toplumda geçmişin ne anlama geldiğini öğrendim. Bu toplumun içinden geçen çatlaklar, komşu vadilerde, hatta komşu evlerde bile tarihin çarpıcı biçimde farklı versiyonlarının anlatıldığı anlamına geliyordu. Varto'da veya Vartolu diyaspora içinde yakın bir akrabasının –diyelim ki bir dedenin– korkunç bir suç işlediğini itiraf eden bir adamla veya kadınla nadiren karşılaşıyorsunuz. Fakat

10 Christopher de Bellaigue, *Rebel Land, Among Turkey's Forgotten Peoples* (Londra: Bloomsbury, 2009), s. 109 [*İsyan Toprakları-Türkiye'nin Unutulmuş Halkları Arasında*, çev. Recep Ersel Erge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016].

11 De Bellaigue, *Rebel Land*, s. 50.

12 De Bellaigue, *Rebel Land*, s. 111.

bu bir istisna teşkil ediyor. Genel olarak, Vartolular tarihi atalarını temize çıkarmak ve düşmanlarını ipe çekmek için kullanıyorlar.[13]

Türkiye'nin farklı yerlerinde çeşitli araştırmalar yapan, Sabancı Üniversitesi'nden antropolog Leyla Neyzi de sözlü tarihlerin dikkatli kullanılması gerektiğini belirtiyor. Neyzi, bazı Ermeni araştırmacıların yaklaşımının aksine Ermeni Soykırımı'nın tarihsel onayı için sözlü tarihleri kullanmanın artık mümkün olmadığına inanıyor – çünkü bütün görgü tanıkları öldüler. "[Ermenilere] ne olduğunu biliyoruz" der Neyzi ama "ortada hakikat budur diyebileceğimiz bir şey yok."

Neyzi ve ekibi Türkiye'nin dört ayrı yerinde 100 söyleşi yaptı. Neyzi Ermeniler konusuna tek taraflı yaklaşmaları gerektiğine karar verdi çünkü bugün Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde "Ermeni kelimesi çok sorunlu bir kelimedir" (Ermeni dölü sözü hâlâ bir küfürdür). Söyleşiyi yapanlar "Ermeni" kelimesini kendileri kullanmamaya, bunun yerine muhataplarının bu kelimeyi kullanmasını sağlamaya çalıştılar. "Zanaatkârlar hakkında sorduk. Evler hakkında sorduk. Arazi hakkında, geçmişteki tarım faaliyetleri hakkında, miras, eski gündelik yaşam hakkında, komşular, evlilikler hakkında, gerçek Ermenilerin kişisel hikâyelerini hatırlatabilecek şeyleri sorduk."

Neyzi, devletin tarih konusunda yıllardır verdiği talimatlara rağmen, Türkiye'de sıradan insanlara, Ermeniler ve 1915 hakkında neler aktarıldığıyla ilgileniyordu.

> İnsanların yerel durum hakkında konuşurken ve genelleme yaparken kullandıkları üslup arasında bir çelişki vardı, çünkü Türk halkı yerel olarak yaşanan ve bu konuda sahip olunan bilgiyle okulda ve medya aracılığıyla öğretilen bilgi arasında sıkışıp kalmıştı. İnsanların genelde Ermeni halkı ve onlarla olan ilişkileri, atalarının Ermenilerle olan ilişkileri hakkında çok olumlu ve canlı hikâyeleri vardı. Umumiyetle bir sorun yoktu, yerel düzeyde her şey yolundaydı vesaire. Bütün bunların nasıl değiştiği konusunda konuşmak istemiyorlardı. Olan-

13 De Bellaigue, *Rebel Land*, s. 55.

lar ve bunların nasıl olduğu konusunda bir sessizlik vardı. Yani herhangi bir fail yoktu. Ortada bir sessizlik vardı – Ermeniler bir şekilde çekip gitmişlerdi.

Divriği'de söyleşi yapılan 70 yaşındaki Necmi adlı emekli öğretmen iyi bir anlatıcıydı, eski Ermeni komşuları hakkında bir sürü hikâye anlattı. Ama babasının 1915'te Ermenilerin tehcir edildiği günkü hikâyesini değiştirerek anlatmasının bazı acı dolu sessizlikleri örtmeyi hedeflediği anlaşılıyordu. Necmi söyleşiyi yapana şunları anlattı:

> Babam hep şöyle derdi "Bir sabah uyandık ve Divriği'de hiç Ermeni kalmamıştı. Evlere girdik, evler bomboş duruyordu. Bir evde, akşam sofrası kurulmuştu, ortada bir çorba kâsesi ve etrafında kaşıklar vardı." Emrin aniden geldiği anlaşılıyor. Pazar yerinde şu duyuru yapıldı: "Ermeniler toplansın." Dediler ki "Duyuru yapıldı, kasaba tellalı bağırdı, dükkânlar kapandı. Ermenileri belediye binasının arkasına topladılar. Ne olduğunu bilmiyoruz. Herkes evine koştu. Sonrasında ne olduğunu bilmiyoruz." O sırada neler olduğunu gören birini bulamıyoruz.[14]

2015'in çağdaş Türkiyesi'nde ortak hafıza ve Ermeni algısı, farklı yerlerde çok farklı şekillerde görünüyor. İstanbul'un orta sınıf kesimlerinde Ermeni kültürünü bilmek ve Ermeni kökenlerinin olduğunu ileri sürmek normal hale geldi, hatta moda oldu.

Leyla Neyzi Türkiye'nin taşrasında kendisinin ve ekibinin farklı yerlerde büyük anlatı varyasyonlarıyla karşılaştıklarını söyler. Yukarıdaki anlatıda da görüldüğü gibi en fazla kafa karışıklığı ve çelişkinin Orta Anadolu'da yaşandığını bulguladılar. 1915 Ermeni-Osmanlı savaşının geçtiği yer olan Van'da "nefret" vardı, "çok daha siyah-beyaz bir durum hâkimdi, Ermenilerin geri gelecekleri korkusu vardı."

---

14 Leyla Neyzi, Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Speaking to One Another: Personal Memories of the Past in Armenia and Turkey*, (Bonn: DVV International, 2010), s. 42.

Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun diğer Kürt bölgeleri toplumun en açık olduğu yerlerdi ve toplum en derinleri geçmişe gömmüştü. Eski kafalı ve daha İslâmcı Kürtlerle daha politize olmuş ve daha laik Kürtler arasında farklılıklar var. Sonuncuları ve solcu Kürt partisini temsil eden BDP, Diyarbakır'ın iki seçilmiş belediye başkanı Osman Baydemir ve Abdullah Demirbaş, Ermenilere yönelik kapsamlı bir açılım kampanyasını desteklediler. Bu, partinin Ermenilerden özür dilemesi, "Ortak Vicdan" isimli anıtın açılması, Surp Giragos Kilisesi'nin yeniden inşa edilmesi ve Ermenice kurslarının açılmasını kapsıyordu.

Bu kampanya genel bir çokkültürlülük ideolojisiyle birlikte geldi ki bu, BDP'nin Kürtlerin özerkliği için yürüttüğü mücadelede Türk devletine meydan okurken kullandığı ideolojidir. Demirbaş "Kiliseyi, camiyi, sinagogu restore etmeye başladığımızda sadece binaları değil aynı zamanda zihniyetleri de restore etmeyi hedefliyorduk. Belediyeye eleman alınacağı zaman elemanların bir başka dil daha bilmeleri gerekiyordu. Amacımız insanların kendi dillerini korumalarını sağlamaktır. Nefret söylemini kullanan personeli işten atıyoruz"[15] dedi.

1915 anlatısı ve Kürtlerin katliamlardaki rolü, Kürtlerin merkezî devletin Ermenilerden sonraki kurbanı olma ihtimalini kapsayan yeni bir çerçeveye oturtuldu. 1915 ile Kürtlere 1925, 1937 ve 1990'larda yapılan zulümler arasında doğrudan bir bağlantı kuruldu.

Demirbaş şöyle söyledi:

> Devlet bir taşla iki kuş vurmak için Kürtleri kullandı. Devlet, dini kullandı. Bir *fille* öldürenin cennete gideceğine dair bir fetva çıkardılar. Bu operasyonda Kürtlerin katil olarak kullanıldıklarına inanıyoruz. Bu Kürtlerin kendi Kürtlüklerine ilişkin bir farkındalıkları da yoktu, onlar hem Hıristiyanlara hem de kendilerine ihanet ettiler. Bazıları Ezidi Kürtlere ve Alevilere de saldırdılar. [1937] Dersim katliamı sırasında Kürtler de kullanıldı. Sonuçta egemen devletin, bir grup halkı diğerine karşı kullandığını söylüyoruz.

15 · Abdullah Demirbaş ile söyleşi, Diyarbakır, 30 Eylül 2013.

Diyarbakırlı tanınmış Kürt tarihçi Şeyhmus Diken "Durum bazıları açısından hâlâ tartışmalıdır" dedi. 2008'deki "Özür Diliyorum" kampanyasına imza attığı için ona karşı çıkanlar olmuş:

> Dilekçeye imza attığımda Kürt entelektüeller beni eleştirdiler ve Soykırım'ı yapanın Türk devleti olduğunu ve Kürtlerin sadece kiralık katil olarak kullanıldığını söylediler. Onlara bu dilekçeyi imzalamamız gerektiğini çünkü bunun geçmişle bir yüzleşme olduğunu söyledim. Eğer günün birinde Kürdistan diye bir devletimiz olursa bu devlet inkâr temeli üzerine kurulamayacaktır. Eğer Kürtler Soykırım'da, Büyük Felaket'te bir rol oynadılarsa bunu masaya koymamız gerekir.

Diken geçmiş üzerine kazı yapanlardan biri. *Gâvur* mahallesinin, Diyarbakır Ermeni Apostolik Kilisesi'nin etrafındaki labirenti andıran dar sokakların tarihini herkesten iyi biliyor ki burası şehrin en eski Hıristiyan mahallesidir. Parlak bir sonbahar sabahında beni parke döşeli, bazıları iki kol genişliğindeki dar sokaklarda yürüttü, bu sokaklar geçmişin izlerini ve ayrıntılarını taşıyordu. Kuş şeklinde kapı zilleri ve tokmakları vardı, bunlar eski Hıristiyan evleriydi. Mahallede eski bir Keldani kilisesi var; kilise çok iyi korunmuş ancak bugün bir düzineden az sayıda cemaati kalmıştır. Ermeni Katolik Kilisesi'ni de gördük, ancak bugün artık bir dokuma atölyesi olarak kullanılıyor.

Yürüyüşümüz kubbeli Ermeni Protestan Kilisesi'nde sona erdi, kilisenin geniş iç mekânı birinci kattaki galerilerle çevriliydi. 1925'te, Ermeniler gittiğinde, Diken yeni Türk devletine karşı bir ayaklanma başlatan Kürt aşiret lideri Şeyh Said'in göstermelik mahkemesinin burada yapıldığını, insanların mahkemeyi bu galerilerden izlediklerini anlattı. Şeyh Said ve 46 yoldaşı suçlu bulundu ve halk içinde idam edildi. Eski kilise mahkeme salonu olarak kullanıldıktan sonra sessiz sinema salonu oldu.

Şimdi eski şehirde, Ermeni Protestan ve Katolik kiliselerini gerçekten kullanabilecek çok az sayıda Ermeni olmasına rağmen her iki kilisenin de yeniden açılması planlanıyor. Bu Di-

yarbakır'da ümit veren bir başka gelişme. Ama bu "Ermeni açılımı" Türkiye'nin diğer bölgelerine de yayılacak mı yoksa Kürt bölgeleriyle mi sınırlı kalacak sorusu halen geçerliliğini koruyor. Gizli Ermeni hikâyeleri hâlâ "Kürdistan" denilen bölgede çok daha fazla ortaya çıkıyor.

12

İSTANBUL'DA İKİ ANIT

İstanbul'un ortasında, Şişli semtinde birbirine yakın iki anıt vardır. Ermeni mezarlığının kapısı kolaylıkla gözden kaçırılabilir ama bu kapı, düzgün ve iyi bakımlı, selvi ve sedir ağaçlarıyla kaplı geniş bir alana açılır; üzerinde Marriot Hotel yükselir. Beyaz ve mor renkli mermer taşlarla döşeli dar yollar taş mezarlıkların ve aile mozolelerinin yer aldığı alana doğru uzanır. Yol boyunca İstanbul'un ileri gelenlerinin –parlamenterler, oyuncular, müzisyenler ve futbolcular– heykelleri sıralanır, isimleri ve hikâyeleri hem Ermenice hem de Türkçe yazılıdır.

Mezarlığın ortasında şair Taniel Varujan'ın (1884-1915) anıtı yükselir. Varujan heykelde kısa bıyığı ve düzgün kravatıyla elini çenesine dayamış ve düşüncelere dalmış bir haldedir. Varujan'ın 31 yaşında öldürülmesi Ermenilerin uğradığı en ağır kayıplardan biridir. O 24 Nisan 1915'te bu şehirde tutuklanan Ermeni liderlerden biriydi ve dört ay sonra öldürüldü. Kuşağının büyük Ermeni lirik şairi olarak göklere çıkarılıyordu.

Mezarlığın aşağı yukarı bir buçuk kilometre kadar uzağında, sekiz şeritli bir otobanın kenarında, Florence Nightingale Hastanesi ile İstanbul Adliye Sarayı'nın gölgesinde yarı metruk bir park uzanır. Buraya kimse gelmez ve iki ziyaretçinin içeri girmesi için bekçinin, gıcırdayan kapıyı açması gerekir. Etraf çöp-

le doludur. Burası bir zamanlar meşhur bir yerdi, parkın ortasında yükselen, kesik bir obeliskten yapılmış Abide-i Hürriyet (Özgürlük Anıtı), 1911'de Jön Türk savaşçılar anısına dikilmişti. Anıtın etrafında sekiz mezar var. Bunların biri 3 metre yüksekliğinde mermer bir kemerdir; üzerinde Talat Paşa (1874-1921) yazılıdır. Jön Türk liderinin naaşı 1943'te Berlin'den getirilerek buraya gömüldü. Yanında yoldaşı, ateşli Harbiye Nâzırı Enver Paşa yatar.

Birbirlerine yürüme mesafesinde olan bu iki hatıra alanı, modern Türkiye'nin geçmişine dair yaşadığı şizofreni hakkında bir fikir verir. Bir yanda 1915'te öldürülen bir Ermeni şair, yüzlerce soydaşıyla birlikte anılmaktadır. Diğer tarafta şairin tutuklanmasını ve öldürülmesini emreden –ve yirminci yüzyılın en büyük zulümlerinden birini yöneten– adam adına dikilen anıt da hâlâ ayaktadır, ancak bu anıt oldukça kötü durumdadır.

2000'den beri Türkiye, geçmişindeki karanlık noktalara ve kaybolan eski vatandaşları –Ermeniler, Süryaniler ve Rumlar– konusuna ve aynı zamanda Kürtlerin haklarına ciddiyetle eğilmeye başladı. İstanbul ve Ankara'da kentli bir sınıf bu meseleleri gayet iyi biliyor. Bu insanlar Elif Şafak'ın Ermeni tehcirlerini irdeleyen *Piç* romanını alabiliyorlar, ya da Ermeni müzisyen Djivan Gasparian'ın Erkan Oğur ile birlikte çıkardığı CD'yi dinleyebiliyorlar. Kitapevleri içinde "Ermeni Soykırımı" terimi geçen kitapları raflarında sergileyebiliyorlar – bunların biri İttihat lideri Cemal Paşa'nın torunu tarafından yazılmıştır. Antropolog Leyla Neyzi kendisinin ve çağdaşlarının Türk tarihiyle ilgili tutumlarını 1960'larda Almanya'da devlet ortodoksluğuna meydan okuyan kuşakla karşılaştırır. "Ben annemi dönüştürdüm. O arkadaşlarını dönüştürüyor. Bazı arkadaşlarım ise vatana ihanet ettiğimi düşünüyor."

Türkiye dünyaya bağlandıkça, Türk toplumunun yaklaşık 2 milyon kadar Ermeninin Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda nasıl "kayıplara karıştığı" konusunda, bu can sıkıcı konuda er ya da geç bir hesaplaşmaya gideceği anlaşılıyor. Türkiye, ya kölelik mirasını ve Amerika yerlilerine yapılan katliamı tanıyan Birleşik Devletler örneğini ya da sömürgecilik döneminde

ülkelerinin işlediği suçları itiraf eden Britanyalı ya da Fransız yöneticiler örneğini izleyecektir. Cengiz Aktar milliyetçi Türkiye'nin meseleyi unutma yolundaki nafile uğraşını, bir Fransız polisiye filminde cinayetin çözülmesine benzeterek, "Ceset, dolapta saklanamayacak kadar ağır" (*Le cadavre est trop grand pour tenir dans l'armoire*) der.

Ancak Osmanlı Ermenilerinin torunları açısından bunun çok yavaş ilerlediğine dair bir hayal kırıklığı var. New Jersey'de yaşayan Diyarbakırlı bir Ermeni, 2015 arifesinde Türkiye'de yaşanan değişiklikleri yorumlarken "Türkler için 100 yıl çok erken, bizim için ise çok geç" gözleminde bulundu.

2004'te Hrant Dink "Hasta iki toplumuz biz. Türkler ve Ermeniler... Ermeniler bir travma yaşıyor Türklere yönelik. Türkler ise Ermenilere yönelik büyük bir paranoya yaşıyor." diye yazdı. Ermenilerin travması nesilden nesile aktarılmıştır. 1915'te kaybedilen aile fertleri için duyulan kişisel üzüntü sabit kalırken, kaybın toplumsal ifadesi zamanla radikal değişimlere uğramıştır. Hikâye 1919'da, Ermeniler Konstantinopolis'te yeniden toplandığı ve kıyım hakkında alenen konuştukları sırada ve eski İttihatçı faillerin ilk mahkemeleri görülürken kapanabilirdi. Bu süreç bir adalet duygusu yaratamadan sona erdi. Ardından Felaket dünyanın hafızasından silinmeye başladı çünkü Ermeniler dağılmıştı ve Türkiye ve Sovyetler Birliği'nde, her ikisi de örgütlü unutmaya dayanan iki yeni rejim kurulmuştu. 1930'lardan itibaren diyaspora, Ermenilerin kendileri Sovyet Ermenistanı'nın meşruiyetine dair acı bir siyasi kan davası yürüterek meseleyi bastırdılar. Ermenilerin 1940'larda tekrar harekete geçmesi Stalin'in Türkiye'ye yönelik toprak talebi meselesiyle onları cesaretlendirmesi sayesinde oldu.

1965'te, tehcirlerin ellinci yıldönümü sırasında, kişisel acılar ve kamu politikası tekrar bir araya gelince travmanın halen çok güçlü olduğu ortaya çıktı. Ermeni basını yas tutmaya son verilmesini isteyen cesur bir çağrı yayımladı.1977'de "The Time for Crying Has Passed" (Ağlama Devri Bitti) adlı bir makalede Elise Antreassian "Ağlama devri bitti. Artık insanın elini kolunu bağlayan bu yasla mücadele etme ve ondan aldığımız gücü bü-

tün şehitlerimizin hatırasını gerçekten yüceltecek bir işe hasretme vakti geldi"[1] diye ileri sürdü. Eğer bu davet, en azından ortak bir Ermeni düzleminde, başarısız olduysa, bunun önemli bir nedeni Türkiye'den gelen tahkir duygusuydu. 1980'de Türk hedeflere yönelik terör saldırılarının zirveye ulaştığı sırada Ermeni yazar Michael J. Arlen Ermeni suikastçıları kayıtsız şartsız mahkûm etti, ama aynı zamanda bu tarihî yaranın neden hâlâ bu kadar sıcak olduğunu da açıklamaya çalıştı. Soydaşlarını 60 yıllık bir vurdu-kaçtı vakasının travma geçiren felaketzedelerine benzetti:

> Türk görevlileri öldürerek kendilerine hiçbir iyilik yapmıyorlar; masum insanları öldürmek cinayettir ve kurbanlar katilleri tarafından soyut birtakım siyasi veya ulusal genellemelerle ilişkilendirilince daha az kurban olmuyorlar. Diğer taraftan eğer hâlâ bazı Ermeniler, ilk araba kazasından yıllar sonra, gözlerinde deli bakışlarla ortalıkta dolaşıyorlarsa, bu belki de, diğer arabanın aşağı yukarı bir milyon kişiye çarptıktan sonra bir vurdu-kaçtı vakası olarak kalmasıyla ilgiliydi. Belki bir gün arabanın Türk sahiplerinin torunları ortaya çıkıp en azından bu dehşetli olayın gerçekleştiğini itiraf ederler ve diğer arabadaki Ermenilerin torunları da "intikam" hapishanesinden kurtulmaya başlayıp cinayet hayalleri kurmayı bırakırlar – ve asıl güzeli bu hayalleri gerçekleştirmekten vazgeçerler.[2]

Türkiye'nin 1915 suçlarını tanımayı resmen reddetmesi Ermenilerle Türkleri birbirine bağladı. Hrant Dink'in sözleriyle "Sonuçta görülüyor ki işte 'Türk', Ermeni kimliğinin hem zehri hem panzehiridir."[3] Ermeni toplum örgütleri olanları kanıtlama ve Türkiye'yi Osmanlı atalarının yaptıklarıyla yüzleştirerek utandırma ihtiyacını hissettiler. 24 Nisan'da yapılan anma törenlerinin çoğu hâlâ ölen Ermenilerin yasını tutma şeklin-

1 Elise Antreassian, "The Time for Crying Has Passed", *Armenian Mirror-Spectator*, 16 Nisan 1977.

2 Michael J. Arlen, "Armenians vs. Turks-Again", *New York Times*, 11 Mart 1980.

3 Ülgen, *Sabiha Gökçen's 80 Year-Old Secret*, s. 126, aktaran Hrant Dink, "Ermeni Kimliği Üzerine (6), Ermeni'nin Türk'ü", *Agos*, 23 Ocak 2004.

de değil Türk büyükelçiliği ya da konsolosluğu önünde gösteri yapma şeklindedir.

Türkiye'nin değişim konusunda –yakın zamana kadar gösterdiği– yavaşlık Hrant Dink'in ifadesinin ikinci kısmının bir yansımasıdır: Klinik koşul paranoyadır. Türkiye'nin, 1920'de imzalanan ama asla onaylanmayan Sevr antlaşmasından yola çıkarak Sevr Sendromu'nun olduğu söylenir ki bu, devletin Büyük Güçler tarafından kolayca parçalanabileceği korkusunu tanımlar. Militan Ermeniler bu kuşatma zihniyetini iki defa canlandırdılar: İlk olarak, 1945'te Stalin'in Ermenistan ve Gürcistan lehine Türkiye'den toprak talep etmesi, ikinci olarak ise ASALA ve Adalet Komandoları'nın 1970'lerdeki terör saldırıları. Bazı Türk politikacıların, Fransa ve Birleşik Devletler gibi son zamanların "Büyük Güç" devletlerinin parlamentolarında oylanan Ermeni Soykırımı yasa tasarılarına gösterdikleri öfkeli tepki de aynı kuşatma sendromunu gösterir. Genellikle, yirminci yüzyılın en tehlikeli dönemlerinde, 1940'lar, 1950'ler ve 1970'lerde Ermeniler de dahil olmak üzere Türkiye'deki azınlıklar acı çektiler. İstanbullu Ermeni Dikran Altun "Bu kadar küçük bir azınlığı bir tehdit olarak görmek özgüvenlerinin olmadığı anlamına gelir. Eğer kendinize güveniyorsanız yüzde 0.1'lik bir azınlık grubundan neden korkarsınız ki?"[4] yorumunu yapar.

Türkler bazen oldukça naif "Ermeniler ne istiyorlar?" sorusunu sordular. Bu sorunun dünyada ne kadar Ermeni varsa o kadar çok yanıtı var. "Twenty Voices" adlı belgesel filmde Kanadalı Ermeni yönetmen Araz Artinian görüşme yaptığı yaşlılara Türkiye'den ne almak istediklerini sorar. İçlerinden biri, Armine Dedekian adlı yaşlı kadın "Hiçbir şey" der ve ekler: "Gençliğimi."[5]

Ermeni asıllı bir Türk vatandaşı olan Dikran Altun bu soruyu kendi görüşünü, atalarının uğradığı kayıplar için tazminat istediklerini söyleyen Amerikalı Ermenilerin görüşüyle karşılaştırarak cevaplar:

4 Dikran Altun ile söyleşi.

5 *Twenty Voices*, Araz Artinian Productions, 2013.

Burun'da dedemin bir bağı vardı. Bir general bana "Bir Ermeni olarak ne istiyorsun?" diye sorduğunda ona "Hiçbir şey istemiyorum, ama Burun'dan geçerken bu bağdan biraz üzüm yemek istiyorum" dedim. Eğer ben bir Türk vatandaşı olarak biraz üzüm yemek istiyorsam, Ermeni kökenli ABD vatandaşları tazminat isteyecektir. Sonuçta en büyük sorun tazminat sorunu... Ben hiç tazminat istemiyorum çünkü tazminat almak atalarımızın kanını parayla satmak demektir. Ben bu tazminatı istemiyorum. Türklerden tek isteğim yaptıklarını kabul etmeleridir. Tazminat verseler dahi ben bu tazminatı almayacağım.

Bazıları Türk devletinin Ermenilerle hem geçmişte hem de şimdi barışmak üzere atabileceği bazı sembolik adımlardan oluşan bir önlem listesi hazırladılar. Bu önlemler Osmanlı Ermenilerinin torunlarına Türk vatandaşlığı vermeyi; Talat Paşa sokak isimlerinin ve Ermeni tehcirleriyle ilişkisi olan devlet adamlarının anıtlarının kaldırılmasını; Türkiye topraklarındaki yüzlerce yıkılmış Ermeni kilisesinin bazılarının ve Ani şehrinin restore edilmesini ve ders kitaplarının Osmanlı'nın son döneminde olanları daha hakkaniyetli bir şekilde kaydetmek üzere yeniden yazılmasını içeriyor.

Büyük adımlar sağlam siyasi irade gerektirir. 2014'te Ermeni-Türk ilişkilerinin tamamen normalleşmesinin halen, kendi çıkarları, tedirginlikleri ve travmaları olan Azerbaycan'ın onayına bağlı olduğu anlaşıldı. Mevcut kilitlenmenin üç ülkeye de zarar verdiği tahlili henüz Bakü'yü Ankara üzerindeki de facto vetosunu kaldırmaya ikna etmedi.

Nisan 2014'te Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Ermenilere bir taziye mesajı yayınladı. "Yirminci yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz" diyen bu mesaj o zamana kadar herhangi bir Türk liderin söylediklerinden çok daha fazlasını söylüyordu. Tarihçi Ronald Suny'nin de belirttiği gibi bu, Ermenilerin "hain" olduğu yolundaki eski milliyetçi anlatıya son verdi, çünkü hainlere taziyelerinizi sunmazsınız. Ama bir Türk lider için büyük bir adım olan şey Erme-

niler açısından sadece küçük bir başlangıçtı: Onlar Türk devletinden hâlâ resmî bir özür bekliyorlardı.

Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Ermeniler ve diyaspora farklı hedefleri olduğunu gösterdiler. Bu farklılıklar 1918 Birinci Cumhuriyet ve Paris Barış Konferansı dönemine kadar uzanır; o sırada EDF hükümeti ile Osmanlı Ermenileri ortak bir gündem üzerinde anlaşmaya varamamışlardı. Levon Ter-Petrosian 1990'da Ermenistan'ın lideri olduktan sonra, o ve diğer liderler aynı hedefi paylaştılar: Ermenistan ve Türkiye ilişkilerini ön koşulsuz olarak normalleştirmek. Ermenistan'da kendi ayakları üzerinde durabilen bir devlet kurmak en öncelikli konudur ve bu da Türkiye ile yakınlaşmayı gerektiriyor. Diyaspora ile Erivan arasındaki bu gerginlikler protokol müzakereleri sırasında yeniden ortaya çıktı, zira Ermenistan hükümeti tarih komisyonunun kurulmasını sınırın açılması için ödemeye değer bir bedel olarak görürken diyasporadaki muhalifler için bu çok yüksek bir bedeldi zira Soykırım'ın doğruluğuna şüphe düşürmek amacıyla kullanılacak bir tuzak olacaktı.

Zürih Protokollerinde mutabık kalındığı gibi "tarihsel boyuta ilişkin bir alt komisyon" kurma önerisi, Türkiye'nin anlaşmayı Türk kamuoyuna satması ve "Ermeni Meselesi" hakkında yeni bir tartışma başlatması için zekice bulunmuş bir diplomatik yol olabilirdi. Ama bu aynı zamanda soruna demode bir çözüm gibi de duruyordu. Bu madde Ermeni/Türk Akademisyenler Atölye Çalışması gibi her iki ülke akademisyenlerinin yıllardır üzerinde sofistike analizler yaptığı bir konuda siyasi bir hüküm verecek bir "hukukçu-tarihçi" grubu oluşturmayı öngörüyordu.

3. Bölüm'de de incelendiği gibi 1914-1921 Anadolu ve Kafkasya tarihi hâlâ kendi *Bloodlands* versiyonunu bekliyor; bu, Timothy Snyder'in yazdığı, 1933 ve 1945 arasında Doğu Avrupa'nın her yerini ve bölgede birbiriyle bağlantılı travmaları ve korkuları kapsayan sınır ötesi kitaptır. Ermeniler böyle bir projeden korkmamalılar zira 1915-1916 Soykırımı bu dönemin en büyük zulmü olarak ön plana çıkacaktır; hatta bu diğerlerinin de neler olduğu ve neden olduğuyla hesaplaşmasını sağlayacak

ve bu dönemde trajik bir şekilde ölen birçok Müslümana saygı duyulacak bir bağlam oluşturacaktır. Bir genç Türk akademisyen böyle bir kitabın üstesinden gelebilir, zira Ermeni Soykırımı ve geç Osmanlı dönemi hakkında korkusuzca yazan yeni bir Türk akademisyen kuşağı doğmuştur. Bu, son yılların en ümit vaat eden olgusudur. Türk demokrasisinin bütün kusurlarına rağmen bu geleceğe dair iyi bir işarettir.

Buna karşılık Ermenistan Cumhuriyeti'nde –Ermenistan'daki sürekli demokrasi açığının bir sonucu olarak– iyi tarihyazımı konusunda bir yetersizlik söz konusudur. Birçok Ermeni yayını Ermenistan tarihini basitleştirir, en az Ermeniler hakkında yazılan milliyetçi Türk yazıları kadar ırkçı Türkofobik bir dil kullanır, Ermeni-Türk ilişkilerini sadece Soykırım çerçevesine oturtur. 1997'de Ermenistan Bilimler Akademisi başkanı Fadey Sargsyan UNESCO başkanına bir mektup yazarak UNESCO'nun Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. kuruluş yıldönümü anma planlarına karşı çıktı. "Osmanlı İmparatorluğu 700 yıl boyunca başta Bizans Rumları olmak üzere komşularının kültürlerini elimine ederek onlara baskı uyguladı ve onlar arasında korku tohumları ekti. Osmanlı'nın uyguladığı barbar politikalar 1915'te İmparatorluk'taki Ermenilere yapılan Soykırım ile doruk noktasına ulaştı"[6] diye yazdı. Ancak Sargsyan Osmanlı kültürünün anılmasına karşı çıkarak aynı zamanda Mimar Sinan ya da zillerin mucidi Avedis Zildjian gibi ünlü Osmanlı Ermenilerinin başarılarını da kötülüyordu.

1960'lardan beri Ermeni toplum vicdanı, totem gücüne sahip bir kelime olan "soykırım" etrafında kristalize olmuştu. Kelimenin kullanılmasına ilişkin tartışmalar mesele içinde mesele haline gelmiş ve kontrolden çıkmıştı.

6. Bölüm'de de görüldüğü gibi 1940'ların sonundan itibaren Ermeniler ve diğerleri bu kelimeyi, sanki yaşadıkları deneyimi kısa ve öz bir biçimde açıklayan bir şey gibi sahiplendiler – ve kelimenin yaratıcısı, Raphael Lemkin de Ermenilerin davasını sahiplendi. O tarihten itibaren "soykırım" kelimesinin sorunlu

6 "UNESCO's Ottoman Celebration Protested", *Asbarez*, 29 Eylül 1997.

bir tarihi olmuştur. 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nde kabul edilen tanımın, uluslararası hukukçuların kabul edildiği tarihten beri üzerinde tartıştıkları birtakım belirsizlikleri vardır. Avrupa Yahudilerinin katledilmesinden sonra soylu "Bir Daha Asla" mesajıyla birlikte düşünülen "soykırım" terimi Soğuk Savaş döneminde propaganda aracı olarak kullanılarak itibar kaybına uğradı. Sovyet karşıtı diyaspora Ermenileri Sovyetler Birliği'ni soykırım yapmakla suçlayanlar arasındaydı.

1970'lerden itibaren Ermeni diyaspora dernekleri, Soykırım'ın dünya parlamentolarında tanınması davasını desteklediler. Birleşik Devletler'de kampanyaları yürütenler, bu kampanyaların Ermeni cemaatini harekete geçiren, ABD hükümetine 1915 tarihini hatırlatan ve Türk devletine baskı uygulayan barışçıl araçlar olduğunu söylerler. Ve Türk devletinin Ermeni açılımının, kısmen, boynunda asılı duran soykırım yasa tasarılarının ağırlığından kurtulma çabası olarak ortaya çıktığı da doğrudur.

"Soykırım" teriminin Lemkin ve arkadaşlarının hiç beklemediği, öngörülemeyen sonuçlara yol açtığı da doğrudur. 1960'lardan itibaren Ermeniler, Filistinlilerden Amerika yerlilerine ve Tibetlilere kadar ortak tarihî travmalar yaşayan diğer gruplarla dikkat çekme yarışına girdiler. "Suçların en büyüğü" olarak nitelenen "soykırım" kelimesiyle birlikte bu gruplar haliyle terimin kendilerine de uygulanmasını istediler.

Ermeniler kendi trajedilerini tanımlamak için "Unutulan Soykırım" ibaresini kullandılar ve bu ibare 1915 hakkında yazılan birçok kitabın başlığında yer alır. Ne var ki Süryaniler de gayet meşru bir şekilde kendi başlarına gelenin "unutulan bir soykırım" olduğunu iddia edebilirlerdi – bu kesinlikle Ermenilerin hikâyesinden daha az bilinmektedir. Namibyalı Hererolar dünyaya, kendilerinin 1904'te Alman sömürgecilerinin elinde "yirminci yüzyılın ilk soykırımının" kurbanları olduklarını duyurdular ki bu zaman zaman Ermeniler için kullanılan bir ifadedir.[7] Bu tanım tartışmaları bazı analizcileri ahlâki açıdan sorunlu bir, acı hiyerarşileri ve kategorileri sıralaması yapmak zo-

7 Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 103-107.

runda bıraktı. Holokost ve Ermeni Soykırımı üzerine çalışan İsrailli akademisyen Israel Charny'nin sert uyarısını akılda tutmakta yarar var:

> Herhangi bir halka yapılan soykırımı, soykırıma dayalı diğer bütün toplu ölüm trajedilerinin test edildiği ve yetersiz bulunduğu münferit, nihai bir olay ya da en önemli olay olarak adlandırma çabalarına şiddetle itiraz ediyorum... Bana göre şu ya da bu toplu kıyımı soykırım evreninden dışlama çabasının yanı sıra herhangi bir soykırıma özel bir üstünlük sağlama ya da onu eşsiz kılma yarışı, soykırım tanımlamasının dışında kalan ceset yığınlarının kavramsal bir kara deliğe düştüğü ve burada unutulduğu fetişist bir atmosfer yaratmakla sonuçlanır.[8]

Soykırım gerçektir – ve siyasi amaçlar için de kullanılır. Tzvetan Todorov'un yazdığı gibi: "Eğer bir grubun geçmişte bir haksızlığa kurban olduğu ikna edici bir şekilde ortaya konabilirse, söz konusu topluluğa ahlâken sonsuz bir kredi açılmış oluyor. Geçmişteki suç ne kadar büyükse şimdiki zamanda – esas olarak mağdur edilmiş topluluk üyeliği sayesinde elde edilen haklar da o kadar kuvvetli oluyor."[9]

Bu süreç Kafkasya'da görülmektedir, burada 1915 travması Dağlık Karabağ bölgesi üzerindeki son Ermeni-Azerbaycan çatışmasını etkilemiştir. Azerbaycanlılar, 1992'de Hocalı yakınlarında Ermenilerin yaptığı bir "soykırımın" kurbanı olduklarını iddia ettiler, kendilerine yapılan soykırımı 1915 Soykırımı'yla karşılaştırmaya kalkıştılar. Hocalı'da Azerbaycanlı sivillerin Ermeniler tarafından öldürülmesi "soykırım"dan ziyade "savaş suçu" olarak nitelenmektedir. Ama Ermenilerin bunu inkâr etmek ya da Hocalı'da olanları küçümsemek için kullandığı bazı argümanlar ve bahaneler maalesef tam olarak "inkârcı" Türkleri suçladıkları taktikleri hatırlatıyor.

---

8 Israel W. Charny, "Towards a Generic Definition of Genocide", *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* içinde, George J. Andreopoulos (der.), (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), s. 91-92.

9 Tzvetan Todorov, "The Lunchbox and the Bomb", *Project Syndicate*, 2 Ağustos 2003. http://www.project-syndicate.org/ commentary/the-lunchbox-and-the-bomb#zUeYp8zGPaBbsygW.99 adresinden ulaşılaiblir.

Birleşik Devletler'de "soykırım" kelimesinin kullanılması ya da kullanılmaması da Ermeni meselesini tanımlamaya başlamıştır. 24 Nisan 2010'da Başkan Barack Obama 1915'te ölen Ermenileri anmak üzere bir açıklama yaptı:

> Bu önemli anma gününde, 95 yıl önce, yirminci yüzyılın başında gerçekleşen en korkunç mezalimlerden birini yâd ediyoruz. Tarihin bu karanlık anında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, 1,5 milyon Ermeni katledildi ya da ölüme doğru yürüdü.
>
> Bugün bu korkunç olayların üzerine düşünme ve bunlardan ders çıkarma günüdür. 1915'te neler olduğuna dair görüşümü daha önce birçok kere tutarlı bir şekilde ifade ettim ve bu görüşüm değişmedi. Olayları bütünüyle, dürüstçe ve doğru olarak kabul etmek hepimizin yararınadır. Büyük Felaket (*Medz Yeghern*), Ermeni halkının tarihinde yıkıcı bir dönemdir ve geçmişteki hataların tekrar edilmemesi ve öldürülen insanların anısına, hatırasının canlı tutulması gerekir.[10]

Bu temkinli açıklamanın ertesinde Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA), Başkan'a sert bir cevap verdi: "Başkan Obama Türkiye'den gelen tehditlere yine utanç verici bir şekilde teslim olarak bugün bir kez daha Ermeni Soykırımı'nı doğru düzgün tanıyamamış, bu insanlık suçunu tanımlamak için örtmece ve kaçamak terimler kullanmıştır."[11]

ANCA'nın öfkeli cevabı hiç kuşkusuz, tehcirlere *Medz Yeghern* diyen 1915 Ermeni felaketzedelerini de şaşırtırdı, tabii ki eğer okuyabilselerdi. Başkan Obama, kendisinden önceki ABD başkanlarından daha ileri giden dikkatli bir açıklama yapmasına rağmen bu protestoya kendini hazırlamıştı. Aday olarak, Ermenilere, eğer başkan seçilirse "soykırım" kelimesini kullanacağına dair söz vermişti – bu sözünü tutmadı.

ABD hükümeti Soykırım meselesinde ne Ermeni diyaspora-

10 "Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day", *The White House*, 24 Nisan 2010.

11 "President Obama Fails to Honor Armenian Genocide Pledge Once Again", *Armenian National Committee of America*, 24 Nisan 2010.

sını ne de Türk devletini memnun eden ifadelerle, kendini tartışmalı bir pozisyonda bıraktı. 7. Bölüm'de de anlatıldığı gibi mesele acemice ele alınmıştı ve Reagan yönetimi 1982'de resmî politikayı o tarihten itibaren kuşatacak kalın bir kırmızı çizgi çekmişti. Türkiye-ABD askerî ilişkileri o kadar güçlü ki Türkiye'deki Amerikan askerî personeline yönelik en ufak bir tehdide neden olabileceği düşünüldüğünde, Washington'un "soykırım" kelimesini kullandığını hayal etmek çok zor.

Hem Türk devleti hem de ona saldıranlar "S'li kelime"nin kullanılmasının engellenmesi ya da kabullenilmesi için, ya hep ya hiç mücadelesine girdiler. Her ne kadar hukuki raporların çoğu –buna Uluslararası Geçiş Dönemi Adalet Merkezi'nin (ICTJ) hazırladığı rapor da dahildir– 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nin geriye dönük hiçbir yaptırım gücünün olmadığı sonucuna varsa da durum budur. Bu bir onur ve saygı meselesidir. Türklerin çoğu, kendi zor tarihleri göz önüne alındığında, kendileri açısından atalarının yaptıklarını Nazilerin yaptıklarıyla bir tutan bir etiketi içgüdüsel olarak reddediyor. Ermeniler ise, başka hiçbir terimin onların kendi atalarının çektiği acılara "adalet" sağlayamayacağına inanma noktasına geldiler.

Bu savaşın birtakım bedelleri var. Bunlardan biri gerçek 1915 tecrübelerinin bir soyutlama haline getirilmesi riskidir. Halil Berktay "Ermeni Soykırımı" terimini kullanan ilk Türk tarihçilerinden biridir ama aynı zamanda bunun akademik tarihte çok fazla yerinin olmadığını da belirtir. Berktay meseleyi "soykırım" hakkındaki bir çatışmaya dönüştürmenin Türk devletini savunanların işine geldiğini ileri sürer:

> Mesele "Soykırım mıydı değil miydi?" sorusuna indirgendiğinde eğer bu kelimeyi kullanmıyorsanız Ermeniler açısından bakıldığında bir inkârcısınız. Eğer kullanıyorsanız da Türkler açısından bir hainsiniz. Ve aslında her iki tarafta bulunan geri kafalılar tartışmayı bu kelime üzerinden sürdürerek büyük bir çıkar sağladılar. Ve sanırım Türk inkârcılığı bunu seviyor. Kendisini sözde soykırım iddialarına karşı savunmanın, tehcirlerin ve katliamların nasıl organize edildiği ve yönetildiği

vs. vs. konusundaki ayrıntılı bir analize karşı savunmaktan daha kolay olduğunu düşünüyor.[12]

Bunun bir etkisi Ermenilerin Ermeni Soykırımı'nı fotoğraflarla ve belgelerle "kanıtlama" kampanyalarına girişmeleridir. Buna rağmen, neredeyse 100 yıl sonra, hâlâ cesetlerle kaplı, şeritle çevrilmiş olay mahallindedirler – bu yas tutmaya pek imkân tanımayan bir ortamdır.

Ermeni akademisyen ve edebiyat eleştirmeni Marc Nichanian "Soykırım" yerine "Felaket" terimini kullanmayı tercih eder çünkü Ermenilerin ataları için yas tutmaya, onları hatırlamaya ve onurlandırmaya ihtiyaçları olduğunu söyler, onları bir mahkeme salonunda kanıt olarak kullanmaya değil. David Kazanjian ile birlikte şöyle yazar:

> Biz sağ kalanlar "Soykırım" kelimesini kullanarak sadece kaybın inkârını tekrar tekrar tekrarlıyoruz. Belki elimizden başka bir şey gelmiyor. Böyle davranarak faillerin en başından beri yapmamızı istediği şeyi yapmış oluyoruz. Bütün dünyada "soykırıma uğradığımızı" iddia ediyoruz: Büyük bir inatla kendi ölümümüzü kanıtlamamız gerekiyor. Hâlâ faillerin pençesindeyiz. Hâlâ tamamen faillerimizin mantığına ait olarak davranıyoruz.[13]

Bu ikilem karşısında ne yapmalı? Mesele Ermenileri ve Türkleri aşıyor. Bazı akademisyenler "soykırım" kavramının aşamalı olarak saf dışı bırakılması gerektiğini ve daha genel ve daha kapsayıcı olan "İnsanlığa karşı Suç" kavramının yeniden canlandırılması gerektiğini iddia ediyorlar. Ermeni örneğinde "İnsanlığa karşı Suç" ibaresinin Büyük Britanya, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı hükümetine bizzat ABD büyükelçisi Henry Morgenthau aracılığıyla ilettiği Mart 1915 tarihli meşhur diplomatik notta kullanıldığı hatırlanacaktır. Kitlesel zulüm uzmanı akademisyen Wiliam Schabas dünyanın, savcıları "soy-

12 Halil Berktay ile söyleşi, İstanbul, 28 Eylül 2013.

13 David Kazanjian ve Marc Nichanian, "Between Genocide and Catastrophe", *Loss: The Politics of Mourning* içinde, David L. Eng ve David Kazanjian (der.), (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2003), s. 127.

kırım" kelimesinin dayattığı tanımsal ve hukuksal zincirlerden kurtaracak ve böylece daha fazla toplu katliamcının adalet karşısına çıkarılmasını sağlayacak bir "İnsanlığa Karşı Suçlar Sözleşmesi"ne ihtiyacı olduğunu söyler.[14]

Kulağa hoş geliyor ancak bunun olması pek mümkün değil. Bu kelimenin bir aurası oldu. Her ne kadar "kültürel soykırım" fikri Lemkin'in tavsiyesine rağmen BM sözleşmesinin tanımından çıkarıldıysa da, "soykırım", tıpkı bir türün imha edilmesi gibi bir uygarlığın yok edilmesini tanımlamak için de kullanıldı. 1915'te sadece evlerini değil aynı zamanda kadim vatanlarındaki kültürlerini ve tarihî kiliselerini de kaybeden Ermeniler için bu tanım, kelimeyi onların deneyimi için geçerli kılıyor.

Hemen hemen hiç kimsenin soykırımı kabul etmediği görülüyor. Ama ileriye giden tek yol Türkiye'nin "soykırım" kelimesinin içermelerine ilişkin paranoyasından vazgeçmesini gerektiriyor. Bu büyük ihtimalle yüzleşmeden ziyade Ermeni-Türk diyalogunun gelişmesiyle gerçekleşecek uzun vadeli bir istektir. Ancak o zaman kelime, tıpkı toplumun küçük, ilerici bir kesiminin kabullendiği gibi, Türk toplumunun tamamı açısından normal ve kabullenilebilir hale gelebilir. Muhtemelen Türk toplumunun tamamının Ermenilerle ilgili "soykırım" kelimesini kabul ettiği gün Soykırım tekrar bir Felaket haline gelebilecektir.

14 Schabas, *Unimaginable Atrocities*, s. 122-123.

BÜYÜK FELAKET KRONOLOJİSİ

301 civarı	Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettiği geleneksel tarih.
405 civarı	Ermeni Alfabesinin Mesrop Maştots tarafından icat edildiği geleneksel tarih.
1375	Ermeni Kilikya Krallığı'nın yıkılması.
1514	Ermenilerin Osmanlı ve Pers İmparatorlukları arasında bölünmesi.
1828	Doğu Ermenistan toprakları Türkmençay Antlaşması ile Rus İmparatorluğu'na katıldı.
1851	İlk Osmanlı romanı *Akabi Hikâyesi* Ermenice-Türkçe yayımlandı.
1876	Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tahtına çıktı.
1878	Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı yetkilileri Ermenileri korumayı vaat etti.
1890	Ermeni Devrimci Federasyonu ya da Taşnaktsutyun Tiflis'te kuruldu.
1894-1896	Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik "Hamidiye" katliamları.
26 Ağustos 1896	EDF militanları Konstantinopolis'te Osmanlı Bankası'na baskın yaptı.
1908	"Jön Türk Devrimi" Osmanlı İmparatorluğu'na meşrutiyeti getirdi.

Mart/ Nisan 1909	Jön-Türklere karşı yapılan darbe girişimi başarısız oldu. Adana'da Ermeniler katledildi.
23 Ocak 1913	Cemal, Enver ve Talat paşalar Osmanlı hükümetinin kontrolünü ele geçirdi.
1914	
28 Ekim	Osmanlı İmparatorluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girdi.
Aralık	Osmanlı'nın Ruslara karşı yürüttüğü taarruz Sarıkamış'ta felaketle sonuçlandı.
1915	
24 Nisan	Konstantinopolis'te Ermeni liderler tutuklandı (çoğu daha sonra öldürüldü).
25 Nisan	Müttefik çıkarma gemileri Gelibolu'da.
23 Mayıs	Rus kuvvetleri Van'a girdi.
24 Mayıs	Büyük Britanya, Fransa ve Rusya, Osmanlı hükümetini "insanlığa karşı suçlar" işlemekle suçladı.
21 Haziran	Talat Paşa Osmanlı'nın doğu vilayetlerindeki tüm Ermenilerin tehcir edilmesini emretti.
1916 Yazı	Suriye'nin çöl bölgesi Der Zor'da Ermeniler topluca öldürüldü.
1918	
3 Mart	Bolşevikler Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu topraklarını geri verdiler.
21 Mayıs	Ermeniler Erivan yakınlarında Serdarabat Savaşı'nda, Osmanlı ilerleyişini durdurdular.
28 Mayıs	Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan örneklerinin ardından bağımsızlığını ilan etti.
Eylül	Osmanlı askerî komutanı Halil Paşa Erivan'ı ziyaret etti.
30 Ekim	Osmanlı İmparatorluğu Mondros Ateşkes Antlaşması'yla Müttefiklere teslim oldu.
1919	
18 Ocak	Paris Barış Konferansı.
Mart	*Near East Relief*'in gönderdiği ilk Amerikan gıda yardımı bağımsız Ermenistan'a ulaştı.
10 Nisan	Eski Boğazkesen kaymakamı Mehmet Kemal Konstantinopolis'te, Ermenilere karşı işlediği suçlar nedeniyle yargılandıktan sonra asıldı.
24 Nisan	Ermeniler için ilk anma töreni Konstantinopolis'te yapıldı.

19 Mayıs	Mustafa Kemal Samsun'a çıktı, Türk Kurtuluş Savaşı başladı.
1920	
10 Şubat	Türk kuvvetleri Maraş şehrini geri aldı.
10 Ağustos	Sevr Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımını duyurdu.
30 Ekim	Türk kuvvetleri Kars'ı geri aldı.
2 Aralık	Birinci Ermenistan Cumhuriyeti Bolşeviklerin eline geçti.
1921	
15 Mart	Talat Paşa'ya Berlin'de suikast düzenlendi.
3 Haziran	Talat Paşa'yı vuran Soğomon Tehliryan Berlin mahkemesinde beraat etti.
13 Ekim	Kars Antlaşması yeni Sovyet-Türk sınırını çizdi.
1 Kasım 1922	Saltanat kaldırıldı.
1923	
24 Temmuz	Lozan Antlaşması.
29 Ekim	Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi, Mustafa Kemal (Atatürk) ilk cumhurbaşkanı seçildi.
1925	
Mart	Şeyh Said önderliğindeki Kürt isyanı bastırıldı.
17 Aralık	Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması imzalandı.
1928	Arap alfabesi kaldırıldı, yerine Latin alfabesi getirildi.
1933	
1 Temmuz	Ermeni grupları Chicago Dünya Fuarı'nda kavga ettiler.
Kasım	Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı kitabı çıktı.
24 Aralık	Başpiskopos Leon Tourian New York Holy Cross Kilisesi'nde öldürüldü.
1934	Türkiye'deki Ermeniler ve Rumlar Türk soyadları almak zorunda kaldılar.
1936	
9 Temmuz	Ermeni Komünist Partisi Başkanı Aghasi Khanjian öldürüldü.
5 Aralık	Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
10 Kasım 1938	Mustafa Kemal Atatürk öldü.
1945	
23 Şubat	Türkiye Almanya'ya savaş ilan etti.

19 Mart	Sovyetler Birliği Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması'nı feshederek Türkiye'den toprak talep etti.
Nisan	Birleşmiş Milletler San Francisco Konferansı.
Aralık	Ülkeye geri dönme planı ilan edildi, 300.000 kadar Ermeninin Sovyet Ermenistanı'na göç etmesi planlandı.
6 Nisan 1946	Sovyetler Birliği'ne ait *Missouri* savaş gemisi Türk Boğazları'nda seyretti.
Aralık 1947	Azeriler Sovyet Ermenistanı'ndan Azerbaycan'a göç ettiler.
9 Aralık 1948	Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Soykırımı Önleme Sözleşmesi'ni kabul etti.
1949	
Şubat	Sovyet Ermenistanı'na geri dönüşler durdu.
Haziran	Taşnaklar ve diğerleri Ermenistan'dan Sibirya'ya tehcir edildiler.
18 Şubat 1952	Türkiye NATO'ya katıldı.
1956	Ermeni Antelias (Lübnan) ve Eçmiyadzin kiliseleri arasında hizipleşme.
Temmuz-Ekim 1958	Ermeniler Lübnan'daki küçük iç savaşta farklı tarafları destekledi.
28 Aralık 1960	Yakov Zarobyan Sovyet Ermenistanı'nda parti lideri oldu.
Nisan 1962	Erivan'daki Stalin'in heykeli kaldırıldı.
24 Nisan 1965	Ermeni Soykırımı'nın ellinci yıldönümünde Erivan'da ve diğer şehirlerde toplu anma törenleri ve protestolar.
1966	Gurgen Mahari'nin *Burning Orchards* romanı hakkında tartışmalar çıktı.
5 Şubat	Yakov Zarobyan görevden alındı.
29 Kasım 1967	Erivan'da Soykırım Anıtı açıldı.
1972	Amerika Ermeni Asamblesi kuruldu.
27 Ocak 1973	Türkiye'nin Los Angeles başkonsolosu ve konsolosu Mehmet Baydar ve Bahadır Demir, Gurgen Yanikyan tarafından öldürüldü.
1975	
Ocak	Ermeni terör örgütü ASALA Beyrut'ta operasyonlara başladı.

9 Nisan	ABD Kongresi 24 Nisan'ı, Ermenilere ithafen "İnsanın İnsana Yaptığı Zulmü Anma Günü" olarak kabul etti.
24 Nisan	Beyrut'ta Ermeni Soykırımı'nı anmak için kitlesel gösteriler yapıldı.
22 Ekim	Türkiye'nin Avusturya Büyükelçisi Daniş Tunalıgil hasım terörist grup, Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları'nın düzenlediği operasyonla öldürüldü.
27 Kasım 1977	Türk Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil Ermeni parti liderleriyle Zürih'te gizli görüşmeler yaptı.
12 Eylül 1980	Türkiye'de askerî darbe.
1981	Türk devleti Ermeni meselesi için "İstihbarat Araştırma Dairesi"ni kurdu.
28 Ocak 1982	Türkiye ABD Büyükelçisi Şükrü Elekdağ Türk Araştırmaları Enstitüsü'nü kurdu.
1983	
9 Mart	Türkiye Los Angeles Konsolosu Galip Balkar öldürüldü.
15 Temmuz	Paris, Orly Havaalanı'nda Türk Havayolları bürosu bombalandı, 19 kişi öldü, ASALA'ya karşı sıkı önlemler alınmaya başlandı.
1988	
Şubat	Sovyet Ermenistanı ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ tartışmaları başladı.
7 Aralık	Kuzey Ermenistan'daki depremde 25.000 kişi öldü.
Şubat 1990	ABD senatosu Ermeni Soykırımı yasa tasarısını iki gün boyunca görüştü.
1991	
23 Eylül	Ermenistan yapılan referandum sonucunda bağımsızlığını ilan etti.
16 Ekim	Levon Ter-Petrosian Ermenistan devlet başkanı seçildi.
16 Aralık	Türkiye Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıdı ama diplomatik ilişkileri başlatmadı.
7 Ekim 1992	Türk devleti Ermenistan'a buğday sevkiyatını kabul etti.
4 Nisan 1993	Türkiye, Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait Kelbecer bölgesini ele geçirmesinin ardından Ermenistan sınırını kapadı.
12 Mayıs 1994	Ateşkes kararı verildi, Karabağ'da Ermenistan'ın Azerbaycan'a askerî üstünlüğü teyit edildi.

1996	Türkiyeli Ermeni gazeteci Hrant Dink İstanbul'da *Agos* gazetesini kurdu.
1998	
3 Şubat	Levon Ter-Petrosian Ermenistan devlet başkanlığından istifa etmek zorunda bırakıldı.
30 Mart	Robert Kocharian Ermenistan'ın ikinci devlet başkanı seçildi.
2 Eylül	Kocharian Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Soykırım'ı tanıma çağrısı yaptı.
2000	Tarihçiler Ermeni-Türk Çalışmaları Atölyesi'ni (WATS) kurdular.
2001	Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu (TARC) ilk defa toplandı.
3 Kasım 2002	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Türkiye parlamento seçimlerinde mutlak bir zafer kazandı.
2004	Türkiye'de Fethiye Çetin'in *Anneannem* adlı kitabı yayımlandı.
2005	
10 Nisan	Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Ermenilere tarih komisyonu kurulmasını önerdi.
24 Eylül	İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" Konferansı başladı.
2007	Ermenistan ve Türkiye, İsviçre'nin arabuluculuğuyla gizli görüşmelere başladı.
19 Ocak	Hrant Dink öldürüldü.
23 Ocak	İstanbul'da on binlerce kişi Dink'in cenazesine katıldı.
2008	
19 Şubat	Serj Sarkisyan Ermenistan'ın üçüncü devlet başkanı oldu.
6 Eylül	Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Ermenistan-Türkiye futbol maçını seyretmek üzere Erivan'a gitti.
Aralık	Türk entelektüeller Ermenilere yönelik olarak "Özür Diliyorum" kampanyasını başlattılar.
2009	
6 Nisan	ABD Devlet Başkanı Barack Obama Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde konuşma yaptı.
22 Nisan	Ermenistan-Türkiye normalleşmesi için yol haritası hazırlandı.

13 Mayıs	Türkiye Başbakanı Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Bakü'yü ziyaret etti.
Ekim	Sarkisyan Ermenistan-Türkiye protokollerini tanıtmak için diyaspora turuna çıktı.
10 Ekim	Ermenistan ve Türkiye dışişleri bakanları Zürih'te iki protokolü imzaladılar.
2010	
22 Nisan	Protokoller ilerleme kaydedilmediği için askıya alındı.
19 Eylül	Van Gölü'ndeki restore edilen Ermeni Akhtamar Kilisesi'nde dinî tören yapıldı.
2011	Diyarbakır'da Ermeni kilisesi yeniden açıldı.
23 Nisan 2014	Erdoğan tehcirde ölen Ermenilerin torunlarına taziyelerini sundu.

Abdullah Demirbaş ile söyleşi, Diyarbakır, 30 Eylül 2013.

Adams, James Ring, "Lessons and Links of Anti-Turk Terrorism", *Wall Street Journal*, 16 Ağustos 1983.

Adams, Nathan M., ABD Senatosu İnsan Kaynakları Komisyonu, Alkolizm ve Uyuşturucu Bağımlılığı Alt Komisyonu karşısında tanıklık, 2 Ağustos 1984.

Akçam, Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan, 2006).

Akçam, Taner, "The Young Turks and the Plans for the Ethnic Homogenization of Anatolia", *Shatterzone of Empire: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands* içinde, Omer Bartov ve Eric D. Weitz (yay. haz.), Bloomington: Indiana University Press, 2013, s. 250.

Akçam, Taner, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012).

Akçam, Taner,"Türkiye'de Ermeni Soykırımı ile Uğraşmak", Hrant Dink Atölye Çalışmaları'nda sunulan tebliğ (İstanbul, 1 Haziran 2013).

Aksoy Oktay ile söyleşi, Ankara, 2 Ekim 2013.

Aktür, Şener, *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

Alec Yenikomshian ile söyleşi, Erivan, 5 Temmuz 2013.

Alexander, Benjamin F., "Armenian and American: The Changing Face of Ethnic Identity and Diasporic Nationalism, 1915-1955" (doktora tezi, The City University of New York, 2005), s. 91-92.

"'All the countries that have not yet recognized the Armenian Genocide will do so sooner or later': An Interview with President Serge Sargsian", *Armenian Reporter*, 1 Ekim 2009. http://www. reporter.am/go/article/2009-10-01--all-the-coun-

tries-that-have-n ot-yet-recognized-the-armenian-genocide-will-do-so-sooner-or-later--an-interview-with-president-serge-sargsian.

"Allah! I thought I finished them off thirty years ago", karikatür, *Hairenik Weekly*, 12 Eylül 1946.

Alpay, Şahin, "Sabiha Gökçen'in 80 Yıllık Sırrı", *Zaman*, 28 Şubat 2004.

Amadian, Armen, "Leftists Attempt at Derogation of Escapees a Failure", *Hairenik Weekly*, cilt 15, sayı 12, 13 Mayıs 1948.

Anderson, Margaret Lavinia, Reynolds Michael, Kieser Hans-Lukas, Balakian Peter, Moses A. Dirk ve Akçam Taner, "Taner Akçam, The Young Turks' crime against humanity: the Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire" (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), *Journal of Genocide Research*, cilt 15, s. 4 (2013), s. 491-492.

Anderson, Margaret Lavinian, "Who Still Talked about the Extermination of the Armenians? German Talk and German Silences", *A Question of Genocide*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçekve Norman M. Naimark (yay. haz.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 199-217.

"Antranik," *Blackwood's Magazine*, Ekim 1919, cilt 206, sayı 1248.

"Antranik of Armenia", *Essential Saroyan* içinde, William E. Justice (yay. haz.) (Berkeley, CA: Santa Clara Heyday Books, 2005), s. 32.

Antreassian, Elise, "The Time for Crying Has Passed", *Armenian Mirror-Spectator*, 16 Nisan 1977.

Ararat dergisi, Beyrut, Ocak 1995.

"Archbishop Assassinated in Procession to Altar: Dies as Murderers Flee", *Armenian Spectator*, 28 Aralık 1933.

Archbishop Khoren Paroyian's Holy Mission to America (Boston: Armenian National Apostolic Church of America, 1957).

Arlen, Michael J., "Armenians vs. Turks-Again," *New York Times*, 11 Mart 1980.

Arrnen Demirciyan ile söyleşi, Diyarbakır, 29 Eylül 2013.

"Armenian Conference Protesters Target İnönü", *Hürriyet Daily News*, 25 Eylül 2005.

"Armenian Guilty of Killing Turks", *New York Times*, 3 Temmuz 1973.

"Armenian Secret Army Claims Responsibility for Athens Deaths", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 48, sayı 4, 9 Ağustos 1980.

"Armenians in Wild Riot Near Common, Score Hurt", *Daily Boston Globe*, 9 Nisan 1934.

Armenian Terrorism, Its Supporters, the Narcotic Connection, the Distortion of History, Uluslararası Terör Sempozyumu (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1984).

"Armenia-Turkey: A Difficult Rapprochement Timeline 1990-2007", *European Stability Initiative*, Ağustos 2009, http://www. esiweb.org/index. php?lang=en&id=322&debate_ID=2&slide_ID=1.

Armstrong, Harold, *Turkey and Syria Reborn* (Londra: John Lane, 1930).

Arsenian, Hagop, *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, a Genocide Survivor*, çev. ve açıklama Arda Arsenian Ekmerji (Beyrut: Haigazian University Press, 2011).

Arsu, Şebnem, "Editor of Turkey's Armenian Paper Is Killed", *New York Times*, 19 Ocak 2007.

Arsu, Şebnem, "Seminar on 1915 Massacre of Armenians to Go Ahead", *New York Times*, 24 Eylül 2005.

Askeri Müze ziyareti notları, İstanbul, 26 Eylül 2013.

Assadourian, Hagop, Araz Artinian, "20 Voices" içinde (Kanada: Films Inc. ve Araz Artinian Productions, 2005), belgesel film.

Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955).

Azarian, Natasha May, "The Seeds of Memory: Narrative Renditions ofthe Armenian Genocide Across Generations" (doktora tezi, University of California, Berkeley, 2008).

Azerbaycanlı tarihçi Jamil Hasanli'den yazara şahsi elektronik posta, 5 Mart 2014.

"Azerbaijan: President Aliyev Reasonable on N-K Options, Still Furious with Turkey", *Wikileaks*, 7 Nisan 2009.

Az gazetesi, 20 Mart 1991.

Bakalian, Anny, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1993).

Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha*, çev. Peter Balakian ve Aris Sevag (New York: Alfred A. Knopf, 2009).

Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America'sResponse* (New York: Harper Collins, 2003).

"Barack Obama on the Importance of US-Armenia Relations", 19 Ocak 2008. http://web.archive.org/web/20090220125958/http://www.barackobama.com/2008/01/19/barack_obama_on_the_importance.php.

Barton, James L., *Letter to Mark L. Bristol, January 14, 1921*. Mektup. Kongre Kütüphanesi'nden, *Mark L. Bristol Papers, 1882-1939*. Kutu 33.

Barton, James L., *Letter to Mark L. Bristol, May 6, 1921*. Mektup. Kongre Kütüphanesi'nden, *Mark L. Bristol Papers, 1882-1939*. Kutu 34.

Bass, Gary Jonathan, *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000).

BBC News web sitesi,"Turks Protestat Armenian Forum", 24 Eylül 2005.

Bedrossian, Asbed ve Kotchikian Asbed, *Hrant Dink: The Martyr for Many Causes*, Armenian News Network / Groong, 2 Şubat 2007. http://www.groong.org/ro/ro-20070201.html

Bedrosyan, Raffi, "The Real Turkish Heroes of 1915", *Armenian Weekly*, 29 Temmuz 2013, http://www.armenianweekly.com/2013/07/29/the-real-turkish-heroes-of-1915/.

Benson, E. F., *Crescent and Iron Cross* (New York: Hodder and Stoughton: 1918).

Berkoz, Belig, "Letter to Honorable Judge", mahkeme beyanı, SantaClara, California, 29 Ağustos 2000, elektronik erişim: http://www.ataa.org/reference/topalian/VIS6_Berkoz_Affidavit.pdf.

Bloxham, Donald, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide," *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Otto-*

man Empire içinde Ronald Grigor Suny (yay. haz.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 263.

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Boghossian Antranik ile söyleşi, Erivan, 5 Temmuz 2013.

Boyajian, Seto, "Davutoglu's Chicanery on the Eve of Signing the Protocols", *Asbarez.com*, 9 Ekim 2009. http://asbarez.com/71753/ davutoglu%E2%80%99s-chicanery-on-the-eve-of-signing-the-protocols.

Bryce, Viscount, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden* (Frankfurt: Textor Verlag, 2008).

Bryza ile söyleşi, 16 Eylül 2013.

Burdett, Anita (yay. haz.), *Armenia: Political and Ethnic Boundaries, 1878-1948* (Londra: Archive Editions, 1998).

Cardashian, bVahan, *Wilson: Wrecker of Armenia* (New York: Armenian Press Bureau, 1921).

Carlson, John Roy, *Cairo to Damascus* (New York: Alfred A. Knopf, 1951).

Cengiz Aktar ile söyleşi, 4 Haziran 2013.

Charles, A. Vertanes, *Armenia Reborn* (New York: Armenian National Council of America, 1947).

Charny, Israel W., "Towards a Generic Definition of Genocide", *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* içinde, George J. Andreopoulos (der.), (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), s. 91-92.

Corley, Felix, "The Armenian Church under the Soviet Regime, Part 1: The Leadership of Kevork" *Religion, State & Society* içinde, cilt 24, sayı 1 (Oxford: Keston Institute, 1996).

Corsun, Andrew, "Armenian Terrorism: A Profile", *Department of State Bulletin*, Ağustos 1982.

Costikyan, Edward N., "An Insult to the Armenian Martyrs", *New York Times*, 20 Ekim 1980.

Coşkun, Bekir, "My Armenian Matter", *Hürriyet Daily News*, 27 Eylül 2005. http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=bekir-coskun-my-armenian-matter-2005-09-27

Curzon, Robert, *Armenia: A Year at Erzeroon and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia,* (Londra: John Murray, 1854).

Çamlıbel, Cansu, "Turkish FM: 1915 Armenian Deportations Inhumane", *Hürriyet Daily News,* 13 Aralık 2014. http//www.hurriyetdailynews.com/turkish-fm-1915-armenian-deportation-inhumane.aspx?pageID=238&nID=59487&NewsCatID=355.

Çetin, Fethiye, *My Grandmother*, çev. Maureen Freely (Londra ve New York: Verso, 2008).

Dadrian, Vahakn N., "For a Free Armenia," *New York Times*, 10 Ağustos 1964.

Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, RI: Berghahn Books, 1995).

Dadrian Vahakn N., *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1999).

Danielyan, Emil, "IMF, World Bank See Quick Impact from Turkish-Armenian Border Opening", *Radio Liberty*, 6 Ekim 2009.

Danielyan, Emil ve Khachatrian Ruzanna, "'Genocide' Question Still Haunts Armenia-Turkey Relations", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 10 Temmuz 2008.

Dasnabedian, Hratch, *History of the Armenian Revolutionary Federation: Dashnaktsutiun, 1890-1924* (Milano: Oemme Edizioni, 1989).

David E. Kaplan, "Following Terror's Forgotten Trail", *US News and World Report*, 28 Ocak 2001.

David Hovhannisian ile söyleşi, 7 Temmuz 2013.

Davis, Leslie A., *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917* (New York: Aristide D. Caratzas, 1989)

De Bellaigue, Christopher, *Rebel Land, Among Turkey's Forgotten Peoples* (Londra: Bloomsbury, 2009).

Department of State Bulletin, Nisan 1983, s. 300.

Derogy, Jacques, *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990).

Desmond Butler, "Rice Avoids Questions on Armenian Deaths", *Associated Press*, 21 Mart 2007.

Dikran Altun ile söyleşi, İstanbul, 31 Mayıs 2013.

Dink, Hrant, "Ermeni Kimliği Üzerine (6), Ermeni'nin Türk'ü", *Agos*, 23 Ocak 2004.

Dink, Hrant, "90.yıl yazıları: Ruh Halimdir", *Birgün*, 1 Kasım 2004.

Dixon, Jennifer M., "Defending the Nation? Maintaining Turkey's Narrative of the Armenian Genocide", *South European Society and Politics*, cilt 15, sayı 3 (Eylül 2010), s. 472.

Dixon, Jennifer M., "Education and National Narratives: Changing Representations of the Armenian Genocide in History Textbooks in Turkey", *The International Journal for Education Law and Policy*, "Legitimation and Stability of Political Systems: The Contribution of National Narratives" hakkında özel sayı (2010).

Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor, Sessizliğin Sesi II, A.Ferda Balancar (der.), (İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2013).

Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman-1913-1919* (New York: George H. Doran Company, 1922).

Droshak gazetesi, 4 Ocak 1989.

Dudwick, Nora, "The Karabagh Movement: An Old Scenario Gets Rewritten", *Armenian Review*, cilt 42, sayı 3/167 (Güz 1989).

Dündar, Fuat, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question(1878-1918)* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2010).

Echikson, William, "Armenian Bombing at Orly Ends Pact Between Socialists and Terrorists", *Christian Science Monitor*, 19 Temmuz 1983.

"Editorial: The A.Y.A.", *Hairenik Weekly*, cilt 16, sayı 8, 14 Nisan 1949.

Ekmekcioğlu, Lerna, "A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History*, cilt. 55, s. 3 (2013).

Ekmekcioğlu, Lerna, "Improvising Turkishness: Being Armenian in Post-Ottoman Istanbul (1918-1933)" (doktora tezi, New York University, 2010).

Elçi, Zerrin ve Mason Jeff, "Armenia-Turkey Sign Peace Deal, Pitfalls Ahead", *Reuters*, 10 Ekim 2009.

Elliott, Mabel Evelyn, *Beginning Again at Ararat* (NewYork: Fleming H. Revell, 1924).

Emin, Ahmed, *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 1930).

Exerjian, Mihran H., "The Repatriation Issue: An Opinion", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 15, sayı 37, 6 Mart 1948.

"Exit Genocide", *Hairenik Weekly*, cilt XV, sayı 45, 30 Aralık 1948.

"Ex-Turkish Envoys Slam Campaign Apologizing to Armenians", *Hürriyet Daily News*, 2008. http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/10574703.asp?scr=1.

Fethiye Çetin ile söyleşi, İstanbul, 3 Haziran 2013.

Fischer, Louis, *Soviet Journey* (Westport, CT: Greenwood, 1935).

"Five ARA Members Sacrifice Their Lives to Altar of Freedom", *Armenian Weekly*, cilt 50, sayı 68, 20 Ağustos 1983.

"Five Hurtin Clash of Armenians Here", *NewYorkTimes*, 26 Şubat 1934.

"Formation and the Ottoman Armenians" (doktora tezi, University of California, San Diego, 2010).

Frieze, Donna-Lee (yay. haz.), *Lemkin* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013).

Gareth Jenkins, "Susurluk and the Legacy of Turkey's Dirty War", *Jamestown Terrorism Monitor*, cilt 6, sayı 9, 1 Mayıs 2008, http://www.jamestown.org/ articles-by-author/?no_cache=1&tx_cablanttnewsstaffrelation_ pil%5Bauthor%5D=436.

Gates, Caleb Frank, *Not To Me Only* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1940).

Gaunt, David, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I* (Piscataway, NJ: Gorgias, 2006)..

"Genocide", *Hairenik Weekly*, cilt XIII, sayı 49, 30 Ocak 1947.

Georgyan, Pargev, "Vbor'bezsushchestvovaniye", *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, sayı 4 (1994).

Gerard Libaridian ile söyleşi, 9 Eylül 2013.

Gerard Libaridian, "Erdoğan and His Armenia Problem", *Turkish Policy Quarterly*, cilt 12, sayı 1 (Bahar 2013).

Gibbons, Herbert Adams, *The Blackest Page of Modern History* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1916).

Göçek, Fatma Müge, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (New York: Oxford University Press, 2014).

Greene, Frederick Davis ve Northrop Henry Davenport, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed* (Philadelphia: International Publishing, 1986).

Grigor, Suny Ronald, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington ve Indianopolis: Indiana University Press, 1993).

Gürün, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (Lefkoşa: K. Rustem, 2001).

Hagopian, J. Michael, "The River Ran Red" (ABD: J. Michael Hagopian, 2009), belgesel film.

Hakobyan, Tatul, *Armenians and Turks: From War to Cold War to Diplomacy* (Erivan: 2013).

Hakobyan, Tatu', "Armenia Receives Turkey's President for Six-Hour Visit", *The Armenian Reporter*, 12 Eylül 2008.

Halaçoğlu, Yusuf, "Realities Behind Relocation", *Armenians in the Late Ottoman Period* içinde, Türkkaya Ataöv (yay. haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s. 140.

Halil Berktay ile söyleşi, İstanbul, 28 Eylül 2013.

Harbord James G (Maj. Gen.)., *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia* (Washington, DC: Government Printing Office, 1920).

Hasanli, Jamil, *Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War, 1945-1953* (Lanham, MD: Lexington Books, 2011).

"Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations United States Senate", *Eighty-first Congress, Second Session on Executive the International Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. January 23, 24, 25 and February 9, 1950.* (Washington, DC: Government Printing Office, 1950).

Helmreich, Paul C., *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920* (Columbus: University of Ohio Press, 1974).

Hoover, Herbet, *Memoirs: Years of Adventure, 1874-1920* (New York: Macmillan, 1952).

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967).

Hovannisian, Richard G., *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteeth Century to the Twentieth Century, The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 2.cilt (Basingstoke, BK: Palgrave Macmillan, 1997).

Hovannisian, Richard G., *The First Year*, 1818-1819, *The Republic of Armenia*, cilt 1 (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1971).

Howe, Marvine, "Most Armenians in Beirut Support Attacks on Turks", *New York Times*, 1 Mart 1980.

Hughes, Charles Evans, "Recent Questions and Negotiations", (Dışişleri Konseyi'nde yapılan konuşma, Washington, DC, 23 Ocak 1924), Dışişleri Bakanlığı.

Hughes, Charles Evans, "The Hour of Liberation Has Come", *Armenian Herald*, cilt. 2 (1919).

http://armenians-1915.blogspot.com/2006/08/954-president-robert-kocharians.html

http://en.wikipedia.org/wiki/Press_coverage_during_the_Armenian_Genocide.

http://www.foreignaffairs.com/articles/68473/honorable-charles-e-hughes/ recent-questions-and-negotiations

Investigation of Communist Take-Over and Occupation of the Non-Russian Nations of the U.S.S.R., Eighth Interim Report of Hearings Before the Select Committee on Communist Aggression, Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi, 83. Kongre, (1954).

"İstanbul Ermenilerinin F. Werfel'e Mukabelesi", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1935.

"'Justice Commandos' Address Communication to 'All Peoples and Governments'", *Armenian Weekly*, cilt 42, sayı 40, 4 Aralık 1975.

Kaiser Hilmar, "Germany and the Armenian Genocide, Part II: Reply to Vahakn N. Dadrian's Response," *Journal of the Society for Armenian Studies*, cilt 9 (1996).

Kalaydjian, Tigran, *Sentinel of Truth: Gourgen Yanikian and the Struggle Against the Denial of the Armenian Genocide* (Houston, TX: StrategicBook Publishing, 2013).

Katchadourian, Herant, *The Way It Turned Out*(Stanford, CA:Pan Stanford Publishing, 2012).

Katchaznouni, Hovhannes, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Any More: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni First Prime Minister of the Independent Armenian Republic*, çev. Matthew A. CallenderJohn Roy Carlson, der. Arthur A. Derounian, (New York: Armenian Information Service, 1955).

Kazanjian, David veNichanian Marc, "Between Genocide and Catastrophe", *Loss: The Politics of Mourning* içinde, David L. Eng ve David Kazanjian (der.), (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2003), s. 127.

Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921* (New York: Philosophical Library, 1951).

Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I. B. Tauris, 2011).

Kinzer, Stephen, "Turkish Region Recalls Massacre of Armenians," *New York Times*, 10 Mayıs 2000.

Kirakosian, Arman (yay. haz.), *Armenia i Sovetsko-Turetskie Otnosheniyav Diplomaticheskikh Dokumentakh 1945-46 gg*, (Erivan: National Archive of Armenia, 2010).

Kirakosian, John, *Aleksei Dzhivelegov i ego Istoriko-Publitsisticheskoye Nasledie* (Erivan: Natsional'naya Akademiya Nauk, 2007) http://www.genocide.ru/lib/kirakosyan/jivelegov/4-230.htm

Koestler, Arthur, *The Invisible Writing* (Londra: Hutchinson, 1969).

Kouymjian, Dickran (yay. haz.) *An Armenian Trilogy*, (Fresno: The Press at California State University, 1986).

Leslie Davis and Other American (and Western) Consuls, http://www.tallarmeniantale.com/Leslie-Davis.htm.

Levon Marashlian, "Maybe One of the Biggest Blunders in Armenian History", *Asbarez.com*, 30 Ekim 2009. http://asbarez.com/72728/ maybe-one-of-the-biggest-blunders-in-armenian-history/.

Lewis, Bernard, *Notes on a Century: Reflections of a Middle East Historian* (New York: Viking Press, 2012).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1961).

Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005).

Leyla Neyzi ile söyleşi, İstanbul, 27 Eylül 2013.

Libaridian, Gerard, "A Report on the Workshop for Armenian/Turkish Scholarship," organizatörler için hazırlanan basılmamış nüsha (Ann Arbor: University of Michigan, 31 Ekim 2006).

Libaridian, Gerard, "Erdoğan and His Armenian Problem", *Turkish Policy Quarterly*, cilt 12, sayı 1 (Bahar 2013).

Libaridian, Gerard J., *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick, NJ: Transaction, 2004).

Libaridian, Gerard (yay. haz.), *Armenia at the Crossroads: Democracy and Nationhood in the Post-Soviet Era* (Watertown, MA: Blue Crane Books, 1991).

Luke, Sir Harry, *More Moves on an Eastern Checkerboard* (Londra: L. Dickson & Thompson, 1935).

MacDonald, David B., *Identity Politics in the Age of Genocide* (Abingdon, BK: Routledge, 2008)

Mae M. Derdarian, *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide* (Los Angeles: Atmus, 1996).

Mahari, Gurgen, *Burning Orchards*, çev. Haig Tahta ve Hasmik Ghazarian (Cambridge: Germinal/Black Apollo Press, 2007).

Mango, Andrew, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2000).

Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, (Londra: St. Martin's Griffin, 1998).

Mardikian, George, *Song of America* (Salt Lake City: Utah Printing Company, 1956).

Marshall, Jonathan V., *The Lebanese Connection: Corruption, Civil War and the International Drug Traffic* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2012).

Matossian, LouAnn, "Armenians Started Using the Word 'Genocide' in 1945, Khatchig Mouradian Shows," *Armenian Reporter*, 26 Haziran 2009. *Memorandum on the Armenian Question Presented to the Council of Foreign Ministers* (New York: Armenian National Council of America, 1947).

Matthew Lee, "Turkey, Armenia Sign Historic Accord after Last-Minute Talks to Salvage Pact", *The Associated Press*, 10 Ekim 2009.

McCarthy, Justin, "The Report of Niles and Sutherland", Kongre'ye sunulan bildiriler: XI Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1990).

McMeekin, Sean, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2011).

Mehtieva, Afet, "Turkey Seeks to Ease Azeri Worries on Armenia Ties", *Reuters*, 13 Mayıs 2009.

Melkonian, Markar, *My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia* (Londra: I. B. Tauris, 2007).

Melkonian, Monte, *A Self-Criticism*, Gregory Topalian (yay. haz.), çev. Seta Melkonian (Londra: Gomidas Institute, 2010).

Migliorino, Nicola, *(Re)constructing Armenia In Lebanon and Syria: Ethno-Cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*, Studies in Forced Migration, cilt 21 (New York: Berghahn Books, 2008).

Miller, Donald E. ve Miller Lorna Touryan, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1999).

"Minor Riot at Chicago Mars Observance", *Armenian Spectator*, 6 Temmuz 1933.

Mirak-Weissbach Muriel, *Through the Wall of Fire* (Reading, BK: IthacaPress, 2013).

Mooradian, Tom, *The Repatriate: Love, Basketball, and the KGB* (Detroit: Wayne State University Press, 2008).

"More Deportations", *Hairenik Weekly*, cilt XVI, sayı 47, 12 Ocak 1950.

Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York: Cosimo Classics, 2010).

Morton Abramowitz, "The Never-Ending Armenian Genocide Resolution", *The National Interest*, 19 Mart 2010, http://nationalinterest.org/article/the-never-ending-armenian-genocide-resolution-3411.

Mouradian, Khatchig, "'Leave It to the Historians': Scholars from the Diaspora Reflect on the Commission", *Armenian Weekly*, 19 Ekim 2009.

Naccashian, Haig, "The First Armeno-Turkish Dialogue", *Armenian Reporter*, 22 Eylûl 2001.

Nathan M. Adams, Subcommittee on Alcoholism and Drug Abuse, s. 127

Nejdeh, Karekin, "What Is Racial Patriotism to the Armenian Younger Generation in America", *Hairenik*, 7 Ocak 1934, Benjamin F. Alexander, *Armenian and American* içinde, s. 167-168.

"New York Rally for Tricolor Attracts 1200", *Armenian Spectator*, 31 Ağustos 1933.

New York Times, 26 Nisan 1982.

Neyzi, Leyla, Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Speaking to OneAnother: Personal Memories of the Past in Armenia and Turkey*, (Bonn: DVV International, 2010).

Nichanian, Marc, "Testimony: From Document to Monument", *The Armenian Genocide, Cultural and Ethical Legacies* içinde, Richard Hovannisian (yay. haz.) (New Brunswick, NJ: Transaction, 2007), s. 41-64.

Nichanian, Marc, *Writers of Disaster Armenian Literature in theTwentieth Century, The National Revolution* (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2002), cilt 1.

Nikola Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians In Lebanon, 1920-1974" (doktora tezi, Columbia University, 1979).

Nogales, Rafael de, *Four Years Beneath the Crescent* (New York ve Londra: Charles Scribner's Sons, 1926).

Ophelia Injikian ile söyleşi, 4 Temmuz 2013.

"Out of Their Element", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 40, sayı 32, 3 Mart 1973.

Ömer Lûtem ile söyleşi, Ankara, 2 Ekim 2013.

Panossian, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006).

Paparian, William Mihrtad, "A Candid Conversation Between an Armenian and a Turk", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 49, sayı 36, 20 Mart 1982.

Pasha, Djemal, *Memories of a Turkish Statesman* (Londra: Hutchinson, 1922).

Paşa, Halil, *Bitmeyen Savaş* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1972).

"Peres: Arınenian Allegations are Meaningless", *Turkish Daily News*, 10 Nisan 2001.

Phillips, David L., *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation* (New York: Berghahn Book, 2005).

Phillips, David, *Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols* (New York: Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, 2012).

Phillips, Jenny, *Symbol, Myth, and Rhetoric: The Politics of Culture in an Armenian-American Community* (New York: AMS, 1989).

Pope, Nicole ve Pope Hugh, *Turkey Unveiled, A History of Modern Turkey* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2004).

"President Obama Fails to Honor Armenian Genocide Pledge Once Again", *Armenian National Committee of America*, 24 Nisan 2010.

"President Obama Retreats from Armenian Genocide Pledge", *Armenian National Committee of America Press Release*, 24 Nisan 2009, http://www.anca.org/press_releases/press_releases.php?prid=1701.

Price, Morgan Philips, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Uwin, 1918).

Quataert, Donald, "The Massacres of Ottoman Armenians and the Writing of Ottoman History", *The Journal of Interdisciplinary History*, cilt 37, sayı 2 (Kış 2006).

Rawlinson, Alfred, *Adventures in the Near East* (Londra: A. Melrose, 1923).

Reagan, Ronald, "Proclamation 4838: Days of Remembrance of Victims of the Holocaust" (konuşma, 22 Ağustos 1981), Ronald Reagan Presidential Library and Museum web sitesi, http://www.reagan. utexas.edu/archives/speeches/1981/42281c.htm

"Remarks by President Obama to the Turkish Parliament", *WhiteHouse.gov*, 6 Nisan 2009. http://www.whitehouse.gov/the_press_office/ Remarks-By-President-Obama-To-The-Turkish-Parliament.

Report of Near East Relief to the Congress of the United States of America For the Year Ending December 31, 1920, ABD Temsilciler Meclisi, 31 Aralık 1920.

Reuben Darbinian,"Our Neutrals", *Armenian Reveiw*, sayı 4 (Kış 1954).

Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, (Cambridge: Cambridge University Press).

Richard Hovanissian ile söyleşi, 7 Mart 2013.

Riggs, Henry H., *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot 1915-1917* (Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1997).

Roger W. Smith, Eric Markusen ve Robert Jay Lifton, "Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide", *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* içinde Richard G. Hovannisian (yay. haz.), (Detroit: Wayne State University Press), 1998.

"Rubikon-65", *Yerevan* gazetesi, sayı 4 (2006), imyerevan.com/ru/society/view/2256.

Sarafian, Ara, "Study the Armenian Genocide with Confidence, Ara Sarafian suggests", *Armenian Reporter*, 18 Aralık 2008, http:// www.reporter.am/go/article/2008-12-18-study-thearmenian-genocide-with-confidence-ara-sarafian-suggests.

Sarafian, Ara, *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide* (Londra: Gomidas Institute, 2011).

Sarafian, Ara, *United States Official Documents on the Armenian Genocide* (Watertown, MA: The Armenian Review, 1995).

Sarkissian, Haig, "50th Anniversary of the Turkish Genocide as Observed in Yerevan", *Armenian Review*, sayı 4 (Kış 1966), s. 25.

Sashur Kalashian ile söyleşi, 5 Temmuz 2013.

Sassounian, Harut, "Brief Comments on Many, Farcical Turkish Missteps", *California Courier*, 12 Ekim 2006.

Sazak, Derya, "Ermeni Tabusu", *Milliyet*, 27 Eylül 2005.

Schabas, William, *Unimaginable Atrocities: Justice, Politics, and Rights at the War Crimes Tribunals* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

"Secretary Visits Turkey, Greece; Attends North Atlantic Council, Ankara, May 15, 1982", *Department of State Bulletin*, cilt 82, sayı 2065, Ağustos 1982.

Sedgwick, A. C., "New Armenia Bid By Soviet Is Seen", *New York Times*, 2 Ocak 1946.

"Senator Lehman Calls for Liberation Program in New York Address", *Hairenik Weekly*, cilt XXII, sayı 16, 2 Haziran 1955.

"Sen. Menendez Blasts Armenia-Turkey Protocols", *Armenian Reporter*, 10 Ekim 2009.

Shattuck, Corinna, "Armenian Massacres, An American Missionary Writes", *Swords of Islam* içinde, J. Castell Hopkins (yay. haz.) (Brantford ve Toronto: Bradley-Garretson, 1896), s. 341.

Shirinyan, Ara, "My Unfamiliar Fatherland (Armenia)", belgesel film. Yönetmen Ara Shirinyan, Erivan.

Sicher, Efraim, "The Future of the Past: Countermemory and Postmemory in Contemporary American Post-Holocaust Narratives", *History & Memory*, cilt 12, sayı 2 (Sonbahar/Kış 2000).

"Slain in 187th St. Church, Assassins Swarm about Armenian Prelate and Stab Him", *New York Times*, 25 Aralık 1933.

"Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day", *WhiteHouse.gov*, 24 Nisan 2009. http://www.whitehouse.gov/ the_press_office/Statement-of-President-BarackObama-on-Armenian-Remembrance-Day.

"Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day", *The White House*, 24 Nisan 2010.

Suren Manukian ile röportaj, 4 Temmuz 2013.

Surmelian Leon Z., *I Ask You, Ladies and Gentlemen* (Londra: V. Gollancz, 1946).

Surmelian, Leon Z., "Mourning Is Not Enough", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt XXXII, sayı 42, 24 Nisan 1965.

Svazlian, Verjine, *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eye-Witness Survivors* (Erivan: Gitutiun, 2000).

Şükrü Elekdağ ile söyleşi, 3 Ekim 2013.

Talat'ın 1943 tarihli cenaze töreninin görüntüleri: http://www.youtube.com/watch?v=wSq_fX8NFRw.

"Tarihi Açmak ve Aşmak", *Agos*, 27 Mayıs 2005.

Tatul Sonentz ile söyleşi, Boston, 10 Eylül 2013.

Tavitian, Vehig S.,"The Rights of the Armenian People Are Again Denied", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 34, sayı 28, 11 Şubat 1967.

Ter Minassian, Anahide, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement* (1887-1912), çev. A. M. Bettet (Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1984).

"Terrorism: Will It Turn His American Dream into a Nightmare?", *New York Times*, 26 Nisan 1982.

The Applicability of the United Nations Convention on the Preventionand Punishment of the Crime of Genocide to Events Which Occurred During the Early Twentieth Century (ICTJ, 2003), http://ictj.org/sites/default/files/ ICTJ-Turkey-Armenian-Reconciliation-2002-English.pdf

The Armenian Herald, cilt 1, Eylül 1918.

The Brookings Institution, A Statesman's Forum with H. E. Recep Tayyip Erdoğan, Prime Minister of Turkey, Washington, D.C., 17 Mayıs 2013 Cuma. http://www.brookings.edu/~/media/events/2013/5/17%20erdogan/20130517_turkey_erdogan_transcript.pdf.

The New Near East, Nisan 1922.

"The New York Murder", *Hairenik Weekly*, 29 Aralık 1933.

"The Northern Uncle", *Hairenik Weekly*, 2 Ağustos 1945.

The Role of Cuba in International Terrorism and Subversion, ABD Senatosu Yargı Komitesi, Güvenlik ve Terörizm Alt Komisyonu, 1982.

"The War of the Tri-Color", *Armenian Spectator*, 1 Şubat 1934.

Tiryakian, Mirtad H., "Towards the Fatherland", 28 Eylül 1946.

Todorov, Tzvetan, "The Lunchbox and the Bomb", *Project Syndicate*, 2 Ağustos 2003. http://www.project-syndicate.org/ commentary/the-lunchbox-andthebomb#zUeYp8zGPaBbsygW.99.

Toynbee, ArnoldJ., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (Londra: Constable, 1922).

Traynin, Aron, *Zashchita mira I bor'ba s prestupleniyami protiv chelovechestva* (Moskova: Academy of Sciences of USSR, 1956).

Truman, Harry, *Year of Decisions, Memoirs*, cilt 1, (New York: Doubleday, 1955).

"Turkey Talks Fight Against Red Demand", *Times of London*, 22 Aralık 1945.

"Turkish President Blasts Armenian Goals", *Armenian Mirror-Spectator*, cilt 51, sayı 9, 17 Eylül 1983.

Tuba Çandar ile söyleşi, 31 Mayıs 2013.

Türkmen İlter ile söyleşi, İstanbul, 26 Eylül 2013.

"Twenty Five Years After", *Hairenik Weekly*, 2 Haziran 1943.

Twenty Voices, Araz Artinian Productions, 2013.

Uluslararası Gazeteciler Örgütü'nden Ellen Rudnitsky ve Mirko Schwanitz'in yaptığı röportaj, 17 Ocak 2007, http://crs. bilkent.edu.tr/hrantdink.htm.

UN Casebook with Quincy Howe. (CBS-TV Channel 2, 12 Şubat 1949), http://www.youtube.com/watch?v=uCebMq-GmH4.

"UNESCO's Ottoman Celebration Protested", *Asbarez*, 29 Eylûl 1997.

"Unravelling Layers of Gendered Silencing, Converted Armenian Survivors of the 1915 Catastrophe", *Untold Histories of the Middle East* içinde, Amy Singer (der.), (Londra ve New York: Routledge, 2008).

"Until Justice is Done", *The Armenian Mirror-Spectator*, 25 Haziran 1966.

Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

Vladimir Solov'ev ve Igor Sedykh, "Armenia i Turtsia dogovorilis' molcha po sovetu Sergeya Lavrova", *Kommersant*, 12 Ekim 2009.

Van Krikorian ile söyleşi, 17 Ekim 2013.

Vartan Oksanian ile söyleşi, 8 Temmuz 2013.

Vural Volkan ile söyleşi, İstanbul, 27 Eylûl 2013.

Waal, Thomas de, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (New York: New York University Press, 2013).

Weinberger, Caspar, ABD Temsilciler Meclisi, Dişişleri Komisyonu karşısında verdiği ifade, 21 Şubat 1985. http://www.disam.dsca.mil/pubs/Vol%207-3/Weinberger.pdf.

"Written Statement of the Government of the United States of America", Uluslararası Adalet Divanı, *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion of May 28th, 1951.*

"Worceste. Flooded with Placards", *Armenian Spectator*, 19 Ocak 1934.

Yalçın, Aydın, ABD Senatosu Yargı Komitesi, Güvenlik ve Terörizm Alt Komisyonu karşısında sorgulama, 25 Haziran 1981.

Yeghenian, Aghavni Yeghia, *The Red Flag at Ararat*, (New York: The Womans Press, 1932).

Zarobian, Nikita, *Yakov Zarobian i ego epokha* (Erivan: Izdatel'stvo RAU, 2008).

Zaven Messerlian ile söyleşi, 24 Eylûl 2013.

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History* (Londra: I.B. Tauris, 2004).

Abiyev, Safar 293
Abrahamian, Hratch 213, 214
Adams, Nathan M. 210
Adana 55, 98, 213, 222, 334
  katliamları 236
Adanır, Fikret 236
Adatepe, Ülkü 249
Agopyan, Agop 202, 209, 210
Agos (gazete) 246-248, 252, 304, 310, 338
Aguni, Sebuh 61
Akhtamar Kilisesi 30-32, 34, 339
AK Parti (AKP) 34, 79, 235, 237, 238, 248, 250, 270, 338...*Ayrıca bkz.* Erdoğan, Recep Tayyip
Akçam, Taner 79, 82, 86, 87, 94, 239, 240, 242
Aksoy, Oktay 212-214, 216, 265
Aktar, Cengiz 12, 38, 239, 246, 253, 254, 321
  ve "Özür Diliyorum" kampanyası 253, 317, 338
Aktürk, Şener 141
Aleviler 217, 312, 316
Aliyev, İlham 18, 287, 288, 291, 293, 294, 300
Alpay, Şahin 250
Altun, Dikran 247, 309, 310, 323
Ambühl, Michael 278, 290, 291, 297
Amerika Ermeni Asamblesi 221, 228, 295, 336
Amerika Ermeni Ulusal Komitesi 221, 293, 329
Andonyan, Aram 132
Andranik (Andranik Ozanian-General) 108, 109, 135, 176, 177, 191, 273
Ani 20, 46, 124, 324
Antep (Gaziantep) 28, 37, 248
Antreassian, Elise 321
Apakan, Ertuğrul 278, 279, 291
Arapkir 151, 174
Ararat [Ağrı] Dağı 92, 112, 124, 125, 158, 193
Ardahan 50, 123, 158, 160, 163, 239
Arıkan, Kemal 226, 227
Arlen, Michael J. 26, 322
Armenian Mirror-Spectator (gazete) 12, 173, 199
Artinian, Araz 323
Arzumanyan, Alexander 272
ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu) 202-205, 209, 210, 225, 244, 264, 323, 336, 337
Ashjian, Apo 211

Askeri Müze (İstanbul) 144, 220, 221n
Atatürk, Kemal (Mustafa Kemal) 38, 44, 104, 117, 119, 122-126, 128, 139-143, 217, 244, 248, 249, 252, 335
Aykan, Cevdet 237
Azarian, Natasha May 174
Azebaycanlılar 25, 47, 99, 100, 103, 104, 110, 111, 143, 168, 258, 264, 270, 328
Azerbaycan 18, 21, 26, 103-105, 111, 118, 122, 125, 143, 151, 156, 157, 168, 169, 171, 195, 255-257, 262-264, 266, 267, 270, 278, 284-288, 291, 293, 295, 298-301, 324, 328, 334, 336, 337
ve Ermenistan-Türkiye protokolleri 287, 288
ve Birinci Cumhuriyet 108, 109, 125, 146, 155, 156, 158, 187, 256, 259, 325
Ayrıca bkz. Dağlık Karabağ
Aznavour, Charles 297

Babacan, Ali 282, 287, 288, 291, 293, 294
Bakalian, Anny 209, 233
Bakû 18, 47, 51, 103, 104, 111, 122, 256, 266, 270, 271, 284, 285, 287, 293-295, 324, 339
Bakû-Tiflis-Ceyhan boru hattı 270
Balakian, Grigoris 132
Balkan Savaşları 83, 140
Balyan ailesi 48
Barsamian, Başpiskopos Khajag 13, 30-32, 37
Barton, James 126-128
Batum 50, 104, 123, 165, 166
Baydar, Mehmet 199-201, 336
Baydemir, Osman 24, 35, 316
BDP 34, 316
Bedrosyan, Raffi 13, 35, 36
Benson, E. F. 72
Beria, Lavrenti 153
Berktay, Halil 236, 238, 241, 242, 330
Berlin Antlaşması 50, 333
Beyrut 13, 16, 28, 131, 132, 142, 145, 157, 169, 189, 201, 202, 204, 207, 209, 213, 249, 295, 309, 336, 337
Biden, Joe 232, 292
Bilgi Üniversitesi 235-237, 338
Birand, Mehmet Ali 269
Birinci Ermeni Cumhuriyeti 170
Harbord'un görevi 120
insani kriz 112
Birleşik Devletler 20, 25, 32, 34, 62, 74, 77, 113, 119, 125, 127-129, 136, 146, 147, 150, 157, 159, 167, 170, 171, 178, 182, 186, 187, 189, 199, 206n, 222, 225, 228, 232, 233, 240, 242, 268, 272, 279, 286, 288-290, 310, 312, 320, 323, 327, 329
ve Ermeni diaspora tartışmaları 25, 146, 147, 170, 189, 327, 329
ve Soğuk Savaş politikaları 17, 43, 164, 169, 170, 172, 179, 186, 187, 195, 205, 211n, 221, 224, 257, 327
Holokost Müzesi 231
Ermeni-Türk yakınlaşması 285, 287
Bitlis 37, 49, 74, 90, 123, 163, 177, 178
Blaustein, Jacob 185, 186
Bloxham, Donald 79, 91, 92, 243
ve "Mavi Kitap" 71
Boghossian, Anto 207, 208
Boğazlar (İstanbul ve Çanakkale) 128, 158, 161, 163, 164, 336
Bolşevikler 102, 104, 108, 111, 112, 122, 124, 125, 144, 146, 163, 167, 171, 172, 334, 335
Burç Hamud 131, 201
"Büyük Felaket" 16, 38, 132, 188, 253, 254, 292, 317, 329, 333
Ayrıca bkz. Medz Yeghern, Ermeni Soykırımı
Brest-Litovsk Antlaşması 102, 334
Bristol, Mark 126, 127, 128
Bryce, Viscount 71
Bryza, Matthew 285-287, 291, 293
Bursa 35, 214, 248n, 262, 294, 298
Byrd, Robert 229

Calmy-Rey, Micheline 277, 291, 297, 298
Cankara, Murat 48
Cardashian, Vahan 125, 127-129, 149
Cartozian, Tatos 147
Celal Bey (Halep ve Konya Valisi) 96
Cemal Paşa 61, 144, 254, 281, 320
Cemal, Hasan 254, 281
Cengiz Han 78, 180
Chamoun, Camille 169
Charents, Yeghishe 152, 153
Charny, Israel 230, 328
Choloyan, Oshogan 213
Churchill, Winston 24, 161
Clinton, Hillary 287, 291, 294, 297, 298
Corsun, Andrew 228, 229
Costikyan, Edward 209
Coşkun, Bekir 237
Curzon, Lord (George) 128
Curzon, Robert 50, 128
Çağlayangil, İhsan Sabri 211-216, 337
Çandar, Cengiz 246, 247
Çandar, Tuba 12, 244, 246, 247
Çerkesler 49, 82
Çetin, Fethiye 310-312, 338
Çeviköz, Ünal 270, 278
Çiçek, Cemil 235
Çörekçiyan, Başpiskopos Kevork 159

Dadrian, Vahakn 77, 78, 85, 92, 218
Dadyan ailesi 48
Dağlık Karabağ 18, 26, 100, 103, 193, 255, 257, 263, 267, 270, 285, 288, 293, 294, 299, 300, 328, 337
Darbinian, Reuben 171
Davis, Leslie 63, 64, 84
Davutoğlu, Ahmet 42, 293, 294, 297, 299, 300, 339
De Bellaigue, Christopher 312, 313
Defferre, Gaston 210
Demir, Bahadır 199, 336
Demirbaş, Abdullah 316
Demirciyan, Armen 303-305
Demirjian, Avedis 214
Demirel, Süleyman 211, 216, 266
Der Zor 58, 61, 67-69, 232, 334
Dersim 142, 271, 316
Deukmejian, George 221
Dicle Nehri 12, 45, 311
Diken, Şeyhmus 317
Dink, Hrant 19, 36, 244-253, 304, 306, 307, 310, 321-323, 338
'in cenazesi 253, 338
Dink, Rakel 245
Dixon, Jennifer 218, 220
Diyarbakır 13, 19, 23, 27-29, 33-37, 49, 83, 86, 87, 303-308, 312, 316, 317, 321, 339
Giragos Ermeni Kilisesi 19
Dolder Grand Hotel, Zürih 214, 215, 297
Dole, Bob 229, 273
Dostluk Anlaşması (Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında) 152, 158, 335, 336
Dro, General (Dro Kanayan) 156, 171, 172
Dudwick, Nora 257
Dulles, John Foster 170
Dündar, Fuat 79, 82
Düzyanlar 48
Dzhivilegov, Profesör Alexei 162, 163

Eçmiyadzin Kilisesi 46, 106, 155, 160, 169, 194, 261, 336
Eden, Anthony 161
Edirne (Adrianople) 59, 62, 95
Elekdağ, Şükrü 211n, 222-224, 271, 337
Emin, Ahmed 94
Enver Paşa 57, 59, 73, 135, 143, 144, 320
Erdoğan, Recep Tayyip 18, 115, 141n, 235, 238, 252, 260, 271, 281, 284, 292, 294, 295, 299, 300, 324, 338, 339
Erez, İsmail 205, 210n
Erivan 12, 13, 15, 21, 25, 30, 47, 105-111, 118, 125, 132, 150-152, 156, 158, 165, 189-193, 195-197, 203, 207, 240, 255, 257, 258, 260, 263, 264, 266, 268-270, 278-282, 285, 289, 291, 299, 325, 334, 336, 338

'daki Ermenistan-Türkiye futbol maçı (2008) 279, 281, 288, 294, 298, 338
Soykırım Anıtı 15, 25, 195, 196, 258, 281, 336
Erkin, Feridun Cemal 191
Ermeni Apostolik Kilisesi 46, 50, 159, 160, 169, 317
'nin bölünmesi 169
Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) 50, 51, 53, 88, 106, 108, 110, 145, 146, 148, 149, 155, 156, 158, 165, 169-172, 193, 202, 205, 206, 211, 213-215, 221, 258, 259, 274, 293, 295, 325, 333 ...*Bkz.* Taşnaktsutyun
Ermeni Hayırseverler Birliği (AGBU) 146, 165, 170, 295
Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (ICTJ) 145, 205, 215, 274, 275, 330, 337
Ermeni Soykırımı 11, 15-17, 24, 25, 28, 50, 54, 60, 77-79, 84, 87, 91, 93, 97-99, 145, 152, 174, 183, 188, 190, 200, 205, 215, 225, 226, 230-233, 236, 238, 240-244, 248, 250, 251, 268, 278, 279, 288, 289, 299, 306, 314, 320, 323, 326, 328-331, 336, 337
ve "kümülatif radikalleşme" fikri 91, 93, 96
ve 1980'lerdeki Türk karşı-anlatısı 216
altmışıncı yıldönümü töreni 201
anlatısı 93
ve Osmanlı arşivleri 79, 85, 93, 219, 240
ve Suriye çölü 28, 58-60, 67
ve tarih komisyonu önerisi 272, 283, 295, 297, 325, 338
hakkındaki erken dönem edebiyat 134
Ermeni Türk Çalışmaları Atölyesi (WATS) 80, 242-244, 338
Ermeni-Türk Protokolleri 287, 288, 339
Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti 150
Deprem (1988) 256, 337
Gorbaçov dönemi ve Karabağ sorununun başlangıcı 255, 256
Ermeni-Türk dili 48
Erzurum 49, 56, 59, 63, 64, 74, 101, 102, 113, 121, 123, 163, 199, 308
Esenboğa Havaalanı saldırısı 210
Evans, John 289
Evren, Kenan 217, 227

FHKC (Filistin Halk Kurtuluş Cephesi) 203
Fischer, Louis 151
Fisk, Robert 243
Fresno 147, 174, 176
Fried, Daniel 279

Garo, Armen 143
Gasparian, Djivan 320
Gates, Caleb 51, 52, 75, 126, 139
Gelibolu çıkartması (1915) 57, 334
Gibbons, Herbert Adam 73
Gladstone, William 50, 53
Gorbaçov, Mikhail 255
Göçek, Fatma Müge 13, 80, 242
Gökçen, Sabiha 248, 249, 251
Gölcük Gölü 63, 84
Graffam, Mary 65
Gromıko, Andrey 191
Gül, Abdullah 270, 280, 281, 284, 288, 291, 298, 300, 338
Gümrü Yetimhanesi 137
Gümrü 112, 136, 137, 166, 195, 256, 260, 301
Gürcistan 94, 99, 105, 118, 151, 157, 158, 194, 265, 267, 270, 280, 281, 323, 334
Gürün, Kamuran 219, 220

Hagopian, J. Michael 68
Hairenik Weekly (gazete) 12, 147, 149, 155, 156, 158, 167, 170, 184, 187
Halaçoğlu, Yusuf 232, 233
Halep 28, 60, 94, 96, 132, 268, 309
Halil Paşa 59, 106, 107, 259, 334
Hambartsumian, Viktor 193

Hamidiye katliamları (1894-1896) 52, 81, 333
Harbord, James 120-122
Harput 49, 51, 52, 63, 67, 101, 113
Harutyunov, Grigory 168
Helmreich, Paul 123
Hererolar 327
Hınçak Partisi 214
Hitler, Adolf 17, 78, 156, 180, 181, 185, 231
Hoagland, Richard 269, 289
Hocalı 264, 328
Holdwater (Türkçe Blog yazan) 84
Hoover, Herbert 112
Hovanissian, Raffi 265
Hovanissian, Richard 188, 265, 283
Hovhannissian, David 273
Hoyski, Fetali Han 143, 171
Hoyski, Zahid Han 171
Hughes, Charles Evans 126, 129, 130

Ikle, Fred 225

İkinci Abdülhamid, Sultan 51, 54, 333
İncirlik Üssü 222, 230
İnjikian, Ohanes 192
İnjikian, Ophelia 192, 193
İnönü, Erdal 237
"İnsanlığa karşı suçlar" 332
İsrail 112, 187, 211, 224, 230, 231, 328
İstanbul Ermenileri 35, 36, 244
İsviçre 213, 236, 277-279, 282-286, 288, 291, 292, 294, 296, 297, 338
  Ermeni-Türk arabuluculuğu 277, 338
İttihat ve Terakki Cemiyeti 44, 54, 142
İzmit 36, 62, 63

Jackson, Jesse 60
Johnson, Hewlett 160
Johnson, Lyndon 199
Jön Türkler 44, 78, 93, 97, 98, 104, 109, 111, 241, 334
  1908 devrimi 54, 106, 333
  1913 darbesi 55, 334

Kachaznuni, Hovhannes 88
Kahramanmaraş 38. *Bkz.* Maraş
Kalashian, Sashur 195-198
Karabekir, Kazım 123, 164
Kardashian, Kim 305
Kars 50, 104, 119, 120, 123, 125, 158, 160, 163, 164, 260, 261, 263, 265, 284, 335
  Antlaşması 125, 158, 263, 265, 284, 335
  II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler'in toprak talebi 321
Kasapyan, Ohannes 141
Katchadourian, Herant 136, 137
Katolikos Khoren I. 153 *Bkz.* Khoren I, Katolikos
Kazanjian, David 331
Kelikian, Hampar 229
Kemal, Mehmed (Boğazkesen Kaymakamı) 116
Kemal, Mustafa. *Bkz.* Atatürk, Kemal
Kemal, Yaşar 30
Kennedy, Edward 232
Kersten, Charles J. 171
Kévorkian, Raymond 55, 79, 81, 82, 85, 95
Khachigian, Kenneth 226
Khanjian, Aghasi 153, 335
Khatanasian, Yervant 214
Khatisian, Alexander 156
Kherlakyan ailesi 40
Khoren I, Katolikos 153
Kıbrıs 21, 217, 240, 265, 305
Kilikya 46, 55, 122, 126, 134, 136, 169, 170, 212, 213, 333
Kirakosian, John 278n
Kirakosian, Arman 278
Kocharian, Robert 266-269, 271, 279, 280, 287, 338
Kochinyan, Anton 197, 198
Koç, Vehbi 141
Koestler, Arhur 151
Komitas 35, 58, 192, 295
Konstantinopolis 12, 41, 46, 52-54, 59, 62, 73, 75, 81, 95, 115, 116, 119, 122, 126, 132, 260, 272, 321, 333, 334

Ermenileri 75, 334
Ermeni Patriği 53, 260, 272
Ayrıca bkz. İstanbul Ermenileri
Krikorian, Van 228, 229, 233, 273, 274

Lansing, Robert 41
Lavrov, Sergei 297, 298
Lehman, Herbert 187
Lemkin, Raphael 17, 179-185, 188, 326, 327, 332
Lepsius, Johannes 52
Lewis, Bernard 223, 231, 232
Lewy, Guenter 97
Libaridian, Gerard 13, 80, 242, 262, 265, 266, 283
Lifton, Robert Jay 223n
"Lizbon Beşlisi" 208
Lloyd-George, David 118
Lowry, Heath 74, 223
Lozan Anlaşması 125, 129, 244, 335
Lübnan 132, 150, 165, 166, 169, 170, 177, 201, 207, 208, 210, 211, 214, 227, 250, 336
İç Savaşı 132
Lütem, Ömer 219

Mahari, Gurgen 89, 195, 336
Mann, Michael 61, 80, 91, 92, 93, 188
Manoogian, Alex 221
Manukyan, Aram 88, 89, 92, 101, 106, 107
Manukyan, Suren 152
Maraş (Kahramanmaraş) 38-40, 122, 268, 335
Mardiganian, Aurora 113, 115
Mardikian, George 178, 179
Marukhian, Hrair 259
Maştots, Mesrop 46, 191, 333
McMeekin, Sean 91
Medvedev, Dmitry 286, 295, 300
Medz Yeghern (Büyük Felaket) 15, 38, 188, 253, 292, 329
Melkonian, Monte 202, 204, 210n, 264
Menendez, Robert 269, 289
Migranyan, Andranik 273
Mikoyan, Anastas 191
Mirak-Weissbach, Muriel 175
Mirzoyan, Karen 270, 278
Mitchell, George 232
Mitterrand, François 210
Molotov, Vyacheslav 158, 161
Montebello 225
Mooradian, Tom 167
Morgenthau, Henry 41, 42, 44, 45, 73-76, 85, 113, 116, 331
Moses, Dirk 96, 97
Mouradian, Khatchig 188
Mugar, Stephen 221
Mukhitarian, Onnig 89
Musa Dağ 134, 135, 142, 261
Musa Dağ'da Kırk Gün 134, 142, 191, 335
Musul 61, 128

Nahçıvan 103, 111, 193, 194, 257
Nalbandian, Eduardi 223, 297
Namibya 327
Natali, Şahan 143
NATO 18, 164, 169, 204, 206, 207, 222, 229, 278, 336
Navassardian, Beglar 172
Nazım Bey 143
Near East Relief 112-114, 126, 128, 136, 256, 334
Nemesis Operasyonu 134, 142-145, 171
Nersisyan, Mikrtich 190, 196, 197
Neyzi, Leyla 306, 314, 315, 320
Nichanian, Marc 153, 331
Niles, Emory ve Sutherland, Arthur raporu (1919) 102
Nixon, Richard 170
Njdeh, Garegin 148, 157
Nogales, Rafael de 62, 63, 86
Nubar, Boğos 110, 117, 118, 146

O'Neill, "Tip" 221
Obama, Barack 20, 286-294, 300, 329, 338
Odyan, Ervant 132
Oğur, Erkan 320
Ohanyan, Gafur 13, 305

Omar Khayyam's restoran (San Fransisco) 178
"On Emir" belgesi 219
Orly Havaalanı bombalaması (1983) 210, 337
Oskanyan, Vartan 268, 270
Osmanlı Bankası baskını (1896) 53, 143, 236
Osmanlı İmparatorluğu 22, 24, 25, 41, 42, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 58, 73, 77, 83, 90, 99, 104, 115, 117, 119, 122, 126, 127, 136, 139, 140, 183, 190, 218, 223, 239, 274, 292, 320, 326, 329, 333-335
'nun I. Dünya Savaşı'na girmesi 42
Ermenileri 24, 77, 239
ve Büyük Güçler 25, 43, 49, 50, 53, 58, 72, 77, 92, 123, 124, 128, 141, 215, 223, 323
'nun yenilgisi 90, 99, 115, 117, 122, 335

Özal, Turgut 238, 260, 266
Özdemir, Cem 254
Özmen, Galip 204

Paparian, William 227
Papazyan, Vahan 156
Paris Barış Konferansı 117, 119, 146, 158, 325, 334
Paroyian, Başpiskopos Khoren 170
Penik, Artin 244
Peres, Şimon 231
Pers İmparatorluğu 46, 47, 333
Philips, David L. 272
Philips, Jenny 104
PKK 19, 23, 33, 203, 306, 312
Potsdam Konferansı 161
Power, Samantha 289
Pozantı 94, 95
Price, Morgan Philips 89, 99-101

Quataert, Donald 79, 243

Ramgavar Partisi 146, 170, 214, 258
Ravished Armenia 113, 114
Rawlinson, Alfred 120
Reagan, Patti 210
Reagan, Ronald 224-227, 231, 330
Renan, Ernest 139
Reşid, Mehmed 33, 83, 86, 87
Reynolds, Michael 79, 90, 91, 122
Rice, Condolezza 272
Riggs, Henry 63, 66, 67, 81, 82, 101
Robert Kolej (İstanbul) 35, 75, 126, 139, 200
Roosevelt, Theodore 24, 176
Ruben, Ter Minasyan 109-111
Rus İmparatorluğu 47, 51, 55, 90, 103, 109, 158, 333
ve I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'da Rus Ordusu 37, 100-102
Rustov, Dankwart 223

Sabancı Üniversitesi 236, 241, 314
Sancak mülteci kampı (Beyrut) 131, 132
Sanders, Liman von 143
Saraçoğlu, Şükrü 163
Sarafian, Ara 71, 83, 97, 98
Sarıkamış Savaşı 57
Sarkisyan, Serj 279-281, 287, 288, 292, 294-296, 298-300, 338, 339
Sarkisian, Sos 259
Saroyan, William 176-178, 190
Sassounian, Hampig 211n, 227
Serdarabad Muharebesi (1918) 105
Schabas, William 331
Scowcroft, Brent 232
Sevak, Paruir 192
Sevr Antlaşması (1920) 122-124, 163, 323, 335
"Sevr Sendromu" 216, 323
Shakhbazian, Gagik 265
Shaw, Stanford 223, 224n
Sicher, Efraim 189
Sinan, Mimar 326
Smirna (İzmir) 59, 62, 95, 119, 148
Snyder, Timothy 100, 325
Solana, Javier 297, 298
Somer, Tarık 216
Sonentz, Tatul 135, 214
Soykırım Sözleşmesi
Birleşmiş Milletler (1948) 17, 84, 180, 183, 185-187, 274, 330

Stalin, Jozef 18, 153, 155-162, 164, 165, 167-168, 172, 182, 190, 191, 225, 321, 323, 336
tarafından yapılan tehcirler 157
ve General Dro arasındaki ilişkiler 156, 172
Sumgayıt 255-258
Suny, Ronald 13, 79, 80, 190, 223, 242, 324
Surmelian, Leon 80, 133, 175, 176, 189
Süryaniler 56, 59, 60, 71, 320, 327
Svazlian, Verjine 68, 135

Şafak, Elif 320
Şeyh Said 142, 317, 335
Şuşa 103, 111

Talat Paşa 57-59, 73, 74, 76, 85, 86, 87, 93, 96, 105, 143, 144, 181, 200, 219, 220, 320, 324, 334, 335
suikastı 143, 335
ve "Kara Kitap" 83
ve Büyükelçi Morgenthau 73-76, 85
'nın mezarı 144, 320
'nın tehcir kararlarını çıkarması 59
'nın yeniden gömülmesi (1943) 320
İstanbul Askeri Müzesi'ndeki sergi 144, 220
Tarhanian, Artur 196
Tashjian, John 151
Taşnaktsutyun (EDF partisi) 50, 53, 54, 88-90, 92, 100, 108, 109, 142, 153, 170, 205, 215, 259, 333
1920'lerde sürgündeyken Adalet Komandoları grubu 145, 205, 206n, 211, 215, 323, 337
gençlik hareketi (Tzeghagron) 148, 157
Osmanlı Bankası baskını 53, 143, 236
ve CIA 211
Birinci Ermenistan Cumhuriyeti yönetimi 111, 145, 147, 171, 335
gizli Zürih görüşmesi 265, 337
Tehliryan, Soghomon 143, 144, 181, 185, 200, 335
Ternon, Yves 75, 218
Ter Minasian, Anahide 109, 111
Terörizm 43, 75, 201, 208, 209, 221, 222, 224, 227, 228
Ter-Petrosian, Levon 256, 259, 261, 262, 265-267, 268, 279, 325, 337, 338
Tezgör, Ertan 270
Tiflis 12, 47, 50, 51, 90, 99, 105, 120, 143, 144, 156n, 270, 333
Todorov, Tzvetan 328
Toriguian, Shavarsh 214, 215
Tourian, Başpiskopos Leon 148, 149, 151, 335
Tovmassian, Parounag 214
Toynbee, Arnold 71, 72
Trabzon 101, 123, 175, 178, 252
Truman, Harry 161, 164, 168
Tunalıgil, Daniş 205, 337
Türkiye Cumhuriyeti 42, 43, 115, 119, 129, 138, 216, 222, 238, 244, 283, 335
ve Sovyetler Birliği 152, 158, 160, 187, 225, 260, 321, 336
Ayrıca bkz. AK Parti (AKP); Atatürk, Kemal; terörizm
Türkmen, İlter 206, 210, 211n, 273, 275

Uluslararası Geçiş Dönemi Adalet Merkezi (ICTJ) 274, 275, 330
UNESCO 20, 326
Urfa 28, 37, 51, 135, 237
Uruguay 225

Vakıflı 142
Van 29-31, 37, 41, 45, 49, 57, 74, 86-92, 97, 123, 156, 195, 339
Vardanyan, Martiros 166
Varujan, Taniel 319
Vratsian, Simon 105, 108, 124, 125, 158
Vural, Volkan 207, 260-263

Watertown, Massachusetts 104, 147, 221
Weinberger, Caspar 224, 230
Werfel, Franz 134, 142, 191, 335
Wiesel, Elie 230
Wilson, Edwin 163, 164
Wilson, Woodrow 24, 118, 119, 120, 122-124, 126, 127, 147
Worcester, Massachusetts 147, 148

Yahudi Holokostu 16, 78, 231
Yalçın, Aydın 225
Yanikyan, Gurgen 199, 336
Yeghenian, Aghavni 152
Yenikomshian, Alec 202-204, 217
Yunanistan 30, 51, 91n, 112, 129, 148, 164
Yozgat 64, 95, 116

Zangezur 125
Zarakol, Ragıp ve Ayşenur 239
Zarobyan, Yakov 190, 191, 194, 197, 336
Zeki Bey 61
Zildjian, Avedis 326
Zürcher, Erik 79, 80, 138
Zürih 211, 214, 216, 265, 275, 277, 296, 297, 299, 325, 337, 339
  protokol töreni 299
  gizli görüşmesi 211, 214, 265, 337

Türkiye dünyaya bağlandıkça, Türk toplumunun, yaklaşık iki milyon kadar Ermeninin Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda nasıl "kayıplara karıştığı" konusunda, bu can sıkıcı konuda er ya da geç bir hesaplaşmaya gideceği anlaşılıyor. Türkiye, ya kölelik mirasını ve Amerika yerlilerine yapılan katliamı tanıyan Birleşik Devletler örneğini ya da sömürgecilik döneminde ülkelerinin işlediği suçları itiraf eden Britanyalı ya da Fransız yöneticiler örneğini izleyecektir.

Cengiz Aktar, 1915 Ermeni Soykırımı ve sonrasında yaşananların, yalnızca katliama uğramış, sürgün edilmiş, yetim kalmış Ermeniler için değil, tüm Anadolu halkları için bir "Büyük Felaket" olduğunu söyler. Aktar'dan ödünç aldığı bu deyimle Thomas de Waal, 1915-1916 sonrası Ermenistan-Türkiye ilişkilerini ortaya koyuyor. Soykırımın yaşandığı yıllardan günümüze, bu iki ülkenin kurmaya çalıştığı ancak bir türlü başaramadığı ilişkinin gidişatını ele alıyor. Tarafsız bir gözlemle, hem Ermenilerin Soykırım'ı neden bir türlü aşamadığını, hem de Türklerin direndikleri inkâr politikasını inceliyor. Sınırın kapanmasından "futbol diplomasisi"ne, Zürih'te yapılan protokollerden Hrant Dink katliamına, Surp Giragos Ermeni Kilisesi'nin ibadete açılmasından Azerbaycan'ın bu iki ülkenin girişimlerine balta vurmasına dek uzanan çok farklı süreçleri, bu iki ülkenin geçmişi nasıl geride bırakarak sağlıklı bir ilişki kurabileceklerine dair sunduğu öneriler eşliğinde tartışıyor. ■

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2120-1